

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың
95 жылдығына арналған XV «Қабдолов оқулары» аясында өтетін

**«АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ
ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция
ЖИНАҒЫ

Алматы, 7-8 желтоқсан 2022 жыл

СБОРНИК

XV международной научно-практической конференции «Кабдоловские чтения»,
посвященной 95-летию известного ученого, академика-писателя З. Кабдолова на тему

**«АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА КАБДОЛОВ
И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ»**

Алматы, 7-8 декабря 2022 года

COMPILATION

XV International scientifically-practical conference, devoted to the 95 anniversary
of famous scientist, academician Z. Kabdolov, «Kabdolov's reading» on the theme

**«ACADEMIAN ZEINOLLA KABDOLOV
AND ACTUAL PROBLEMS OF KAZAKH LITERATURE»**

Almaty, December, 7-8, 2022

ҚР ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ ҚАЗАҚСТАН ЖАЗУШЫЛАР
ОДАҒЫ М.О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик-жазушы
Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдығына арналған
XV «Қабдолов оқулары» аясында өтетін
«АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
ЖИНАҒЫ
Алматы, 7-8 желтоқсан 2022 жыл

СБОРНИК
XV международной научно-практической конференции
«Кабдоловские чтения», посвященной 95-летию известного ученого,
академика-писателя З. Кабдолова на тему
«АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА КАБДОЛОВ И АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ»
Алматы, 7-8 декабря 2022 года.

COMPILATION
XV International scientifically-practical conference, devoted to the 95 anniversary
of famous scientist, academician Z. Kabdolov,
«Kabdolov's reading» on the theme
"ACADEMIAN ZEINOLLA KABDOLOV AND ACTUAL
PROBLEMS OF KAZAKH LITERATURE"
December, 7-8, 2022

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

УДК 821.512.122.0
ББК 83.3 (5Қаз)
А 33

Жауапты редактор:
ф.ғ.д., профессор *С.Б.Ержанова*

Құрастырушылар:
ф.ғ.к., доцент *Ж. Мәмбетов*
ф.ғ.к., доцент *С. Дәрібай*
аға оқытушы *Ф. Бисенғали*

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдығына арналған XV «Қабдолов оқулары» аясында өтетін «Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының жинағы. Алматы, 7-8 желтоқсан 2022 жыл. – Алматы: Қазақ университеті, 2023. – 228 б.

ISBN 978-601-04-6136-9

Жинаққа 2022 жылдың 7-8 желтоқсан күндері әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде өткен «Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары енгізілген.

Жинақ әдебиеттанушы, тілші мамандарға, жоғары оқу орындарының оқытушылары, докторанттары, студенттері және көпшілік оқырман қауымға арналған.

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС

САЯСАТ НҮРБЕК

Қазақстан Республикасының
Ғылым және жоғарғы білім
министрі

ҚҰРМЕТТІ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ!

Қазақ әдебиеті тарихында «Сөз өнері» еңбегімен терең із қалдырған көрнекті ғалым, академик, жазушы Зейнолла Қабдолов биыл 12 желтоқсанда 95 жасқа толар еді. 78 жылдық ғұмырында әдебиет теориясы, тарихы, сын саласындағы іргелі зерттеулер жазып қалдырған, әдебиеттану ғылымын дамытқан дарын иесі Зейнолла Қабдолов тек әдебиетшілер қауымының ғана емес, бүкіл қазақ жұртының мәңгілік есінде сақталды. Осы жиынның өзі дәлел бола алады.

Зейнолла Қабдолов – біріншіден, классик жазушымыз Мұхтар Әуезовтің ізін жалғастырушы. «Менің Әуезовім» романы мен «Мұхтар аға» документальді фильмінің сценарийін жазған Зейнолла Қабдолов келешек ұрпаққа классик жазушының ғұмыры мен мұрасын жеткізуді мақсат етті. Ол мақсатына жетті. Сонымен қатар қазақ ғылымына тұлғатану, тұлға бейнесін зерттеудің үлгісін қалыптастырды. Ғалымның бұл ерен еңбегі – ұмытылмас еңбек, үздіксіз қолданыста болатын құндылық деп бағаланады.

Екіншіден, Зейнолла Қабдолов – қазақ әдебиет теориясын академиялық деңгейде жазып, әдебиеттанушы ғалымдарды даярлауға арналған іргелі оқулық ұсынған ғалым. Қазіргі әдебиеттанушы ғалымдар Зейнолла Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздері», «Сөз өнері» атты оқулығымен ғылыми базалық білім жинаған ғалымдар. Ендеше Зейнолла Қабдолов қазақ ғылымына елеулі үлес қосқанын, қазақ ғалымдарын, соның ішінде қазақ әдебиеттанушыларды ғылыммен айналуға қызығушылығын арттырғанын аңғарамыз.

Үшіншіден, Зейнолла Қабдолов – көркем шығарма аудармасының шебері. Ғалым А.Островскийдің «Ұшынған ақша», М.Горькийдің «Күн перзенттері», Н.Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер» туындыларын аударып, сол заманның идеологиясын, тарихын қазақтың көркем тілімен әсерлі жеткізді. Орыс тіліндегі бейнелі сөздерді сөзбе-сөз емес, қазақ тіліндегі ұлттық ұғымдық баламасымен аударды. Бірқатар фразеологизмдердің эквиваленттерін ұсынды.

Төртіншіден, Зейнолла Қабдолов – тәжірибелі басқарушы әрі ұлағатты ұстаз. Ұзақ жылдар бойы кафедра басқара отырып, диссертациялық кеңеске төрағалық етті. Ғылым мен білім беру ісін үздіксіз сабақтастырып отырды. Бакалаврда білім алған дарынды жастарды ғылым жолына жетеледі. Бәлкім қазіргі үлкен және орта буындағы қазақ әдебиеттанушы ғалымдарының барлығы дерлік Қабдолов шәкірттері десем артық айтпаған болар едім. Жас дарынды ақын, жазушыларды шығармашылық байқауларға қатыстырып, Қазақстан Жазушылар одағының мүшелерінің тәрбиесіне сала білді.

Бесіншіден, Зейнолла Қабдолов – қазақ жұрты мойындаған нағыз ғалым. Себебі өз кезегінде еңбегі бағаланып, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығына, Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Ш.Уалиханов атындағы Бірінші дәрежелі сыйлығына, «Халықтар достығы», «Құрмет», «Парасат» ордендеріне, Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Құрмет грамоталарына ие болды.

Көркем шығармашылық лабораториясы ерекше, зерттеу техникасы бөлек, үздіксіз ізденіс пен ғылымдағы төзімділіктің эталонына айналған, қазақ әдебиетінің рухани құндылығына айналған, елінің сүйікті дара тұлғасы Зейнолла Қабдоловтың рухы пейіште шалқысын! Ғалымның аруағы барша қазақ халқын қолдай жүрсін!

ҚҰРМЕТТІ ҚОНАҚТАР, КОНФЕРЕНЦИЯ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ!

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ұжымы республикамыздың білім-ғылым саласының дамуына елеулі үлес қосқан ғалымдар мен ұстаздар қауымын ерекше мақтан тұтады.

Бүгін ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның Халық жазушысы, қоғам қайраткері Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияға жиналып отырмыз. Конференция жұмысына қазақстандық, шетелдік ғалымдар, ҚазҰУ оқытушы-профессорлары мен білім алушылары қатысуда.

Шараны Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан Жазушылар одағы бірлесе ұйымдастырды.

Қазақ мемлекеттік университетін 1950 жылы бітірісімен осынау қарашаңырақта ұстаздық ете бастаған З.Қабдолов оқытушылық қызметтен қол үзбей жүріп «Жұлдыз» журналының бас редакторы (1954-1957), Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің сектор меңгерушісі (1957-1959), «Қазақ әдебиеті» газетінің бас редакторы және Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының хатшысы (1959-1961) міндеттерін азғана уақыт ішінде абыроймен атқарып шықты. Ол Әуезовтің жетекшілігімен филология ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының табиғаты туралы диссертация қорғаса, кейінгі докторлық диссертациясын «Әдебиет теориясының негіздеріне» арнады.

З. Қабдоловтың Қазақ ұлттық университетінде өткізген жарты ғасырлық еңбек жолы еліміздің үлкені мен кішісі бірдей үлгі тұтатын ғибратты, жарығы мен жылуы мол, мән-мағынаға толы нұрлы жол болды. Мұның өзі айтылса таусылмайтын, жазылса бітпейтін ұстаздық эпопея болып табылады. Ғалым ағамыз осы жолда ассистенттен профессорға дейін өсті, ғылым қуған бала ғалымнан академиктің биік тұғырына көтерілген дана ғалымға айналды, талантты студент ақыннан қыран қанатты Халық жазушысы болып түлеп, қияға самғады.

Ұстаздық еңбектің ерен сипаты да, ерлік болмысы да Зейнолла Қабдоловтың әр жылдар ойларында, дәрістерінде, мақалаларында, кітаптарында әрқашан көрініс тауып келе жатқанын ғылыми-педагогикалық жұртшылық, әдеби-мәдени қауым, қалың оқырман жақсы біледі. Орта мектептің жоғары сынып оқушыларына арналған «Қазақ әдебиеті» және жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған «Әдебиет теориясының негіздері», «Сөз өнері» секілді оқулықтары тұтас ел оқитын, қазақ қауымының қолынан түспейтін рухани асыл қазынаға айналды. Университет аудиторияларында өз уақытын аямай, өзгенің уақытын аялаумен өткізген жарты ғасыр ішінде З.Қабдолов әдебиет пен өнердің, ғылым мен білімнің сан буын талантын тәрбиелеп шығарды. Ұлағатты ұстаздың алдын көріп, терең білім мен тәлім алған мыңдаған шәкірттерінің ішінде дүйім қазаққа танымал болып, ел игілігі үшін еңбек етіп, халық сүйіспеншілігіне бөленгендері аз емес.

Зейнолла Қабдолов – қазақ әдебиеттану ғылымының дамуына зор үлес қосқан аса көрнекті ғұлама ғалым. Оның жазушылық шеберлік, әдеби шығарманың сыры мен сипаты, шығармашылық психологиясы, әдеби дамудың мағынасы мен мәні, ақындық өнердің қыр-сыры туралы «Жанр сыры», «Жебе», «Арна», «Әуезовтің әсемдік әлемі», «Көзқарас» сынды зерттеу еңбектері ғылыми-теориялық тереңдігімен, практикалық маңызының жоғарылығымен, ой мен сезімді қатар баурайтын дара болмыс-бітімімен қазақ әдебиеттануының баға жетпес байлығына айналды.

Атырау өңірінде, мұнайшы отбасында дүниеге келіп, балалық шағын сол ортада өткізген Зекеңнің өзіне етене таныс мұнайшылар өмірі жайлы «Ұшқын», «Жалын» романдарын

жазғаны мәлім. Осы қос романнан тұратын дилогиядағы Тайман, Айбар, Жанар, Мусин, Сапаров, Марғау, Сардар Сұлтанов секілді сырты нұрлы, іші сырлы кейіпкерлерді былай қойғанда, сом тұлғалы соны бейне – Қабен образының тастан қашалғандай мінсіз мүсінделуі қандай ғажап! Қабен тұлғасы – тек жазушының ғана емес, жалпы қазақ прозасының аса ірі көркемдік табыстарының бірі.

З.Қабдолов – Әуезовтей ұлы тұлғаның шәкірті. Оның «Менің Әуезовім» атты роман-эссесі шәкірт жүрегінің ерекше тартуы, ұстаз туралы жан толғанысы әрі асыл аға алдындағы інілік парыздың орындалуы деп білеміз. Заңғар жазушының өмірі мен шығармашылығын қамтып жазған туындылар аз емес. Десек те, ұлы Әуезов тұлғасын әспеттеген көркем шығармалардың көз тартар кесегі де, шоғыры биік шоқтығы да, жүрекке жылысы да Зейнолла Қабдоловтың роман-эссесі екені анық. Осы орайда биыл тамыз айында З.Қабдоловтың терең тебіреніспен жазылған «Менің Әуезовім» роман-эссесі заманымыздың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезовтің 125 жылдық мерейтойы қарсаңында түрік тіліне аударылып, Анкара қаласында басылып шыққанын айта кету керек.

Академик-жазушы Зейнолла Қабдолов – А.С.Пушкиннің, Н.Гогольдің, Л.Кассильдің, В.Добровольскийдің, В.А.Закруткиннің, М.Горькийдің, А.Островскийдің, Н.Хикметтің күрмеуі қатты, күрделі туындыларын барлық нәрі мен әрін жоғалтпай, қазақшаға шебер аударған қаламгер. Ол Қазақ академиялық драма театры мен Атырау драма театрында әлденеше рет қойылған «Сәнбейтін от» атты ойлы да отты драмасы арқылы осынау қиын жанрдың аса ауыр жүгін еркін арқалап кететін ерекше талант екенін танытты. Әдебиет табалдырығын алғаш ақын болып аттаған Қабдоловтың сөзіне жазылған бірнеше ән жұртшылық жүрегінен орын тапты.

Гибратты ғалым Зейнолла Қабдолов ғылыми және жазушылық қызметіндегі әлеуметтік маңызы зор табыстары үшін «Халықтар достығы», «Құрмет белгісі» ордендерімен марапатталды. Кезінде ВЦСПС пен КСРО Жазушылар одағы бірлесіп жариялаған конкурстың жүлдесіне ие болды. Сондай-ақ Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының Шоқан Уәлиханов атындағы сыйлығының, Абай атындағы Мемлекеттік сыйлықтың иегері атанды.

Құрметті конференция қонақтары! ҚР Ұлттық Ғылым академиясының академигі, Қазақстанның Халық жазушысы, қоғам қайраткері Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдық мерейтойына арналған «Академик Зейнолла Қабдолов және қазақ әдебиетінің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияны ашық деп жариялауға рұқсат етіңіздер!

ҚҰТТЫҚТАУ

Зейнолла Қабдоловтың қазақ әдебиеті тарихындағы орны ерекше. Көрнекті жазушының әдебиет майданына араласқан дәуірі қазақ әдебиетінің ұлт жанашырларына аса зәру кезеңі еді. Талантты әдебиетші ретінде З. Қабдолов әдеби өмірдің әр арнасына белсене араласып, ұлттық әлеуетімізді сақтап қалуға еңбек сіңірді. Ол әр жылдары жоғары оқу орны, Жазушылар одағы, «Жұлдыз», «Қазақ әдебиеті» мерзімді басылымдары сынды әдебиетке қатысты ұйымдар мен мекемелерде өнімді еңбек етті.

Жазушы З. Қабдолов қаламынан әдеби шығармалар өз дәуірінің тың тақырыптарын арқау еткен, көркемдік сипатымен әрі эстетикалық пайыммен өз оқырмандарын тапты. «Ұшқын», «Жалын», «Менің Әуезовім» романдары – қазақ романистикасының классикалық қорынан орын тапқан сом туындылар. З.Қабдолов қаламының ізі драматургия саласында да бар. Осы орайдағы жазушы ізденістерінің жемісі ретінде 1960-жылдардағы «Сөнбейтін от» атты пьесасын атауға болады.

Қаламгердің көркем аударма саласына қосқан үлесі де сүбелі. А. Пушкин, Н.Гоголь, А.Островский, Н.Хикмет сынды классиктердің түрлі жанрдағы жауһарлары Зейнолла Қабдолұлының тәржімесінде қазақ оқырмандарымен қауышты.

Отандық әдебиеттану ғылымындағы З.Қабдоловтың ғалымдық қызметі – өз алдына бір төбе. Осы орайда З.Қабдолов ұстаздық етіп, шәкірт тәрбиелеген, ғылыми тұжырымдарын тікелей оқу үдерісімен ұштастырған, сөйтіп білім мен ғылым айналымының қайнаған ортасын қалыптастырған Қазақ ұлттық университетін ерекше атағымыз келеді. Елімізде академик Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнерін» оқымаған филолог жоқ десек, артық айтқандық емес. Осы еңбектің жылдар бойы бірнеше мәрте қайталанып басылуы – оған деген ғылыми-педагогикалық сұранысты айғақтаса керек.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ұжымына академик-жазушы, зерделі ғалым, баршамыздың ұстазымыз Зейнолла Қабдоловтың құрметіне арнап ауқымды конференция ұйымдастырғаны үшін зор алғыс білдіре отырып, бүгінгі жиынға сәттілік тілейміз!

САЛАМАТ ИДРИСОВ
Х.Досмұхамедов атындағы
Атырау университетінің Басқарма төрағасы – ректор
Атырау, желтоқсан 2022 ж.

ҚҰРМЕТТІ ЖАНСЕЙІТ ҚАНСЕЙІТҰЛЫ!

Ұлт ұстазы атанған, сөз өнерінің саңлағы, академик Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдық мерейтойы құтты болсын!

Жарты ғасырдан астам ғұмырын білім мен ғылымның қара шаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде өткізіп, руханият пен өркениеттің дамуына өлшеусіз үлес қосқан «Қазақтың Қабдоловы» Атырау жерінде туып-өскен жерлесіміз екенін әркез мақтанышпен айтамыз. Мұхтар Әуезовтей ұлының шәкірті атанып, «Ғазиз көретін, сұлу мінез, сұлу білім, өнер иесі, досым, інім» деген биік бағасын естіген Зейнолла Қабдолов Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінде де дәріс оқып, сөз өнерінің өзі терең зерттеген барлық қыр-сырын, жиған ілім-білімін кейінгі ұрпаққа жеткізіп кетті. Ағамыз туған жерінен жырақта жүрсе де осы өңірге қарайлап, жақсылығына сүйініп, қолынан келген шарапатын аямай, шуағын төгіп жүруші еді.

Балалығы мен жастық шағы қиын-қыстау кезеңдермен тұста-тұс келген Зейнолла Қабдоловтың небір қиындықтарға мойымай, білімге ұмтылып, елінің елеулі, халқының қалаулы азаматына айналуы – үлгі етіп, өнеге тұтуға лайық. Әкесі қан майданға аттанғанда бар-жоғы 14 жастағы Зейнолла отбасына қамқор болып, мұнай кәсіпшілігінде де еңбек етеді. Туған өлкесінің тыныс-тіршілігін талай шығармасына арқау еткен жазушы бұл жылдар жайлы «Ұшқын», «Жалын» деген романдар жазып қалдырған. «Өлді деуге бола ма, айтыңдаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған» дегендей, түрлі тақырыпта қалам тербеген тұлғаның барлық шығармашылығын бір сөзбен түйіндеу мүмкін емес, «сегіз қырлы, бір сырлы» жанның бір ғана қырын атап өттік.

Қоғам қайраткері, академик Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдық мерейтойы аясындағы ауқымды шаралар «Ұлт ұстазы» атанған тұлғаның адами, рухани болмысын ашып көрсетіп, тіл ғылымына сіңірген еңбегін ұлығылап, айшықтай түспек. Сол арқылы, бүгінгі қазақ тілі мен әдебиетінің көкейкесті мәселелері күн тәртібінен көрініс тауып, көптің талқысына түсіп, оң нәтижесін көрсетеріне сеніміміз мол.

Зейнолла Қабдоловқа арналған конференция жұмысына және ғалымды құрметтеуге арналған барлық бастамаларға сәттілік тілеймін.

РОМАН ТАҚЫРЫБЫ - ЖҰМЫСШЫ ТАБЫ

Замандас туралы жаңа роман «Жалын» - З.Қабдоловтың жылдар бойғы еңбегі. Ол оқушының жүрек таразысынан өз бағасын алды. Бір қатал заң бар. Ол - алғашқы әсер. Өзгелер шығарманы ақтап жатса да, даттап жатса да көкейге қонған алғашқы әсерге ықпал жасай алмайды. Сол алғашқы әсердің бірнеше түйінді ойға айналып қалатыны және бар.

Бірінші ой - форма. Бұл шығарманың тоны. «Жалын» киіле- киіле сартап болған тонды иығына ілмепті. Өз тонын кие келіпті. Шығарманың тура кульминациядан басталуы соған дәлел.

Екінші ой - стиль. Кең түсінсек, стиль түгел шығарма салмағымен өлшенбек.

Жосылып келе жатқан жорғаның аяқ алысына назар үйірсеңіз, әрбір аттың өзіне тән тұяқ серпері бар. Су жорға ырғағын бұзбай алдыңыздан тербеп өткенде табиғи әсемдік таңдай қақтырмай қоймайды. Жорғаның аяқ тастасы мен шешеннің сөз саптасын бір десек, «Жалынның» тігісінен сөзбұйдалыққа сараң шебердің епті қолын танимыз. Сол бір қолдың қимылы жорғаның шабысындай көз қуантып, ілестіре қол соқтырып келе жатып, кейде... 62-ші беттегі Қабеннің анасын еске алатын перзенттік сезім толғауы. Егілген жүрек осылай езіліп сөйлеуге бейім. Бірақ суреткер бұндай шындықты жалаң күйінде, тек айту арқылы емес, адам жүрегін дір еткізер бір образды деталь арқылы көрсете ұтар-ды.

Үшінші ой - тіл. Романның тілі мейлінше мәдени талғамның майда елегінен өткен. Қылқыбырдан ада, сұрыпталған Аракидік кездесетін «шіркін», «ғажап», «ғаламат» тәрізді танданымпаз сөздерге қосылмайсың, әрине.

Төртінші ой тақырып. Жүтіртіп айтсақ, роман тақырыбы заманымыздың ең манызды проблемаларының бірі жұмысшабы табының алып түлғасын жасау.

Бесінші ой - Қабен мен Сардар. Осы кітап сөз болған жерде ұмытылмайтын бір эпизод Қабеннің кандидаттық диссертация «қорғауы», үш жыл көз майын тауысып жазған еңбеті ен ақырғы сынға түсті. Жетекшісі бар, өзгесі бар, ғылыми қауым снбетін мақал тауып, біразы бұған көшшік қоя сөйлеп, диссертант Қабен Оразовқа бір ауыздан ғылым кандидаты дәрежесін беруге шешім қабылдағалы жатыр. Бірақ ешкім Қабен көкейіндегі бір түйткілге соқпайды, айналып өте береді. Енді сәл шыдағанда Қабен кандидат боп шыға келетін де еді. Кенет аспаннан түскендей. Ембінің қазағы, карт мұнайшы Сардар Сұлтанов шықты мінбеге. «Мінбеге кеуделей еңкейіп, қалт тоқтады да, бірер минут үнсіз қалды. Көзі тас жұмулы. Сірә, айтар ойын жүйелегенді...

Бірер минуттан кейін Сардар жалбыр қабағын желпіп-желпіп жіберіп, қас астынан сығырая жылтыраған күрең көзін зал ортасындағы әлдекімге шоқтай қадап алды да, сөз бастады:

«Әлгі Оразов деген жігіт Ембіні зерттеп отыр ғой, солай ма? Хош! Өзі аурудан түрса да екпіні әлі үй жыққандай кәрі мұнайшы сөзді осылай дүрс еткізіп бастады да, аяғында... Ал енді бар ма, Оразовтың осы жазғандарынан мұнайлы Ембіге келер қыл елі пайда жоқ. Тек сол жаман! - деп сарт еткізді. Зал шайқалып кетті» (36-бет). Сөйтіп, залдағылар үшін ай-күннің аманында көз көріп, құлақ естімеген уақиға болды. Қабен Оразов иіліп келген бақытты басқа тепкендей диссертация қорғаудан өз еркімен бас тартты. Бұл не сүмдық, "Бұндайды кім көрген?" - деп еді зал ішінен біреу, Сардар Сұлтанов: «Уа, сол жаман, көрмегендерің жаман мұндайды!» - деп ақырып қалды» (46-бет).

Қабен қылығы зал ішінде екі ұдай толқу тудырды. Біреу даттады, біреу жақтады. Бұл екі жақ әлі біраз дауласа жүретін болар. Өйткені, оның бірі - ескінің соңы, бірі - жаңаның алды еді. Дөңгеленген уақыт жаңаны өсіре, ескіні өшіре қозғалатыны диалектикалық ақиқат болса, біз Қабендердің көбейетініне сенеміз. Қабен мен Сардар - мұрат тұтатын кейіпкерлер. Жазушы

бояуына тек болғанды суреттеуден гөрі осылай болса екен деген арман - романтизм элементі араласқан. Шыңғыстың Дүйшен, Толғанай, Жәмила, Танабайлары да осындай оршіл романтизм жұпарымен апталған кейіпкерлер болатын. Олар тікелей іздегенде өмірде аз, бірақ негізі бар кейіпкерлер. Совет оқушылары, қала берді бүкіл дүние жүзілік оқушы қауым Шыңғыс кейіпкерлерін жатсынбағаны аян. Керісінше, сол бір романтикалық кейіпкерлер тұлғасынан өздерінің ғасырлар бойы көздеген моральдық биік мұраттарын көргендей түгел бас шұлғымап па еді!

Мен бір жас қазақ оқушысы ретінде туған әдебиетімізде өз замандасымның Қабендей үлкен тұлғаланып мүсінделуін зор мақтаныш етемін. Егер анау теңіздің ар жағындағы біреу-міреу маған «Сен кімсің?» - дер болса, мен қысылып, қымтырылмай-ақ «Қабенмін!» - дер едім. Қабен мен Сардар - тек жұмысшы табының ғана емес, халқымыздың ұлылық асыл қасиетін танытатын кесек бейнелер. Қабен диссертация қорғаудан бас тартқанда, қағаз, қаламды жиып қойып, май-май жұмысшы комбинезонын кигенде де төңірегінде ылғи қарама-қарсы екі ұдай пікір тудыра жүрді. Қабеннің іс-әрекетінің бұлайша жұртты үркіте жүруінде бір сыр бар. Жазушының Қабеннің басына түсірген жағдайы эксперимент сияқты. Ірі әрекетке замандасы Қабенше жалтақсыз кірісер ме еді, әлде оңайына қарай шыбыш мінез танытып жалт берер ме еді деген сауалы да жоқ емес.

Алтыншы ой - Қоңыз мұрт. Кітапта көп көрінгенмен де ұмытылмас әсер қалдыратын өткір образ.

Жетінші ой - Жанар. Ол оқыған, өскен елдің қызы. Қазіргі қазақ қызының бәрі Жанар болса, әрине, ешкім де өкпелемес еді. Әйел ұлылығы махаббатында дейді ғой. Махаббат «Жалын» романында екінші планда берілген. Сондықтан ба, Жанар бейнесі солғын шыққан. Жанар махаббаты жүрек шымырлатпайды.

Сегізінші ой - Тайман. Аталмыш романның алғашқы кітабы "Өмір ұшқынының" кіндік кейіпкері болған, оқушыға мап-майда жібек мінезімен, албырт таза жүрегімен жақын-ды. Абзал әке Дәуренге, сүйгені Надияға деген махаббаттары табиғи жырлануымен есте қалғанды. Әсте жұмсақ мінез қайыстай созылғыш, орта әсеріне сай өзгергіш келеді екен. Тайман характерінің эволюциясын жазушы шынайы көрсеткен. Бір кездегі сезімтал романтик Тайман қатал бастыққа айналып Қабенді таңқалдырғанымен, оқушыны өмір шындығы таңқалдырмайды.

Қорытынды ой: Кейбір жүрдім-бардым кемшіліктеріне қарамастан З.Қабдоловтың біздің замандастар өмірін жырлайтын «Жалын» романының игерген тыңы тек қана жазушының емес, біздің бүгінгі өскен әдебиетіміздің көтерген жаңа тыңы есепті.

Роман тақырыбына арқау ретінде жұмысшы өмірі алынған. Қазақстан жұмысшы табының айбынды отрядтарының бірі Маңғыстау мұнайшылары алынған. Кеңіте айтсақ, соңғы бірнеше жыл аумағындағы тұтас кезең қамтылған. «Жалын» осы жағымен құнды.

Дандай ЫСҚАҚҰЛЫ,
Әл-Фараби атындағы
ҚазҰУ-дың профессоры, филология
ғылымдарының докторы.

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ – АБАЙТАНУШЫ

3. Қабдоловты ғылымға алып келген – Мұхтар Әуезов. «Ұлы ұстаз бізге университет қабырғасында «Абайтанудан» дәріс оқып, Ахаңша айтқанда, қазақтың бас ақынының лирикалық өлеңдерін талдап танытқан. Одан әрі мен университет бітірерде профессор Әуезовтің ұсынуымен және ғылыми жетекшілігімен дәл осы тақырыпқа диплом жұмысын жазып қорғадым» (З.Қабдолов. Көзқарас. А., 1996, 18-бет).

Қазіргі автордың Абай турасындағы екі зерттеуі жарияланып жүр. Оның бірі 1950 жылы жазылған «Абайдың ақындығы» да, екіншісі – 1950-1995 жылдары деп көрсетілген «Абайдың лирикасы». Негізінен, екеуі – бір еңбек. Айырмасы – алғашқысы көлемді де, соңғысы – қысқарған түрі; «Абайдың ақындығында» жазушы шығармашылығы тұтас қарастырылса, кейінгі нұсқасында тек ақынның лирикасы ғана сөз болған. Автор өзінің диплом жұмысы ретінде жазылған еңбегіне 45 жылдан соң қайта оралып, жаңа тәуелсіз заманның ой елегінен өткізген.

Зекең алдымен, Абайдың қазақ әдебиетінде алатын орнын анықтап алады: «Алдымен, Абай – ақын. Бұл аз, ақындардың ақыны! Ахмет Байтұрсынов қазақта Абайға дейін мұндай ақын болған жоқ деп дәл айтқан. Бірақ, бұл да аз, қазақта Абайдан кейін де мұндай ақын болған жоқ және болмайды да... Абай – ақын. Ақын болғанда, бүтін бір халықтың ұлттық мәдениетінің мәңгілік мерейі, әдебиетінің асқар шыңы болған кемеңгер, классик ақын» (Көзқарас. А., 1996, 19-бет). Автор Абайды қазақ әдебиетіндегі «бұл – ғажайып құбылыс» (сонда) санайды.

Зерттеуші Абайдың өлеңдерін талдамас бұрын ақын поэзиясының дені саналатын лирикаға анықтама беріп алады: «Лирика – ақынның бір сәтте жалт еткен нұрлы ойы, жарқ етіп тұтас көрінген ішкі сырлы дүниесі» (сонда, 21-бет). Ары қарай Абай лирикасының азаматтық, философиялық, табиғат, махаббат түрлерін қарастырады. Ақын лирикасын осылайша жүйелеуінде де зерттеушінің өзіндік пікірі бар екендігі байқалады. Автор ұлы ақынның лирикасын сөз ете отырып, «ақын басында болған күйініш-сүйінішті өз басынан кешіреді» (сонда, 21-бет); осы ақынның өзіне айналады» (сонда).

Мысалы,

«Құдай-ау, қайда сол жылдар,
Махаббат, қызық мол жылдар?!
Ақырын, ақырын шегініп,
Алыстап кетті-ау құрғырлар» –

деген жолдарды оқығанда, төмендегіше сезінеді:

«Осы хал кімнің басынан өтпеген, осы күйді кім кешпеген? Есінде бар ма жас күнің, кімді көрсен – бәрі дос» деп бастайды ақын осы өлеңін. Шынында да, есінде бар ма? Шыбынсыз жаздай жадырап-тамылжыған жастық шағың – бұлаң кезің өтіп еді ғой басыңнан бұлықсып; жау дегеннің не екенін білмейсің, төңірегің түгел дос, күллі дүние сүйсіне күліп қарайды саған. Сенің де көкірегің толы құштарлық, тұла бойың толқыған, толықсыған іңкәр сезім, жан-жағың мәре-сәре қызық, рахат, құшағың құлпырған махаббат... Қырмызы мінез құрбылар, қылықты қыздар – шолпысы сылдыраған бұраң бел арулар... Шіркін-ай, іңірде шайтан көшкендей кез емес пе еді?!

Ал, қазір қайда солар? Ақырын, ақырын шегініп, алыстап кетті-ау, құрғырлар!! Осыны ақын айтып отыр ма? Жоқ, сен айтып айтып отырсың. Олай болса, өзің емес пе ақын деген...» (сонда, 22-бет). Бұл жерде «махаббат, қызық мол жылдарды» жырлаған, ұлы ақынның осы өлеңді жазу үстіндегі көңіл-күйі мен сезіміне толық еніп, күйініш-сүйінішін басынан кешірген – оқырманның кейпі анық көрінеді. Ақын жүрегінің лүпілі оқырман жүрегін жаулап алып, екеуі тұтасып кеткендей.

«Абай – өз дәуіріне қатал сыншы болған адам» (сонда, 23-бет). Осы пікіріне дәлел ретінде «Болыс болдым, мінекей», «Сегізаяқ», «Күз», «Қараша, желтоқсанмен сол бір-екі ай» өлеңдерін талдаған.

Ал махаббат тақырыбына келгенде, «Абай да сұлулықты қиялдан емес, өмірден іздеді» (сонда). Абай махаббатты көбіне қазақ ауыз әдебиеті үлгісінде жырлағанын айта келіп, әлемдік әдебиеттен үйрену арқылы бұл тақырыпты жырлаудың классикалық үлгісін жасағандығына оқырман назарын аударады. Ол А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романын аударғанда, «дәлшілдік әдетті мұнда қолданбайды. Әдейі қолданбайды. Өзінше жырлап, Пушкин арнасынан шығып кетіп отырады. Тақырыпты Пушкинмен қатарласа, жарыса толғайды» (сонда, 30-бет) - деуі - шындық. Шындығында да, Абай «Евгений Онегин» романын аударған дегеннен гөрі «Мен болсам, бұл тақырыпты былайша жырлар едім» - деп, орыстың ұлы ақыны мен қазақтың ұлы ақыны екеуі әдебиет айдынында өнер жарыстырғандай. Бұл турасында З.Қабдолов былайша пайымдаған:

«Осыны аудару үстінде ақынның өзі де самғап, шығанға шырқап, поэзия шыңына шығыпты. Асқақтатып, серпіле көтеріліп алыпты. Қазақ әдебиетіндегі өзіне дейінгі өлең сөздерден мүлде қара үзіп, ілгері кеткен. Бүкіл дүниежүзілік әдебиеттің үлгілі өрнегі – классикалық поэзияның сан дыбысты, сырлы, сиқырлы симфониясына өз үнін, өзгеден ерекше тек өзіне ғана тән ғажайып сұлу үнін қосып, майда қоңыр саз тауыпты. Кемеліне келе есейіпті.

«Жас жүрек жайып саусағын,

Талпынған шығар айға алыс».

Саусақ адам баласында ғана бар. Жүректе саусақ бола ма? Жүрек саусақ жайып, алыс көктегі айға қалай талпынар? Ол кездегі қазақ ұғымында осы бар ма еді?.. Осыны түсінбеуге, ұқпауға бола ма? Жоқ. Данышпан ақынның орасан отты, ойлы лирикасы бұл терең сырды оқырманына тебіреніп түйсіндіреді де түсіндіреді: мың құбылған нәзік сезім ырғағы, жүрек дүрсілі, жан толқыны. Өлеңдегі сөз - мүлде соны, су жаңа, тың... Кінәсіз, таза жанды жас сұлудың мың құбылған нәзік сезім ырғағын, жүрек лүпілін, жан толқынын терең ұғынасын» (сонда, 31-32-беттер).

Баламен тіл табысу үшін балаша сөйлеуге тура келетіндігі сияқты ақынды түсіну үшін ақынжанды болып, ақынша сөйлеу керек. Зейнолла да Абайдың лирикасын талдау барысында ақындық кейіпке түсіп, ақынша тебіреніп, ақынша толғанады. Абай өлең сөзбен жырлап отырса, Зейнолла да сол тақырыпты қара сөзбен жырлап отырғандай әсер аласыз.

Автор «Абайдың табиғат лирикасын оқығанда, оқырманның көз алдына құлазыған сары белдері сұлқ түсіп, сұлап жатқан шетсіз, шексіз маң даланың жалаң көріністері ғана жайылмайды, даладағы өзгеше өмір қайталанбас түр-тұрпатымен, сыр-сипатымен тұтас суреттеледі» (сонда, 33-бет) – деп жазады.

Ұлы ақынның талантын, биік мәдениетін танытатын өлеңдер ретінде жылдың төрт мезгіліне арналған және «Қансонарда бүркітші шығады аңға» лирикаларына талдаулар жасаған. Талдаулар жасайды дегеніміз болмаса, шындығында да бұлары ақын поэзиясының көркемдік құдіреті алдындағы толғаныс іспеттес. Абайдың өлеңін оқығанда, оқырман – Зейнолланың да делебесі қозып, қара сөзбен қосыла жырлап кеткендей:

«Әсіресе, томағасын сыпырған қандыкөз қыран бүркіттің «төмен ұшсам, түлкі өрлеп құтылар деп», ә дегеннен қайқаң қағып аспанға шырқап шығуы; «қырық пышақпен қыржындаған» қырқылжың қу түлкінің мұны көріп, қашарға жер таппай, амалсыз аңырып тұрып қалуы; енді бірде қыранның «қанат-құйрығы ысқыра суылдап, көктен сорғалай құйылуы»; ізінше көк тағысы мен жер тағысының майданда жекпе-жекке шыққан жеке батырларша «адам үшін қызыл қанға батысып», жарқ-жүрқ айқаса кетуі... осыған:

«Қар – аппақ, бүркіт – қара, түлкі – қызыл,

Ұқсайды қаса сұлу шомылғанға» -

деген әйгілі, өзінен басқа ешбір ақында жоқ ғажайып шендестіру-антитеза жасап шығарады» (сонда, 36-бет).

Әсіресе, Абайдың «Жаз», «Қыс» өлеңдерін жоғары бағалайды. Бұлардағы «әншейін дала суреті емес, даладағы дарқан өмір, өзгеше тіршіліктің» өрнек тапқанына оқырман назарын

аударарды. «Қыс» өлеңінде кейіптеу тәсілінің қолданылуын «Қысты бұлай адам бейнесінде суреттеу – қазақ әдебиетінде бұрын атымен болған емес» (сонда, 34-бет) – деп, қазақ поэзиясындағы жаңалық санайды.

«Абайдың лирикасы» тақырып ауқымымен ғана шектелсе, «Абайдың» ақындығында» аудармаларына, поэмаларының ішінде «Ескендірге», «Қара сөздеріне» тоқталынған. Абай аудармаларының қазақ поэзиясына әкелген жаңалықтарына назар аударарды. «Ескендір» «қазақтың жазба әдебиеті тарихында тұңғыш рет сюжетті поэма» дей отырып, осы жанрдың ірге тасын қалаған туынды ретінде жан-жақты талдаулар жасайды. Абайдың қара сөздерін «өз дәуірінің ақиқат шындығынан туған, танымдық, эстетикалық, тәрбиелік мәні зор шығармалар» («Арна», 1988, 40-бет) – деп біледі.

З.Қабдолов Абай поэзиясының тіл өрнегін аса жоғары бағалайды: «Былай: орыстың әдеби тілін дамытуда Пушкиннің орны қандай болса, қазақтың әдеби тілін дамытуда Абайдың ролі де сондай»; «Абай тілі – бай тіл. Ал байлықтың бір алуаны суреткер палитрасында ұланғайыр ажарлауда, құбылтуда (троп), айшықтауда (фигура) жатыр» («Арна», 1988, 40, 41-беттер). Осы ойларын мысалдар («Қайғы – қыс, жүзің – жаз»; «Сен – жаралы жолбарыс ең, Мен – киіктің лағы ем»; «Арыстанның жалындай бұйра толқын, Айдаһардай бүктеліп, жүз толғанып»; «Кәрі Каспий қаракөк көзін ашты, жылы жүзбен Терекке амандасты»; т.б.) келтіре отырып, нақтылай түседі. «Абайдың шеберлігі – әр сөздің орнын табуында; ал орнын тапса, ойнамайтын сөз жоқ»; «...мазмұны мен пішіні де, өлшемі мен өрімі де, тіпті ырғағы мен ұйқасы да жаңа оннан аса өлең түрін қосты» («Арна», 1988, 42-бет) – деп, оның ақындық қуатының жаңашыл қырларын аша түседі.

Зерттеушінің Абай поэзиясының қадір-қасиеті жайлы ой-пікірлері төмендегіше түйінделген:

Біріншіден, «ол орыс мәдениетінің қазақ даласындағы жаршысы болды да, өз халқын сол ұлы халықпен шынайы достыққа шақырды». Екіншіден, «бұқарашылдығы», яғни, онда халық тұрмысының, арман-мұңының шынайы көрініс табуы. Үшіншіден, өзіне дейін болып көрмеген тың тақырыптарды жыр етіп, оған биік идея, терең мазмұн, тың пішін беруінде; қазақтың әдеби тілін байыта, дамыта қалыптастырып, жаңа жазба әдебиетінің негізін салуында; қазақ поэзиясын сыншыл реализмнің шырқау сатысына көтеруінде болып табылады» («Арна», 1988, 43-бет).

«Абайдың бір өлеңінде» де ұлы ақын туралы айтылған биік ойларды оқимыз. «Абай – біздің рухани әкеміз», «...әр қазақ басқаны қойса да, бір ғана Абайды біліп, ең болмаса оның бір өлеңін – «Қалың елім, қазағым, қайран жұртымды» ұғып, тереңіне бойлап – түсініп, құранның сөзіндей жаттап алса екен. Жаттап қана қоймай, күнде таңертең ұйқыдан ояна бере дұғадай қайталап, өзінің иманына айналдырса екен. Сонда ол өзіне кез келген пендеде бола бермейтін кереметтей кемел парасат дарытып, өзгелерді де парасатсыздықтан арылтуға қызмет етер еді» (З.Қабдолов. Әуезов. А., 1997, 347-бет) – дегенде қазақтың рухани өміріндегі ұлы Абайдың айрықша орнына оқырман назарын аударып отыр.

З.Қабдоловтың Абай туралы толғаныстары «Абай және Әуезов» атты мақаласында одан әрі жалғаса түскен. Ақынжанды Зейнолланың ұлы ақын жайлы ақжарма ойлары мұнда да ай мүйізді айшықтарымен көз тартады. Әбден ой елегінен өтіп, сұрыпталған кесек-кесек ойлар тереңдігімен, көркемдігімен өзіне баурап алып, құшағына тарта береді. Мұндағы әрбір сөзді, сөйлемді жай оқи салу мүмкін емес. Оқи отырып, сіз де автормен бірге ұлы ақынның, ұлы жазушының көркемдік әлемінің түпсіз тұңғыықтарына бойлайсыз. Шағын ғана мақалада қазақ әдебиетінің екі алып бәйтерегінің ұлылық болмыстары барынша қысқа, барынша нұсқа, барынша дәл, барынша айшықты бедерленген.

Нені айтса да ойланып, толғанып барып сөйлейтін Зейнолла бұл жолы да ұлыларымыз жайлы ойлы пікірлер айта біліпті. Мақалаға Н.Погодиннің «Қазақстан үшін Әуезов – екінші Абай» дегенін эпиграфқа ала отырып, осы пікірді одан әрі шебер жалғастырып алып кетеді. «Орыс жазушысының осы теңеуіне үлкен шындық бар: Абай қазақ әдебиетінің ХІХ ғасырдағы шыңы болса, Әуезов – ХХ ғасырдағы заңғар биігі» («Көзқарас», А., 1996, 10-бет) – деген негізгі пікірін бірден жайып салады. Жалпы, Зекеңнің жазу стилінде жалпыдан жекеге қарай, не

болмаса, негізгі ой түйінін тарамдатып әкетіп, сол ойын дәлелдеу – жиі кездесетін тәсілдің бірі. «Абай және Әуезов» те осы айшықты ойды айшықтай түсуге құрылған.

«Бұл аз» дейді автор, өйткені, «Абайды бір ғасырға, Әуезовті бір ғасырға ғана теліп, сол ғасырға ғана шегелеп қалдыруға болмайды. Абай барлық ғасырларда – Абай, Әуезов те солай. Өйткені, Абай өзіне дейінгі күллі қазақ поэзиясының асқар асуы болса, Әуезов – қазақ прозасының асу бермес асқары» (сонда). Бір ойдан екінші ойды дамыта түсіп, мақала тақырыбының неліктен осылайша қойылғанын, өйткені, «Әуезов – екінші Абай» болғандықтан деп, түсінік бере кетеді. Автордың ойынша, «иісі қазақтың төлқұжатына айналған Абай ақын болса, Әуезов жазушы... Бұлар тіпті қазақ деген атаудың баламасына айналып кеткен» (сонда).

Ойларымыды З.Қабдоловтың Абай қандай қасиеттерімен ұлы деген сауалға оның ұлт ақыны болғандығында деп жауап берген сөздерімен түйіндейміз: «Ұлт ақыны болу сол ұлттың сөзі ғана емес, өзіне айналу... Абайдың кереметтігі де сондай: қазақтың сөзіне, сөзі арқылы өзіне айналуында... Әр қазақ Абайдың әр сөзінен өзін көреді... Абайдың ұлт ақыны екендігі сол, өз өлеңдеріндегі ұлттық ерекшеліктердің бүкіл адамзат мәдениетіндегі биікке көтеріліп, бірлікке ұласуында жатыр» (сонда, 11-бет). Абайдың мұндай биікке көтерілуін оның өлеңдеріндегі мазмұндық және пішіндік жаңалықтарынан көреді. Абай «қазақтың қара өлеңінің «күпісін» «шекпенге» ауыстырумен шектелмеген: оған шапан да жапқан, қамзол да, керек десеңіз, тіпті фрак та кигізген... Сөйтіп, қазақ өлеңінің пішінін тотының түгіндей құлпыртқан да сол арқылы қазақы мазмұнын бүкіл адамзаттық кеңістікке шығарған» (сонда, 13-бет).

Зинов-Габден Қабиұлы Бисенғали
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеттің профессоры

ҰЛТТЫҚ РУХ: АБАЙТАНУ ЖӘНЕ З.ҚАБДОЛОВ ТОЛҒАМДАРЫ

«Ұлттың рухани көсемі» деп М.Әуезов айрықша бағалаған тұлға А.Байтұрсынұлы еді. Ол қазақ елінің заманауи тарихи-әдеби шындықтарын қазақ ұлты алдындағы ірі мәселелермен қатар қозғап, заманы мүмкіндік берген деңгейде шешімдерін тауып замандастары мен артынан ерген іні, шәкірттеріне азаттық пен бостандық жолдарының басты бағыттарын көрсетті.

Әрі бұл мәселелердің ұлттық рух туралы ойларда екенін абайлап та, астарлап жаза бастады. Ойларын ашық жазуға бұрынғы патшалық Ресей мен кейінгі Кеңес үкіметінің отаршыл саясаты мүмкіндік бермеді. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлы оны Абайтану ілімінің негізгі бағыттарын көрсетіп берген «Қазақтың бас ақыны» (1913) мақаласында Ұлттық рух туралы ойларын күрделі күйлерге көшіреді.(1)

Ұлттық рух туралы ойларды кезінде қазақ зиялы қауымының бәрі мойындады, қолдады деп айтуға болмайтын шығар. Бірақ, М.Әуезов Абайтануға баратын басты жолды дұрыс айқындап, әлі елге белгісіздеу, бәлкім көпшілік көңіл аударма қоймаған, жаңа ілімнің, ұлттық рухтың қоғамдық сана үшін маңыздылығын қайран еліне, қазағына түрлі мазмұнды мәндермен жеткізді.

«Абай сөздері жалпы адамның түсінуіне ауыр екені рас. Бірақ ол ауырлық – Абайдың айта алмағанынан болған кемшілік емес. Оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік. Олай болғанда айып жазушыда емес, оқушыда...Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды да сынайды»-деген А.Байтұрсынұлының өзі Абай шығармалары ұлттық рухының мазмұны мен мәніне жету үшін он жылдай толғаныс үстінде жүрген екен.(1)

Әлихан Бөкейханұлының Абай өмірі мен шығармашылығы туралы «Семипалатинский листок»та жарық көрген мақаласында осы ерекшелік, А.Байтұрсынұлы мен Абай таныстығы туралы күрделі ойлары байқалады. Содан бастап олардың шығармаларының өзегіндегі басты идея ұлттық рух болғанын жазды ол.(7)

Одан бері ғасырдан артық уақыт өтті... Аз мерзім емес. Осы міндеттерді орындауға ол жылдарда қиындықтың көп болғаны шындық. Бірақ қазақ қалмгерлері шығармаларындағы ұлттық рухтың эстетикалық биік деңгейге көрінуіне 20 ғасыр басындағы қазақ қоғамдық санасы мен әдебиетіміздің аса көрнекті өкілдері Ә.Бөкейханұлы, Х. Досмағамбетұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Қ.Жұбанов, М.Тынышбайұлы, М.Әуезов, С.Садуақасұлы, М.Дулатұлы, Қ.Жұбанов, Ж.Ақбайұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Ғ.Қарашұлы, т.б. қоғам қайраткерлері, Алаш ұранды әдебиет өкілдері де үлкен еңбек (2) сіңірді. Олардың көптеген мақалаларында ұлттық рухты тану және көркем әдебиетте бейнелеу басты темірқазыққа айналды.

Алаш ұранды әдебиеттің көрнекті өкілдері мен олардың шығармаларын жүйелі түрде жоғары және орта мектептерде оқытуды проф. Р.Нұрғали ҚазҰУ-да 1987 жылдан бастап қолға алып еді

1997 жылы "Санат" баспасынан жарық көретін "Әуезов және Алаш" атты көмекші оқу-құралы сол кезден басталған ойлардың жиынтығы ғана еді.

"Өнердегі ұлттық рухқа арналған еңбегімді "Әуезов және Алаш" - деп атауға бел байладым", - деп жазыпты қаламгер кітабының алғы сөзінде.(3)

Қазақстан ғылым академиясының іргетасын қалаушылардың бірі академик М.Әуезов ғылыми-педагогикалық жұмыстарында өзінің абайтануға байланысты еңбектері мен жазушылық қызметін абайтануға байланысты маңызды мәселелерге арнап келді. Оның қазақ фольклорына, қазақ әдебиетінің өткен тарихы мен даму үдерісіне, туысқан қырғыз халқының атақты «Манас» жыры мен ұлы ақынымыз Абайға, күллі туысқан халықтар әдебиетіне арналған түбегейлі терең зерттеулері осы арналы ойларға бағытталатын. Сондықтан олар ғылымға қосылған асыл қазына еді. Осы тақырыпты тереңдей деректі, дәйекті зерттеудің маңыздылығы күн өткен сайын М.Әуезов зерттеулерінің аясында көріне бастады. (4)

Қазақ халқының классикалық өнер мен өлең мұрасын түсінуге және әрі қарай дамытуда А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ оқығандарынан басталуға тиіс деп жазды М. Әуезов: «Бірақ Ахаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып, Арқаның қоңыр желімен бірге есіп шалқып жатыр» (5).

А.Байтұрсынұлының 50 жылдығына арналған мақалаларда ғалымның «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында айтылатын ойлардың жалғасқанын Аңғару қиын емес. Мәселен, С.Сейфуллиннің, Т.Шонанұлының М.Дулатұлының Ж.Аймауытұлының т.б. (2)

«Әлихан Бөкейханұлы Абай туралы ақынның көзі тірісінде 1903 жылы жазған.1905 және 1907 жылы жарияланған мақалаларын Абайдың ақын балалары – Ақылбай, Турағұл, інілері Шәһкәрім, Кәкітайлар, досы – Көкбай т.б ақындар жақсы таныс болғанын маңызды тарихи деректерді солардан алғанын жазды. Оларда Ә.Бөкейханұлын ерекше қадірлеп, құрметтеді.

А.Байтұрсынұлы көркем шығарма, өлең жазатын адамның ерекше үш қасиетін атап көретеді. «...Сөз жазатын адам әрі білімді, әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек.

1. Сөздің шырайлы, ажаралы болуы – ой шеберлігінен.
2. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек.
3. Мағынала маңызды болуына білім керек.

Осы үшеуінің де Абайда барығын шығармаларын талдай отыра айтады.

Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген. Сондықтан өлеңдері толық. Абай шығармаларының асыл болуы, әр нәрсенің түбін, тереңін табуына байланысты деп қарастырады. Асылын тануынан. Арғы тегінен, асылынан бастауынан. Мәселен, басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғаны даусыз!» (1).

Дәл осы тақырыпты тереңдей зерттеген академик Заки Ахметовтың Абай аудармалары әлем әдебиетінен алған мұралары туралы маңызды ойларына мән берген теріс болмас еді. Ғалым әдеби процеске енді жаңа ғасырда өзгеше, жаңа концепциямен қарау қажеттігін айрықша ескертті. "XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиетінің мәселелері" атты ғылыми-

теориялық конференцияда З.Ахметов "XX ғасыр басындағы әдеби процесс және теориялық, методологиялық мәселелер" тақырыбында баяндама жасады. Мұнда арнайы айтылған мәселе - көркем шығармашылыққа байланысты байымдауларды ресми идеологиямен байланыстыра бермеу. Әдебиетімізге қосыла бастаған талантты тұлғалар мен олардың шығармалары XX ғасыр басындағы әдебиет тарихы туралы қалыптасқан пікірлерді түбегейлі өзгертеді...»(12)

Ойшыл суреткерлері бар қазақ әдебиетінің XX ғасырдың орта тұсындағы кемелденуін тек қана дәстүр жалғастығымен де түсіндіруге болады. Бірақ әлем әдебиетімен байланыстарды ескермеу заман талабына сай келмейді. Әдебиеттің даму заңдылықтарын шебер пайдаланған талдаулар нәтижесіне заманауи қорытындылар жасауға болады.

Біз XX ғасырдағы әдебиетіміз туралы А.Байтұрсынұлы байқаған кейбір негізгілерін ғана көрсеттік.

Өлеңдерінде бейнеленген озық ойлардың Абай қабылдауының дара өрнектері екенін аңғару қиын емес. «Мен бір жұмбақ адаммын мұны да ойла деп» ұлы Ақын тектен тек айтпаса керек! Абайды тану оқырманға байланысты - деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, мәселе бізде! Абайдың сан түрлі жырларынан ұлттық рухтың дара бейнелерінен көруге болады.

Бұл қазақтың 20 ғасырдағы ұлы перзенті А.Байтұрсынұлының ұрпақ-тарына аманаты, өсиеті!

Академик жазушы, белгілі Абайтанушы З.Қабдоловтың «Парасат» журналына берген сұбхатында Абай шығармашылығындағы ұлттық рухты ақын парасатымен байланыстырады: «Абайсыз баратын жаңа ғасырда Абай парасатын еркін баурап, сана-сезіміңе терең сіңіріп алмай тұрып, жаңа ғасырға құр далақтап дабырамен баратын даңғыра қазақта не қасиет бар? Парасат байлығы деген осы. Қазаққа тек осы байлық – парасат байлығы ғана керек. Өзге байлықтың бәрі өзінде – елінде, жерінде – тұнып тұр.» (14)

А.Байтұрсынұлының ұлттық рухқа жолы оңай болмады. Қазақ елінің саяси әлеуметтік халінің өте ауырлығын байқаған парасатты тұлға өз басына төніп келе жатқан қауіп түнегінен ығысқан жоқ...

Бұл туралы ұлы Әбіш Кекілбайұлы былай дейді: «...Ахмет Байтұрсынұлының ендігі тағдыры қыл үстінде тұрған халқының қамын ойлап, жанкешті жолға түсу мен азаматтық кемелділіктің мұншама шырқау биігіне көтерілуінің сырын тек тумысынан ерек қабілет пен абзал жүрекке ие азаматтың айрықша ыждаһаты мен мігірсіз ізденістерінен іздегеніміз орынды. Ол бір басының тәуекелімен бүкіл бір ұлт тәуекелінің түгел оянуына түрткі болды. Ол бір өлеңінде «Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп, бітпейтін жүрегімде бар бір жарам, алданып жегеніме оны ұмытсам, болғандай жегенімнің бәрі харам» - деп жазған.(15)

Қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдарын жазуда, оқытуда А.Байтұрсынұлы шығармаларын насихаттауды қолға алу керек. Басты мақсат - қазақ халқы ұлттық танымының мәнін, ерекшелігін, болашақ үшін маңызын ұлттық рухты қалыптасты-руға арнау керек! Оны әдеби шығармалар мен өнер туындыларында бейнеленген көркем мазмұнның алтын арқауына айналдыру қажет. Бұл қазақ елі оқырмандары эстетикалық әсерлерінің бағытын өзгертіп, өркениетті елдер классиктерінің шығармаларын жаңаша зерттеу ізденістер әлеміне сәйкес заманауи байламдарға жеткізеді деген ойларға сенеміз.

Классикалық мәдени мұраларын насихаттауды тұрақты түрде ойламаған мемлекет оны болашақ жоспардарына енгізуді құнттай бермейді. Бұл өте өкінішті әрі қауіпті бағыт. Өйткені оның жастары мәдени мұраларындағы адамзат қоғамы туралы гуманистік ойларының тарихы мен көркем мазмұнындағы пәлсапалық өрнектерді ешқашан ұға алмайды. Ең өкініштісі осыны ескермеуге, мән бермеуге дайын тұрады. Көбіне бейкүнә тәрізді көрініп, беймаралдаққа бастайтын осы құбылыс өте қауіпті. Оның ақиқатқа апарар жол емесі анық.

Қазақ мектептері мен жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарында, оқулықтарда Абай шығармаларын насихаттауды қолға алды. Басты мақсаты қазақ елін сауаттандыру болды. Бұл мақсатты Ә.Бөкейхан-ұлы, Х.Досмұхамедұлы т.б саяси күрес жолындағы қайраткерлер іс қолдады. Мұнда көрнекті қаламгерлер мен қоғам қайраткерлері де үлестері болды. Қосты. М.Әуезов, Б.Кенжебаев, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, Қ.Жұмалиев, А.Нұрқатов, т.б. үлестері болды.(2)

Әлихан Бөкейханұлы мен А.Байтұрсынұлы қазақ халқы ұлттық танымының мәнін, ерекшелігін, болашақ үшін маңызын Абай шығармаларында бейнеленген көркем мазмұннан көрсетті. Бұл қазақ елі оқырмандары эстетикалық әсерлерінің бағытын өзгертіп, өркениетті елдер қатарына тез жеткізеді деген ойларға сенді. Алайда Кеңес үкіметі отарлық саясатының сұрқия тәсілдері оларға еш мүмкіндік бермеді.

Отарлық қамытын киген елдердің мәдени мұраларын насихаттауды ойламаған отаршыл мемлекет оны болашақ жоспардарына енгізуді қолдамақ түгіл ойланған да емес. Отар елдер мәдени мұраларындағы адамзат қоғамы туралы гуманистік ойларды, пәлсапалық өрнектерді жоққа шығаруға, теріс көрсетуге ұмтылды. Ресми үкімет бет алған отаршыл бағыттарынан қайтпайды. Тіпті орыс әдебиеті классиктері А.Пушкин мен Ю.Лермонтов шығармаларынан кедейлер күресі туралы ештеңе таба алмай ілік іздеп, оларды оқытуға, зерттеуге алғашында тиым сала басады да көп кешікпей амалсыз бас тартты. Абайтануды оқытудың қиындыққа ұшырауы осындай саяси күрес мәселелерімен тура байланысты еді.(2)

Бірақ осы мәселенің бұлардан басқалау да бағыттары бар еді.

Абайтануды зерттеуші Ә.Бөкейханов пен А.Байтұрсынұлы, М.Әуезов пен Б.Кенжебаев, Ж.Аймауытовтарды ХХ ғасырдың басында қудалаудың астыртын бағыттары сұрқия зорлықтарға толы болды.(16)

Абайтануды қолға алған ғалымдар ақын шығармашылығының өзегін- дегі ұлттық рух бейнелеріне соқпай өте алмайды.

Әрине, «Абай жолы» эпопеясында М.Әуезов бойын билеген сезімдер туралы толғамды ойларын уақыт-кеңістік әлемінде бейнелей алған жоқ. Оның басты себебі кеңес идеологиясының кесірлерінен сақтану еді. Дүние танымдық ойларында үкімет саясатын ескермеудің салдарларын жақсы білетін қаламгерлер оған қарсы күресудің небір тәсілдерін де қолдана бастаған еді. Мұндай тәсілдердің өздерінің дара ойларын жеткізуде қаламгерлер қолданылатын үлгілері де болатын.

З.Қабдолов «Менің Әуезовім» роман эссесінде ұлы ұстазты М.Әуезов те қолданған осындай тәсілдердің кейбірін қолданады. Оны қаламгер көркем мазмұнда, мәтінде ғана емес, роман құрылымында да шеберлікпен пайдаланады.(6) Әрі осындай қолданыстар қаламгердің көптеген шығармаларында кездеседі. Мәселен, «Абайдың ақандығы» мақаласында: «Абай өзінің бір өлеңінде (Өлсем орным қара жер...) былай жазады:

Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,

Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Осы екі жолда ақын өмірінің ащы шандығы жатыр».

Ақын өлеңдері туралы басты ойдың дара көрінісі, осылай өте шағын үлгіде, автордың мақсатын аңғауға болатын маңызды тарауша ретінде берілген...

Дәл осындай шағын үлгі келесі бөлікте де қолданылған: «Ол халқының жарқын келешенгіне сенді және оның кетігін тауып қаланар кірпіші – жастар деп білді. Ақылы мен өсиетін соларға арнады. Бір өлеңінде:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,

Пайдасын көре тұра тексемедім..., десе.

Келесі бір өлеңінде: ...Сен де бір кірпіш дүниеге,

Кетігін тап та бар қалан! – деп тоқтайды...

Қазақ халқының алғашқы ағартушылары Ш.Уалиханов пен Ы.Алтынсариннің игі мақсатын ілгері жалғап, прогресшіл идеяланын одан әрі өрістеткен мұндай тамаша түйінді кеменгер Абай ғана жасай алды »

(Бұл үзінділер З.Қабдоловтың 1950 ж. жазған мақалаларынан)

М.Әуезов өмірінің қиын бір шақтары туралы жоғарыда аталған роман эссесінде З.Қабдолов мына үзінділерде келтірген. Бірі Ташкент қаласында өткен Азия, Африка жазушылары бас қосқан мәжілісіндегі кездесулерде: «Ташкент менің қуанған кезімнің де, қураған кезімнің де куәсі», -деп ерекше тебіреніске толы сөздер айтады. Сондағы бір кездесуде Камерун жазушысымен әңгімеде: бодандық құрымай өмір де өнер де болмайды» деген. Бұл отаршылық жайында қаламгер ашық айтқан пікірлердің бірі болатын. Өзі отар елдің қаламгері

бола тұра (Қазақстан да осы кезде Ресей отарының бірі еді) осындай пікірді шетелдік азушыға айтулың өзі қаламгер ерлігінің бір көрінісі тәрізді.

Романнан тағы бір үзінді: «...Мұхаң маған бір қиын сұрақ қойды.

«Өзің білесің, мен Құнанбайдың аузына «Адамның құны не болса, міні де сол болады» деген сөз салдым. Соңғы бірер жылда, әсіресе маған Лениндік сыйлық бергелі өз елімізде де, шет елдерде де тек қана менің шығармаларымның құны туралы айтылады, жазылады. Ал енді менің шығармаларымның міні, демек суреткер ретінде менің өзімнің мінім туралы сен не айтар еді?»

Сонымен талайдан індеткен пікірі болса да, жас жазушы батапқыда алып тұлғаның алдында жалтақтай жанресініп тұтыға тосылып қалады. «Ашық айт!» деген соң ғана ойындағысын жайып салады.:

Айтсам,... Сіздің қазіргі мініңіз біреу-ақ..., Жазғаныңызды қолмен емес, машинкаға айтын жаздырасыз. Менің ойымша, көркем шығарманы, орысша айтқанда «диктовкамен» жазуға болмайды, Тек қана қолмен жазу керек. (Осының әсері «Абай жолында бар ма?...- з. Б.) Бәлі, сен батыл да айттың, батыл сөйлеп ақыл да айттың. Жалғыз-ақ соған өкінбе!..» (17)

Осымен ұлы жазушы мен шәкірті арасындағы шағын диалог біреді. Бірақ, қазір біз өкінеміз...тек біз үшін ғана емес. Өнер сүйетін барша адамға маңызы зор бұл диалог осымен аяқталады. Ұстаз бен шәкірт бұл туралы ешкімге айтпай кетті.

Бір қызық ой З.Қабдолов Абай ақындығы, шығармашылығы туралы зерттеулерге қырқыншы жылдар соңына таман кіріседі. Мектептің соңғы жылдарынан бастап өлең жазып, ақындар айтысына араласып елге таныла бастаған қабілетті талапкер, Абай шығармашылығы мен өлеңдері туралы Әуезов лекцияларын тыңдаған талантты жас, ұстазының жетекшілігімен «Абайдың лирикасы» тақырыбында студенттер шығармалар жарысында қатысып Қазақстанда үздік танылып, бүкілодақтық студенттер жарысында да Мәскеуе үздік орын алған талпкер неге осы тақырыпты, Абай шығармашылығын әрі қозғамады, тереңдемеді екен деген ойлар есімнен кетпейді.

Бұл тақырып кең көлемді, мол қазына іспетті биігіне көтерілу қаншалықты қиын болса. тереңіне бойлау мүмкін емес қой. Сыры таусылмас асыл мұра деп сол жылдарда З.Қабдоловтың өзі де талай жазады. жазады ғой. Ендеше неге осы тақырыптардың, ақын өлеңдерінің құпияларына тереңдемеген? Сірә, «дарияның тұсынан құдық қазбас болар» демекші ұлы ұстазы зерттеу еңбектерінің басты арнасы болғандықтан..., тоқтаған болар деп ойладым. Әрі тап осы жылдары қаламгер роман жанрымен шұғылдана айналысып, «Ұшқын», «Жалын» атты роман жазады және т.б. шығармашылық мәселелері көбейе бастайды...

Көрнекті қаламгер Т.Әлімқұловтың Абай шығармашылығына арналған «Жұмбақ жан» монографиясы бар.(18) Зерттеу сөз құдіретіне бас иетін талантты қаламгердің ұлы ақын шығармашылығы туралы ой-толғаныстарынан, оның өлеңдерімен сан мәрте сырласуынан кейінгі тоғаныс, тебіреністерінің түйіні іспетті шығарма. Әрі ол толғаныстардың негізі Мәскеу қаласында, әлем және орыс классикасымен жете танысу арнасында дүниеге келген. Қаламгердің Абай шығармаларының поэтикасы туралы ойларының сілемдері бақалатын зерттеулер. Мұның бәрі «Жұмбақ жанда» анық көрінеді...Бұл жұбақты қаламгер де шеше алмаған.

Ұлы Абайдың өзі де «Менде бір жұмбақпын» дейді ғой.. Ұлы ақын шығармашылығы туралы қаламгерлердің талдаулары мен толғамдарарын оқи отырып, зерттеушілер жолыққан поэтикалық сырлы сөздердің сан қилы иірімдеріне жолығасың. Жолығу емес—ау соған тап болғаныңды сезінесің. Мұндай қабат-қабат ой мен толқулы сезім тереңіне тартады, Күрделі ой түбіне жету мүмкін еместей көрінеді. Толқыған ойлар әлемі, тебіреністері тұңғиығына тірейді. Енді одан аттап өте де, бұрылып кете де алмайсың, ерекше күш, қуаттың қажеттігін көресің. Сондай қайрат пен күш, қуат іздейсің..т.б.

Абай ойланының дара өрнектері оның қарасөздеріне де мол. Қағазға көшкен ойларының бейнелі кейіптері де аз емес. Интертекстерге ауысқандары да бар. Оған ойланған адам, Абай шығармашылығымен жете таныс адамдар жете алады.

Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын мұны да ойла.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өзім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма. -

дейді ақын.

Абайды әркім түсінеді десек, сірә, қателесетін шығармыз. Оның өлеңдерін әр оқыған сайын соны ой, әсерге жолығып жұмбақ сезімдер тасқынына килігесің..., толқисың, тебіренесің. Ақын жүрегі мен ойын қозғаған сезімдер арадағы ғасырлардан өтіп оқырманға жеткендей. Ой толқындарының қуатты ағысы жүректі қозайды. Терең ойларға тартады. Мұның табиғатын айқындау үшін ерекше қабылет керек шығар. Сондықтан Абайды ұғу ғана емес, терең түсіну қажет.

Абай әлеміне енудегі келесі қадам - оның қарасөздері. Өйткені олай болмағанда оның өлеңдеріндегі қабат-қабат сезімдер шұғыласына оранған ойларды тарту қиын. (19) Олардың бір ұшын ұстасаң екінші тармағы жаңа әсерлер әуеніне алып кетіп тосындау толқуларға бастайды. Бәлкім сондықтан болар ақынды айрықша түсініп оқитын адамдардың жас шамасы да дүниетанымы да орта жастағыларға сәйкес келеді. Онда ұшырасатын діни, түркілік тіл оралымдары кеңестік идеологиядан үрейленген зерттеушілер мен сыншыларды шошытты. Қарасөздер өрнегіндегі ойларда қайшылықты пікірлер көптігі тәрізді көрініп толғаныстарды бейнелеген сезімдер табы күрделі пікірлердің көптігіне киліктіреді. Осылармен қабаттасатын поэтикалық оралымдардың тосындығы, тілі мен архитектурасының сонылығы т.б. бейнелеу құралдырының көзтананысты мәтіндерден басқалығын көрсетті. Сондықтан да оған екінші бірі тәуекел етіп бара алмады.

3.Қабдоловтың Абайтану туралы ойларына, тіпті жазу, ойлану барысында бұрқ етіп бойын билеген сезімдерге лайықты тішім табуда қара- сөздер әсер, ықпалы аңғарылады. Көркем ойларға тамызық болғандай... Қаламгер осы үлгілерді кейініректе қолданған, әсіресе - «Менің Әуезовімде». қаламгер зиялы қауым жақсы білетін ойларды қайталамаған, оның есесіне оқырман ойлануына бағыт сілтейтіндей үлгілерді қолдаған.

Демек, қоғамдық өмірдегі қарпайым оқиғалар ортасындағы түрлі адамдар мен мінездердің тіршілік түйіндерін, тірліктерін бейнелей келе тарата жазуда синтиздік түрлерге сүйене жеткізуді ойланғандай..

Зейнағаның қарасөздерге байланысты дара ойлары бар. Бұл шығармалардың нақты сюжетке құрлылмағандығын айта келе оларда көркем мазмұнға байланысты бейнелеулерде ерекше еркіндіктің барлығын айтады. Онда адам образдарының сирек кездесетіні айтылады, автордың, баяндаушының сезім ойларының басымдығын атап өтеді.

Замана ағартушылық ойларына арналған үгіт, насихат, нақыл сөздерде де көп кездесетінін айтады. Жанрлық бағытта оқырманға, тыңдаушыларға өнеге берерлік философиялық шолуларға шомылған публицистикалық толғамдар екенін ескертеді.

Ойлана қарағанда бұлардың ақын өлеңдеріндегі ой-пікір сезімдердің жалғасы не солардың бастауы тәрізді сипатының барлығы да сезіледі. Көбіне өлеңдерде бейнелеп жеткізе алмаған күрделі ойлардың тереңдеуі тәрізді сезіледі.

Абай бұл сөздердің бастауында –ақ « осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін..., кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедедім де,ақыры осыған байландым..» бұдан Абай қарасөздерінің мақсатын аңғару қиын емес.

Бұл сөздердің өзіндік ерекшеліктері де бар: «көлемі шағын, бірақ мазмұны бай, сөзге сараң, мағынаға терең болып келеді».. Бірақ. Абай қарасөздерде нақты ойын белгілі бір жүйемен жан-жақты ашпайды. Ол құбылтып тереңдетеді... Тіпті өзімен өзі кеңесіп отырғандай, ара-тұра тыңдаушымен, оқушымен сырласатындай кейіпте жазады. Сұрақ та қояды.., оны оқушы өзі тарататындай жолды да нұсқайды...

Осындай түрлі мақсаттар мен қаптаған ойлар жетегінде жүргендіктен болар, бұлардың құрлысы мен пішімдері де өзгелеу...мұқият ойланып – толғанып айтты дегенен гөрі ауызша айтылатын, сурып салма ойларға бейімдеу...тәрізді

Оның өлеңдеріндегідей мына сөздерінде де айналасы мен маңында болып жатқан, өтіп жатқан өмір құбылыстары мен түрлі оқиғаларына сол сәттегі көқарастарын жекізуге ұмтылы ма қалай.., солай ойлауға да болатынына деректер келтіретін тәрізді. Маңындағы оқиға, тартыс т.б. орай дара сипатты оқиға, құбылыстарда адам қоғамдық қатынастарында орны бар, мәні көріне бастаған күрделі мәселелермен қабаттастыратындай. Бірақ ол ойларды Абай қара сөздерінің бәріне қатысты айтып отырғанымыз жоқ, олар негізінен өмірдегі күнделікті қарапайым мінез әрекеттерімен болмаса әрекетсіздігімен қоғамдық мәні зор күрделі әселелерді қазақ қоғамының түрлі топтары қалай қабылдағанын көрсетеді. Тіпті сауаттылардың өзі оның ғылымдық мәнінің тереңіне бойлап, ол туралы Абай айтқан пәлсапалық пікірлерге бара бермейтінін байқатады.

Абайдың халықты өнер-білімге, еңбекке шақырып қандастарының ой-санасын қозғауға, ойлануға, әрекетке шықыратын сөздері пішімдерінің пәрменділігі мен қажеттігі туралы біраз ойлар айтылады. Екінші жағынан, қалың қазақтың мұң-зарын, бейнеті мен қасіретін көріп отырып былқ етпейтін елдің би-болыстар мен атқамінерлерінің дүнеқоңыздығын ашып көрсетеді. Бұл жерде Абай қазақ ортасындағы әр алуан надандық мінездердің надандығын малмен жаппақ болған және озбырлықтарын ұрлық пен өтірікті, қулық пен сұмдықтарды азайтпағынын сынға алады. Қалың бұқараны сауатсыздықта, надандықта қалдырып отырған осылардың өтіріктері мен озбырлығы екенін айтады. Бұлар елдің өнер білім алып сана сезімінің оянуына басты кедергілер екені айтылады.

3.Қабдолов Абайдың ҚС «он бірінші», «жиырма бірінші»- сөздерінде ауылдағы құркеуде байлар мен ұлықтардың арамзалық, жауыздық әрекеттерін әшкерелейді. Жалған мақтанға мәз болып, ұрлық қулығын тимағандарды әшкерелейді: «Осы елдің үнем қылып жүргені немене? Екі нәрсе. Әуелі ұрлық ұры ұрлықпен мал табам деп жүр. Мал иесі артылып алып, тағы да байимын деп жүр. Ұлықтар алып берем деп, даугерді жеп, құтқарам деп ұрыны жеп жүр. Қарпайым жұрт ұрлық айтып мал алам деп, ұрыға атымды сатып пайдаланам деп, не өткізбесін арзанға түсіріп алам деп жүр. Екінші бұзақылар біреудің ойында жоқ пәлені ойына салып бүйтсең бек боласың, бүйтсең көп боласың, бүйтсең кек аласың, мықты атанасың деп ауқаттыларды азғырғалы әлек болып жүр. Кім азса мен соған керек боламын деп, к... қыздырып алып, өзін біраз ғана азық қылайын деп жүр.

Ұлықтар «пәлі-пәлі» бұл табылған ақыл деп, мен сені бүйтіп сүйеймін деп, ананы жеп, сені бүйтіп сүйеймін деп мынаны жеп жүр...».

Осы сөзде баяндалатын оқиғаларды 3.Қабдолов сол кездің шындығы қаз қалпында, айқын баяндалып отыр дей келе. «...бірақ бір айта кететін нәрсе, Абай өз ортасының жоғарғыдай жиіркенішті қылықтары мен мінездерін дәл көрсетіп, ащы тілмен түйрей сынаса да өз пікірінде дұрыс байлау шығара алмайды... Ұрлық жоғалса, «бай барын бағып, кедей жоғын іздеп, ел секілденіп талапқа, тілеуге кірісер еді. Енді жұрттың бәрі осы екі бүлік іске ортақ, мұны кім түзейді? Анттың, серттің, адалдықтың, ұяттың бір тоқтаусыз кеткені ме? Ұрыны тью оңай бола еді, бірақ осы бұзақының тіліне еретұғын, азатұғын байларды кім тыяды? – деген ақын ойларына назар аударады.

3.Қабдолов 80 жылдардың орта тұсында ұрлықтың да зорлықтың да шығар жері, «қайнар көзі» болып отырған байлар екенін сол қанаушы топ құрымай халыққа жарық жоқ екенін Абай айта қоймады дегендей пікірлерге де тоқталады. Әрі мұндай қайшылықтардың Абай қарасөздерінде ғана емес, бүкіл шығармашылығына тән екенін де айтады...

Бірақ, жалпы алғанда, Абай қалың қазаққа үстемдік жасаушыларды емес, ауыр еңбек пен жоқшылық жанын жеген көпшіліктің, сәл-пәл қарсылық көрсетсе жолсыз жаза көргендерлің мұңын жырлап, оларды әркез қолдағанын, көмектескенін айтып өтеді. Солай айтып та жазып та келдік. Бірақ Абайдың өскен ортасы мен өмір сүруінің бөлек екенін. Тамақ табу, тіршілік үшін қайшылығы өте мол мына жалғанда азап көргендердің қасіреті бөлек болғанын да білеміз.(19) Қиындық пен қайғыға батқан көпшіліктің жыртығын жамай алмайтынында ақын анық білген. Осы ойлардың жетегінде жалғыздық көргенін, жалғыз болғанын түсінудің өзі Абай үшін қаншалықты азапты болғанын оның шығармашылық жолы мен өлең, толғауларынан айқын көруге болады.

Мәселен З.Қабдолов «Жиырма екінші» қарасөзінде кейбір ойларын ашық айта алмағаны күрделі ойларға тереңдеудің қиындығы мен қалың бұқара мінезі мен азабы арасындағы қайшылықтарды көре тұра араласа алмаудан, деген тәрізді пікірлер айтады: «Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін деп ойладым. Байды қадірлейін десең, бай жоқ. Бай болса өз басының, өз малының еркі өзінде болмас па еді? Ешбір байдың өз малының еркі өзінде жоқ.» т.б.

Ұлы ақынның айтқанымыздай, кейбір сөздерінде – оның қалың елдің ауыр тіршілігін тілегінен айыра алған жоқ. Бұған оның қара сөздері де айғақ: «...ұры, залым, қуларға жеміт болып жүрген шын момын байларды аямасаң, хәм соның тілеуін тілемесең болмайды. Содан басқаны таба алмадым («Жиырма екінші сөз».)

«Байлар, олар өздері де бір күн болса да, дәулет қонып дүниенің жарымы басында тұр. Өзіңде жоқты малымен сатып алады...Оның діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі-ұяты, ары, жақыны - бәрі мал болған топас, надан байлар мен би-болыстардың «ақыл үйренетін, насихат тыңдайын деген ойы» жоқ екенін («Сегізінші сөз») Абай жақсы түсініп, қара сөздерінде өзінің ғылымға, өнерге, еңбекке шақырған ағартушылық пікірлерін, үгіт-насихаттарын халық бұқарасына арнады.

«Жетінші сөзде» «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі - ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. Бұлар –тәннің құмары...Біреуі – білсем екен демеклік. Не көрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болас, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып, қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса, даусына ұмтылып, оден ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене?» бұл «немен?» деп, «ол неге үйтеді?», «бұл неге бүйтеді?» деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап, тыныштық бермейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен», деп туатынын айта кеп, адамдарды соңғысына шақырады. Надандығымызды білімділікке бермей таласқанда өлер-тілерімізді білмей, күре тамырымызды адырайтып кетеміз» («Жетінші сөз»), бұл дұрыс емес, білмегенді үйрену қорлық емес, қайта жалықпай іздену керек; «...естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе дүниедегі жақсы, жаманды тануындағы сондайдан білгені, көргені көп болған адам білімді болады» – деген ақылын айтады.

Ал, адам білгенін, ұққанын ұмытпай ойына қалай тоқып алу керек екенін «Отыз бірінші сөзде» айтады, біз соны түгел келтірелік; «Естіген нәрсені ұмытпастыққа төрт түрлі себеп бар: әуелі көкірегі байлаулы берік болмақ керек. Екіншісі, сол нәрсені естігенде, я көргенде ғибрәттану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек, үшінші, сол нәрсені ішінен бірнеше уақыт қайталап ойланып, көңілге бекіту керек; төртінші, ой кеселді нәрселерден қашық болу керек. Егер кез болып қалса, салынбау керек. Ой кеселдері: уайымсыз, салғырттық, ойыншы-күлкішілдік, я бір қайғыға салыну, я бір нәрсеге құмарлық пайда болу. Бұл төрт нәрсе - күллі ақыл мен ғылымды тоздыратұғын нәрселер».

Абайдың бұл айтқандары күні бүгінге дейін мәнін жоймаған, адамға үлгі-өнеге, тәлім-тәрбие берер, оқуға, оқып білгенді көңілге тиянақтап тоқуға үйретер құнды пікірлер.

Абай өзінің «Жиырма тоғызыншы сөзінде» қазақтың кейбір ескі мақалдарын қатал сынға алады. Шынында да көнелеу мақал-мәтелдердің ішінде бір кезде үстем таптың тілек-мүддесінен туған, адамды адастыратын, зияндылары толып жатыр. Ақын жұртшылыққа соны әшкерелеп, мұндай сөздерге «сақ болу керектігін» түсіндіреді. Сөйтіп, оның бұл арада айтар пікірлері де халықты еңбекке баулыған үгіт-насихаттарына тоғысады: «жарлы болсан арлы болма» деген мақалға қарсы шыққан Абай – «Ардан кеткен соң, тірі болып жүргені құрысын». Егер онысы жалға жүргенде жанынды қинап, еңбекпенен мал тап деген сөз болса, ол ар кететұғын іс емес, тыныш жатып, көзін сатып, біреуден тіленбей, жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек, ол - арлы адамның ісі»- дейді. Немесе, сұрауын тапса адам баласының бермейтіні жоқ, деген мақалдың да нағыз кертартпа, теріс пікірден туған нәрсе екенін ашып, бұл жерде де көпшілікті еңбекке тәрбиелейтін қорытынды шығарады: «сұрауын табамын, қалауын табамын» деп жүріп, қорлықпен өмір өткізгенше, малды не жерден сұрау керек, не аққан терден сұрау керек қой

Қысқасы, Абайдың ғақлия-қара сөздер өз дәуірінің ақиқат шындығынан туған, танымдық, эстетикалық, тәрбиелік мәні зор шығармалар. Түрі көркем, тілі де әсем, мазмұны терең, идеясы көбіне халық тілегімен қабысып жатқан туындылар. «Әкенің баласы - адамның дұспаны, адамның баласы – бауырын»; «қоңілдегі керікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады»: биік мансап - биік жартас, ерінбей еңбектеп жылан да шығады, екпіндеп ұшын қыран да шығады» дегендер, немесе:

Бақпен асқан патшадан,
Мимен асқан қара артық.
Сақалын сатқан көріден,
Еңбегің сатқан бала артық!-

деген сияқты «Отыз жетінші сөз» талай тамаша нақылдардың жұртшылыққа соншалық кең, мол тарап, тіпті мақалға айналып кетуінің өзі, әлгі айтқанымыздай, Абай ғақлияларының құнды қасиетіне саяды.

Қолданылған әдебиеттер

1. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны. // Қазақ газеті.-Орынбор, 1913
2. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. – Алматы, 1997. –Б. 396.
3. Сонда, -Б.423
4. Нұрғали Р. М.Әуезов және Алаш. –Алматы,1997.
5. Әуезов М. Ахаңның елу жылдық тойы.//Ұлттық рухтың ұлы тіні. - Алматы,1999. –Б.14
6. Байтұрсынұлы А. Байтұрсынұлы А. Қазақтың бас ақыны. // -Абайтану, Таңдамалы еңбектер. -Т.1, - Б.133.
7. Бөкейханов А.Семипалатинский листок. Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела ИРГО, 1907, Вып.3. - С.178-181.
8. Абай. «Қазақ ақыны Ибраһим Құнанбай ұғлының өлеңі» –СПб,1909
9. Мұхамедханов Қ. Көптомдық шығармалар жинағы. - Т.4. - Алматы, 2005. –Б.208.
10. 20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті. 1-кітап. - Алматы,1997. –Б. 413.
11. Ысмағұлов Ж. Абай: даналық дәрістері.-Алматы, 2007.-Б.12
12. Ахметов З.Абайдың ақындық әлемі.-Алматы, 1995.
14. Қабдолов З. Таңдамалы шығармаар. 4-т. – Алматы: 2007. –Б. 211-214. –Б.211-21466
- 15.Кекілбайұлы Ә. Ұстаз ұлағаты.//Ұлттық рухтың ұлы тіні. - Алматы, 1999. -Б. 86-87.
16. Қазақ әдебиетінің тарихы. 8-т., -Алматы:Қазақпарат,2004.
- 17.Исмақова А.Алаш әдебиеттануы.-Алматы,2009.
18. Қабдолов З. Менің Әуезовім.-Алматы, 1997
- 19.Әлімқұлов Т.Жұмбақ жан.//Абайтану таңдамалы шығармалар.- Алматы,2015. Т.IV. – Б.121-140.
- 20.Бисенғали З.Абай қарасөздері// Абайтану таңдамалы шығармалар.- Алматы,2016. Т.VIII. –Б.203-237

Қансейіт Әбдешұлы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры,
филология ғылымдарының докторы

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ (Әдебиеттану ғылымындағы дәстүр мен сабақтастық)

Ұзап кеткен өткен ғасырдың алғашқы жартысын ойға алғанда, арманда кеткен қаншама қазақтың аймандай абыздары, кек пен күйіктен жүректеріне өрт түскен, өмірден ерте кеткен қаншама кемеңгерлеріміз еске түседі. Соның бірі – міне, бір жарым ғасыр өтсе де ұлылығына шаң жұқпаған Ахаң еді. Ахаң – ғасырдың өзі туғызған тумысы бөлек, тұғыры биік, бір бойына шешендік пен көсемдік қатар қонған данагөйіміз.

XX ғасыр басындағы қазақ ұлтының рухани көсемі, Алаш идеясының негізін қалаушы, Алаш үкіметі басшыларының бірі – Ахмет Байтұрсынұлының қазақ халқының қамына жасаған

еңбегін қай қырынан алып зерттесек те, алдымен туған еліміздің тәуелсіздігі туралы әңгімеге келіп тірелеміз.

Ол қандай тәуелсіздік еді?! Алдымен – саяси тәуелсіздік. Мемлекеттік тәуелсіздік. Рухани тәуелсіздік. Идеологиялық тәуелсіздік. Осынау негізгі – негізгі бағыттың барлығында да ұлт ұстазы, ұлы ойшыл, ұлы ағартушы, арынды ақын, көреген саясаткер, қарымды қаламгер, ғұлама ғалым Ахаң көш басында тұрды. Бұл жағынан Ахмет Байтұрсынұлына сол тұста ешкім тең келе алған жоқ. Алғашқы ақиқат – осы.

Ахаңды біз неге алдымен Алаштың рухани көсемі дейміз? Кез келген ұлттың мемлекеттік тәуелсіздігінде руханияттың, яғни рухани құндылықтардың алатын орнын және тарихи рөлін, керек болса саяси мәнін ұлт қайраткері ретінде Ахаң жалпыұлттық өреден терең түсінді. Қоғам, ел өмірінің жаңа бір тарихи кезеңге ойысқан тұсында жаңа бағыт, ендігі уақыттың ұстанымдары қандай болмақ, нендей күйлерге көңіл бөлу, білім беру, әдебиет, өнер, тәрбие бағытындағы іс-әрекеттеріміз қай арнада өркендеуі керек, осының барлығын Ахаң жүрегінен өткізіп, дер кезінде аңғарды. Аңғарып қана қойған жоқ, соны өзінің еңбектерінде, алдымен қазақ зиялыларына, қалың елге түсінікті тілде (яғни ана тілімізде), осы уақытқа дейін кездеспеген тың әрі жатық ұғымдармен, атаулармен, сөз оралымдарымен, ғылыми негізде, әрине, адамзат өркениеті қол жеткізген биіктен, сол тұстағы қазақ қоғамының даму сатысынан, әлеуметтік жағдайына табан тірей отырып, ой түйіп, өзінің қаламының қуатына арқа сүйеді. Қалам қайраткері ретінде осынау алмағайып заманда ұлт қамына еңбек етуді өзіне парыз санады.

Қазақ қоғамының ХХ ғасыр басындағы әлеуметтік-саяси, геосаяси жағдайы, экономикалық даму деңгейі, осының барлығын терең зерттеп, көрегендікпен алдын ала болжап, біліп алып барып ой қорытатын Ахаң сол кезеңде қазақ ұлтына, ел мүддесіне алдымен, яғни бірінші кезекте не жасау керектігін, қандай қадамдарға бару керек екендігін сұңғыла саясаткер, әлеуметтанушы, қоғамтанушы, қайраткер, терең білім иесі, көсем ретінде де дәл аңғарды.

Осының барлығын ел мүддесіне, ұлт ұпайына айналдыру үшін бүкіл елдік өркендеудің негізгі өзегінде рухани жаңғыру тұру керектігін бірден болжады.

Сондықтан да қазақтың қамын қаймықпай айта алатын Ахаң қазақ ұлтының жаңа ғасыр басындағы даму жолының негізгі кілті руханиятта жатқандығын алдын ала білді. Ахмет Байтұрсынұлының осы орайда 1922 жылдың 8-шілдесінде «Еңбекші қазақ» газетінде жариялаған «Қалам қайраткерлерінің жайынан» атты өзекті мақаласында: «қазақ жем болудан (орыс империясының тарапынан келуі мүмкін жағдайды меңзеп отыр) түбінде декрет қуатымен құтылмайды, мәдениет (руханияттың бір саласы) қуатымен құтылады» – деп көрегендікпен жазуы тегін емес. Ахаң сол кездің өзінде қазақ қоғамындағы әлеуметтік жағдайды шынайы болжап, қауіптің алдын алғысы келіп, жүрегі ауырғаннан ашық айтып отыр.

Сондықтан да Ахаңның бізге қалдырған баға жетпес рухани мұрасының басты-басты арналары: тарихи сананы қалыптастыру ілімі, әдебиет тарихы, тілтану ғылымы, әдебиеттану ғылымы, ақындық өнер, көсемсөз саласы болғандығы тегін емес. Елдік сананы көтеру үшін алдымен тарихи сананы, ғылыми сананы, көркемдік сананы көтеру керек екендігін Ахаң кемеңгер ретінде дер кезінде көре білді. Рухани тәуелсіздікке қол жеткізбей тұрып, мемлекеттік тәуелсіздік болмайтынын білді.

Біз соның бір бағытына ғана, яғни ұлттың рухани санасын көтеру мақсатындағы Ахаңның бір ғана еңбегіне – әдебиеттану саласындағы ой-пікірлеріне, ғылыми тұжырымдарына ат басын бұрып көрейік. Ахаңның бұл саладағы басты еңбегі – 1926 жылы жарық көрген әйгілі «Әдебиет танытқыш» атты зерттеуі.

Ахаңа дейін сөз өнері ғылымын осылайша зерттеген, жүйелеген, қазақтың ұланғайыр, байтақ, мың жылдықтардан аман жеткен әдебиетін барынша қамтып, жан-жақты сөз еткен тәлтума еңбекті қазақ тарихынан табу қиын. «Сөз өнері» деген әдеби-теориялық, ғылыми-танымдық ұғымды да алғаш рет енгізген Ахаң. Ұлтқа ұлттық әдебиеттану ғылымы ауадай қажет екендігін терең түсінген ғалым тыңнан түрен салды.

Енді Ахмет Байтұрсынұлы ана тіліміздің ұлы байлығын, шексіз мүмкіндігін қазақ сөз өнері ғылымын дәйектеуде қалай пайдаланғанын бағамдап көрейік. Ең алдымен Ахаң сөз өнері, әдебиеттану ғылымы саласындағы, ана тіліміздегі тұңғыш терминдер жүйесінің негізін қалады. Оның іргелі ғылым саласы ретіндегі фундаментальді тұғырын, методологиялық арналарын қалыптастырады. Әлемдік әдебиеттану ғылымындағы тәжірибеден өткен қолданыста бар ой-тұжырымдардың, пікір-байламдардың да бағытын аңғарып, соларды қазақ топырағында, қазақ танымында қалайша ұлттық ғылым игілігіне айналдырудың жолдарын да ұмыт қалдырған жоқ.

Қазақ әдебиеті теориясы ғылымының көш басында Ахаңның осынау еңбегінің тұруы өте заңды. Және Ахаңның қазықтай қағып, шегедей бекітіп кеткен әдеби-теориялық терминдерін, ой-тұжырымдарын, ғылыми түйіндеулерін ізін ала қазақтың тағы бірнеше теоретиктері араға жиырма жыл салып, кейін де ары қарай жалғастырып, Ахаң ілімін қалайша жаңаша түрлендіріп, жаңаша тереңдете, жанрлық тұрғыдан жаңа арналарға жіліктеп, заманға сай жаңа ой-тұжырымдармен толықтыра түскенін аңғарамыз.

Академик Зейнолла Қабдоловтың 1976 жылы жарық көрген «Сөз өнері» атты оқулығында Ахаң пайдаланған, бекіткен әдеби-теориялық терминдердің барлығы жаңа мазмұнмен байытылып, жаңа қырымен жарқырай түсіп оқырман танымына құнарлы игілік болып қайта оралды.

Сөз зергері Зекең теориялық еңбектің өзін көркем шығарма деңгейіне дейін көтеріп, әрбір әдеби терминнің ішкі мазмұнын, сан құбылған сұлу атаулардың көркемдік құпиясын түсіндіріп, жанрлық атауларды жаңғырта аударып, әдебиеттің тегі мен түрлерін жаңаша түрлендіріп, тыңнан түрен салып, бейнелі тілмен төгілте баяндағанда ғылыми зерттеудің эстетикалық әсері еселей түседі.

Зекең де Ахаңның үлгісімен көркем мәтінге көбірек арқа сүйейді. Ахаң өзінің еңбегінде Абайдың, Мағжанның құдіретті поэзиясына, Ыбырай Алтынсарин, Мұрат, Байтоқ, Шернияз, Мәделі қожа сынды ақындардың туындыларына, батырлық, лиро-эпостық жырлардың мәтіндеріне көбірек жүгінсе, Зекең өз замандас ақын-жазушылардың қаламынан туған талантты дүниелерін мейлінше талдап, таразылайды. Бір тұста Абайдың «Өмір, дүние дегенің, Ағып жатқан су екен» деп келетін жолдары Гераклит идеясына сәйкес екендігіне тоқталады. Әйгілі Аристотельдің «Поэтикасымен» бастап, сөз саптайтын Зекең әлемдік әдебиеттану ғылымының корифейлерін, қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерін тілге тиек етіп отырады. Ахаң тапқан теңеулерге Зекең тапқан теңеулерді қосқанда қазақ әдебиеттану ғылымының көш ілгерілеп кеткеніне көзіміз жете түседі. Ахаңды ұстаз тұтқан, Ахаң еңбегіне табан тіреген Зекең осылайша әдебиеттану ғылымын жаңа белеске көтерді.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тіл білімінің негізін қалап қана қойған жоқ, сол деңгейде қазақ әдебиеттану ғылымының да негізін қалаушы, осынау ғылым саласының болашақтағы барлық бағдарын айқындап берген, оның жаңа методологиялық арналарына тыңнан жол ашқан бірегей тұлға ретіндегі тарихи орнын да бағалауымыз қажет. Айталық, Мұхтар Әуезовтің Ахаңның мерейтойына арналған «Ақ жол» газетіндегі 1923 жылғы 4-ші ақпанда жарық көрген мақаласында «Жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды», – дегені ғылымға берілген үлкен баға, айрықша құрмет. Мұхаң сол жылдардың өзінде-ақ Ахаңның әдебиеттің үлкен теоретигі екендігін көре білді, соны баса көрсетті. Осы пікірдің дәлелі ретінде көп өтпей, артынша-ақ әйгілі «Әдебиет танытқыш» кітабы қазақ оқырманының қолына тиеді. Төл топырағымыздағы қазақ әдебиеттану ғылымының жаңа белесі, жаңа тынысы ашылды.

Ахаңның осы бастамасынан нәр алған, оның тұңғыш рет жариялаған теориялық ой-толғамдарына арқа сүйеген, табан тіреген бірнеше қазақ әдебиеттанушылары дәстүрді жалғастырып, дүниеге бірінен соң бірін, сүбелі теориялық еңбектерін жарыққа шығарды. 1930-1940 жылдар ішінде ғылыми айналымға енген көрнекті ғалымдар Есмағамбет Ысмайловтың «Әдебиет теориясы мәселелері» (1940 ж.), Қажым Жұмалиевтың «Әдебиет теориясы» (1938 ж.), осы бағыттағы іргелі зерттеулері қазақ әдебиеттану ғылымының келесі кезеңдеріне жол ашты. Бұл авторлардың жарық көрген еңбектеріне жан-жақты тоқталуға

уақыт тар болғандықтан Ахаңның көш басында тұрған тарихи кітабының тағы да бірнеше құндылығын атап өткеніміз орынды болар.

Тағы да қайталап айтсақ, Ахаң қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалап қана қойған жоқ, сонымен қатар туған топырағымыздың құнарына әдебиет теориясы ілімінің жаңа жүйесін алып келді. Осынау іргелі ғылым саласының ғылыми терминологиясын жасады. Осы орайда Алаш әдебиеттануына өлшеусіз үлес қосқан профессор Рымғали Нұрғалиев «Әуезов және Алаш. Әдебиетіміздегі ұлттық рух» атты монографиясында (1997 ж.): «Ахаңның «Әдебиет танытқышы» қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қарастырылған» – деп пікір түйеді. Шын мәнінде Ахаң өз еңбегінде жүздеген әдебиеттану терминдерін айналымға енгізе отырып, ғылыми терминге тән дефинициясын да, яғни ғылыми анықтамасын да қоса беріп, түсіндіріп отырады. Мысалы, оқулық – монографияда Ахмет Байтұрсынұлының: «Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады, әр шумақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз – өлеңнің әрбір жолы. Тармақ ішінде бірнеше бунақ болады. Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы. Бунақ ішінде буын болады», – деп тәптіштеп, таратып түсіндіруінде не сыр жатыр. Алдымен байқайтынымыз, Ахаң туған әдебиетіміздің төл табиғатына, өзіндік құнарына, өзіндік болмысына тереңдеп баруды мақсат етеді. Бұл тәсіл көркем шығарманы талдаудың, оның әсіресе ішкі құрылымына талдау жасаудың әдістемелік құралына сенімді қол жеткізуге төте жол ашады. Автордың осы тұста өзі зерттеп отырған ғылым саласындағы ұғымдар жүйесінің ішкі байланысы мен ерекшелігін терең білумен бірге, оларды таңбалауда қазақ тілі құнарын образды, бейнелі тілде өте шебер пайдаланып отыратындығын тайға таңба басқандай аңғарамыз. Ал енді Ахаң өз зерттеуінің құлақ күйін қалай бастайды. «Өнердің ең алды – сөз өнері» деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ мал баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Барлық өнердің қызметін сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарай болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді», – дейді. Сөз өнерінің іргетасын, сөз өнері ғылымының тұғырын Ахаң осылайша түйіп айтады. Ары қарай «сөз өнері – қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, Еуропаша – литература», – деп шегелей түседі.

Қазақ ұғымына өте жақын, қазақ санасына өте түсінікті етіп, сөз толғайтын автор еңбектің келесі тарауларында да осы жүрісінен жаңылмайды. Сөз өнері туралы тарам-тарам ой-толғамдарын, әдеби-теориялық категорияларды, әдеби-теориялық терминдерді еңбегінің өне бойында туған әдебиетіміздің байтақ әлемінен пікірге дәйек болатын мысалдарды ойып-ойып алып, өз тұжырымдарын тұздықтап отырады. Осы зерттеу методологиясын, ой қорыту, көркем мәтінді таңдап, талғау әдісін Ахаңнан кейін араға қырық бес жыл салып академик Зейнолла Қабдолов сәтімен пайдаланды, жүзеге асырды. Зекеңнің «Сөз өнері» атты зерттеу оқулығына зер салғанда Ахаңның бейнелі тілде сөйлеу стилін Зейнолла Қабдоловтың қалайша биіктетіп алып кететінін анық аңғарамыз. Оның бір парасын жоғарыда екі автордың еңбегін салыстыра сөз еткен тұста да айттық.

Ахаңның зерттеу, сөйлеу стиліне профессор З.Қабдоловтың аз ғана алдында қазақ өлеңінің құрылысына арнап одақтық және әлемдік деңгейде мойындалған іргелі монография жазған Зәки Ахметов те айрықша ден қойғанын байқаймыз. Қос ғалымның қос монографиясы да олардың 1965 жылы және 1970 жылы қорғалған докторлық диссертациялары негізінде жазылды.

Академик Зәки Ахметовтың 1964 жылы «Казахское стихосложение» деген атпен жарық көрген фундаментальды монографиясы бірден ғалымдар назарын өзіне аударды. Әлемдік әдебиеттану ғылымының категорияларына табан тіреп отыратын автор, қазақ өлеңінің табиғатын, тарихын, ұлттық болмысын, қазақ поэзиясының эстетикалық күдіретін, поэтикалық тереңдігін әдебиетіміздің өз топырағынан таратып талдайды. Абай поэзиясы, оның мұхиттай терең мазмұнын, поэтикалық қуатын, ішкі құрылымын Зекең өзіне тән талдау мәнерімен, телегей-теңіз теориялық білімімен одақтық оқырманға таныстырды. Бұл

зерттеудің ғылыми құндылығы туралы өз кезінде әйгілі теоретик ғалымдар, В.Жирмунский, И.Стеблева, М.Сильченко, Н.Смирнова, Қ.Жұмалиев бүкілодақтық, республикалық басылымдарда көлемді мақалалар жариялады. Одақтық деңгейдегі өзіміздің түріктілдес туысқан халықтардың бетке ұстар, көрнекті әдебиеттанушылары да Зекеңнің еңбегіне сілтеме жасап, оны теориялық еңбек ретінде пайдаланды. Мысалы, поэзия теориясының әлемдік деңгейдегі үлкен маманы, академик Виктор Жирмунский өзінің түрік тілдес халықтардың поэзиясы туралы зерттеулерінде Зәки Ахметовтың өз еңбегінде тыңнан сөз ететін қазақ поэзиясындағы клаузула мен элизия құбылыстарына айрықша тоқталып, Зекеңнің алғаш рет жасаған ғылыми-зерттеу қорытындыларына аса мән беріп, қазақ поэзиясының әлемдік поэзияның қорына әкелген олжасын бөле-жара айтады.

Академик В.М.Жирмунский өзінің 1970 жылы жарық көрген «О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха» атты мақаласында: «Здесь достаточно отметить докторскую диссертацию о казахском стихе, заслуживающую особого внимания как по своему теоретическому уровню, так и по богатству и новизне конкретной информации и анализа», – деп баға береді. З.Ахметов утврждаёт на материале казахского короткого (7-8 сложного) народно-эпического стиха (жыр) как постоянный характер в таком стихе имеет трехсложная клаузула. З.Ахметов систематизировал ряд случаев видимой неравносложности, объясняемых фонетический факультативной элизией слабых (сверхкоротких) слогов и явлением зияния», – деп жоғары баға береді. Жалпы, З.Ахметовтің осынау еңбегінде ең алдымен қазақ өлеңінің құрылысы, халық поэзиясындағы ән мен өлең түрлері, қазақ өлеңінің құдіретін көтеріп, оның құрылымын дамытудағы Абайдың тарихи орны, қазіргі өлең мен өлең құрылымындағы жаңашылдықтар терең сөз болады.

Академик Зәки Ахметовтің 1964 жылы жарық көрген «Казахское стихосложение» атты іргелі монографиясы, академик Зейнолла Қабдоловтың 1970 жылы жарық көрген «Әдебиет теориясының негіздері» атты зерттеу оқулығы қазақ әдебиеттану ғылымындағы кезеңдік мәнге ие болған еңбектер екендігін тағы да бір рет қайталап айтсақ артық етпейді.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлының 1926 жылы жарыққа шыққан әйгілі «Әдебиет танытқыш» атты ғылыми зерттеуінен кейінгі бір ғасырға жуық кезеңде Ахаң ту етіп көтерген Алаштық идея, Ахаң салған жол, Ахаң бастап берген қазақ әдебиеттану ілімі, яғни сөз өнері ғылымының дәстүрі тоқтап, тоқырап қалмай әр жылдары ұлтымыздың абыздары, академиктер Қажым Жұмалиев, Есмағамбет Ысмайылов, Зәки Ахметов, Зейнолла Қабдолов еңбектерінде жалғасын тауып, бүгінгі күні терезесі тең, ай маңдайы жарқырап, әлемдік эстетика ғылымында өз орнын тауып, туған әдебиетіміздің өркендеуіне қызмет етіп жатқандығын бүгінгі «Ахаңның жылы» тұсында қалай айтсақ та жарасады.

Кешегі дүниенің астаң-кестенін шығарған ХХ ғасырдың басында әдебиет арқылы Ахаң қазығын қағып, діңгегін тұрғызған қазақ руханияты, рухани құндылықтарымыз ұлттық тәуелсіздігімізге әлі де сан ғасырлар қызмет ете беретініне сенімдімін.

ӨМІРХАН ӘБДИМАНҰЛЫ,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы,
Халықаралық Айтматов академиясының,
ҚР Журналистика академиясының академигі

«ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ПЕН «СӨЗ ӨНЕРİNДЕГІ» ӘДЕБИ ТАНЫМ ТАМЫРЛАСТЫҒЫ

Ұлттық сөз өнерінің теориялық танымының негізін қалаған ұлы Ахмет Байтұрсынұлы болса, ал оның қазақ әдебиеттану ғылымының бір саласы ретінде қалыптасуы мен дамуына өлшеусіз еңбек сіңірген академик Зейнолла Қабдолов. Жалпы түркі дүниесіндегі әдебиет

теориясына арналып жазылған тұңғыш еңбек А. Байтұрсынұлының қаламынан шыққаны – біз үшін зор мақтанш. Бірақ сол бір аса құнды кітап, ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымға енбей, оқыту үдерісінде қолданыс таппай келді. Сондықтан да әдеби теориялық ілімнің өркен жаюына Зейнолла Қабдоловтай тұлға қажет болды. Зекең осыны ғалымдық, ұстаздық, азаматтық, адамдық болмысымен түйсініп, ұрпақ үшін атқарылатын осы бір абыройлы іске бүкіл ынта-жігерін сала кірісті. Сөйтіп, ол қазақ әдебиеттану ілімінің осы тың ғылыми саласын жаңа биіктерге көтерді.

Бұл туралы алғаш 1976 жылы жарық көрген өзінің атақты «Сөз өнері» кітабының 1992 жылғы басылымында академик Зейнолла Қабдолов: «Жетпісінші жылдарға шейін студент-филологтардың қолында жүрген бірден-бір құрал – Қажым Жұмалиевтің орта мектепке арналған «Әдебиет теориясы» ғана; ал Ахмет Байтұрсынұвтың «Әдебиет танытқыш» (1926), Есмағамбет Ысмайловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940) атты кітаптары белгілі себептермен пайдалануда болмағаны мәлім» [1, 4 б.], – деп ашық жазды. Сөйтіп, осынау «жоқтың» орнын толтыру бақыты Зекеңе бұйырды. Құдай берген таланты мен дарыны және ерінбес еңбектің арқасында ол қазақ әдебиеттануындағы әдебиет теориясы мектебін қалыптастырып, қазақ әдебиеттану ғылымының абызына айналды.

Ахмет Байтұрсынұлының әдебиет зерттеушісі, әдебиеттанушы ғалым ретіндегі тұлғасын айқын танытатын аса күрделі, өз уақытындағы жаңашыл зерттеу еңбегі – Зекең айтқандай, 1926 жылы Ташкентте басылған «Әдебиет танытқыш». Былтырғы жылы оның жарық көргеніне 95 жыл толды. Ал енді мына қызыққа қараңыз, «Әдебиет танытқыш» жарық көрген соң 10 жылдан кейін дүниеге келген, әдебиеттану ғылымындағы Ахаң дәстүрін жалғастырушы, қазақ әдебиет теориясы ілімін дамытушы академик Зейнолла Қабдоловтың биыл 95 жылдығы. Біздің кейінгі зерттеу нәтижелеріміз бойынша Ахаң 1872 жылы туған, оған өз қолымен толтырған құжаттары куә. Ал Зекең 1927 жылы дүниеге келген. Екеуінің жас айырмашылығы 55 жыл. Енді жоғарыда айтқанымыздай, Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиеттанытқышы» 1926 жылы басылып шықса, Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнері» 1976 жарық көрді. Екі еңбектің жарық көрген жыл айырмасы 50 жыл. Әрине, алғашқы басылымы «Әдебиет теориясының негіздері» деген атпен 1969 жылы жарық көргенін біз жақсы білеміз, бірақ Зекеңнің әдебиет теориясы жайлы еңбегінің даңқы қазаққа «Сөз өнері» деген атпен жайылды. Ал енді осы «Сөз өнері» деген терминді ғылыми айналымға алғаш қосқан Ахаңдай саңлақ санаткер. Өзінің «Әдебиет танытқышында» бұл жайлы ғұлама ғалым көрнек өнерінің түрлерін айқындай келе былай деп жазады: «Бесінші – нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту. Бұл сөз өнері (астын сызған біз – Ө. Ө.) болады...» [2, 151 б.]. Ұлы ұстаз танымынан жасырын болсада нәр алып өскен Зекеңе Ахаң айқындаған анықтаманың ұнағаны соншалық «Сөз өнерінің» кейінгі төрт басылымы да осы атаумен басылып шықты. Ал енді «Әдебиеттанытқыш» пен «Сөз өнерінің» шығу мерзімдерінің арасы 50 жыл. Таңғаларлық емес пе?! Мистикаға бармай-ақ, адамша ойлансаң, осынау сандар сәйкестіктерінде қалай болғанда да қос ғұламаны бір-біріне жақындатып тұрған бір құдіретті күш бар екендігін жоққа шығара алмайсыз. Біздіңше бұған назар аудара кеткеннің еш әбестігі жоқ. Сандар сиқырында саналыға жұмбақ жасырған салмақты сыр жатқан тәрізді. Мұның өзі тылсым сырлы рухтық байланыстың нышаны екендігін де жоққа шығаруға болмайды. Қазақ әдебиеттану ілімінің екі алыбының шығармашылық үндестігі де мұны айқын танытқандай. Біз төменде осыны бір саралап көрмекпіз.

«Әдебиет танытқыш» – қазақ топырағында әдебиет тарихы мен теориясы туралы жазылған тұңғыш кең көлемдегі жүйелі зерттеу. Сонымен қатар, ол кезінде жоғары мектепте оқулық ретінде де пайдаланылды. Әрине, қолданыста көп бола қойған жоқ. Шығарушының жазықсыз жазаға ұшырауына орай, қолданыстан алынып, ұзақ уақыт бойы ғылыми айналымнан алыстатылып, қазақ руханиятындағы орны толмас өкінішке айналды. Сөйтіп, оны тарихтың «ақтаңдағының» қатарына жатқызып, санамыздан өшіре бастадық. Бүгінде сөз өнерінің ажарын ашқан асыл еңбекпен қайта табысып, әдебиет жайлы ой-танымымыздың әу бастағы алтын бастауымен қайта қауышып, талғам мен танымның тұнба тұнығынан еркімізше нәр алудамыз.

Ахмет Байтұрсынұлының әдебиеттану ғылымы саласындағы басты кітабынан саналатын бұл еңбегі әдебиеттің әсемдік әлемін, көркем сөз табиғатын, сөз өнерінің сырын, мазмұны мен мәнін, мақсаты мен міндетін, әдебиеттің өнер түрі ретіндегі өзіне ғана тән қасиеті мен ерекшеліктерін, асыл сөздің адам дүниетанымын, қоғамдық көзқарасын қалыптастырудағы алар орнын ғылыми түрде жүйелеп түсіндіру мен түйсіндіруге жасалған тұңғыш қадам, алғашқы талпыныс болуымен құнды. Қазақ деген халықтың ерте дәуірлерден қалыптасқан көркем сөз өнерінің ішкі болмысына ғылыми-теориялық пайымдаулар арқылы дендеп ену, 20-жылдардағы жас қазақ әдебиеттану ғылымының биік көрсеткіші екені дау туғызбаса керек. Осынау Ахаң ақыл-ойы мен терең білімдар білімпаздығының жемісі түркі дүниесіндегі алғашқы теориялық еңбек екенін ескерсек, оның құны тіптен арта түседі. Шындығында, бұл өте бағалы еңбек. Бірақ Айгүл Ісмақова, Жандос Смағұлов, Гүлзия Піралиева сынды бірді-екілі ғалымдар ғана болмаса, жалпы біздің әдебиет теориясымен айналысушы ғалымдарымыз бұл еңбекті бүгінгі күн талабына әлі де болса үйлестіре алмай-ақ келеді.

Қазақ әдебиеттану ғылымының көшбасшысы Ахмет Байтұрсынұлы болса, Ахаңның «Әдебиеттанушының» жаңа заман, уақыт рухына сай таныту мен танудың басында Ахмет Байтұрсынұлынан кейінгі әдебиеттану ілімін биікке көтерген және оны бүгінгі күн талабына үйлестіруді мақсат тұтқан ғұлама ғалым, қазақ сөз өнері теориясын қалыптастырушы академик Зейнола Қабдолов тұр.

Ол 1988 жылы алаш арыстарының шығармашылық тұлғалары ақталысымен, Ахаңның әдебиеттанушылық еңбектері туралы алғашқылардың бірі болып ой айта бастады. Содан соң алғашқы ойларын ғылыми тұрғыдан талқыға салып, ғылыми ортаға алып шықты. Мәселен, Алаш арыстарының ортамызға оралуына орай Қазақстан жазушылары өткізген ғылыми конференцияда (1990) жасаған «Ахаң һәм әдебиеттің әліпбиі» атты баяндамасында: «Ахмет Байтұрсынұлов өзінің «Әдебиет танытқышы» арқылы қазақтың таза ұлттық топырағына егіп-өсіріп, жалпы әдебиет дегеннің болмысы мен бітімін Ахаңша есіліп, Ахаңша көсіліп бір толғап берді. Бұл сөз өнерінің басы – «Әліпбиі», – деп, А. Байтұрсынұлы еңбегін қазақ әдебиеттануының бас кітабы ретінде бағалады.

Зекеңнің түйінді тұжырымдары бойынша Ахаң кітабының сөз өнерінің «әліпбиіне» саналу себебі ол алғашқы болып әдебиет атты әлемнің сырына ұлттық таным арқылы жол тапты. Қазақ әдебиетінің әлемдік әдебиетпен тоғысар арналары мен төл көркемдік құбылыстарының құпияларын ашты. Сөйтіп, ұлттық сөз өнерінің әлемдік көркемдік дүниетанымның бір бөлшегі екенін, сонымен қатар, оның өзіне ғана тән ерекшелігі мен өзгешелігі барлығын нақты мысал, бұлтартпас дәлелдер негізінде дәйектеп берді.

Өзі де сол тұста руханият көсемдігінің тұғырына көтеріліп, ұлттық тұлғаға айналған академик-жазушының ұлт ұстазына деген құрметі қандай еді десеңізші! «Ахаңның әдеби қисындары» мақаласындағы данаға деген құрмет бірін-бірі толықтырар үш бірліктен тұрады. Алғашқысы – А. Байтұрсынұлы тұлғасының ұлт мақтаны екендігін бір түйіп алу. «Алдымен тақырып туралы: Ахмет Байтұрсынұлов деуге тіліміз келмей отырған жоқ, Ахаң деп әдейі атадық. Себебі өзінің азап пен бейнетке толы санаулы өмірінің (санаулы ғұмырының) өн бойында ол тек Ахаң атанған адам және Ахаң деп... күллі қазақ қауымы, әсіресе ұлт зиялылары жаппай, жамырай атаған. Мұның өзі аяулы азаматтың көзі тірісінде-ақ халық махабатына бөленіп, аты аңызға айналғандығының көрінісі еді.

«Ақ жол» газетінің 1923 жылғы 4 ақпандағы санында жарияланған мақаласын Мұхтар Әуезов те Ахметтің демейді, «Ахаңның елу жылдық тойы» деп атайды. Бұл да тегін емес: Мұханның өз сөзімен айтқанда «Қазақ халқының рухани көсеміне» деген құрметі, ылтифаты. Бізде осы үрдістен шыққымыз келеді» [3, 67 б.]. Бұл жай айтыла салған сөздер емес, жалпы ұлттың ұлы рухани ұстазының халық танымында қалыптасқан ұғым-бейнесін санада саралап, жүректен түйсінген кемеңгердің кемел ойынан түйілген тұжырым.

Зекеңнің Ахаңа деген құрметінің екінші себебі оның шығармашылық тұлға ретіндегі Ахаң тілінің байлығына, тіл өрнегіне сүйсінуден тамыр тартып жатады. «Асылы, Ахаң – анасының ақ сүті секілді өзінің ана тіліне уызында жарыған кісі. Ахаңның тіліндей ағыл-тегіл

бай тіл Соңыра Мұханда (Әуезовте) болса, болған-ды, ал өңге қазақтардың бірде-бірінде болған жоқ» [3, 67 б.]. Бұл Ахаңның атына құлап айтыла салған мақтау сөз емес, сөз таныр кісінің көшелі ойының қортындысы. Мұнан артық қандай бағалау керек. Сөз өнерін ардақтаған Ахаң берілген әділ баға бұл.

Үшіншісі Ахаңның таным тереңдігіне табыну: «Ахаң көзінің тірісінде өзге халықтардың бірде-бірінің тіліне таң қалған жоқ: қазақ тілінің байлығын, сұлулығын, икемі мен мүмкіндігін қазақ еместерден бірде-бірінің артық болмаса, кем көрген жоқ: өзге тілдердің қай-қайысысында қандай қиын сөз болмасын, қазақ тілінде оның баламасы болмауы мүмкін емес деп білді және өзінің осы ұғымымен іс жүзінде дәлелдеп кетті.

Қисын – Ахаң айшықтаған сөз... қисын деген сөзді теорияның баламасы ретінде алған» [3, 68 б.]. Міне осы үш бірлік Ахаң тұлғасын бар болмысымен айқындап тұр. Ол – шешен, ол – дана, ол – көсем. Бір таңғаларлығы осы қос тұлғаның даналық қырларына тән ортақ бірліктің айқұшақ табысып жататындығы. Бұлардағы ойға жүйріктік, сөзге шешендік, тілге тапқырлық олардың өзгелерден артықшылығын айқындап-ақ тұрады. Сондықтан Ахаңды Зекеңдей түсінетін жан сирек.

3. Қабдолов Ахаң тұлғасының тек қазақтық тар шеңберде емес, әлемдік өркениеттің өрісіне өз үлесін қосқан ғұлама деп бағалайтындығын оны ғаламдық ой-санада теңдессіз деп саналар тұлғалармен салыстыруынан-ақ байқауға болады. Мысалы: «Егер Лессинг өзінің «Гамбург драматургиясында» Аристотель «Поэтикасын» мінсіздік (астын сызған біз – Ә. Ә.) тұрғысынан «Евклид элементтерімен» қатар қойған болса, біз бүгін Ахаңның «Әдебиет танытқышын» Аристотель «Поэтикасымен» салыстырар едік.

Мұның мәнісі – екеуі де: бірі – грек әдебиетінің, екіншісі – қазақ әдбиетінің алғашқы «әліпбилері» [4, 121-122 бб.] Асылы үздік қасиеттер бір-бірінен неғұрлым ерекше болса, бір-біріне соғұрлым ұқсас болады». Дәл осы жолдарда Зекең сөзімен айтқанда, ой адалдығы мен сөз тазалығынан тұратын «Мінсіздік!» бар. Өйткені, «Әдебиет танытқыш» шын мәнінде «... біздің жыл санауымыздан үш жүз жиырма алты жыл бұрын Эллада елінде жарық көрген Аристотельдің «Поэтикасы» тәрізді, сөз өнерінің болмысы мен бітімін жүйелі байыптайтын қазақ топырағындағы тұңғыш теориялық зерттеу» [4, 121 б.]. Біздіңше бұл Ахаңның қазақ әдебиеттану ғылымы үшін жасаған еңбегінің әділ бағасы.

Қазақ әдебиеттану ғылымының басы болған Ахаң еңбегінен көп кейін жазылып, әдебиеттану мәселесін сөз еткен Е. Ысмайлов, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, З. Ахметов т.б. кітаптарына есімі көрсетілмегенмен, ұлы ғалым таным шырағының жарығы түскендігі айқын сезіліп тұрады. Оны әдебиетші қауым бұрын байқамағанымен, Ахаң мұрасымен таныса бастаған тұста-ақ сезіне бастады.

Оның да сырын алғаш ашқан да ғылымға деген адалдығы басым ұстаз-ғалым, академик Зейнолла Қабдолов болатын. Ол «жабулы қазан жабулы күйіндегі» шындықтың бетін ашып, адалын айтты. Шындықты шырақ еткен Зекеңнің сондағы адал сөзі мынау: «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал, басы жоқ дене бола ма? Қайтейік болады деп келдік... Мәселен, айшықтаудың (фигураның) арнау деген бір түрі бар. Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында арнау деген бір-ақ түр; шауып шықсаң бұған шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарландыруы мүмкін. Ал қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді...

Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай, осы үш түрлі арнауды арқайсысымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекене сілтеме жасауға мәжбүр болдық» [4, 123-124 бб.].

Зекең жазған жолдарда екі шындық жатыр. Оның біріншісі жоғарыда біз айтқан ойдың дәлеліндей Ахаң еңбегінің кейінгі зерттеулерге көшбасшы болғандығы, екіншісі Ахаң өз зерттеуінде алдыңғы батыс, орыс зерттеушілерінің таптаурын жолымен желе жортып жүре бермей, қазақ әдебиетінің ұлттық ұстындарынан тудырып, төл табиғатынан шығарып тың тұжырымдар жасай алғандығы.

Академик З. Қабдолов Ахаң еңбегінің қазақ әдеби терминдерін қалыптастырудағы орны аса жоғары бағалайды. Оның қазақ тілі мен қатар қазақ әдебиеттану ғылымындағы ұлттық терминдерді қалыптастырудағы ізденістерінің өміршеңдігіне айрықша мән береді. Мәселен, қазақ тілі терминдерінің қалыптасуына өлшеусіз еңбек сіңірген ғалымның таразының екі басын тең ұстап, әдебиеттануға да дәл солай еңбек сіңіргендігін Зекең былайша байыптайды: «Қазіргі қазақ тіл біліміндегі секілді, қазақ әдебиеттануындағы әдеби терминдердің басым көпшілігінің баламасын ойлап тапқанда Ахаң...

Демек, «Әдебиет танытқыштың» ең басты бағалығы – осылайша әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы» [4, 124-125 бб.].

Әрине, Ахмет «Әдебиет танытқышты» ешбір дүниеге сүйенбей, тек өз ойынан жазды десек, артық айтқандық болар еді. Оның батыс, орыс ғұламаларының түрлі еңбектеріне сүйенгенін жоққа шығаруға болмайды. Бұл туралы академик Р. Нурғали: «Өнер тарауларын сәулет (архитектура), сымбат (скульптура), кескін (живопись), әуез (музыка), сөз (әдебиет) өнері деп даралап әрқайсысына дәлді анықтама беруінен сөз жоқ неміс ғалымы Лессингтің: әйгілі «Лаокон» трактатымен таныстықты байқауға болар еді. Сол сияқты әдебиет тіркестерін таратқанда, ішкі ғалам (субъективті әлем) тиіс ғалам, түйіс ғалам (объективті әлем) ұғымдарын пайдалану ескідегі Аристотель, кейінгі Гегель, бергідегі Белинский, Веселовский концепцияларын еске түсіреді, ал ауыз әдебиетін жалпылай топтау тәсілдерінен орыстың дәстүрлі фольклоршыларының, сабағы аңғарылады» [5, 25 б.] деген болжаулар жасайды.

Ахаң «Әдебиет танытқышта» ешкімнен дәйексөз келтірмейді, ешкімнің пікіріне сүйенбейді, ешкімнің беделіне жүгініс жасамайды, әйтсе де, ғылыми еңбек алғы зерттеулерді негіздей отырып жасалатынын еске алсақ, бұл қағиданы Ахмет те жақсы ұстанған. Бірақ ол пәлен ғалымның мынадай пікірі бар, түген зерттеушінің түгендей қисындары бар деп атын атап, түсін түстеп жатпайды. Өз заманына дейінгі қоғамдық ой-сананың, әдеби-эстетикалық танымның, философиялық ілім-білімнің, әсемдік ойдың тұнығын екшеп, соның тұнбасынан алған білікті өзіндік әдебиетшілдік көзқарас ұстанымына айналдыра отырып, ұлттық әдебиет материалы негізінде ұлттық әдебиет ғылымының ақиқатына айналдыра алған.

Сондықтан да, қазақ әдебиетін теориялық тұрғыдан зерттеуші кейінгі ғалымдар Ахаң ақиқатынан аттап кете алмаған. Қалай дегенде де, әдебиеттану ғылымының бастауында Ахмет Байтұрсынұлы тұрса, оның әдебиет теориясы саласын шырқау биікке көтерген ғалым академик Зейнолла Қабдолов екендігін ешкім жоққа шығара алмасы анық. Өз сөзімен айтсақ: «Әдебиеттің теориялық мәселелерін бірыңғай қисынға ғана айналдырып, оны әлде бір қасаң ереже, кейде тіпті қатал заң ретінде ұсынбай, теориялық толғамдарымызды жазушылық шеберлік мәселесімен, қажет жағдайда қаламгерлік өнердің қиын иірімдерімен ұштастыра, көркем творчествоның психологиясымен байланыстыра жүйелеп отыруымыз керек.

Бұл міндетті Ахаң өзінен кейінгілердің үлесіне қалдырып кетті» [4, 127 б.].

Иә, З. Қабдоловтай ұстаз-ғалым нені жазу керектігін де нені тану керектігін де өте жақсы біліп алып, әдебиет теориясын жазуға үлкен дайындықпен келген. Оның дәлелі ғұламаның мына сөздерінен айқын көрініс тапқан: «Әдебиеттану – сөз өнерін зерттейтін ғылым. Бұл ғылымға беташар тәрізді әдебиеттің табиғатына тән ең бір қарапайым қағидалар, ілкі түсініктер «Әдебиеттануға кіріспе» деп аталатын арнаулы пән арқылы талданып, тексеріледі. Одан арғы күрделі мәселелердің бәрі әдебиеттанудың өзге салаларының үлесіне қалады. Ал, әдебиет туралы ғылым, негізінен, мынадай үш түрлі ғылыми салаға бөлінеді: әдебиет теориясы, әдебиет тарихы және әдебиет сыны.

Әдебиет теориясы көркем әдебиеттің болмысы мен бітімін, әдеби шығармасының сыры мен сипатын, әдеби дамудың мағынасы мен мәнін байыптайды. Әдебиеттің өзіне тән ерекшелігін, оның қоғамдық қызметін, көркем шығарманы талдаудың принциптері мен методикасын, әдеби жанрлар мен оның түрлерін, өлең жүйелерін, тіл мен стиль, әдеби ағым мен көркемдік ағым мәселелерін түп-түгел тек әдебиет теориясынан ғана танып-білуге болады» [1, 35-36 бб.].

Ал енді осынау алыстан қозғап, тереңнен тартып, кемеліне жеткізе жазылған З. Қабдолов еңбегінде түбегейлі қаралып, қағидаға айналған мәселелер А. Байтұрсынұлы

еңбегімен қат-қабат астасып жатады. Олардағы үндестік сырының шындығы осында. Осы екі еңбекті бір-бірімен салыстыра қарастырғанда, бұған толығынан көз жеткізуге болады. Тіпті, олардың басталуындағы бағыт-бағдардың өзінен олардағы бірлік бірден көзге шалынады. Және Ахаң айқындаған қарапайым түсініктерді сөз зергері Зекең ғылымның қатып қалған жаттанды тілінен арылтып, өз стиліне тән көтеріңкі леп, көркем тілмен өрнектеп, жалындатып-жаңғыртып, өрістетіп-өрбітіп әкетеді. Мәселен, «Бейнелеу, Сәулет, мүсін өнерлері затты, нақты болғанымен жансыз, қимылсыз, ал әдебиет кез келген шындықты қимыл, қозғалыс үстінде құбылта, құлпырта көрсете алады». «Әдебиет танытқышта» А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің адам жан дүниесіне әсер етуі мен эстетикалық мұратының түп төркіні қашанда суреткер талант-дарынына, қалам қуатына тығыз байланысты екенін байыптай келе: «Сөз өнері – адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге» [2, 154 б.]. – деп түйіндесе, З. Қабдоловтың «Сөз өнері» кітабында суреткерге тән ерекше қасиеттер сегізге жеткізілген. Олар: «сезім, бақылау, қиял, интуиция, өмірбаян, парасат, шеберлік, шабыт» [1, 14-17 б.]. Соңғы сегіздің алғашқы үштен қанат қағып тұрғаны бесенеден белгілі. Бұл өзі – баяғы Абайдың адамның адам болып қалуының жолы деп ұсынған «Бес нәрседен қашық, бес нәрсеге асық болуды», Шәкәрімнің 8-ге жеткізгені тәрізді нәрсе.

Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» Сөз арқылы дүниеге келген өнер туындысының өзіндік ерекшелігін «Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің, жалпы аты шығарма сөз, ал аты қысқартылып көбіне шығарма деп аталады» [2, 156 б.], – деп анықтай келіп, шығарма сөздің 4 тысқы сипатын көрсетіп, әрқайсысына анықтама береді. «Шығарма сөздің» бәрінен бұрын байқалатын тысқы нәрселері: 1) тақырыбы, 2) жоспары, 3) мазмұны, 4) түрі» [2, 156-157 б.]. Ахаңның пайымдауынша тақырып – ойға алған пікірдің атауы, жоспар – шығарманың неден басталып, неден аяқталарының белгілеп алу, мазмұн – ойға алған пікірді жеткізуге жұмсаған бүкіл сөз, түр – шығарма мазмұнын ең оңтайлы жолмен берудің ыңғайлы түрі. Міне, осы аталған мәселелер «Сөз өнерінде» одан әрі дамытылып, өзіндік ой-тұжырымдар арқылы бекітіледі. Зекеңде әңгімені тақырыптан бастайды. Ол кісінің пайымдауынша: «Тақырып – өнер туындысының ірге тасы» [1. 147 б.]. «...Жазушының шындық болмыстан таңдап, талғап алып, өзінің көркем шығармасына негіз, арқау еткен өмір құбылыстарының тобын тақырып дер едік» [1, 149 б.] – деп түйіндейді өзіндік ойын ғалым. Одан әрі осыдан туындата отырып, шығармадағы идея, тенденция, тартыс, фабула, сюжет, композициялардың мәнін ашып, олар туралы ой-тұжырымдарын әлемдік әдеби зерттеулермен нақтылап отырады. Мысалдық материалдардың көбі өз заманындағы танымал шығармалардан алынған.

«Әдебиет танытқышта» шығарманың екі жағы бар деп алып, А.Байтұрсынұлы алғашқы бөлімде «шығарманың тілінің ғылымына» назар аударса, З. Қабдоловтың «Сөз өнерінде» бұл мәселе «Сөз сыры», «Сөз сарасы» тарауларында кеңінен сөз болып, негізгі ой-тұжырымдар Ахаң еңбегінен тамыр тартып жатады.

А. Байтұрсынұлы тіл көрнекілігінің (бүгінгі түсінікте образдылық) 3 түрін көріктеу, меңзеу, әсерлеуді атап, көріктеуге айқындау, теңеу, ауыстыруды жатқызады. Әсерлеудің түрлері арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, түйдектеу, бүкпелеу, кескіндеу деп дәлелдейді. Өз ойларын ұлттық әдебиеттің озық үлгілерінен алынған мысалдар арқылы бекіте түседі. Ал, кейіннен жазылған еңбектерде, осы көріктеу құралдары шет тілден енген терминдермен – троптар, фигуралар деп аталып кеткен. З. Қабдолов «Сөз өнерінде» Ахаң салған сара бағытпен кетіп, «тропты» – «құбылту» деп алып, оның ауыстыру (метафора), кейіптеу (олицетворение), астарлау (символ), алмастыру (метонимия), т. б. түрлерін таратып алып кетеді. Екі ғұламадағы терминдердің аты өзге болғанымен, затында айырмашылық жоқ. Анықтамаларындағы айырмашылық та жоқтың қасы деуге болады. Тек кейбір түрлердің жіктелерінде аздаған өзгешеліктер кездеседі. Айталық, Ахаң теңеуді жай, әншейін деп екіге бөлсе, З. Қабдолов теңеулердің жай және күрделі деген екі түрін көрсетеді.

Ахмет Байтұрсынұлы өз еңбегінде асыл сөздің ұлттық айшығын, оның қазақ сөз өнеріндегі өзіндік орнын дәл танып, сөйтіп кейінгі зерттеулерде сөз бола бермейтін көп жайттарды сөз етеді. Мәселен, ол жалпы көркем әдебиеттегі сөйлемдерді «өрнекті

сөйлемдер», «өлеңді сөйлемдер» деп екіге бөледі. Өлең және қара сөзді шығармадағы «өрнекті сөйлемдерді» қолданысына орай себепті оралым, мақсатты оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасынқы оралым, серіпшелі оралым, айрықты оралым деп атап, оларды туған тілдің төл табиғатынан тауып, әдебиеттегі сөз құбылтудың түрлі реңкін айқындайды. Мұның өзі Ахаңның ұлт әдебиетінің өзіндік ерекшелігіне баса назар аударғанын танытса керек-ті. Бұларды біз қанша тіл ғылымына, соның синтаксистік саласына қатысты дегенмен, әдебиетті әдебиет ететін тіл екенін естен шығармауымыз керек.

Әрине, Ахмет Байтұрсынұлы қолданған терминдер бүгінгі күнге дәл келе бермейді, бірақ аты келмегенмен анықтамасы бүгінгі пайымдауларға өте жақын. Мәселен, «әуезе» ұғымы туралы зерттеуші: «Ақын әуезе түрінде сөйлегенде, уақиғаның ішінде өзі болып басынан кешірген адамша сөйлемей, тек сыртта тұрып бақылап, уақиғаға көз салған адамша, қатта біреуден естіген адамша айтады. Уақиғаны бұлайша айтып көрсету тысқарғы түрде айту болады. Сондықтан әуезе көркем сөздің тысқарғы түрлісі болады. Бірақ, әуезеге алынған уақиға болғандықтан және де ол уақиғаға айтушы өзінше көрік беріп шығарғандағы сөзі әуезе болады» [2, 260 б.], деп түсініктеме береді. З. Қабдолов танымында осы «Әуезе» әдебиет тегінің бірі «Эпос» ретінде танылады. Енді осы «Эпосқа» берілген академик З. Қабдоловтың анықтамасына назар салайық: «Эпос (грекше epos – баяндау, әңгімелеу, тарихтап айту) – көркем әдебиеттің байырғы, негізгі тектерінің бірі, дәлірек айтқанда, өмір шындығын мейлінше мол қамтып, кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр. Эпостық шығарманың арқауы – автор үшін ішкі субъективтік шындық, жекеленген адамдардың көңіл-күйі ғана емес, бүкіл халықтың тұрмыс-тіршілігі, тарихи тағдырлары мен ұлттық заңдылықтары» [1, 295-296 бб.]. Қарап отырсақ, араларын 50 жыл уақыт бөліп тұрған екі кітаптағы көркем әдебиет тегінің бір түрі туралы пікірлері үндес келіп тұр.

Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышының» ұлылығы туған топырағымызда академик Зейнолла Қабдолов тұжырымдағандай «Әдебиет теориясының» басы болуында ғана емес, асыл сөздің қасиетін «тексерген» ұлы еңбектің бүгінгі күннің сұранысына толығынан жауап бере алуында. Тұңғығына сүңгіп, тұңғығынан қанып ішіп, тұнбасына тұщына алсақ, оның ұлттық, ой-танымнан тірек тапқан әдіснамалық арналары қазақ әдебиеттануының ғылыми негізіне айналуға дайын. Оған Ахаң бастаған дәстүрді жаңаша дамыта білген, сөйтіп қазақ әдебиеттану ғылымындағы әдебиет теориясы ілімінің замана талабына сай жаңа арнасын ашқан академик Зейнолла Қабдолов еңбектері куә деп білеміз.

Кезінде кемеңгер Зекең Ахаң еңбегіндегі ұлттық танымға негізделген қасиеттерді тап басып танып, оның өміршең болмысын жан-жақты насихаттауға белсене кіріскен еді. Әттең, сұм тағдыр ғалым ойының жүзеге асуына мүмкіндік бермеді. Зекең дүниеден өткен соң, бұл ендігі күннің міндеттері болып қалды. Оны жүзеге асыру әдебиеттану ғылымында еңбек етіп жүрген ғалымдардың борышты ісі болмақ. Ол жүзеге асқанда ғана арасына елу жыл салып, қазақ әдебиеттану аспанына бірінен кейін бірі жарқырап шыққан жұлдызды еңбектердің нұрлы жарығын кейінгіге жеткізе аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: «Қазақ университеті», 1992. – 352 бет
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т: – 384 б.
3. Қабдолов З. Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар. – Алматы: «Рауан», 1996. – 256 б.
4. Қабдолов З. Ахаңның қисындары. // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т. б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.
5. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. Зерттеу. – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2002. – 528 б.

АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВ
КР УИА Ш.Айтматов атындагы
Тіл және әдебиет институтуының директоры,
(Кыргыз Республикасы)

ЗЕЙНУЛЛА АГА АР ДАЙЫМ КӨЗ АЛДЫМДА...

«Мен сапарга жалгыз жол тартыптырмын» – деген атактуу башкурт акыны Мустай Каримдин ырынын бул сабын өзүмдүн тагдырыма байланыштуу ар дайым айтып келем. Себеп дегенде өмүр жолумда улуу инсан, чыгармачыл адамдар менен таанышып, кат алышып, кээ бири менен үй-бүлөлүк карым-катышта болдум. Алсак, Кыргызстанда – Чыңгыз Айтматов, Өзбекстанда – Зулфия, Мирмухсан, Адыл Якубов, Камиль Яшен, Каракалпакстанда – Түлөпберген Каипбергенов, Түркмөнстанда Берди Кербабоев, Керим Курбанепесов, Азербайжанда Анар. Ал эми Казакстанда болсо санак жетпейт. Ошентсе да алар – Абдижамал Нурпеисов, Олжас Сулейманов, Заки Ахметов, Мухамеджан Каратаев, Калтай Мухамеджанов, Серик Киребаев, Сеит Каскабасов, Рахманкул Бердибаев, Оролхан Бөкеев, Турсунбек Какишев, Мухтар Шаханов деп тизме уланып кете берет. А мен сөз кыла турган үлкөн Адам Зейнулла Кабдолов. Мен анын атак-даңкын айтпай эле койсом болот, казак-кыргыз окурмандары жакшы билет. Зейнулла аганын Чыңгыз Айтматов менен достугу, кыргыз окумуштууларын тарбиялоодогу ролу жөнүндө макала жаздым, кыргыз-казак адабий байланыштары жөнүндө илимий конференцияларда жана Кабдоловдук окууларда бир топ эле докладдарды жасадым. Ошентсе да Зейнулла ага жөнүндө дагы бир жолу айткым келди, бул саам экөөбүздүн жеке чыгармачылык жана үй-бүлөлүк алака тууралуу азыноолак сөз болмокчу.

1979-жылдын октябрь айынын аягында илимий командировкага Алма-Атага бармай болуп, алдын ала кимдер менен жолугуша турганымды тактадым. «СССР Жазуучулар Союзунун маалыматы» деген калың китепти таап алдым. Казак акын-жазуучуларын, адабиятчыларын иргеп жаздым. Алардын арасынан Зейнулла Кабдоловдун дарегин да алдым. Алма-Атага биринчи барышым, кыш болуп калгандыктан күн кыска эле, саат бештерде эле караңгы түшүп калды. Казак илимдер академиясынын кызматкерлеринин жардамы менен мейманканага орноштум да дароо ишке киришип, телефонду бурай баштадым. Саат түнкү он болгонуна карабастан Зейнулла Кабдоловдун үйүнө телефон чалдым. Саламдашкандан кийин эле билип-көрүп жүргөндөй, эски тааныштай сүйлөшө кеттик. Дароо эле Зейнулла аганын айкөлдүгү, кең пейилдиги, жөнөкөйлүгү, жан дүйнөсүнүн тазалыгы, ак пейилдиги билинди. Алма-Атага келгендеги максатымды угары менен эртеси күнгө Казак университетине жолугушууга чакырды. Барсам, профессор лекция окуп жатыптыр, мени дароо киргизип, студенттер менен тааныштырып, дүйнөлүк жазуучу Чыңгыз Айтматовдун жердеши жана анын жаңыдан баштаган изилдөөчүсү катары лекцияны улантуумду суранды. Лекция суроолор менен коштолуп, кызыктуу өттү. Лекциянын аягында Зейнулла ага бир кызыктуу фактыны айтып берди. Көрсө, «Кызыл алма» аңгемесинин жазылышына Зейнулла Кабдолов себепкер болуптур. Чыңгыз Айтматовдун бул аңгемеси жарык көргөндө «Зейнулла Кабдоловго арнайм» деп эпитафия койгон экен. Мен Айтматов менен таанышканга чейин Зейнулла агай менен таанышкам. Айтматовдун «Кызыл алмасы» бизди аябай жакындатып салды. Лекциядан кийин үйүнө ээрчитип барды, үйү университетке жакын экен. Жолдо Казакстан Жазуучулар Союзуна кайрылдык. «Казак адабияты», «Жылдыз» редакцияларына баш бактык. Зейнулла ага жетине албай мени казак калемгерлери менен тааныштырып жатты. Кийин алар менен достошуп кеттим. Үйүнө келсек жолдошу Сауле апа жаркын маанай менен тосуп алды. Көп конокту күткөндөй жайыл дасторкон экен. Казак, кыргыздын салты меймандарды тосуу жагынан башкалардан абдан айырмаланат эмеспи! Бир заматта мен мейман эмес эле, алардын үй-бүлөсүнүн бир мүчөсү болуп калдым. Зейнулла аганын камкордугу менен алгачкы командировкам ийгиликтүү болду. Ошентип, кийин Алма-Атага сапар алган сайын Зейнулла аганын үйүнөн бир чыны чай ичпей кетпей калдым.

Илимий эмгектин жыйынтыгы чыгып, «Ч.Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы» деген монографиям «Илим» басмасынан чыкмай болду. Ал мезгилдин тартиби боюнча бир рецензент сырттан болушу керек эле. Илимий жетекчим, институттун директору Абдыкадыр Садыков агай менен кеңешип, китепке рецензент кылдык. Кол жазманы почта аркылуу салып жибердик. Абдыкадыр агай менен Зейнулла аганын достугунун башаты менин китебимден башталган. Көп күттүрбөй рецензия да келди. Мыйзам боюнча рецензентке гонорар төлөнүп берилди, почта менен жөнөтүлдү. Зейнулла ага мага алакандай кагазга кат жолдоптур. Анда гонорар алганына ыңгайсыз болгондугун жазыптыр. Анан кат алышып, майрамдарда открытка менен куттуктоо жиберип турдук. Эки-үч күндө телефон аркылуу кабарлашып, ал-жайды сурап дегендей. Мен «Кыргыз-казак адабий байланышын өнүктүрүүдө Чыңгыз Айтматовдун ролу» деген темада кандидаттык диссертацияны жактаганда пикир уюштуруп берди. Кызуу куттуктады.

Үй-бүлөлүү болгонумду сүйүнүч менен кабыл алды. Апамдын, жолдошум Дилинин ал-абалын сурап турду. Балалуу болуп, ысмын Чыңгыз Айтматов «Эльтуран» деп койгондо абдан сүйүндү. Эльтуранды дайыма сурап турду.

Кыргыз окумуштууларына Зейнулла ага жардам берүүгө шарт түздү десем болот. Эң биринчи 1989-жылы Советбек Байгазиевди ээрчитип жай айында Зейнулла агайдыкына бардым. Илимий жетекчиси Абдыкадыр Садыковдун макулдугун алып, Зейнулла агайды Советбек Байгазиевге биринчи оппонент кылып дайындаткан элек. Сакем экөөбүздү Сауле апа меймандап, жакшы тилектерди билдирди. Кийин С.Байгазиев диссертациясын коргогондо Зейнулла ага, Абдыкадыр агай жана Сауле апа кыргыздын жайлоосунда эс алышып, үй-бүлөлүк достукту бекемдешкен. Мезгил деген канаттуу куштай. Ана-мына дегенче, көз ачып-жумганча убакыт зуулдап өтүп, мен докторлук диссертациямды жактаганы калдым. Эсимде 1990-жылы 7-ноябрда адаттагыдай эле Зейнулла ага менен Сауле апаны Октябрь майрамы менен куттуктап калдым. Ошондо Зейнулла ага агалык кылып, мага диссертацияма тоскоолдук кыла турган айрым пенделер бар экендигин билдирди. Мен күтпөгөн кабар эле. Көрсө, айрымдар Алма-Атага барганда Зейнулла агага жолугушуп, менин диссертацияма барбашын өтүнүшүптүр. Мен дендароо боло түштүм. Бирок, бир мүнөттөн кийин эсиме келип, «Зейнулла ага! Сиз эгер бирөөнүн үйүнө чакырса барасызбы, барбайсызбы, өзүңүз билесиз. Ал эми Сиз диссертациялык Советтин мүчөсү катары келишиниз керек. Бул – мамлекеттик иш» дедим. Зейнулла ага менин ички жан дүйнөмдү түшүнүп турганын дароо сездим жана ал мага «15-ноябрда машина жибергин барам» – деди. Айткан күнү Алма-Атадан Зейнулла ага, Заки Ахметов, Турсунбек Какишевдер Бишкекке келип түшүштү. Докторлук диссертация коргоо оңой эмес болчу, ал 1990-жылдар учурунда. Советтер Союзу мамлекет катары жашап турган. Казак (З.Кабдолов, З.Ахметов, Т.Какишев), тажик (доктор А.Сайфуллаев), орус (М.Озмитель), өзбек (П.Шермухамедов), кыргыз (Ч.Жолдошева), дагестан (З.Османова) окумуштууларынын ж.б. берген илимий эң жакшы баалары менен илимий максатыма жетип илимдин доктору болдум. Зейнулла ага сөзмөр, чечен адам эле, ар улуттан келген меймандарды чай үстүндө башкарып, сөз берип, күлдүрүп отурганы азыр да көз алдымда. Ал сүйлөгөндө сөздүн ширинин, жагымдуусун тандап алчу, ар бир адамдын жүрөгүн күн нурундай жылытчу. Баарыбыз жымжырттыкта студент катары мемиреп укчубуз.

Зейнулла ага мен башкарган диссертациялык советтин мүчөсү катары активдүү катышып турду. Ал оппонент катары, же кошумча колдоо катары сүйлөгөндө жамгыр төккөндөй токтобой, диссертациялык иштин маани-маңызын аңтарып, бардыгына түшүнүктүү кылып айтып берээр эле. Зейнулла ага бардыгын ынандырчу, айрым терс пикир айткандарды этияттык, маданияттуулук менен жибитип жиберген касиети да бар эле. Ал адамдын айкөлдүгүнө, кең пейилдигине баарыбыз тамшанчубуз. Ошону менен баары даай албаган сүрү да бар болчу. Бирок ал сүр бат эле пикир алышканда булут тарагандай тарап кетчү. Зейнулла ага жаштардын баарын «Айланайын» деп эркелетчү. Бул сөздү жөн эле айта берчү эмес, жан дүйнөсүнөн чыгарып, таза дилинен айтчу. Канчалык жашы өйдө болсо да кичи пейилдик, жөнөкөйлүк мүнөзү менен тартынбай, ачык-айкын, кеңири сүйлөшүүгө өзү шарт түзчү.

Зейнулла агайды Заки Ахметов, Лейла Ауэзова менен бирдикте 1992-жылы Эл аралык

Айтматов клубунун сыйлыгын маркум Мухтар Ауэзовго тапшыруу учурунда чакырып калдым. Кийин Чолпон-Ата шаарына Мухтар Ауэзовдун 85 жылдыгына карата өткөрүлгөн тегерек столго катышуусун өтүндүм. Бул өтүнүчүмдү кабыл алып, алтындай убактысын бөлүп, биз менен чогуу болду. Ала-Тоонун бермети Ысык-Көлгө түшүп, эс алып, черибизди жаздык. Казак тараптан Заки Ахметович, улуттук китепкананын директору, кыргыз тараптан Абдыкадыр Садыков, Лайли Үкүбаева болду. Ыр-күлкүнү айтпа! Зейнулла аганын адамдык касиеттери ачыла берди...

Зейнулла аганын алтымыш жылдык мааракеси болгондо мен Чыңгыз агайга барып, мааракени айтып калдым. Ал киши дароо мага куттуктоо сөзүн жаздырып, өкмөттүк телеграмма салып жиберүүмдү өтүндү. Мен тапшырманы аткардым. Анда жылуу сөздөр жазылган эле. Кийин Зейнулла агага билдирсем, «Ырас кылбадыңбы, көптөн бери Чыңгыз менен байланыша элекмин» – деген.

90-жылдардын башында Чыңгыз Айтматовго Казак Республикасынын Президенти Н.А. Назарбаев сыйлык тапшырып калды. Биз Алма-Атага чогуу бардык. Бизди А.Кекилбаев, К.Султанов сыяктуу мамлекеттик ишмерлер тосуп алды. Кечинде болсо бир ресторанга алып барышып мейман кылышты. Арасында Зейнулла Кабдолов, А.Нурпеисов жүрөт. Зейнулла ага менен Чыңгыз ага чер жазышып баарлашты, көптөн бери көрүшпөгөн достордун ынак экендиктерин өз көзүм менен көрдүм.

Зейнулла Кабдоловго «Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер», «Эл аралык Айтматов академиясынын академиги» деген атактар берилди. Биз чын жүрөктөн куттуктап жаттык.

Жыйындарда, конференцияларда, тойлордо көп эле бирге болдук. Бирок, бир өкүнүчтүүсү Зейнулла ага, Сауле апа менен бирге сүрөткө түшүп койбопбуз. Дайыма чогуу болчудай жүрө берипбиз. Зейнулла аганы ар дайым көз алдыма тартып келем, керек болсо уктаардын алдында маркумду бир эскерип алам. Бул тирүүлүктүн парзы...

ЖАЗИРА ОТЫЗБАЙ

Анкара университеті

Тіл және тарих-география факультеті

Заманауи түркі тілдері және әдебиеттері кафедрасы

PhD, Доценті (Түркия)

АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІК ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАРЫНА ТАЛДАУ

Құрметті әдебиеттанушы ғалымдар қауымы, қадірлі әдебиет ғылымының жолында жүрген жас ғалымдар!

Алдымен Анкара университетінің Тіл, тарих және география факультетінің заманауи түркі тілдері және әдебиеттері кафедрасы атынан және кафедра меңгерушісі проф. др. Сема Барутжу Өзөндердің атынан баршаңызға құрметпен сәлем жолдаймын.

Адамзат тарихында әрқашан жол көрсетуші қызметін атқарған көшбасшылар болған. Бірі ерлігімен, бірі ойымен, енді бірі білімімен өнегелі із қалдырған. Қазақ қоғамы мен әдебиетіндегі орны өте зор Абай Құнанбайұлы және оның өмірін асқан шеберлікпен суреттеген ұлы жазушы Мұхтар Әуезовтың шәкірті академик Зейнолла Кабдолов әдеби суреттеу шеберлігіне ғылыми баға беріп, оның жазушылық өнеріндегі маңызды орнын белгілеп берді [1].

Әдебиет әлемінде З. Кабдоловтың негізгі үш қасиеті бірікті: ұстаздық, қаламгерлік, ғалымдық. Шәкірт санасына талмай, қажымай үйреткен ілімі де, берген қымбат білімі де – әдебиет және әдеби суреткерлік деп айтуға болады. Кабдоловтың өзінің әдеби шығармасы "Менің Әуезовым" [2] атты романында басты кейіпкер Мұхтар Әуезов пен студенттік шағындағы курстас жолдастарының келбетінен бастап барлық іс-қимылын, ішкі сезімін

шеберлікпен суреттеуінен Абай мен Әуезов рухани және кәсіби мектебінің түлегі және мұрагері екендігін көруге болады.

Академик Зейнолла Қабдолов ғалым ретінде суреткерлік шеберлігінің теориялық тұғырнамасын жасап, тереңдеп талдап, деректеп саралағаны да - әдеби суреткерлікке берген ғылыми бағасы десек те болады. З. Қабдолов : «Суреткер болу үшін адамға тума қабілет, табиғи дарын қажет екенін кімде-кім мойындауға тиіс», - деп өнер адамына тән сапа мен қасиеттердің сегіз түрін атап өтеді. Олар: 1. Нәзік сезімталдық. 2. Жіті бақылағыштық. 3.Творчестволық фантази. 4. Интуиция. 5. Өмірбаян. Тәжірибе молдығы. 6. Парасат. Сана. 7. Шеберлік 8. Шабыт [1]. Қабдоловтың пайымдауынша осы қасиеттердің барлығын бір арнаға тоғыстыра білген адам ғана ұлы шығармаларды дүниеге әкеле алатын шебер суреткер бола алады.

Суреттеу – жалпы және кең мағынада кез келген нәрсенің сыртқы көрінісін сипаттау, бейнелеу болып табылады. Бейнелеу өнерінде бейнелеудің орны мен маңызы зор. Өйткені бейнелеу екпін түсіріп, суреттелетін нәрсенің оқырманның немесе аудиторияның көз алдында жанданып, бейнеленуіне мүмкіндік береді және көркем шығарма мен аудиторияны немесе оқырманды үлкен дәрежеде біріктіреді.

Романда суреттеу талдаумен бірге негізгі элементтердің бірі болып табылады. Романдағы суреттеуді үш топқа бөлуге болады: 1) Талқыланатын және суреттелетін заттың түріне қарай: адам бейнелеуі және жер бейнелеуі, табиғатты суреттеу, әлеуметтік ортаны сипаттау, киім-кешек, қозғалыс... т.б. 2) Жасалу тәсіліне қарай: а) Соңында, істі тоқтату; б) Оқиғалар арасында, қысқаша; 3) Әдіс бойынша: а) Объективті сипаттама: Автор суреттейтін затынан көргенін сол күйінде береді. ә) Субъективті сипаттама: Жазушы не көрсе, оны басқа заттармен салыстыру және көрген нәрселеріне өзінің сезімі мен әсерлерін қосу арқылы соны суреттеумен, қиялымен көреді.

Кейбір суреттемелерде, автор оларды тек әдеби шығарма жасау үшін ғана шығармасын безендіру үшін жасайды. Шынында да, кейбір романдарда күйзелтетін, ұзақ, поэтикалық, кейде қажетсіз сипаттамалар болады. Ондай сипаттаулар оқиғаның ағымын тоқтатады, оқырманды жиі жалықтырады. Бұндай суреттеулер жойылса да, шығарма өзінің құндылығын көп жоғалтпайды. Сонымен қатар әдеби шығармаларда керемет жасалған суреттеулер кейіпкерді, оқиғалар мен жағдайларды әлдеқайда жақсырақ таныстырып, оқырманды шығарманың көңіл-күйіне, оқиғаның болып жатқан атмосферасына көбірек түсіреді. Осындай суреттеулер шығарманың ажырамас бөлігі болып табылады. Оларсыз шығарма өзінің тұтастығын, құндылығын, мәнін жоғалтуы мүмкін.

Әдеби шығармаларда табиғат суреттеулерінің оқырманға берер әсерімен қатар оқырманың қоршаған ортаға деген назарын ұғыну қабілетін жетілдіруі жағынан да өте маңызды. Шынында да, табиғат, түс маусымдары, жаңаратын көріністер; Орман, тау, шөл, көл, теңіз, т.б. адам үшін сарқылмас ләззат. Кішкене сұлулық сезімі бар адам табиғатты әдемі көреді және оны жақсы көреді. Қаланың у-шуынан шаршаған, жасанды ортада өмір сүруден шаршаған жұрт қолы тимеген табиғаттың қойнына түсіп, «сұлулыққа» құшақ жаяды. Табиғатпен бір сәт оңаша қалып, қайта оралған адамдардың көздері қуанышқа толып, тынығып, сергек болады. Ал мұндай мүмкіндік таба алмаған адам, керісінше, табиғат пен сұлулықты суреттейтін шығарманы оқу арқылы сол ішкі тыныштықты іздейді. Әдеби суреттеудің живописьпен суреттеуден әлдеқайда артықшылығы бояумен салынған сурет адамды көрініс арқылы сезімге бөлеп, адамды, затты, табиғатты не болмаса оқиғаны түсіндірсе, ал әдеби суреттеу тек қана бұл қасиеттерді ғана емес, сонымен қатар жазушының тілдік қолданыстары яғни қолданған сөздер мен сөйлемдері арқылы оқырманның санасында ой қалдырумен қатар, санасына жаңа сөздер мен жаңа сөйлемдер енгізеді. Бұл оқырманның сөздік тіл байлығына әсер етіп, бір немесе бірнеше оқиғаны сәреттеу сөздік қорымен байланыстыра алуына да септігін тигізеді.

Адамның ішкі дүниесі бұрын сыртқы әлемнен бөлек алынған болса, енді адам да, адамның ішкі дүниесі де тікелей сыртқа әлемнен бөлек көрсетілмейді. Оларды әртүрлі заттар деп ойлау мүмкін емес.

Бұл көзқарасты француздың атақты жазушысы Эмиль Золяның: "Біз енді ләззат алу үшін, суреттеу үшін суреттемейміз. Адамды өмір сүретін ортасынан бөлуге болмайтынын, оның киім-кешектерімен, үйлерімен толық екенін мойындаймыз" – деп атап өткен [4, 23]. Бұл тақырыпқа, атап айтқанда суреттеудің негізгі мақсаты мен маңыздылығына қатысты француз әдебиетінің атақты романшысы Гонкур былай деген: «Біздің түсінігімізше, көрген заттар мен орталарды материалдық сипаттау романдағы суреттеу емес. Суреттеу – оқырманды осы заттарды сезінуге және осы орталарға апаруға және толқытуына қолайлы. Бұл сізді белгілі бір ортаға апаратын көлік [5, 103]. Романда істің жүрісі мен оқиғаларды баяндаудағыдай суреттеу мен талдауда басты рөлді не 1-ші тұлға, не 3-ші тұлға атқарады. Кейбір романдарда адамдар сөйлеп, ойланып отырып, өзі қоршаған ортаны, айналадағы декорды қысқа немесе ұзын жолдармен суреттейді. Яғни, белсенділік танытатын 1-ші адам және біз одан бәрін үйренеміз. Осылайша біз олардың ішкі әлемін олардың өзін және айналасын суреттеп, сипаттауынан жақсырақ түсіне аламыз. Бұл ретте жазушының істейтіні – роман не болмаса әңгіме кейіпкерлерінің көзімен қоршаған ортаны көріп, олардың көңіл-күйіне түсу. Шынында да, сыртқы орта адамға бар күйінде емес, сол адам қабылдайтын дәрежеде әсер етеді. Яғни сыртқы ортаның тұрақты күйі әр адамға әрқилы әсер етуі мүмкін. Бірақ мықты жазушы өзінің алған әсерін оқырманға шебер суреттеуі арқылы дәл өзіндей сездіре алады.

Қазір өте дамыған психология, әлеуметтану және әлеуметтік психология ғылымдар да адамның қоршаған ортадан тыс емес, оның ішінде және үнемі сыртқы ортаның ықпалында болатынын анық көрсетеді. Дегенмен, бұл жағдайды дұрыс түсіну үшін ғасырлар мен өте ұзақ жылдар қажет болды. Шынында да, грек, латын классиктерінде сыртқы орта да, тірі табиғат та жоқ. Олар табиғатты эстетикалық көзбен көрмеген. Осы себепті грек, латын авторларының шығармаларында табиғаттың махаббат пен сезімнің қайнар көзі ретінде қарастырылатыны байқалмайды. Өйткені ол кезде табиғат сезімі санада әлі туа қойған жоқ еді [6, 59-60].

Дәл осындай жағдай 17 ғасырдағы француз классикасында да жалғасын тапты. Сол кезде біздің көз алдымызда бүгінгі таңғажайып, түрлі-түсті табиғат жатқаны сөзсіз. Әрине, ертедегі де, 17 ғасырдағы классиктер де табиғаттан ләззат алған. Фердинанд Брунетьер айтқандай: "Бойлоның өзі бос уақытын Әутеуілдегі бақшасында рахаттанумен өткізетін. Ол біз сияқты күнді, тоғайларды және жасыл желекті жақсы көретін, бірақ ол соншалықты жақсы көрген табиғатты әдебиетке енгізген жоқ. Ол кезде бұл сән емес еді» [6, 40]. Шынында да, классицизмнің теоретигі болып табылатын Бойлоның табиғат туралы түсінігі өте шектеулі. Ол бүкіл табиғатқа емес, тек адам табиғатына еліктеуді қалайды. Өйткені 17 ғасыр, болашақта Ж. Ж. Руссо ашатын жанды, белсенді, түрлі-түсті және көздің жауын алатын табиғатты, сыртқы ортаны және табиғатты мойындамады [5,17].

Шынында да, көптеген жазушылар, ақындар мен суретшілер өз шығармаларымен бізге бұрын-соңды болмаған сұлулықтарды көрсетуі және біздің алдымызда өте жарқын картиналар салуы романтизмнің пайда болуынан басталады. Романтизмнің негізін салушы және ең ірі өкілі Виктор Гюго бұл ағымға мынадай көзқарастарды алға тартты: "Романтизм әдебиеттегі либерализмнен басқа ештеңе емес. Әдебиет кең аумақтар мен табиғатқа ашылды, әдеби жанрлар мен әдебиеттің басқа салаларына еркіндігі мен даралығымен ашылды [8,33]. Суреттеу өнері классицизм қысымынан арыла отырып, алайда классицизмге реакция ретінде қалыптасып, дамыған романтизм мен романтикалық шығармалардан кейін жанды баурап алған таулар, ормандар, көлдер мен дауылдар оқырманның көзінде, санасында әдемі бола бастады. Тау, мысалы, Руссоның гүлденуін және сөйлеуін күтті. Бұл туралы ұлы француз философы Анри Бергсон былай дейді: "Тау әрқашан оны бақылайтын адамдарда шын мәнінде тауға байланысты белгілі бір сезімдерді оята алатын. Бірақ Руссо тауға қатысты жаңа және ерекше толқуды тудырды. Ол тудырған бұл толқу кейінірек нағыз тауға айналды, бұл барлығы үшін сенсация болды». Бұл мәселеге қатысты С.К. Йеткин былай деп қосады: «Тау Руссоның гүлденуін күткендей, джунглилер мен теңіздер Шатобрианды, көлдер Ламартинді, желдер Шеллиді күтті» [6,40]. Дәл осы сияқты Абай барлық қыр-сырымен оқырманға, халыққа көрінуі үшін Мұхтар Әуезовтың оны шеберлікпен суреттеуін күтті, ал Мұхтар Әуезов болса Зейнолла Қабдоловтың оны барлық қадір-қасиетімен "Менің Әуезовым"-да [1] суреттеуін күтті деп

айтуға болады. Тек тіл байлығы керемет, ой-өрісі кең, биік асқан шебер суреткер ғана адам мен табиғатты барлық қыр-сырымен суреттей отырып, оқырманның санасын жеткізе алады. Шебер суреттеу болмаса ешбір адам не зат өз қадірін таба алмайды. Суреттеу шеберлігі туралы Риботтың көзқарасы мынадай болды: "Руссо келгенге дейін табиғат көріністері барлық жазушылардың көз алдында ұсқынсыз көріністер болды. Әсіресе, Швейцарияны талай рет аралаған римдіктер мұнда ешқандай сұлулықты көре алмаған; тіпті Цезарь толықтай сол керемет Альпілерді аралағанда елемейтін». Табиғат 18 ғасырға дейін адамдарда сұлулық пен эстетика сезімін оятпаған. Олай болса бұл сұлулық пен эстетиканы оқырманда оятатын тек бір ғана нәрсе ол шебер суреттеу деп айта аламыз. Шебер суреттеу болмаса әдеби шығармада адамның да, табиғаттың да, тастың, да көлдің де қадірі жоқ.

Әдебиеттегі бейнелеу, суреттеу – әдеби шығарманы құнды ететін ең басты қасиет деп айта аламыз. Өйткені суреттеу академик Қабдоловтың көрсеткеніндей нәзік сезімталдық, жіті бақылағыштық, творчестволық фантази, интуиция, өмірбаян, тәжірибе молдығы, парасат, терең сана, шеберлік, шабытты талап етеді.

Қабдоловтың осы ерекшеліктерімен, шындығында, оқырман өзі оқыған шығармада суреттелген адамдар мен оқиғаларды жоғары деңгейде қабылдап қана қоймайды, сонымен қатар суреттеу жасалған тілде қолданылған сөздерді де санасында тірілтіп, оның ой-өрісін туғызады. Оқырманның бұл суреттеуде қолданылған ұғымдарды, сөздер мен сөйлемдерді оқырманның санасына картина ретінде енгізіп күнделікті өмірде қолдануына да себепкер болады. Оқырман бұл ұғымдарды, сөздерді, сөйлемдерді бұрын-соңды естімеген де, пайдаланбаған да шығар. Автор керемет суреттеуімен оқырманның дүниетанымы мен сөздік қорын дамытады.

Ноам Чомскидің генеративті тіл білімі теориясы бойынша адам санасында ана тіліне жататын терең құрылым мен үстірт құрылым бар екендігін алға тартады. Чомскидің пайымдауынша, адам шектеулі сөздермен шексіз сөйлемдер құра алады. Сол сияқты ол шектеулі сөздерден де шексіз мағына шығара алады [9,17]. Бұл тәсілмен, Чомски, адам өз ана тілінде қолдануға болатын барлық нәрсені іс жүзінде қолданбайды, ол өмір бойы қоршаған орта және өмір тәжірибесі арқылы берілген сөздік қормен және сөйлем құрау қабілетімен шектеледі және бұл қабілет бұл адамның ақыл-ойының үстірт құрылымында ғана болады. Дегенмен, сөз бен сөйлемнің шексіз қолданылуы терең құрылымда жатыр, ал адам санасының терең құрылымындағы тілдік ерекшеліктер белгілі бір уақытта шығармашылықпен, жаңаша қабылдаумен ғана үстірт бетіне шыға алады. Оқырманның үстірт санасында бұрын соңды болмаған, бұрын-соңды қолданылмаған ұғымдар мен сөздерді дүние танымды суреттеу арқылы санасына енгізіп, жалпы табиғи және ұлттық болмысында жатқан санасындағы терең құрылымнан үстірт құрылымға шығарып, оның күнделікті өмірде қолдануына себепкер болады [10,7].

Зейнолла Қабдолов көркем сурет өнерінің шебері ретінде әдеби шығармада жоғарыда атап өткен сегіз қасиетін пайдаланған автор өзінің суреттеулері мен бейнелеулері арқылы оқырманның психологиясына әсер етіп, санасындағы терең құрылымнан көптеген тіл байлығын, жалпы дүниетанымын үстірт құрылымға шығара алады. Міне сондықтан да әдеби шығармада шебер суреттеу білу қасиеті адамның ой-өрісіне, тіл байлығына қосар үлесі тұрғысынан ең маңызды, ең құнды қасиет деп айтуға болады.

Зейін қойып тыңдағандарыңызға, назарларыңызға рахмет!

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. Қабдолов З. (1997), Менің Әуезовым, Алматы.
2. Қабдолов З. (1976), Сөз өнері, Алматы.
3. Әбдәзұлы Қ., Дәдебаев Ж., Аманшаев Е., Бисенбаев П., (2012), Зейнолла Қабдолов, Өнегелі өмір, "Қазақ университеті", Алматы.
4. Yetkin, S.K. (1952), Edebiyat Üzerine, İstanbul.
5. Yetkin, S.K. (1967), Edebiyatta Akımlar, İstanbul.
6. Yetkin, S.K. (1963), Yokuşa Doğru, Ankara.
7. Yetkin, S.K.(1962), Sanat Meseleleri, İstanbul.
8. Karaalioglu, S.K., (1965), Edebiyat Akımları, İstanbul.
9. Chomsky, N. (2018), Dil ve Zihin, Çev. Ahmet Kocaman, Bilgesu Yayıncılık.
10. Otyzbay, Z. (2019), Türk Kavram Sisteminde Renkler, SFN Yayıncılık, Ankara.

ЖЫЛДЫЗ БАКАШОВА

филология илимдеринин доктору,
КР Улуттук Илимдер Академиясынын
корреспондент-мүчөсү, профессор,
Кыргыз Республикасынын
Улуттук тарых музейинин директору

МЕНИН КАБДОЛОВУМ

Оомал-төкмөл дүйнөнүн канча кылымдык сыноосунан өткөн казак рухун, көрөңгөлүү сөзүн барктап, бапестеп өстүрүп, сактап келген, кара сөздүн тулпары, ийне менен кудук казган илимдин дулдулу, терең ойчул, сергек акыл, көрөгөч көз, тунук көкүрөк, залкар инсан, казак элинин мактанычы, казак-кыргызга бирдей тең кадырман сыймыгы, сөз кудурети менен руханий мунара курган, казак адабиятынын алтын казынасында эң ардактуу өз орду бар талант, Казак Эл жазуучусу, Казакстандын да, Кыргызстандын да илимине эмгек сиңирген ишмер, Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты, Казак Улуттук Илимдер Академиясынын академиги Зейнолла Кабдоловдун 95 жашка толуп жатканы казак-кыргызга бирдей тең маараке.

Зейнолла Агай ким эле? Кабдоловдун тагдыры-казак адабиятынын тагдыры, анын өмүрү - казак адабиятынын өмүрү десек эч аша чапкандык болбос. Дүйнөлүк адабияттын көркөм дүйнөсүн жан дүйнөсүнө сиңирип, кылым карыткан казак адабиятын жан дилинен аздектеп, аны өзүнчө Кабдоловдук бийик деңгээлге жеткирген таасын талант, тунук акыл, ою зирек, өз заманынын тили, көзү, үнү, тагдыры эле...

Зейнолла Агай ким эле? Өзүнүн таланты, акылмандыгы, окумуштуулугу, бийик адамгерчилиги менен мезгилдин мунарыгында эч бир сөөлөтүнөн жазбастан, элге, адабиятка, илимге, маданиятка, окуучу-шакирттерине зор таасирдүү шарапатын тийгизе алган, адамдын адамдыгын бийик туткан кадырман, көкүрөк черин жаза билген чечен, аскар тоодой сөөлөтү бар улукман, тарбиялык мааниси терең, уккан адамдын акылына уюй турган кептерди кара сөз менен санаттап айткан, чү деген жерден оозунан куюлган омоктуу ойлору менен кимди да болсо таңгалдырган, ар бир сөзү дилинди эргитип, жаныңды жыргатып, оозунда балдай ширин акылман кеби бар нарк-насилдүү, Достоевский айткандай өзү жарык болуп, ошол жарыгы менен тегерегиндеги адамдарга нур чачып турган жанар тоодой жалбырттаган күчтүү айкөл Улуу адам эле...

Зейнолла Агай ким эле? Менден чыныгы казак уулу кандай болот десе, Кабдоловдой болот дээр элем. Калемдеш курдашы, казактын классиги, Агайымдын досу Абжалил Нурпеисов айткандай, Кабдолов казактын «жалгыз эстет жазуучусу», өз улутунун алдында көп эмгек сиңирген мекенчил коомдук ишмер, ары өрнөктүү, ары кызыктуу өмүрү менен казактын чыныгы туу туткан уулу эле...

Зейнолла Агай ким эле? Агайымдай адамдар болгон үчүн дүйнө сулуу, таза, жашоо

кызык болсо керек деген ойго кетээр элем ар убак. Атагы ай-асманды аралап, атпай журтка дүң болсо да Агайымдын жөнөкөйлүгү, адамгерчилик касиети теңдешсиз эле. Жаш баладай ишенчээк, өтө тамашакөй, көздөрү жайнаган, нурдуу аппак жүздүү адамдын сулуусу эле...

Зейнолла Агай ким эле? Агайым көзү тирүүсүндө биз үчүн аскар тоо эле, даанышман ойчул, көрөгөч кемеңгер акылман, казак-кыргыздын адабият илимин бириктирип, бекем чырмалыштырып кошуп турган, аны өзүнчө бир бийиктикке көтөрүп турган «Алтын көпүрө» эле...

Зейнолла Агай ким эле? Улукман Хадистин уулуна айткан жүз насаатынын бири - устатыңды атаңдан артык сыйла дейт эмеспи. Бүгүнкү күндө Агайдын Казакстанда эле эмес, Кыргызстанда да өзүнчө адабий мектеби бар. Илимдин далай кандидаттарын, докторлорун тарбиялап өстүрдү. Шакирттери элге журтка аты чыккан, дөөлөт-даражалуу, белгилүү инсандар. Белгилүү дипломат – публицист Мыртазай Жолдасбековдун “Улуу адамдарды тарых толготуп, мезгил туудурат” деген таамай сөзү бар. Кабдоловдун улуулугунун бир сыры – башкаларга устат боло алгандыгында эле. Менин асыл Агайым, Айкөл Агайым Зейнолла Кабдолов үчүн кыргыз жери, кыргыз эли, кыргыз илими, шакирттери орчундуу орун ээлеген. Кыргызстанда Кабдолов мектебин түзүп, аларга болгон камкордугун өмүрүнүн акырына чейин жүрөк толтосунда алдейлеп келген, кышында Курдайдын калың карын жиреп, жазкүздө нөшөрлөгөн жамгырды, жайда саратан ысыкты сезбей, кыргыз илими, кыргыз жаштары, кыргыз досторум деп, ден-соолугун, убактысын аябаган, кыргыз илимине ат көтөргүс ак эмгек сиңирген мыкты тарбиячы, бийик адамгерчиликтүү педагог, улуу Устат эле....

Зейнолла Агай ким эле? Чыңгыз Айтматов «Кызыл алмасын» бекеринен досум Зейнолла Кабдоловго арнайым деп жазбаса керек!.. Ооба, өнөр жолунда өрнөктүү Дос, өмүр жолунда ар дайым жакын адамдардын көңүл кушун көкөлөтүп турган мыкты Жанжолдош эле...

Зейнолла Агай ким эле? Кабдоловдун жазуучулук чыйырындагы аны элге таанымал кылган чыгармасы “Өмүр учкуну” 1956-жылы жарык көргөн. Юморлуу, бирок адамдын көңүлүн эргиткен терең лиризм менен өзүнө тарткан ушул “Өмүр учкуну” аттуу алгачкы чыгармадан эле өз тили, өз стили, өз жазуу манерасы бар талант экени даана сезилген, андан кийинки “Жалын” романы, “Адам”, “Сыр” аттуу жыйнактары, казак театр өнөрүнүн репертуарларынын тизмегинен түшпөй коюлуп келген “Өчпөгөн от” драмасы, «Көз караш», «Менин Ауэзовум» жана көптөгөн чыгармалары казак тилинде гана эмес, дүйнө элинин көп тилдеринде которулуп, мезгилдин мерчемдүү окуяларын камтып, калктын калың катмарына жеткен талант катары өнөрү, сөзү өлбөй, өчпөй турган «накыл сөздүн чечени, топ башынын көсөмү» эле..

Зейнолла Агай ким эле? Л. Кассильдин, В. Л. Добровольскийдин, В. Закруткиндин романдарын окурмандарына казак тилинде тартуулаган, А. Островскийдин, М. Горькийдин, Н. Хикметтин классикалык пьесаларын республиканын театрларынын сахнасында казак тилинде койгон, А.Пушкинди, Н.Гоголду, Бичер Стоунду казакча которуп, китеп кылып чыгарган, сахналарга койгузган чебер драматург, мыкты котормочу эле...

Зейнолла Агай ким эле? “Жан сыры”, “Жебе”, “Ауэзовдун көркөм дүйнөсү”, “Сөз өнөрү”, “Көз караш” эмгектери менен адабий сын майданында татыктуу өз орду бар сынчы, эссеист, публицист эле...

Зейнолла Агай ким эле? Окумуштуу илимпоз катары «Казак адабият теориясын» жазып, аны негиздөөчүлөрдүн бири эле, адабияттын фундаменталдуу көп маселелерине арналган “Адабият теориясы” монографиясы болобу, «Сөз өнөрү», «Чеберчилик мектеби» жана толгон монографиялары жыл өткөн сайын мезгилдин агымында кунарбастан, дагы да баркы – баасы арта бере турган, казак жогорку окуу жайларынын бирден-бир туруктуу окула турган окуу китептерден экени талашсыз. Ооба, илимпозду доор жаратат демекчи, Агайымдын илимий – устаттык, илимпоздук таланты өзүнчө изилдөөнү, кызыгууну туудуруп, суктандырган, чыныгы илимпоз, атактуу Академик эле...

Зейнолла Агай ким эле? Агайымдай адам бир кылымда бир жарала турган кайталангыс жан экендигин, заманыбыздын бардык улуу инсандары менен үзөңгүлөш жүргөн миң жылга тете жараткан таланттуу чыгармаларын, ата каны, эне сүтү менен жан дүйнөсүнө бүткөн

кашкайган калыстыгын, чыныгы Атуулдугун билбеген, адилет сөзүн, таалим-тарбиясын көрбөгөн, укпаган кыргыз, казак аз болсо керек. Ал Орто Азия адабият илиминин аброюн ар дайым бийик көкөлөтүп, опол тоодой эмгек сиңирди, урпактарына өлбөй турган сөз жаратып, артында улуу сөз казынасын мураска калтырып кеткен кемеңгер эле...

Зейнолла Агай ким эле? Казактын көп кырдуу, миң сырдуу Могиканы Мухтар Ауэзовдун өзгөчө назар оодарган, ишенген, ал адамдын батасын алып, анын мектебинен өткөн эң сүйүктүү шакирти эле...

Ооба, Мухтар Ауэзовдун чыгармачылыгы Орто Азия менен Казакстандын жазуучуларына адабий мектеп болуп калды. Ал жөнүндө Ч. Айтматов: «Менимче, өз мезгилинде Пушкин орус маданиятынын өнүгүшүнө кандай таасир этсе, азыркы Орто Азиялык көркөм ойдун жана коңшулаш элдерибиздин бүткүл турмушуна Ауэзов да дал ошондой таасир көрсөттү» деп белгилеген.

Зейнолла Кабдоловдун "Менин Ауэзовум" роман-эссеси бир нече тилдерге которулуп, дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө жарык көрдү. Мухтар Ауэзовдун жүз жылдыгына карата мына быйыл да ТҮРКСОЙ тарабынан «Менин Ауэзовум» китеби түрк тилине которулуп, бет ачары Кыргыз Улуттук тарых музейинде болгондугу өзгөчө окуя болду. Аталган романдагы Ауэзов - жазуучунун рухун, дүйнө-туюмун, турмушун сүрөттөөсүндөгү эстетикалык жана философиялык принциптеринде, романдын эпикалык жана социалдык мазмунунун байлыгында, көркөм ойдун өнүгүшүндө Кабдоловдун өз Ауэзову бар экендиги кашкайып көрүнүп турат. Романда Кабдолов үчүн Ауэзовдун жан дүйнөсү - турмуштун улуу драмасы ойнолуп, өткөн менен келечекти философтуу жана жазуучунун көзү менен туя да, жаза да билген даркан талаа эле. Зейнолла Кабдолов мына ошол казактын кең даркан талаасындай болгон ой-кыйыры чексиз ауэзовдук жан дүйнө-талааны ача билүү кудуретине жете алган абдан сезимтал сезгич, тубаса талант шакирт эле...

Зейнолла Агай шакирт катары устатына урмат менен жазган «Менин Ауэзовум» романындай, Агайыма арнап, эскерип «Менин Кабдоловум» деп эскерме жазчу жүздөгөн шакирттеринин арасында мен да Улуу Устатымдын өрнөктүү өмүрүнө, кастарлуу, тозбогон өнөрүнө ар дайым башымды төмөн ийип, таазим этип келем.

Ш.А. СМАМУТОВА

Бердак атындагы Каракалпак мемлекеттик университеті,
казак тілі және әдебиеті кафедрасының доценті,
филология ғылымдарының философия докторы (PhD).

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ АЗАМАТТЫҚ АУРАСЫ

Зейнолла Кабдоловты каракалпак ғалымдарының білмейтіні аз. Әр сөзін әдемі өрнектеп, сөздің майын ағызып, балын тамызып сөйлейтін ақынжанды, біртуар ғалым жайлы тамаша естеліктері аз емес. Каракалпак әдебиетінің көрнекті әдебиетші ғалымдары академик Х.Хамидов, А.Дәулетов, профессор Қ.Оразымбетов, К.Алламбергенов, Қ.Жәрімбетовтар кемеңгер ғалыммен дастархандас болып, оның әдебиет жайлы шешіле сөйлеген шешендігін жыр етіп айтып отырады. Әдебиеттің сөз өнері екендігін З.Кабдоловтан артық мөлдірете жеткізген адам жоқ екендігін мойындайды.

Ұстаздық пен ғалымдықты, зерттеушілік пен сыншылықты қатар дамытқан ұлы тұлғаның шығармашылығымен, адамилық болмысымен оқушылық дәуірден таныспын. Өзім каракалпак қызымын, кең байтақ каракалпак даласының қазақтар тығыз орналасқан ауылында туып-өскендіктен қазақ сыныбында оқыдым. Қазақ тілі менің екінші ана тіліме айналды. Қазақ әдебиеті мен мәдениетіне ғашық болып өстім. 8-сыныпта қазақ тілі және әдебиеті пәнінен пән олимпиадасына қатысып, жүлделі орынға ие болғаным бар. Алғашқы жетістігіме баладай қуанған қазақ тілінен дәріс беретін ұстазым Балтабай аға Айдаралиев қолыма З.Кабдоловтың

«Сөз өнері» атты кітабын сыйға тартты. Содан бастап, Зейнолла Қабдолов менің рухани серігіме, ұстазыма айналды.

З.Қабдоловтың мектеп қабырғасында жүріп халық ақындарының айтысына қатысқаны, өз қабілетін ғылыми - зерттеу жұмыстарында сынағаны туралы мәліметтерді оқып қанаттандым. Мен де оқушылық дәуірден өлең, публицистикалық мақалалар жаза бастадым.

Жазушының «Ұшқын», «Жалын», соңынан 1974-жылы «Біз жанбасақ» деген ортақ атпен қайтадан шыққан кітабын жастана оқыдым. Мұнайлы өлкенің мол тынысы, қажырлы адамдары, қиындыққа мойымайтын жігері, қатыгез табиғаттың шыңырауында қазына көзін табушы нағыз батыр адамдары маған етене жақын адамдардай сезілетін.

Зейнолла Қабдолов ағамның дидарын көру бақыты маған студент дәуірімде бұйырды. Өткен ғасырдың 80-90 жылдары қазақ ғалымдары біз оқыған Нөкіс педагогикалық институтының қазақ филологиясы бөлімі студенттеріне келіп лекция оқу дәстүрі бар еді, Одақ ыдыраған соң бұл үзіліске түсіп қалды. Зейнолла ағайдың қоңыр әдемі дауысы, күлімдеген жүзі көз алдымда. Оның лекциясын тыңдап отырғанда бүкіл аудиторияның атмосферасы өзгеріп шыға келетін, Алматы көшіп келгендей жайраңдап сала беретінбіз, қазақ даласын кезіп кететінбіз... Аузынан төгілген сөз емес, сұлу саз сияқты жанымызды тербейтін.

Сырттай етене таныс, шығармаларына сусындап өскеніммен ауылдан шыққан ұяң қыз болғаным үшін, елпілдеп жанына барып, жақын араласпағаным әлі өкінемін. Ағайымызды әлі талай көреміз ғой, лекцияларын тыңдаймыз ғой деген ой болатын, бірақ алғашқысы да, соңғысы да сол боларын білсемші, әттең...

Зейнолла Қабдолов – жазушы, ғалым, теоретик, талай ғылыми-зерттеу еңбектері мен оқулықтардың авторы, ғылым докторы, тәжірибелі ұстаз ретінде ғана емес, азаматтықтың биік идеалы ретінде санамызда қалды. Оның ұстаздары Мұхтар Әуезов, Қажым Жұмалиев жайлы марқайып, мақтанып айтатын салмақты пікірлері үлкен тәрбие екен. Жақсының жақсылығын айту, ұлыларын ұлықтау нағыз азаматтың ісі деп ойлаймын.

Сөз зергерінің «Әдебиет теориясының негіздері», «Жанр ерекшелігі», «Сөз өнері» атты еңбектеріне осы күнге дейін үніліп, су астынан маржан іздегендей құныға оқимыз. Еңбектерінің қай-қайсысы болсын, көркем әдебиет туындылары іспеттес өз ішіне тартып, сені олжасыз қайтармайды. Жаңа бір тың пікірлер мен идеяларға жол сілтеп отырады, ғалымның жазғанының, еңбегінің құны осы емес пе?...

Зейнолла Қабдоловтың «Жебе» деп аталатын жеке томдығында әдебиеттің теориялық мәселелері, шеберлік жайлы зерттеулері мен талдаулары, толғаныс, тебіреністері, тұтастары мен ұстаздарға арналған естелік-сырлары, замандас тұлғасы жайлы парасатты ойларын тамаша өрнектейді. Сол арқылы өзінің де сол ұлылардың сапына қосылғанын іспен дәлелдеп тұрған сияқты. «Менің Әуезовім» атты шығармасының болмысы да ерекше. «З.Қабдоловтың әсемдік әлемі сұлу, әдемі, келісті. З.Қабдолов әлемінің эстетикалық категориялары – еліміздің мәдени-әлеуметтік құндылықтарының асыл қорына қосылған мазмұнды да мәнді интеллектуалдық байлық».

Бір кездері ұлылар тұрып лекция дәрістерін оқыған мінберге қазір біз көтерілдік. Зейнолла ағаймен үзеңгілес, замандас болған, тіпті оған шәкірт тұтынған біздің ұстаздарымыз Ж.Қайырбаев, Е.Мергенбаев, Қ.Жұмажанов, Қ.Аралбаевтар да бүгін арамызда жоқ. XX ғасырдың осындай ұлылар жиналған үлкен керуені бабалар кеткен ұлы керуенге ұласты.

Біз қазір жаңа ғасырдың жаңа адамдары, ғалымдарымыз. Көшіміз де көлігіміз де жаңа. Бізге тарих қалай баға береді, әрине, ол келешектің еншісінде. Бірақ, сол бұрынғы ұстаздар бастаған дәстүрді жалғастыру, екі халық, ұлт арасындағы достық, әдеби байланыстарды нығайту, келешек ұрпаққа аманаттау борышымыз екенін сезінемін.

Әдебиеттер:

1. Дәдебаев Ж. З.Қабдоловтың әсемдік әлемі. III Қабдолов оқулары. Қазіргі әдебиеттану мен фольклористиканың теориялық және методикалық мәселелері. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
2. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2003.

СЕКЦИЯЛЫҚ МӘЖІЛІСТЕР

1-СЕКЦИЯ

АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

З. СЕЙІТЖАНОВ,

филология ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

ТҰНЫҚ ОЙДЫҢ ТҰНБАСЫ

Академик З. Қабдоловтың ертеректе жазылған әдеби толғаныстары мен талдаулары «Жебе» деген атпен 1977 жылы жарық көріпті. Ғалымның бұл еңбегінде шындық пен шығарма, ой мен образ, тіл мен стиль, жанр табиғаты, сатира мен аударма мәселелері сөз етіледі. Оқымыстының қай толғаныстары мен талдауларын оқысақ, өзіне тән мәнер-машық мен мұңдалап тұрады. Өзгеше бір кірпияз толғам мен ой ұшқырлығы баурап отырады.

Осы кітабындағы шағын зерттеудің бірі – «Сылдырап өңкей келісім» деп аталады. Жазылғанына біршама уақыт өтсе де, жаңа жазылған тұнық ойдың тұнбасындай әсер қалдырады. Бұл ғылыми мақала Абайдың лирикасына арналған. Абайдың ақындығы жайында ХХ ғасырдың басында Алаш қайраткерлері қалам тербесе, содан бергі күні бүгінге дейін әдебиетшілер мен ғалымдар тоқтаусыз-талассыз жазып келе жатқаны белгілі. Мақсат – қазақ әдебиетін биік белеске көтерген ақын туындыларының сан қырын ашу. Осындай мақсатта жазылған З. Қабдолов ой-толғамдары да дәлелді де дәйекті.

Ғалым Абай шығармаларын тұтас қамтуды мақсат етпей, тек лирикаларын саралауды жөн көрген. Өйткені, Абай поэзиясының дені – лирика. Және «Ұлттық мәдениеттің ғасырлық мерейі, асқар шыңы болған» ақын бірыңғай мұң-қайғыны не қызық-қуанышты жырлаған емес, осының бәрі шығармаларынан табылатынын ескерген. Сондықтан оның лирикаларын сөз етпей тұрып, алдымен лирикалық өлеңнің ерекшелігіне назар аударады. «Лирикалық шығармаға көбінесе ақынның ішкі дүниесінің сезім күшімен тебірене толқуы, оның өз басының көңіл-күйі, күйініш-сүйініші тән» (З.Қабдолов Жебе. Алматы, 1977,-295), – деп анықтайды.

Ақынның мұндай көңіл толқыны ол өмір сүрген қоғамдық-әлеуметтік ортамен тығыз байланысты болатынын да ескертіп өтеді. Сондықтан ақын мейлі шабыттана шалқи жырласа да не жабырқай толғанса да өз кезінің шындығы көрініс табады. Әрі оқушы бұдан ақын өмір сүрген кездің тынысын, жай-жапсарын біліп отырады. Сонымен бірге лириканы сөз өнерінің өзге түрлерімен (эпос, драма) салыстыра ой өрбітеді, ерекшеліктерін көрсетеді. Лирикалық туындыларда күрделі композициялық құрылым бола бермейтінін де атап өтеді. Лириканы идеялық-тақырыптық негізіне, мазмұнына қарай бірнешеге бөледі. Сонымен, лирика-ақынның бір сәтте жалт еткен ішкі сыр-сезімі, нұрлы ойы деп біледі. Сол себепті лирикадан әлеуметтік ортаның саяси ахуалын, адамдардың түрлі мінез-машығын, арман-аңсарын, тіпті ақының мінезін аңғаруға, байқауға болады. Ақынның күйініш-сүйінішін оқушы өз басынан өткеріп жатқандай әсерде отырады. Суреткер белгілі бір қоғамдық ортада өмір сүргендіктен, белгілі бір өмір құбылыстарына өз көзқарасын, қарым-қатынасын көрсетпей отыра алмайды. Заман сырын тамыршыдай дөп басып не даттайды, не жақтайды.

Лирикаға тән сипаттарды осылай тарата айтып алып, бұдан соң Абайдың лирикалық өлеңдеріне талдау жасайды. «Абай өз дәуіріне қатал сыншы болған адам». Ол суатты қоныс тарылып, шуақты күннің бұлыңғырлануы Абай сынды ақынды ойлантай қоймайды. Тіпті елді басқару да, адамдардың мінез-құлқы да өзгереді. Аталы-баталы сөзге тоқтамайтын, өзім деп өзеурейтін көбейіп, екіжүзді сұрқиялықтар белең алуы өз қатарынан оза туған Абайға оңай тимегені анық. Қоғамдық сипат алған кереғар тірлік ақынның саяси-әлеуметтік лирикаларының жазылуына түрткі болған.

Осылардың дәлелі ретінде «Болыс болдым мінеки» деп басталатын өлеңін талдайды. Демек, Абай болыс пен ұлықты сынаса, онысы барлық кесел-кесапатты туғызып отырған патша әкімшілігін сынағаны болып шықпақ деп пайымдайды. Әргі ел билеушінің екі жүзді кейпі, енді бірде адам жиренердей іс-әрекетін суреттей отырып, сатиралық өлеңдері арқылы олардың ұмыт болмайтындай образын жасағанын айтады.

Береке-бірлігі аз, «алты бақан алты ауыз» халқына күйінген ақын соларды түзету үшін тура жолды сілтеу мақсатында «Сегіз аяқ» өлеңін түсіндіре келіп, бір талғам-таңдауы өнер, ғылым мен еңбекті ұсынады деп зерделейді. Ғалым Абайдың әлеуметтік тақырыптағы өлеңдерінің көп екенін ескертеді және соның бәрінде айтылар ортақ ой-еңбек, білім, өнер, адалдық-адамгершілік екенін анықтайды. Бос мақтаннан, дұрдараз болудан сақтандырады. Бірақ ұлы ақын осы жолда қолдау тапты ма? «Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным!» деп неге айтқан, ащы шындық. Сөз жоқ, бұл сөзінде терең мағына барын айтады. Ақынның әсершіл жаны неге мұнданады? Сондай-ақ «Қараша, желтоқсанмен сол бір екі ай» өлеңін Абайдың саяси лирикасының түйінді тұсы екенін таниды. Өлең мазмұны қоғамдық қатынастарды, кедей үйінің жабырқау тірлігін көз алдыға келтіреді. Бай үйінің тамағы тоқ, қайғысы жоқ бірқалыпынан да көргендей боламыз. Қараша-қарсы екі түрлі тұрмыс -тіршілікті шендестіру арқылы теңсіздік сырын ашады. Қырсық-соры, жарлы-жақсыбай басындағы шындықты тануы, «өмірді өнерге көшіріп, өзгеге танытуда оқушының аянышты сезімін тудырады». Абайдың көрегендігі де, кемеңгерлігі де осында деп бағаланады.

Абай өз заманындағы әлеумет өмірін, тұрмысын, қоғамның күрделі, түйінді мәселелерін көре білді. Ой таразысына салып, өз өлеңдерімен бұқараның «көзін қойып, көңілін ашуды» мақсат еткен деп тұжырымдайды. Бұдан соң махаббат тақырыбы да Абай лирикасынан ерекше орын алатынына тоқталады. Бұл саладағы өлеңдерінен Абайдың өсу жолы, екіншіден, орыс классиктерінен үлгі алу арқылы шығармашылық эволюциясы аңғарылады және ақынның махаббат пен достыққа эстетикалық көзқарасы көрінетінін сөз етеді. Абайдың «Айттым сәлем Қаламқас», «Қиыстырып мақтайсыз», «Қақтаған ай күмістей кең маңдайлы» т.б. кейбір туындыларында халық әдебиетінің әсері байқалады деп біледі. Мәселен, «Қақтаған ай күмістей кең маңдайлы» өлеңінде мінсіз сұлу толыққанды адам образына айнала қоймайды. Өйткені «үнсіз, тілсіз... Сұлу бір жалт етіп көрінеді де, көлеңкедей қатып тұрып қалды» – дейді. Алайда адамның ішкі сыр-сезімі терең ашылмаса да жоғары бағалайды. Өлеңнің поэзиялық қуатына нұқсан келмегенін еске салады. Ал «Қызарып, Сұрланып» өзгеше өлең. Себебі адамның сырт құбылысынан ішкі сезім толқындары бірден аңғарылады. Бұл арада сыртқы портрет емес, жанды адам, қимыл, ірекет бар. Көңіл сезімінің сан құбыла шарпысқан жүрек лүпілі, көңіл аштығы бірден байқалады. Бұл Абайдың сұңғыла суреткерлігін айқындай түседі деген тоқтамға келеді.

3. Қабдоловтың Абай ұлылығын, асқан талантын танытқан шығармасы – Пушкиннен аударған «Евгений Онегиннің» үзінділері. Абай аталған романды тұтас аудармаған. Өзінің мақсатына орай қажет тұстарын таңдап-талдап аударғанын ескертеді. Осы аудармасында дәлдікті әдейі сақтамай, Пушкиннің шеңбер арнасынан кейде шығып, «тақырыпты Пушкинмен қатарласа, жарыса, баяндаған. Сөйтіп, оқушыға түсінікті, лайықты етіп аударған. Татьянаң хатындағы жан-сыр толқыны түпнұсқадағы әсерлігінен кемімей, терең тебіреністен туған сырдай етіп шығарған. Абай осы аударма арқылы қатарынан қара үзеді, оқшау шығып биікке көтеріледі. Өзіне дейінгі өлең сөздерден өзгереді бір мәнер-ырғақ тауып кірпияз талғам танытқан. Өзіне тән «Майда қоңыр саз тапқан» - деп аударманы жоғары бағалайды. Данышпан ақынның аударма-лирикасы оқушыны бейжай қалдырмай, ғажайып әсерге бөлейді деп түйіндейді.

Ұлы Абайдың табиғат лирикасы да оның биік мәдениетін, шеберлігін танытып қана қоймай, шығармашылық түлеу, өсу жолында байқатады. Абайдан бұрын табиғатты мұнша шеберлікпен жырлаған, ақын болмағанын нақтылай түседі. Жылдың төрт мезгілі жайында жазған өлеңдерінен көшпелі халық тұрмысының қиындығы мен қызығы, адамдардың қам-харакеті, жыл жыл маусымдарына байланысты өзгерістер қанық бояумен бейнелі көрініс тауып отыратынын жан-жақты қарастырған. Ақын табиғаттың жалаң көрінісін қызықтап кетпей, адам өмірінен бөліп алмай, даладағы өзгеше өмірді тұтас қамтып, бүтін бір әдемі әлемге айналдырып жібергенін зерделейді. Тіршілік молшылық басы, көктем мен жадыраған жазда көшіп-қонып жатқан ауыл өмірімен үйлесім тапқан адамдардың жадыраңқы көңіл күйі бәрі ажар-айшығымен көз алдыға келеді, ерекше көркемдік сипат алып, көрініс тапқанын ұтымды саралайды.

Қытымыр қыста мінезі қатал, ешкімге аяушылығы жоқ тентек шал кейпінде суреттеу «қазақ әдебиетінде Абайдан бұрын атымен болған емес». Бұл – жаңалық. Ақын төрт мезгіл көрінісін өзіне тән әр түрлі бояулармен бейнелеп алады да, артынан сол көрініске бөленген қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігіне көшеді. Ақын қазақты таным тұрғысынан әр маусымда өзгешелігінен көз алдыға әкеледі. Бұл топтағы өлеңдерден асқан ақындық шеберлікті, сұлу сырды, жанды суретті көруге болатынын дәлелді ұғындырады. Бұдан кейін Абай сол ортадағы қоғамдық қарым-қатынастан хабардар етіп, биік сатыға көтереді, саяси сипат дарытады. Сан түрлі әлеуметтік мәселелерді қозғау барысында ақынның қоғамдық өмірге азаматтық көзқарасы да айқындала түседі деген байламға келеді.

Абайдың табиғат тақырыбындағы лирикасына кіретін өлеңдердің біразы – аудармалар. Аударма өзгешілігі сол кейбір аударма өлеңдері орымшасымен қабыса бермейді. Автордың айтар ойының негізгі жемісін сақтап, өзінше толғап, өзінше жазады. Кейбір аудармаларында еркін айтуды қолданбай, өлең мақмұнын дәл жеткізуді мақсат етеді. Әсіресе Лермонтовтан аударғанда осы тәсілді қолданғанын аңдатады.

Профессор З. Қабдолов ақын лирикаларының ішінде көңіл-күйін байқататын туындыларының бар екеніне назар аударған. Өйткені Абайдың көңіл-күйінен туған өлеңдерінде кез келген адамның басында болатын күйініш-сүйініш, сан құбылған жан толқыны өте тартымды, дәл суреттеліп отыратынын нақты мысалдарға сүйене таратып береді. Осы ретте Абайдың «Көк ала бұлт сәгіліп», «Күлімсіреп аспан тұр», «Көлеңке басын ұзартып», «Адамның кейбір кездері», «Жүрегім менің қырық жамау» т.б. өлеңдеріне талдау беріледі. Абай басындағы қамкөңіл жабырқаулық, көңіл құлазытқан торығу-жалғыздық ақын өмір сүрген дәуірдің қоғамдық кереғарлығынан, мешеулігінен туындаған. Мұны әрбір ойлы адамға тән шарасыздық деп ұғу қажет. Әлеуметтік өмірдегі келеңсіздік, санасында саңлауы жоқ надандық пен әділетсіздік ақын ақын шығармашылығына көлеңке түсірмей қоймаған. Сондықтан Абайдың мұңды сыры өлең өріміне айналған. Тіпті «Мыңмен жалғыз алысқан» ақынның қолдан келер дәрмені де жоқ-ты. Ақынның айтқанын ұғатын, оған ой көзімен қарайтын талғампаз орта жоқ. Сол себепті оның көңілін көлегейлеген мұң мұнары кейбір лирикаларында көрініс тауып отырған. Абай өзінің сұлу да сыршыл лирикасында өз тұсындағы бейғам тіршілік етіп жүрген қарапайым адамдардың санасын оятуда, көкірегіне үміт отын жағуды мақсат етті, халқын жарқын болашаққа қарай бейімдеді.

Ақын өлеңді көпке үлгі-өнеге беретін өнер деп ұқты, рухани қару деп білді. Сондықтан бірде қатты айтты, бірде тәтті айтты. Кейде «моласындай бақсының, жалғыз қалдым тап шыным» деп түңіле тебірнуі кемеңгер ойшылға жарасады деген түйіндеу жасайды.

Оқымысты бұл зерттеуін жазғанда жиырма үш жаста екен. Соған қарамастан зерттеу мақаланың төгіліп отыратын айшықты тілі қандай! Абай лирикасы жайындағы құнды да құнарлы ой оралымдары қортылған құрыштай салмақты. «Қазақ поэзиясына соны ағын алып келген», кенеуі кетіп, солғын тартпайтын ақын поэзиясының қасиет-қырын, сын-сапасын жан-жақты саралап, бастау қайнарын ашқан. Аса мәнді ғылыми түйін-тұжырым жасап, жүрек жарды сөзін айтқан шағын зерттеуді ғалымның тұнық ойының тұнбасы десек болады.

ЖАНҒАРА ДӘДЕБАЕВ,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ҒҰЛАМА-ҒАЛЫМ, ОЙШЫЛ-ҰСТАЗ, АКАДЕМИК-ЖАЗУШЫ ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ЗАҢЫ

Әдебиеттану - табиғаты тамаша ғылым. Оның ерекшелігі негізіндегі жарығы пен жылуында.

Әдебиеттанушы - табиғаты тамаша тұлға. Оның ерекшелігі жанындағы жылу мен жүрегіндегі жарықта. Нағыз әдебиеттанушы әдебиеттануға әдебиеттің негізіндегі жарыққа жарық қосамын, әдебиеттің негізіндегі жылуға жылу қосамын деп келеді. Ол әдебиеттен де, әдебиеттанудан алмайды. Ол әдебиетке де, әдебиеттануға да алып кетуге келмейді. Ол әдебиетке де, әдебиеттануға да жанындағы жылуын, жүрегіндегі жарығын беріп кетуге келеді. Әдебиет пен әдебиеттанудағы талант табиғатының тамашалығы осында. Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Халық жазушысы, Ұлттық ғылым академиясының академигі, Ұлттық университеттің ұлық ұстазы Зейнолла Қабдолов біздің есімізде осындай тамаша тұлға болып қалды.

Зейнолла Қабдолов сөз өнерінің теориялық негізін қалады, көркем сөздің эстетикалық сырын барлады, әдебиеттің әсемдік әлемінде парлады. Ол сөз өнерінің негізіндегі жарыққа жарық қосты, сөз өнерінің негізіндегі жылуға қызу қосты. Ол әдебиет пен әдебиеттануға жылуы мен қызуын, жалыны мен жарығын беріп кетті. Зейнолла Қабдоловтан қалған әлем жылы, жарық қана емес, әдемі, көркем.

Сөздің мүмкіншілігінің шеті мен шегі жоқ. Сөздің, сөз иесінің, сөз өнерінің құдіреті осында. Мұндай құдірет тілі мен жағы бар пенденің бәріне бітпейді. Мұндай құдірет қасиетке ғана дариды. Зейнолла Қабдоловқа біткен қасиет ілгері білім мен іргелі ілімнің бірлігінен, сыршыл суреткерлік пен сыншыл ойшылдықтың тұтастығынан өсіп-өнген бірегей қасиет еді. Зейнолла Қабдоловқа біткен құдірет оның ойы мен бойындағы білім мен ілімге бақ дарытты, жаны мен жүрегіндегі суреткерлік пен ойшылдыққа құт дарытты, сөйтіп заманның ақылы мен ойын қозғады, ары мен ұятын қорғады.

Қабдоловтың көркемдік әлемінің сәні мен салтанатын асырып тұрған қасиет Жасағанның бейісінің ғажайыбындай алуан түрлі нұр төгіп құлпырады. Сөз өнері туралы сөз, сөз өнері жайлы ғылым, сөзбен сомдалған тұлға, сөзбен шындалған шындық, сөз сыры, сөз сарасы, сөз өнеріндегі тек пен түр, сөз өнеріндегі бет пен бағыт... - осылардың бәрін құлпыртып, осылардың бәрінің ажарын ашып тұрған қасиет суреткер, әдебиеттанушы ғұлама тұлғаның жанынан тараған жылу мен жүрегінен шыққан жарықтың құдіретімен тұтасады. Ғылымның тілімен айтсақ, осылардың бәрі суреткердің өмірдегі шындық болмысқа эстетикалық қатынасына, шындық болмыстан өнер туындысын жасау жолындағы шығармашылық ұстанымына, талант табиғатына негізделеді. Сондықтан да әдебиеттану ғылымы үшін, әдебиет пен өнер үшін біз айтып отырған құдіреттің де, қасиеттің де маңызы мен мәні зор. Оларда академик-жазушының көркемдік-эстетикалық танымы мен шығармашылық даралығы бар, суреткердің көркем шығармасына арқау етер өмір құбылыстарын тандауы мен талғауындағы, байқауы мен бағалауындағы, жинақтауы мен даралауындағы заңдылықтардың сырына деген биік көзқарас бар. Сондықтан Қабдолов әлемінің сыры мен қырын, нәрі мен әрін тану - әдеби ой, қоғамдық сана дамуының бүгінгі талаптарымен өзектес көкейкесті мәселе.

Әдебиет туралы, әдебиеттің теориясы туралы, әдебиеттің тарихы, әдебиеттің сыны саласында зерттеу жүргізбеген, зерттеу жазбаған әдебиеттанушы жоқ. Әрине, әдебиет те, әдебиеттің теориясы мен тарихы да, әдебиеттің сыны дегеніміз де өмірдің өзі сияқты шексіз, шетсіз құбылыс. Оның да заңдылығы бар. Заңдылықсыз құбылыс болмайды. Ал әдебиет, әдебиет теориясы, әдебиеттің тарихы, әдебиеттің сыны дегеніміз, айналып келгенде, бір ғана

құбылыс секілді. Ғылымның басқа салаларындағы мамандарды қоя тұрғанда, әдебиеттану саласындағы зерттеушілер де осылай ойлайды. Олай ойлаудың да жөні бар. Себебі - әдебиеттің де, әдебиет теориясының да, әдебиет тарихының да, әдебиет сынының да арқа сүйер тірегі біреу. Ол - өмір. Солай десек те, біздің ойымызша, әдебиеттің де, әдебиет теориясының да, әдебиет тарихының да, әдебиет сынының да өз заңдылықтары бар. Әдебиет пен әдебиеттанудың әр саласынан бір заңдылық іздеу, тіпті, іздеп қана қоймай, сол іздегенімізді тауып ала беру ойға қонымсыз болып көрінетіні де рас.

Әдебиеттанушының көңілінде мұндай күдікті күйдің болуының өзі заңды. Өйткені заңдылық әдебиетте, әдебиет теориясында, әдебиет тарихында, әдебиет сынында болғанмен, әдебиеттанушылардың бәрінің еңбектерінде бола бермейді. Біз айтып отырған заңдылықты табу да, тану да тек кемел ақыл-парасат иесінің ғана қолынан келмек.

Ақыл-парасат туралы әркімнің өз түсінігі бар. Әл-Фарабидің айтуына қарағанда, қатардағы қарапайым адамдар пайымдыларды ақылды деп есептейді, ал пайымдағыштықты, пайымдылықты ақыл деп біледі [2, 227]. Мәртебелі ұстаз кейбіреулердің пайымдағыш адамдарды дана деп атайтынына, ал даналықтың дүниеде бар үздік заттар туралы үздік білім екеніне назар аударады [2, 230]. Егерде үздік білім дегеніміздің өзі дүниедегі бар үздіктердің ең үздігі адам туралы үздік білім болмаса, онда оған даналық болу міндетті емес. Мұны да әл-Фараби айтады [2, 231].

Дүниедегі бар үздіктердің үздігі адам туралы үздік білімнің үлгісі – әдебиет. Әдебиет адамның, халықтың, адамзаттың ақыл-ойының, абыройының, ар-ожданының бейнеленуі екендігі, ал адамның, халықтың, адамзаттың ақыл-ойын, абыройын, ар-ожданын шынайы бейнелеу ардың ісі екендігі, әдебиеттанудың адамның ақыл-ойы, абыройы, ар-ожданы жайындағы ғылым екендігі, әдебиет пәнінің адамзаттың ақыл-ойы, абыройы, ар-ожданы жайындағы пән екендігі туралы қағидалар жүйесін Зейнолла Қабдолов негіздеді. Бұл жүйені мен Қабдолов *Зейнолланың заңы* деймін. Әдебиеттегі. Әдебиеттанудағы.

Жеке тұлғаның заңы дегенде, жаратылыстанудағы зерттеушілердің қалың қатарының аттарымен аталған заңдар еске түседі. Солардың тобында И. Ньютонның заңы айрықша дараланады. Өткен бір заманда жоғары білімді бойжеткен болашақ жарын таңдағанда, оның И. Ньютонның заңын білетініне назар аударған. И. Ньютонның заңын білмеген жігітке тұрмысқа шығуды өзіне лайықты көрмеген.

Қабдолов Зейнолланың заңы И. Ньютонның заңынан қымбат емес, И. Ньютонның заңындай өтімді де емес. Бірақ Қабдолов Зейнолланың заңы әлем ғұламаларының ашқан заңдарының бәрінен де ардақты, бәрінен де аяулы.

Олай болатын себебі – И. Ньютонның да, басқа жаратылыстанушылардың да заңдары табиғат жаратылысы туралы білімге негізделген және табиғатта әу бастан бар. Қабдолов Зейнолланың заңы - әл-Фараби айтқан дүниедегі барша үздіктердің үздігі адам болмысы туралы білімге негізделген және табиғатта жоқ, адамның ақыл-ой қазынасында ғана болатын заң. Адамзаттың рухани өмірі үшін, кісілік кемелдігі үшін оның маңызы өлшеусіз зор.

3.Қабдолов сөз өнерінің теориясы мен әдіснамасы саласында өзіне дейін болған, бар тәжірибелік пайымдаулардың, теориялық қисындар мен қағидалардың, сондай-ақ талдау мен жинақтаудың, байқау мен бағалаудың, саралау мен даралаудың, ойлау мен ой дамытудың барлық ұстанымдарының, әдістері мен тәсілдерінің толық білгірі ғана болып қойған жоқ, оларды өзінің зерттеу еңбегі үдерісінде асқан шеберлікпен пайдалана отырып, әдебиет теориясының негізін жасады, ой қорытудың, пікір түюдің, әдіснамалық ұстаным қалыптастырудың үздік үлгісін қалдырды, өзі жасаған заң аясында әдебиеттің ғылыми және өмірлік мәні айрықша зор түйінді, іргелі мәселелерін ешкімге ұқсамай, дара шешті, айрықша сапалы жаңа білім өндірді.

Академик-жазушы, ғұлама ұстаз Зейнолла Қабдоловтың қазақ ғылымы мен білімінің кара шаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде басталған және жарты ғасырдан астам уақыт бойы сонда жалғасқан ұстаздық және шығармашылық еңбек жолы мазмұнды да мағыналы, жемісті де жеңісті, қалың қазақтың кісісі мен кішісі бірдей ғибрат тұтатын, үлгілі де өнегелі, жарық пен сәулеге, нұр мен сырға бай базарлы да баянды жол болды.

Осы жолда Зекең албырт оқытушыдан парасатты профессорға дейін, балаң байым белесінен ғұлама ғалым, дана тұлға тұғырына дейін өсіп-өркендеді, балапан қауырсынды талапкерден қыран қанатты Халық жазушысы биігіне дейін шырқады. Бұл жол Зекеңнің өзі үшін ғана емес, Қазақстан жоғары мектебі, Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстанның ғылымы мен білімі, әдебиеті мен өнері үшін де аса арналы, табысты да ағысты, жемісті де жеңісті ұлы даңғылға айналды. Бұл даңғылда бүгінде Зекең тәрбиелеп шығарған ғылым докторлары мен кандидаттары, профессорлар мен доценттер, қыруар ақын-жазушылар, ұстаздар, көптеген қоғам және мемлекет қайраткерлері шеру тартып келеді.

Зейнолла Қабдолов – ғұлама-ғалым, ойшыл-ұстаз, академик-жазушы ретінде өз творчествосында, ғылыми, көркем және ұстаздық қызметінде парасаттылықты, суреткерлікті, шешендік өнер өрнегін интеллектуалдық бір ғана күрделі қасиетке айналдыра алған Қазақстан жоғары мектебінің дара тұлғалы, саңлақ ұстазы еді.

Әдебиет

1.Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. Сөз өнері. – Алматы, 2003.

2.Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. - Алматы, 1975.

3.Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах. Т. I. Сост., общая ред. и вступит. статья Л. Л. Субботина. М., 1971//

<http://publ.lib.ru>

4.Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Т. 2. Сост., общая ред. и вст. статья А. Л. Субботина. М.,

1972//<http://publ.lib.ru>

ЖҰМАТ ТІЛЕПОВ,

филология ғылымдарының докторы, профессор

ТАЛАЙДЫ ТАҢДАНДЫРҒАН ТАРЛАН ЕДІ-АУ

Барлығы да күні кешегідей. Зекеңнің көзі тірі уақыты. Кітаптары шығып жататын. Араға он жыл салып жететін мерей тойлары кезегімен келіп тұратын. Мерзімді баспасөз, радио мен теледидарлардағы тілектес інілері мен қарындастары сұхбат алатын. Алдындағы ағалары мен апаларынан бастап, қолына қалам алған үлкенді-кішілі әріптестері Зекең туралы ой толғайтын. Бірі кісілік, азаматтық парасатын айтатын. Бірі ғұлама ғалымдығын, бірі табиғатта өте сирек кездесетін ұлағатты ұстаздығын, бірі адам жанынын қоғам, мемлекеттік құрлыстың іс-әрекеті, мінезі арқылы өзгеруі, жаңарып жаңғыруын айнытпай түсіретін сөз зергері екенін барлық ықылас-пейілдерімен мөлдіретіп келіп жазатын. Ақындар жыр арнайтын. Мұның барлығы сан қырлы талант иесі Зекеңнің азаматтық болмысына, қабілет-дарынына деген елінің, сол елдің сөз ұстаған, билік тізгінін ұстаған жандардың сүйсінісінен, талант табиғатына деген таңданысынан туындайтын-ды. Шынында да Зекең, Зейнолла аға Қабдолұлы талайларды таңдандырып өткен табиғатта өте сирек кездесетін тарлан еді ғой.

Табиғаты дархан Тәңірінің қолы берейін дегенде берген ғой. Ол қанша сақи болмысты болса да мүмкіндігі шектеулі адам емес. Қазынасы да көп. Базынасы да өлшеусіз. Бірақ, ол мөлшерсіз қазынаның иесі бола тұра үнемі жер басып жүрген пенделеріне оңды-солды бақыт-байлығынан үлестіре бермейді. Барлықтың, бақыттың ең кастерлісі қабілет, дарын болса оған дегенде тіптен аса мұқият. Бәлкім, ойын баласының ойыншығы секілді бағасын тез жоғалтпауы үшін де дарын аталатын ерекше қасиетті ұлы жаратылыс пендесіне сирек сыйлайтын болса керек... Дегенмен, калай болғанда да күйбеңдескен көптіктің үнемі назары сынық боп, тірлігі қоңыр төбел тартып, жүдей бере үшін жаратушы ұлы күш адамдар ортасына сол көптіктің тек шүйіркелесіп жүруі үшін ғана емес, кеңістік дүниесіне жанарын кеңірек ашып қарап, кемелділікке талпынуы үшін ара-тұра өзінің сүйікті құлдарынын бойына жан иесін сүйсінтер біраз қасиеттер сыйлап отыруға пейілді...

Анау өткен ғасырдың алғашқы таңымен бірге оянып, елді оятуға бар қажыр-қайратын жұмсаған, алдарына ұлы реформаларды жасауды қойған Алаштың көшбасшыларын былай

койғанда, солардың қадір-қасиетін қапысыз таныған Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Қалибек Қуанышбаев, Ахмет Жұбанов, Қажым Жұмалиев, Әлкей Марғұлан, Серке Қожамқұлов, Ғарифолла Құрманғалиев, Манарбек Ержанов, Жүсіпбек Елебеков, Бауыржан Момышұлы, Тайыр Жароков, Мұхаметжан Қаратаев, Елубай Өмірзақов, Әбділда Тәжібаев, Әбу Сәрсенбаев, Әлжапар Әбішев, Дихан Әбілов, Ғали Орманов, Зейін Шашкин, т.т. ғылым мен білімнің, өлең мен өнердің өресін өсіріп, өрісін кеңейткен осынау арқайсысы кез келген сыншыл жұрттың құрметіне лайықты жандардың алғашқы екеуінен өзгесі ол уақытта тірі болатын. Сосын соларға жалғас жатқан қажыр-қайраты ересен тағы бір шоғыр топ бар-ды. Солардың қатарында бүгінгі таңда туғанына 80 жыл толғалы отырған ұстазымыз Зейнолла Қабдолов арамызда бар болатын. Осы кісілерді көреміз, тәрбие-тәлімдерін аламыз деп ойлаған біздің қуанышымызда шек жоқ. Бұл - 1964 жылдың күзі еді. Біз, сол замандағы республиканың маңдайына ұстаған жалғыз университеті - ҚазМУ-дің бірінші курсына жаңа қабылданған су жаңа студенттері болатынбыз. Ол уақыттағы жоғары оқу орындарының оқушылары ауыл шаруашылығы деген еңбек семестрінен тыс қалып көрген емес. Біздерді де «Горный гигант» алатын совхоздың тау алабындағы алмасы мен алмұртын жинауға жіберген. Жұмыс десе білегін сыбанып тұрған жастарға мұндай шаруа дүниенің рахаты емес пе? Жинадық та тастадық. Содан бірінші курстың бірінші лекциясына келіп отырған бетіміз. Старосталарымыз Амантай Сәтбеков пен Райхан Есенбекова: «Қазір Қабдолов ағай келеді, тыныш отырыңыздар» деп, бәрімізді тәртіпке шақырып, аудитория ішін жым-жырттыққа бөлеп қойған. Содан демімізді ішімізден алып, бірінші сабақты жүргізуге тиіс ұстазды күтіп отырмыз. Бір уақытта біз отырған дәрісхананың есігі оқыс жұлқа ашылған да емес, созылаңқы баяу ашылғанда емес, әлденендей бір кербез қалыппен ашылып, ішке орта бойлыдан сәл қалыңқы, жарқыраған бота көзді, жылы жүзді еркек адам еніп келе жатты. Біздер орнымыздан дүрк көтеріліп, есендесу рәсімін жасап жатырмыз. Келген кісі бәрімізді бұрыннан білетіндей, басын изеп, сұлу жымияды. Жанары тым нұрлы.

Менің ойыма осыдан бір жылдай бұрын «Жұлдыз» журналында жарияланған «Жалын» романы оралды. Мына кісі соның авторы. Сосын «Жайық қызы» дейтін керемет ән болатын. Оны біз бастауыш сыныпта жүрген уақыттан бері білетінбіз. Оның үстіне орта мектепте С.Қирабаев, А.Нұрқатов секілді ағаларымызбен бірігіп жазған «Қазақ әдебиеті» оқулығын оқыдық. Сонда қалай болғаны, біз бұл ағайды жігіт ағасы мөлшерлі ересек, бәлкім егде адам шығар деп ойласақ, тіптен мына кісі жап-жас қой. Бағана, алма жинау кезінде жап-жақсы достасып қалған Қайсар Жорабеков, Сайын Кереев, Мақсұт Әндіжанов дейтін жолдастарым: "бұл ағайдың «Ұшқын» деп аталатын анау-мынау романға бергісіз повесі бар, «Жалын» романы соның жалғасы; автор студент жастар өмірін де, атақты Ембінің жұмыскер мұнайшыларының қан қияр тірлігін де керемет біледі. Жазушылар одағында хатшы болған, орталық комитетте істеген, «Жұлдыз», «Қазақ әдебиеті» секілді аруақты басылымдардың бас редакторы болған. М.Әуезов сынды ақыл-ойдың алыбына шәкірт болып, ол кісінің өмірден өтер алдындағы қаламдастарына бақұлдасып жазған соңғы хатында, ендігі жерде әдебиеттің шаңырағын көтерсің, рухын биіктедеді деп үміт ететіндердің санатында оның аты аталған. Бұл тегін емес өзі ғылым кандидаты, доцент. «Жанр сыры», «Адам» деп аталатын да кітаптары бар" - деп, маған «сен біздерді кім оқытқалы тұрғанын ұқтың ба?» дегендей болған. Бірақ, ұстазымыздың дәл қанша жаста екенін сол білгіштердің өзі білмейді екен. Сол жылы ағай отыз жеті жасқа қарай адымдап бара жатыпты. Ал, өңі тым жас. Ептеп маңғаздана басатыны болмаса, жүрісі тіптен ширақ. Осы қалпын алғаш көрген біздің курстағылардың көбісі бұған таңғалысып, біразға дейін айтып жүрдік. Тегінде, жұрттың солай айтып, солай ойлауына, сол біздің курсқа дәріс оқуға келгенге дейінгі уақыттың ішінде ағайдың нардың жүгі секілді қыруар қызметтерді атқарғандығы себепкер болған шығар деп ойлаймыз.

Алғашқы сабағын лектор студенттердің аты-жөнін журнал бойынша түгендеуден бастады да, одан әрмен оқымақ пәннің табиғатын түсіндіруге арнады.

-Әдебиетті біреу от, біреу су дейді. Осы сөзді айтып жүрген жандардың да өз қисыны бар шығар. Өйткені, от пен су күллі тіршіліктің мәні мен мағынасы ғой. Ал, шындығында

әдебиет - ардың ісі. Адам бойындағы ең қастерлі қасиет ар, арлылық болса, әдебиетті сол ардың туын көтеруге лайықты адамдар жасайды.

Ұстаз сөйлеп тұр. Сол жылы филология факультетінің қазақ бөліміне қабылданған елу студент өздеріне соншалықты емірене қарап, есіле сөйлеп тұрған ғұлама шешеннің бірде бір сөзін қақас естіп, қалт жібермес үшін, мәреге жақындап қалған бәйге атының үстінде келе жатқан бәйге баладай бүкіл-ниет назарымен ілгері қарай ұмсына келіп тыңдайды. Естіген сөзін тек санасына құйып қана қоймай, алдарындағы дәптердің ақ парақтарына маржандай тізілтіп төгілдіреді.

Ғалымның барлық сабағы да мазмұнды. Әсіресе тындарманына берер әсері керемет. Өткен жолы әлемнің ықылым замандарда ғұмыр кешкен көркем сөз шеберлері туралы айтып тұрды да, бір кезде оларға қарағанда бергі заманның перзенті Пушкин туралы, оның ұлы туындысы «Евгений Онегине» қарай ауысты. Жалпы адамзат баласының рухани дүниесіндегі кемелділікке жеткен кемеңгердің Абай зердесі, Абай жүрегіменен қазақша қалай сөйлегендігінің байыбына бару үшін, «Мына жолдарға назар салмай болмайды» дегендей, ой қозғай келіп, Пушкин Абайдың Татьяна кейіпкері болып толғанды.

- Шыныңды айт, кімсің тербеткен,
Иембісің сақтаушы?!
Әлде азғырып әуре еткен
Жаумысың, теуіп-таптаушы?
Шеш, көңілімнің жұмбағын,
Әлде бәрі-алданыс...
Жас жүрек жайып саусағын
Талпынған шығар айға алыс.

Ұстаздың үнінде де, дауыс ырғағында да мін жоқ. Радио мен теледидардан сөйлеп жүрген талай дикторға мұның шеніне жету үшін көп, өте-мөте көп тер төгу керек сияқты. Ерекше сазды қоңыр дауыс. Әртүрлі биіктікте, бірде баяулап, бірде көтеріле келіп қалықтайды. Өнебір жолы өткен бір сабақтың тұсында әдебиеттегі шеберлік, образ жасау мәселесіне орай айтып тұрып:

-Кейбір азаматтар өздерінің қаламгер достарының ортаң қол шыққан туындыларының осал тұсын аңғартпас үшін, шығармасы радиодан оқытылатындай ретте Қазақстанның халық артисі Әнуарбек Байжанбаевтың оқығанын қалайтынын айтады... сонда сол азаматтар Әнекеннің керемет даусының құдіретін айтып тұр ғой, шынында Байжанбаевтың үні ғажап! Анау Мәскеудегі Левитанның дауысына ұқсасын, ұқсамасын (ол да керемет кой!), мұнда бір ерекше толқынды күш бар. Өуе толқыны Әнекең дауысымен тербетілгенде сонау қиырдағы малшы мен егіншіде, заводтар мен фабрикалардың ауыр станоктарын асауды бас білдіргендей әбден ырқына көндірген жұмысшы қауымы да еңсесі көтеріліп, рухтанып шыға келеді. Бойы сергіп, ойы өрлеп, көкірегіне жыршы бұлбұл ұя салғандай, жанарлары жайнап өзгеріп сала береді,-деген.

Бұл жолы біз зерделі, ойлы адамның даусының тылсым күшін ұстаз үні арқылы аңғарудамыз. Аудитория ғұламаның үнімен тербетіліп тұр.

Ұлы қаламгер Абай Пушкин сынды алыпты аудару үстінде,-дейді лектор,-ақынның өзі де самғап, шығанға шырқап, поэзия шыңына шығыпты. Қазақ әдебиетіндегі өзіне дейінгі өлең сөздерден мүлде қара үзіп, ілгері кеткен. Бүкіл дүниежүзілік әдебиеттің үлгілі өрнегі - классикалық поэзияның сан дыбысты, сырлы, сиқырлы симфониясына өз үнін, өзгеден ерекше, тек өзіне ғана тән ғажайып сұлу үнін қосып, майда қоңыр саз тауыпты. Кемеліне келе есейіпті. «Жас жүрек жайып саусағын, талпынған шығар айға алыс»... Саусақ адам баласында ғана бар. Жүректе саусақ бола ма? Жүрек саусақ жайып, алыс көктегі айға қалай талпынар? Ол кездегі қазақ ұғымында осы бар ма еді? Байырғы қазақ поэзиясына осылай шығандау тән бе еді? Бірақ, осыны түсінбеуге, ұқпауға бола ма? Жоқ. Данышпан ақынның орасан отты, ойлы лирикасы бұл терең сырды оқырманына тебіренге түйсіндіреді де, түсіндіреді: мың құбылған нәзік сезім ырғағы, жүрек дүрсілі, жан толқыны. Өлеңдегі сөз мүлде соны, су жаңа, тың. Бірақ, тосын деп жатырқау былай тұрсын, алған әсер, ұққан сырды бір сәтке баса алмай, қызыға, қымсына оқисың.

Ғұламаның зердесі керемет еді ғой. Ол бір аудиторияда сөйлеп өткен сөзін, тек сол күні ғана емес, бірнеше аптадан кейін де екінші бір ортада дәл сол қалпында қайталап айтып бере алатындай қасиетке ие еді. Керек болса сол сөзін бір әрпін өзгерпей қағазға да түсіре алатын. Бірақ, біз ұстаз-ағаның бұл қасиетін кейін аңғардық.

Төртінші курста оқимыз. Сол жылы университет ұстаздарының сабағын кіріп тексеретіндер көп болды. Кеше орыс, қазақ топтарының басын қосып оқытатын доцент А.Сұрапбергеновтің «Философия тарихы» атты пәнінің лекциясын Зекең келіп тыңдады. Ол кездегі лекциялар жұп-жұп болып екі бөлімнен тұратын. Әрбір жұп лекцияның бірінші бөлімі 45 минут, екінші бөлімі 45 минут болатын. Обалы не керек, Аяпберген Сұрапбергенов ағамыз лекциясын Зекең қатынасқан кезде өте үлкен жауапкершілікпен оқыды. Бірақ өзі де шаршады. Екінші айналым қалай болар деп ойлап едік. Замандас ұстазды қинамаймын деп шешті ме Зекең үзілістен кейін А.Сұрапбергеновтің аудиториясына қайта оралған жоқ. Ал, бүгінгі күнгі Зекеңнің сабағына екі бірдей тыңдаушы-тексеруші келіп кірді. Бірі филология ғылымының докторы, тек қазақ әдебиетін ғана емес, әлем әдебиетін, соның ішінде әсіресе Европа елдерінің әдебиетін өте жақсы білетін, заманында Мұхтар Омарханұлы Әуезовке әрі дос, әрі іні бола білген, орыс тілінде сөйлеп, жазғанда орыс ғалымдарының өзін таңдандыратын, Ұлы Отан соғысына дейін Москвадағы М.Горький атындағы әдебиет институтын бітірген, қазақ фольклоры мен әдебиетінің республикадағы бірден-бір маманы, профессор Ысқақ Тәкімұлы Дүйсенбаев дейтін кісі болатын. Өзі сол кездегі Ұлттық академияның М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының бөлімін басқарады. Денелі, шүйделі, толық адам. Екіншісі Балтабай Адамбаев дейтін, билер- шешендер шығармашылығынан докторлық еңбек жазып жүрген белгілі ғалым Өзі шешен, оның үстіне ақын. Кандидаттық еңбегін Мұхтар Әуезов сынды дананың жетекшілігімен қорғаған. Бұл ғалымның пікірімен де сол кездегі ақын, жазушылар қауымы мен ғылым саласында жүріп тіс қаққандардың қай- қайсысы да санасады деп еститінбіз. Олар Зекеңмен бірге кіріп, артқы жақтағы парталардың біріне келіп қатар орналасты.

Аудиторияда өлі тыныштық орнаған. Бұрынғы ұстаздарымыздың сабағына тексерушілер бір-бірден келуші еді, мына ағайға екі бірдей аузымен күс тістеген дегендей, кереметтер қосарланып келді-ау, бұл өзі қалай болар екен деп ойлап қоямыз. Кейбір қыздарымыздың жүзіне көздеріміз түсіп еді, біразының өңі алқызыл тартыпты. Олардың ағайға бізден әрмен тілектес болып отырғаны байқалды. Жоқ, ағай сасқан жоқ. Әлгіндегі орнаған өлі тыныштықты бұзып тұрған оның өз дауысы.

Өткенде, біз келесі сабақта «идеяны» өтеміз,-деп пе едік,-олай болса, бүгінгі өтілетін тақырыптың аты «Идея»,-деді де, аудиториядан жауап күткендей болып, сәл ғана сәтке үзіліс жасады. Курсымыздың ересегі Қаршыға Бүркітбаев жаққа көз тастады. Ұстаздарымыздың аузынан шыққан лебізін сол қалпында қалың қоңыр дәптерлеріне айырықша сауаттылықпен мұқият түсіріп отыратын оның жазбаларын бір жолы қарап шығып, өзінің ризалығын білдірген ұстаз: «Бәсе, иесінің кім екенін айтпай танытатындай болып тұрған бұл толық дәптер кімдікі десек, Қаршығанікі екен ғой, ал, фамилиясы Бүркітбаев. Тегінде, өзі біраз жағдайда адамның кім екенін аты-жөні анық білдіреді,-дегені бар-ды.

Сонан бері ол Қаршығаға іш тартыңқырайды. Бұл жолы да оған қарап, көзін тоқтатып тұрғаны содан.

Аудитория ақырын ғана бастарын изесіп, ұстаздың лебізін қостағандай болды. Содан кейін ұстаз жүйткісін. Құдды бір баяғының би-шешендері сияқты. Ылғи бір қиыннан қиындасып келіп қисынын тауып жатқан сөз тіркестері. Лектор тақырыптың өзінен туындатып келіп, біресе европалық, біресе орыстың, ілгерлі кейінгі дәуірде өмір кешкен классиктерінің, біресе қазақ қаламгерлерінің шығарма идеясына байланысты айтқан пікірлерін өз ойымен байланыстыра отырып батыл тұжырымдауда. «Жазушының, -дейді ол,-сол өзі суреттеп отырған өмір құбылысы туралы айтқысы келген ойы, сол өмір құбылысына берген бағасын идея деп білеміз. Бұдан да гөрі анығырақ айтсақ, жазушы өзі бейнелеп, суреттеп отырған өмір құбылыстары арқылы оқырман назарын неге аударса, қайда бағыттаса, сол -идея! Идеясыз шығарма болмайды және болуы мүмкін емес. Мазмұн мен пішіннің байланысы секілді идея

мен тақырып та әрқашан бірлікте болады. Идеядан тақырып, тақырыптан идея туып жатады. Идеясыз тақырып, тақырыпсыз идея болуы мүмкін емес. Жазушы өмір шындығын-көркем образдарға жинақтап, өз шығармасының тек идеялық- тақырыптық негізінде ғана суреттеп көрсете алады. Өткен ғасырда В.Г.Белинский көркем шығарманың идеясын «оның он бойында желі тартып жатқан ой мен сезімнің бірлігі» деп белгілеген. Кейде, шартты түрде, шығарманың тақырыбын – сауал да, идеясын – жауап деуге болады. Бұл тұста мына жайтқа азырақ көңіл бөлген жөн: бір сауалдың бір емес, бірнеше жауабы болатыны секілді, бір тақырыптан бір емес, бірнеше идея тууы мүмкін. Осыдан келеді де біздің алдымызда әдебиеттегі идеялық қарама-қайшылықтар мен бірліктер туралы мәселе тұрады. Бұл мәселеден аттап өтуге тағы болмайды... әрбір әдеби шығармада көркем шешімін тапқан идеяның терең тамыры сол туындыны тудырған суреткердің дүниетанымында, әлеуметтік көзқарасында жатады. Мәселен, өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында Тургеневтің «Әкелері мен балалары», Гончаровтың «Жарқабағы», Писемскийдің «Тулаған теңізі», Лесков-Стебницкийдің «Барар жер жоғы», Чернышевскийдің «Не істеу керегі» - сол кездегі Россияны түгел қамтыған революциялық қозғалысқа арналды. Бірақ, осы бір ғана тақырыптан туғызған әрқайсысының идеясы әр тарап: бір-біріне қарама-қайшы. Мұның бәрі дүниетанымға негізделген идеялық қарама-қарсылықтар. Тіптен, әлеуметтік көзқарастары ортақ бірнеше суреткер бір тақырыпқа жаза қалса, олар да идеялық жағынан бірін-бірі қайталамауы қажет, әрқайсысы өзінше тың, нұсқалы идея туғызуға тиіс. Мәселен, С.Мұқановтың «Ботакөзі», Х.Есенжановтың «Ақ Жайығы», Ә.Нүрпейісовтің «Қан мен тері» бір тақырыпқа, тарихи революциялық тақырыпқа жазылса да, әрқайсысы өзінше нұсқалы, бірін-бірі қайталамайды, машығы бөлек».

Кейін Зекеңнің «Әдебиет теориясының негіздері» атты кітабына енген осы сөздерінің сол кезде де осылай шалқығанына сол жолы лекторды таңдаған біздер куәміз.

Зейнолла аға аудиториядағы еңселі мінберге ақырын ғана сүйеніп тұрып осылайша жатқа сөйлеп тұрды. Алдыңда бір жапырақ қағаз жоқ. Жанары қарсы қарап отырған студенттер мен академиядан келген екі ғалым да. Аратұра өзара бір біріне бас иесіп қарасқаны болмаса қонақтар да елтіп тыңдап қалған.

Қоңырау соғылды. Қонақтарды ілгері карай оздырып, ұстаз аудиториядан сыртқа қарай беттеді. Университет дәлізіне шыққан олар сол кезде профессор Бисенбай Кенжебаев басқаратын қазақ әдебиеті кафедрасына кіріп кетіп еді қоңырау болысымен әлгі екі ағай лектордан бұрын келіп, арт жақтағы орындарына келіп жайғасты. Сосын араға екі-үш минуттай уақыт салып ұстазымыз кірді. Біз орнымыздан дүрк көтеріліп, қайта отырдық. Ол кісі қонақтарды көріп: «ә, мына кісілер тағы келген бе? Қазір өзі тексеру деген қатты. Бірақ, кеше мен анау Сұрапбергенов ағайларыңыздың сабағының екінші жартысына кірмей кетіп қалып едім. Қалай, мен кетіп қалғанмен, ол ағайларыңыз сол біз бардағыдай лекциясын жақсы аяқтап шыққан болар», деді. Академиядан келген ағайлар бір-бірімен жарыса: «сабағыңыз бізге ұнап қалды. Сосын келіп отырмыз»,-деді. Зекең оларға қарап: «Жарайды, жақсы. Ұнаса болғаны ғой»,-деп барып, үзіліске байланысты кідіріп қалған лекциясын әрмен қарай жалғастырып алып кетті. Сол баяғы қарқыны, сол баяғы өзімізге етене таныс екпіні. Тіпті үзілістен кейін лектор бұрынғысынан да әрмен шамырқанып кеткен сияқты. Қырық бес минуттың екінші айналымдағы сөз тастасы кімді де болса ойландырып, кімді де болса сүйсіндірерліктей. Ғұлама аузымен айтылып тұрған лекция мәтіні күндегісін-күнде шәкірттер тыңдап жүрген дағдылы пән сабағы емес, құдды бір эпик ақынның алқалы топтың алдында толғап тұрған ғибратқа толы елдік жыры сияқты. Содан да болар тексеруге келген ағайлардың өзі бірінші лекцияға қарағанда жиі-жиі өзара қысқаша тілдесіп, бастарын шайқасып отырды. Бұл - біздің ұстазымызға да, бұрыннан сыралғы, ғылым мен білімде өзіндік орны бар белгілі жандардың кезекті бір таңданысы болатын.

Таңдану демекші, 1967 жылдың қазан айында ақиық ақын Хамит Ерғалиевтің 50 жылдығын Республика жұртшылығы ойдағыдай атап өтті. Тойдың салтанатты жиыны М.О.Әуезов атындағы драма театрында өтті. Сонда Зекең баяндама жасады. Бір қызығы баяндамашы бұл жолы той иесіне арналып жазылған өзінің сөзін қағаздан оқиды да, Хамиттің

жырларынан үзінділер келтірілген жерін көпшілікке қарап тұрып жатқа айтады. Және бір емес, осы процесс бірнеше рет қайталанды. Залдағылар әрі таңдана, әрі сүйсіне тындауда. Ал, үзіліске шыққаннан кейінгі елдің аузындағы сөз - Зекеңнің осы баяндамасы. Шешіліп сөйлесе шегелегендей қылып айтатын шешендігіне, анау- мынау дикторға бергісіз орнықты даусына, қандай қауымның алдына келсе де тәуекелі жетіп сөйлей білер жүректілігіне, бәрінен бұрын мүдірмей жатқа айтқыш зерделілігіне талайды көріп келе жатқан үлкен ірі болған. Мойындаған. Таңданыстарын жасыра алмаған.

Дүниеде таланттың мойындалуы, таланттылықтың мойындалуынан қиын не нәрсе бар дейсіз? Әсіресе, бұл қарапайым көпшіліктің емес өзіндей таланттылардың тарапынан таланттың мойындалуы қиын. Бірақ, Зейнолла Қабдолов сынды қаламгер талантын алдындағы ағалары ерте байқады. Ерте байқағаны сол оны жиырма жасында Сафуан Шаймерденов, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Аманжол Шамкеновтермен бірге СССР жазушылар одағына мүше етіп қабылдады. Келесі жылы сол кездегі алып мемлекеттің басшысы Сталиннің 70 жылдығына орай жазылған өлеңін бас бәйгеге лайықты деп тапты. «Социалистік Қазақстан», «Лениншіл жас» газеттері жарыса жариялады. Ал, Сталинге сол кезде жыр арнаушылар аз ба еді? Өте көп болатын. Сол замандағы қазақ ақындары ол кісіні түгелге жуық жырлап баққан. Бірақ, Қазақстан қаламгерлерінің ішінен тосын да тапқыр ойлы жыры үшін ол бас жүлденің иесі болды.

Тосын ойлы тапқырлықтан кейде қанатты сөздер шығады. Зекеңнің ондай қанатты сөздері де бірталай. Енді қалай? Қалам иесі қанатты адам болса, оның қанатты сөздері болуға тиіс-қой. Мәселен, 1963 жылы «Жұлдыз» журналында жарияланған қазақ әдебиетінің классигі Ғабит Мүсірепов туралы: «Мүсіреповті мақтаудың керегі жоқ, Мүсіреповпен мақтану керек» деген бір ауыз сөзін қазір жұрт әркімдерге қаратып, баяғыда пәленшекең айтқандай, «бұл кісіні мақтаудың керегі жоқ, бұл кісімен мақтануымыз керек» деп, «тауып айтқан жоқпын ба», дегендей, төңірегіне маңғаздана қарап тұрып, айтар лебізінің тұздығы ретінде жеткізіп жатады. Кейбіреулер тіптен аталмыш сөздің авторын шатастырады. Бірақ, сөз иесі кім екенін зерделі жұрт біліп отырады да: «Кайран Зекең!» деп, бір күрсініп барып кідіреді.

Зекеңнің қазақ әдебиеті туралы Пакистанда өткен әлемнің әр қиырынан жиналған қаламгерлері Форумында сөйлеген сөзі оның халықаралық дәрежедегі биік мінберлерден қазақ елінің атынан сөйлеуге лайықтылығын көрсетіп қана қоймай, әлемнің әр алуан талғамдағы, әрқилы жазу, ойлау машығындағы сөз зергерлерін де риза етіп, таңдандырған-ды. Сапарда болғандар елге оралғанда тамсанысып айтып келген. Риза болғандықтары сол, залдағылар «Қабдолов, Қабдолов, Қазақстан» деп шешен сөзін аяқтағанда қол соғып қошаметтеген. Ол онда қазақ ренессансы туралы толғана келіп, Абай мен Әуезовтің арқайсысының шығармашылығы орыс әдебиетіндегі А.Пушкин, Л.Толстой сынды даналар қарымымен қатарлас екендігін жеріне жеткізіп тұрып айтқан. Алдын-ала ағылшын тілінен бастап бірнеше негізгі тілдерге аудартып апарған, жиын кезінде сол тілдерде оқытылған бұл сөздерінен соң академик-жазушы бүкіл сол форумға келгендердің назарында болған. АҚШ секілді алып елдің екілі қазақ елін, қазақ әдебиетін біз жаңа таныдық-қой, деген, лебіздер айтқан.

Зейнолла ағаның қандай мінберге көтерілсе де тындаушыларын селқос қалдырмайтын, тауып айтатын жүйріктігін білетін замандастары оны ел өміріндегі ең бір елеулі сәттерде жауапты кезеңдерде сөйлеуін қалайтын.

Мәселен, оның 1994 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің оқытушылары, студенттері мен Қазақстан Республикасының Президенті кездесуге келген кезде Университет ұжымының атынан сөйлеуі де 1997 жылы еліміздің астанасы Алматыдан Ақмолаға (қазіргі Астана) көшірілу салтанаты тұсында алматылықтар атынан «көш көлікті болсын» айтып, лебіз білдірулері де соның дәлелі.

Көбінесе сырт қауым, Зейнолла Қабдолов майын тамызып әдемі сөйлейтін шешен болғандықтан, өзіне сөз берілген жердің бәрінде де жұрттың құлақ құрышын қандырып сөйлей беретін шығар деп ойлайды. Шындығында олай емес. Мысалы, 1997 жылдың желтоқсанында халық жазушысы, академик З.Қабдоловтың 70 жылдық мерейтойы республика көлемінде атап

өтілді. Келушілерде де, құттықтаушыларда да кемдік жоқ. Оның үстіне сол жылы мерейтой иесі ұлы ұстазы Мұхтар Әуезов туралы романын аяқтап, ол кітап болып жарияланып, халық соны оқып, әбден риза болысып, риясыз көңілмен сүйсінісіп жүрген кез. Кітапханалар, оқу орындары, еңбек ұжымдары шақырады. Бәрі де лебізін тыңдағысы келеді. Әсіресе, өзі қабырғасында студент болып қабылданып, академиктікке, Халық жазушысы дәрежесіне жеткен университетінің ұстаздары мен студенттерінің той үстіндегі ғұлама лебізін естуге деген құмарлығы ерекше. Биология факультетінің корпусындағы атақты оқу орнының ең үлкен мәжіліс залында сан ұлттан құралған тілектес жұрттан ине шаншарға бос орын жоқ. Біраз адам орын болмағандықтан түрегеліп тыңдауда. Адам демімен, жалт-жұлт еткен прожекторлар сәулесімен зал ысып кеткен. Қарапайымдылығымен әр уақыт өз қатар-құрбыларын таңдандырумен келе жатқан Сәуле апай, мерейтой иесі жарының жанына бармай көпшіліктің арасынан келіп орын алған. Төрде отырған Әбдіжәміл Нүрпейісов, Тұрсынбек Кәкішев сияқты тілектес достары Зекеңнің қасына келіп отырғанын қалап шақырып еді, соған қарамастан апай отырған жерінде отырып қалды. Бұл кісі де: «апырай, қазір Зекең сөз бергенде, қалай сөйлер екен», - деп отырған сияқты. Бір кезде Зекең сөз берілді. Зекең орнынан тұрды. Әртүрлі мамандықтағы, әралуан жастағы, әрқилы ұлт өкілдеріне бұл кісі қай тілде, қалай тіл қатар екен деп зал жым-жырт бола қалған. Жоқ, Қазтуған жырау айтқандай «Сөйлесе қызыл тілдің шешені», бұл жолы өзіне қол қусырып қызмет етіп отырған халқына: «Я вас люблю» деді де, үш дүркін басын иіп, тағзым етті. Бар болғаны осы. Зал осыған қатты риза болды. Қол соғып тұрып алды. Көреген жанның бұл қылығын да халқы көшеліліктің, көсемдіктің белгісі деп қабылдады.

Арада бес жыл өткенде өзінің жарты ғасыр ұстаздық еткен университеті озық ойдың иесі - ғалым ағасын, қабырғалы қаламгер ағасын орталарына ала отырып, 75 жылдығын өткізуге дайындық жұмысын жүргізіп жатты. Бұл әңгіме Зекеңнің құлағына жетті. Ол университет ректоры Төлеген Әбдісағиұлы Қожамқұловқа жолығып: «жетпіс беске келу, қартаю керегі жоқ,-деп, өз ойын білдіреді. Сол сөзін «Қазақ әдебиеті газетінен сұхбастуға келген Еркін Жаппасұлына да қайталап айтады. Газет 75-ке келіп отырған ел ағасының бұл сөзін халыққа жеткізеді. Бірақ, той өтті. Елдің ықыласы өзіне әбден ауғанын көргеннен кейін мерейлі жасқа келіп отырған ағамыз шегіншектей бермей халқының дегеніне көнді. Ол той үстінде сөйлеген сөзінде, бұл бас қосуды 75 деген жастың қарасын көрмей ол дүниелік болған Қаныш Имантайұлы Сәтпаев, Мұхтар Омарханұлы Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ахмет Қуанұлы Жұбанов, Қажым Жұмалыұлы Жұмалиев, Бауыржан Момышұлы сынды қазақ жұртының ғылымы мен білімі, өнері мен әдебиетінің көшін бастап, өркенін өсірген ағалары мен өзінің Мүсілім Базарбаев, Айқын Нұрқатов секілді құрдастарының рухына көрсетілген құрмет деп біліп, қабылдайтыны жайында толғанып тұрып айтты.

Ал, бұл сөздер шындап келгенде мерейтой иесінің жан дүниесінен хабардар етер ой толқындары болатын. Мұндай сөзді тек ет жақынының ғана қайғысына қамықпаса, өзгелердің мұңы мен қасіретіне, қуанышы мен иесінің жан дүниесінен бақытына ортақтығы жоқ адам айта алмайды. Бұл сөздерде халықтың тағдырын өз өмірінен жоғары қойып, бүкіл саналы ғұмырын сол үшін арнаған абзал қандастарының жете алмай кеткен арман-мұратын, жасай алмай кеткен жасын ойлағанда қамырығып кететін аса терең ойлы азаматтың бүкіл кісілік болмысы жатыр.

Менің ойыма Зекеңнің ертеректе айтқан бір сөзі оралды.

1991 жылдың желтоқсаны. Зекең әлденедей бір шаруаның ретімен әдебиет және өнер институтына келді. Ол кезде аталмыш мекеменің басшысы академик Серік аға Қирабаев болатын. Со кісіге кіріп шықты. Өзі асығыс. Университеттегі лекциясына кешікпеуі керек екенін айтып, далаға беттеген. Өңі тым солғындау көрінді. Сонда өзін күтіп тұрған дарынды шәкірті, бұл күнде марқұм болып кеткен Әуез Бейсебаевтың көлігіне келе жатып: "Бүгін мен ұлы Мұхаң, Мұхтар Омарханұлының жасынан бір күн асып барамын. Өмір ғой... Бірақ, мен, Мұхаң жасынан асып бара жатқаным кінәлі болмасам да, бір түрлі өзімді жайсыз сезініп, қатты ыңғайсызданамын, -деп айтқаны бар-ды.

Демек, Зекеңнің ел алдына шығып тұрып айтқан бұл сөздері - оның жетпіс бес

жылдығын тойлап жатқан халыққа не айтсам екен деген кезде, тауып айтып тұрған әңгімесі емес, қаламгер-ғұлама тұрғысында өзінің өмір туралы, заманы, ілгерілі-кейінді буынның тағдыр-талайы жайлы қашаннан бері жанын мазалап жүрген жүрек түбіндегі сыры екендігінде дау жоқ.

Жиналған ел дүркірете қол соғып жатыр. Нұсқалы сөз күтіп отырған жұртты той иесі бұл жолы да риза етті.

Зекеннің көп үмітін ақтамаған, елдің күткен жерінен шықпаған жері болып көріп пе еді? Өзіне-өзінің көңілі толмаған тұсы көп болар, бірақ, оған іштегі толқынның да, кейінгі буынның да өкпесі болмауға тиіс. Ол ең алдымен адам бойынан, сол адамның жақсы қасиетін іздеп тауып, соны елге, жұртқа қала берді әлгі адамның өзіне айтуға асығып тұратын. Қаламгер әріптестері туралы жазған тұста Халық жазушысы, ақкөкірек асқақ ақын Мұзафар аға Әлімбаев жазғандай "жігерлендіріп жазатын". Шығармашылық орта, соның ішінде ақын-жазушылар қауымының арасы күнде жайма-шуақ болып тұра да ол осы пейілімен, осы қасиетімен сыйлы және ерен болатын. Ол көп шәкірт тәрбиеледі. Көп адамның әдебиет пен ғылымға келуіне себепкер болды. Бойында оты бар жандардан көмегін аяған емес. Ғылым кандидаты, ғылым докторы дәрежесін алу үшін жазылған талай диссертация иелерінің ғылыми жетекшісі болды. Ұзақ жылдар әл-Фараби атындағы Қазақ университетінде кафедра басқара жүріп, әдебиеттану ғылымы бойынша докторлық, кандидаттық қорғататын кеңестің төрағасы болды. Республикалық Ғылым академиясының М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтындағы филология бойынша әдебиет ғылыми дәреже беретін кеңестің мүшелігін де қоса атқарды. Республиканың академия президиумы мен жазушылар одағының елеулі мәселелер шешетін барлығында да алқалы жиындарының да осы оның пікірмен әріптестері санаса білетін. Абыройы мол болатын. Бірақ, оның сол абырой-атағын пайдаланып бұра тартқан тұсы болды дегенді естімеппіз.. Оның талайды таңдандыратыны да осы қасиеттері еді ғой.

Бір жолы жұмыстан бір мезгілде шығып қалыппыз. Мен көлік ұстадым. Ойым: ағаны үйіне жеткізіп салу. Сол күні ол ұлттың ұстазы Абайды еске ала отырып, елім туралы әңгіме қозғады. Кейбір шәкірттерінің кісілікке жараспайтын қылықтарын сөз етті. "Сонда солар мені күреске шақыра ма екен?... Қазір солардың өздері де сол қылықтарына ынғайсызданатын шығар деп, ойлаймын. Адам қандай жағдайда да ар мен абыройды көңілінен таса қылмауы керек қой. Маған кісінің бүкіл тірлігі өлімге дайындық секілді болып көрінеді. Абыройлы өлімге..."

Өлім демекші, Зейнолла ағаның ол дүниеге аттану сапары да кісі танқаларлықтай болды емес пе? Екі жылға жуық төсек тартып жатты. Оның алғашқы оншақты айында ес-түссіз... Дәрігер ағайындар да, тілектес қауым да аянып қалмаған шығар. Сирек жаратылатын қасиет иесі Сәуле апа, сірә қасында. Содан Зейнолла аға ана дүниенің есігінен аттанып тұрып, бері қайтты. Бұл ретте халықтың біртуар ұлы Иманғали Нұрғалиұлы Тасмағанбетовтің қажыр-қайраты, Зекен сынды елағасының ауруының бетін қайтарудағы сіңірген еңбегі ерекше болды... Сөйтіп, бір жылдан астам уақыт сөзі мен ойы айқын, баяғы сау кезіндегі Зекен қалпына жақындаған ұлы азаматтың хәл-күйі зерделі көкіректерге үміт сәулесін оралтты. Тілектес жұрт аяғын нық басып, тау суындай тасқындап сөйлеп тұрған дүлдүл жүйріктің баяғы қалпын қайта көрсек деп ынтықты. Ақи-тақи жазылатынына сенді. Үміттері ұзарып, бүкіл ел, осы кісі біледі-ау деген жандардан "Зекен қалай екен?"- деп сұрастырып жатты. Шәкірттері, қаламдас достары абыз ағамыздың саулығына жәрдем болар ма екен деп өздерінің тілектестігін ел атынан бұқаралық ақпарат құралдары жеткізумен болды. Әйтседе туралап келген өлім кімді болса да ақыры алып тынды. Халық Оңайбай Көшенов ағамыз айтқандай, "Мың жылда бір туатын азаматамыздан айырылды" деп күңіреніп кетті.

Зекеннің тәрбиесін көрген қаламдас інісі Әбіш Кекілбаев жазғандай қабырғалы жұрты қанаты қайырылғандай күйге түсті..... Әйтсе де, бір жай көңілге медеу-ол дүниеге талай алыптарды әкелген қазақ атты халықтың аман-есен тұрған жерде Зекенді ел болып іздейтіндігі. Ал, елі іздеген ердің өмір жасы әмәнда ұзақ. Олай болса, бүгінгі таңда туғанына сексен жыл толып отырған, өмір бойы елді таңданып өткен тарлан таланттың талай мерей

тойының елдік масштабта тойланарында күмән жоқ. Биылғы, Зекеннің өзіңіз тойланар оның алғашқы мерейтойы-соның басы...

ҒАББАС ҚАБЫШҰЛЫ,
филология ғылымдарының докторы, профессор

ТАҒЛЫМЫ МОЛ ЕҢБЕК

«Қазақтың әдебиеттану ғылымы туу, қалыптасу дәуірінен өткелі қашан! Бұл ғылымды бүгінде жас деуге де болмайды, бұл ғылым қазір жан-жақты даму, үздіксіз өсу өркендеу кезеңдерін бастан кешіріп отыр...

Қазақтың әдеби сыны да марқайып, кемелденіп алды. Көркем творчествоның қандай келелі мәселелер мен нәзік құбылыстары болмасын, қазіргі әдеби сынымыз талдап тексеруге де, тұжырымды түрде қорытуға да әзір.

Жазушы, сыншы Зейнолла Қабдолов «Әдебиет теориясының негіздері» деген жаңа кітабын (жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы), осындай пайымдаулармен бастапты. Ақиқат сөздер.

Қазақ совет әдебиеті бүгінде Одақ көлеміндегі маңдай алды әдебиеттерінің бірі болып отыр. Әдебиетіміздің алтын айдары - «Абай жолы» эпопеямыздан бастап, бірсыпыра таңдаулы туындыларымыз бүкіл әлемге аян. Осындай жағдайда әдебиеттану ғылымымызды жас деуге есте болмайтыны әбден орынды айтылған.

Әдеби сынымыздың марқайғаны және даусыз. Бүгінде қазақтың әдеби сыны ғылыми негізге сүйеніп салмақты, байсалды, байыпты сөйлейтін мәдениетті сын. Мысалды соңғы бір-екі жылдан іздегеннің өзінде сын-зерттеулер жинағын, монографиялық туындыларды көптеп көруге болады. Мүсіреповтің «Суреткер парызы», Мұхаметжан Қаратаевтың «Әдебиет және эстетика», Тахауи Ахтановтың «Керуен», Серік Қирабаевтың «Өнер өрісі», Зейнолла Серікқалиевтің «Жылдар сазы», Хасен Әдібаевтың «Талант, талғам, тағдыр» атты еңбектері бар. Бұларда тұтастай алғанда әдебиетіміздің, жекелеп алғанда, әдебиетіміздегі түрлі жанрдың келелі мәселелері, жетістіктеріміз бен кемшіліктеріміз талданып айтылды. Кәрі-жас қаламгерлеріміздің творчествосы жүйелі сөз болды.

Әйтсе де, бұндай іргелі ісімізбен бірге бізде - «әттеген-ай!» дегізетін жәйіт те жоқ емес-ті. Ол, - З.Қабдоловтың сөзімен айтсақ, «біздің әдебиеттану ғылымындағы әлі күнге кенжелеп келе жатқан сала – әдебиет теориясы». Белгілі сыншының мына жаңа еңбегі осы олқылықтың орнын толтыруға қосылған үлес деп қарау керек.

Автордың ескерткеніндей, әдебиет теориясы бізде «соқа тимеген тың» емес. М.Әуезовтің, М.Қартаевтың, Қ.Жұмалиевтің, Е.Ысмайыловтың басқа да жазушы, сыншы ғалымдардың мақалаларында, кітаптарында теория мәселелері айтылған. Бірақ, бұл тұрғыдағы арнаулы еңбек сыншы Кажым Жұмалиевтің орта мектеп шәкірттеріне арналған «Әдебиет теориясы» ғана еді. Ол оқулықтың «қазақ әдебиеттануындағы орнын да, тек мектеп оқушылары ғана емес, қалың көпшіліктің эстетикалық талғамын қалыптастыруда ондаған жылдар бойы атқарған ролін де ешкім жоққа шығара алмайды, - деп жазады З.Қабдолов. Алайда, бұл әдебиет теориясының келелі мәселелерін кеңірек және тереңірек зерттеу міндетін күн тәртібінен түсірмейді, қайта бізді сол әрекетке мегзейді.

«Әдебиет теориясының негіздерін жазу үшін З.Қабдоловтың осындай бұрыннан бар негізге сүйенгені, осы орайда, орыс тілінде басылып шыққан еңбектерді оқығаны, көп-көп ізденгені, ойланғаны, қорытқаны, сөйтіп қолда барымызды дамытқаны, молайтқаны, тереңдеткені бірден аңғарылады. Кітаптың қай тарауынан, қай бөлімінен болсын автордың өзіндік қолтаңбасын тану қиын емес.

Әдебиет теориясы жайын сөз еткен орыс тіліндегі жазба еңбектер шынында көп. Оларды оқу бар да, қабылдай білу бар. Өйткені әдебиеттің қайсыбір мәселелерін әр автор өзінше түспалдайды, өзінше тұжырымдайды. Ежелден ауқымы аса мол орыс әдебиетінің

теориялық қағидаларын қазақ әдебиетіне сол калпында көшіріп, қондыра салуға болмайды. Қазақ әдебиет тарихының, әдеби сынының өзіндік ерекшеліктерін, өзгешелік сипаттарын ескеру керек.

З.Қабдоловтың кітабы, айталық, орыстың белгілі әдебиетші теоретигі Леонид Иванович Тимофеевтің «Әдебиет теориясының негіздері» еңбегімен үндес болсадағы, мұнда автордың өзіндік ой толғамдары, пікірлері, дәлелдері айқын көрініп, айшықтанып сезіліп тұрады. Мысалы, Л.И.Тимофеев «Әдебиет теориясының негіздері» толықтырылып төртінші рет басылуы З.Қабдолов кітабынан кейін шықты. Бұл екеуін салыстырып көрсек, нені байқаймыз? З.Қабдоловта теориялық анықтамалар неғұрлым қарапайым, түсінікті тілмен, ұғымға жеңіл жазылған. Автор анықтамаларды айтуда жаттанды, ресми ережелер соқпағынан шығып, өзінше тәсіл тауып отырыпты. Образдың анықтамасын алайық.

«Образ – это конкретная и в то же время обобщенная картина человеческой жизни, созданная при помощи вымысла и имеющая эстетическое значение» дейді Л.И.Тимофеев.

«Образдың қазақшасы – көркем бейне. Ең қарапайым мағынасында образ – суретті сөз» дейді З.Қабдолов.

Соңғы анықтама көңілге бір сәт тым қораш тәрізденіп сезіледі. Бірақ, олай емес. Автордың әдебиеттегі адам, сөздегі сурет, жинақтау және даралау, тип жасау, образдың жасалу жолдары, образдың түрлері жайында айтқан түсініктерін оқығаннан кейін жаңағы анықтаманы ауырлатудың, кітаби тілмен күрделілендірудің қажеті жоқтығына қол қоясың. Образдың, образдылықтың не екенін төл әдебиетіміздегі шығармалардан мысал оқи отырып түсінген соң, «образ – көркем бейне», - деген тұжырым әбден жетіп жатыр.

«Әдебиет теориясының негіздерін» З.Қабдолов үш бөлімге топтап айтқан. Олар: «Көркем әдебиеттің болмысы мен бітімі», «Әдеби шығарманың сыры мен сипаты», «Әдеби дамудың мағынасы мен мәні». Әңгіме «әдебиет» деген сөздің шығу тегімен басталады да, әдеби дамудың лениндік жолы-социалистік реализм жайындағы түйіндеулермен тәмамдалады. Сөз мейлі әдебиеттің қоғамдық мәні туралы болсын, мейлі көркем әдебиеттің тілі туралы болсын, мейлі әдебиеттің тектері мен түрлері, бағыты туралы болсын – автор анықтамалары жаңағы образға катысты айтқанындай анық та ықшам, жеңіл де түсінікті. Мысал дәлел атаулыны қазақ әдебиетінің өз топырағынан алып отырған.

Меніңше, кітаптағы теориялық тұжырымдарды, З.Қабдоловтың оларды қорытудағы тәсілдерін тәптіштеп айтып берудің қажеттігі жоқ тәрізді. Кітапты оқудан алған әсерімді айту әдісімнен жаңылмай, осы әсер нәтижесінен туған бірер нақты пікірлерімді ортаға салумен шектелсем деймін.

Сонымен: автор қазақ әдебиеті теориясы негіздерін пайымдау шеңберінде қалып қоймаған. Теория мәселелерін сөз ете отырып, туған әдебиет мерейін ойлаумен болған. Қазақ әдебиеті тарихында да кейбір ағат ағымдар, солақай сын атқа мінген сәттер болғанын, содан біраз кесір көргенімізді еске сала кетіп, әдебиетіміздің бүгінгі мол табысына шынайы қуанышы бар. Әдебиетіміздің халықтық, партиялық сипаттарын көркейте, дамыта беруге, сөйтіп әлемдік прогресшіл әдебиет қорына лайықты үлесімізді қоса беруге үндеу бар;

Көркем әдебиеттің мазмұны мен пішінін кемелендіре тусу үшін тіл байлығымызды молайту, көркем шығарма тілін ажарландыру нәрлендіру абзал екендігін айтады. Бұл тұрғыда келтірген мысалдарының ішінен мына біреуі назар аударарлық:

З.Қабдолов «Ажарлау» атты тақырыпты жазып отырып, Мұхтар Әуезовтің: «Түркістан солай туған» очеркінен үзінді келтіреді де, «майталман батыр, трактор» деген сөз тіркесіндегі «майталман», «батыр» сөздерінің мағынасыз қолданыла салғанын ашып айтады. Дәлелі орынды. Алайда бұған «көктен тілеген жерден табылғандай» мінез көрсетпейді. Қайта, керісінше, бұлай дейді: «Әрине, Мұханды сынап мұратқа жеткіміз келген мимырт пиғылымыз жоқ. Бірақ, жоғарыдағы пікірді әдейі айтып отырмыз.

Неге десеңіз, Мұхтар Әуезов секілді сөз зергерінің өзінен кейінгіге өзгеше мектеп болғандай ұланғайыр тіл байлығын тексеру өзгелердің тілін жүдету үшін емес, ұстарту мақсатымен ұштастырылуы шарт. Сонда ұлы жазушының түпсіз терең сөз мұхитына сүңги жүзіп жүріп, шын мәніндегі інжу-маржанын ғана іздеп табуымыз, қастерлеуіміз, өзгелерге үлгі

етіп ұсынуымыз қажет. Ондай қасиетті байлық Әуезовте ұшан-теңіз. Әйтпесе, жоғарғы мысал секілді жекелеген сая түсті терең, солғындау түсті сұлу деп лепірсек жазушының тіл байлығы жайлы жұртшылық ұғымына қиянат жасаймыз да, көрер көзге өтірік айтқан боламыз және сол арқылы жас қаламгерді шеберлікке емес, олақтыққа мегзейміз. Бұл зиянды нәрсе, бұлай ету жөн емес, бірақ, жасыратыны жоқ, кейбір дүбара әдебиетшілер, амал нешік, осылай етіп жүр. Бұған өкінбеске болмайды.

Осы мысалымен З.Қабдолов кейінгі жас қаламгерлерді тілдің көркемдік қасиетін қадірлей білуге, Мұхтар Әуезовтей сөз зергерін құрметтей білуге үндеген.

Әдебиет теориясының негіздерін барлық түр, жанр, бағыт жағынан толық түсіндіруді, сөйтіп, қаламгерлер қауымына, әдебиетшілер қауымына хал-қадірінше тағылым беруді мақсат еткен автор «жазушы» деген атты ардақтай білуді қалайды. «Жер жырт, етік тік, тағы бірдеңе жасап тамақ асыра, бірақ, жазушылықты кәсіпке айналдырушы болма!» деп Лев Николаевич Толстой айтқан пікірді дамыта сөйлейді. Әдебиеттегі кәсіпкерлікке жол бермеу үшін әдебиет теориясын жетік меңгеруіміз өте қажет деген тұжырым аңғартады.

Жалпы прогресшіл әлем әдебиетіндегі, оның ішінде біздің советтік әдебиет топырағындағы әдебиет теориясы негіздерін зерттеумен шұғылданушылар аз емес. Олардың байламдары, анықтамалары негізгі мәселелер төңірегінде бірлік тауып, бірін бірі толықтырып, байытып жатқанмен, қайсыбір мәселеде басы бірікпей жүрген әр қилы пікірлер де бар. З.Қабдоловтың мына еңбегінен де автордың тек өзіндік топшылауларын кездестіреміз. Мысалға мынаны оқылық:

«Мектеп оқушыларына әдебиет мұғалімдері қашаннан бері образдың тек екі-ақ түрін атап, түсіндіріп келеді. Олар - жағымды образ және жағымсыз образ. Әрине, бұл түрлердің белгіленуінде әжептеуір логика бар: суреткердің өз шығармасындағы әр образды жасау тенденциясына қарап, әр образды мінез- құлқына, кескін-кейпіне, іс-әрекетіне қарап, оны не ұнатамыз, не ұнатпаймыз...

Ал енді, дұрысын айтар болсақ, образдарды дәл осылай топтастырудың өзі аса ірі эстетикалық сауаттан, немесе талғам мен талаптан туған нәрсе емес. Мектеп оқушыларының ұғымына оңайырақ болу үшін, әрине, әлі де жағымды, жағымсыз деген анықтағыш сөздер қолданыла тұрар, бірақ университет қабырғасында бұл секілді жағдай, жайдақ ұғыммен місе тұтуға болмайды.

Неге?

Негесі сол, - алдымен осынау жағымды, жағымсыз деген ұғымның өзі ерсі. Образ дегенді бір тірі адам деп ұғар болсақ, ойлап қараңыз, өмірдегі адам атаулының бәрін жағымды, жағымсыз дегендей ап-анық екі топқа, дәлірек айтқанда, екі сортқа бөлуге бола ма? Осының өзі тіпті мүмкін бе? Ылғи ғана жағымды, немесе ылғи ғана жағымсыз мінез-құлықтан құралған адамдық бітім не болмыс бола ма? Жоқ, бұл қиын...»

З.Қабдоловтың кітабы жоғары оқу орындарына оқу құралы делінгенмен, бұл – қазақ әдебиеті теориясы негіздері жөніндегі бірден-бір көлемді еңбек. Ол қайталап қана емес, бүкіл әдебиетшілер қауымына ортақ игілік. Ендеше, жағымды, жағымсыз образ жөніндегі пайымдауы – ортақ талқыға салынған пікір.

Меніңше, сыншы бұл тұста тым жадағай сөйлеп отыр. Мәселе «өмірдегі адам атаулының бәрін жағымды, жағымсыз деп екіге бөліп, шекарасын айырып тастауда емес қой. Мәселе әдебиет әлеміндегі, шығарма арқылы паш етілетін жаңа мен ескінің, жақсылық пен жаманшылықтың майданындағы адамдар бейнесінде емес пе! Бұл майдандағы бітім таппас, әлі сан ғасыр бойы өзара күрестен өтер екі топ өкілдерінің образын енді қалай атау ләзім? Жағымды, жағымсыз деген күнде ұнамды, ұнамсыз деу керек. Немесе оңды образ, оңсыз дейсіз бе? Қалай атағанмен, әйтеуір біріне-бірін қарама-қарсы ұғымда атауға мәжбүрміз ғой. Олай болса, қалыптасқан терминді оғаш, ерсі көрудің реті жоқ, жағымды, жағымсыз деген сөздерге ауызекі айтылатындай жалаң мағына берудің қажеті жоқ.

Сөзге мағына беру дегеннен барып еске түседі, автор кейде қайсыбір сөздерді өз орнына қолданбапты. «Бүгінгі буржуазиялық эстетика... суреткердің саналылығын емес, сәбилігін жақтайды, өмірдің қайшылығын көрмеуін өалайды» дегенді алайық. Әлбетте, «сәби»

- «нәрестенің», немесе «баланың» синонимі ғана емес, кіршіксіз таза жаратылыс деген поэтикалық ұғым беретін сөз. Яғни сөйлемдеқолданылғаны обал болған.

«Өмірдің ұшқыны» повесімен студенттер өмірінен сыр шерткен, «Жалын» романымен мұнайшылар ортасына барған, әдеби сын – зерттеу еңбектерімен мәнді мәселелерді насихаттап жүрген жазушы, сыншы филология ғылымының докторы Зейнолла Қабдолов әдебиет теориясы тақырыбына қалам тартып, айтулы іс атқарғанын атап айтуымыз керек.

ҒАРИФOLЛА ЕСІМ

философия ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҒА академигі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры

СЫНЫ КЕТПЕЙТІН СЫРБАЗ ТҰЛҒА

"Жақсы адамнан қол үзбе, шөлдегенде сусының" - атадан мирас болып бізге жеткен сөз. Жалғанда шөлдемейтін жан бола ма? Адам тумысынан шөлге жерік. Жазушы, академик, профессор Зейнолла Қабдолов шөлдеген жанға сусын болатын, өз сөзімен айтсақ, жарығы да, жылуы да мол жан болатын. Сондай мол қуатты, жылы жүректі, дархан көңілді ұстазымыздың ағалық, достық ниетіне талай тәнті болған жағдайым бар. Әркім әр нәрсені өз түсінігімен, өзінің өмірлік тәжірибесіндегі істерімен аңғармақ, бағаламақ.

Осы қалыпта сөйлесем, менің Зейнолла Қабдоловпен бетпе-бет кездесіп, табысып, тіптен шүйіркелесіп сөйлескенім 1989 жылдың қаңтар айында болды. 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасынан кейін сол кездегі коммунистік партиясының орталық комитеті жанында ұлттық қатынастарды зерттейтін орталық құрылды, оның директоры профессор Марат Сужиков болды. Мен осы орталыққа Семей қаласынан арнайы шақырылып, қызметке орналастым. Менің Зекемен танысқаным осы күндерде болды. Отбасым көшіп келмеген соң, көбінесе санаторияларда тұрып жүрдім. Реті келгенде таза ауалы жерге орналасқан Қазақстан Жазушылар одағының демалыс үйіне жолдама алып, тұрып жаттым. Бұл демалыс үйінің өз ерекшелігі бар екен, әсіресе, кешкі тағам кезінде бәрі дуылдасып дастарқан басында бір отбасының жандарындай шүйіркелесіп дәм ішеді екен. Демалыс үйінде мен танитын жазушылардан Сафуан Шаймерденов, Зейнолла Қабдолов, Хасен Әдібаев, Адам Мекебаевтар демалып жатты. Осындай кешкі астың бірінде Зекең маған бірер көз қиығын салды. Мен жалпылама сәлемдескенмен, Өзге ишарат жасағаным жоқ. Келесі кешкі аста қасында екі "нөкері" бар Зекең, бір жерден келгенге ұқсайды, алдындағы аспазшы әкеліп қойған дәмге назар аудармастан:

Мына отырған азаматты бұрын көрмегем-ау, - деді.

Тез сөйлейтін Хасен Әдібаев ағамыз:

- Бұл азаматтың есімі - Ғарифолла, - деді. Ары қарай Зекең бірден:

- Әй, бұл Ғарифолла болғанда, Семейден келген Есімов емес пе? - деді.

Хасекең құптап:

- Иә, соның дәл өзі, - деді.

Ойымнан кетпеген соң айтып отырмын, Зекең дархандығы осы алғашқы кездестіргенімде-ақ ашылып сала берді. Ол:

- Ал, тамақтарыңды келген соң ішіндер, жүріндер мына Ғарифолламен кездескенімді сендерге жуып берейін, әйда кеттік, - деп, он шақты азаматты бөлмесіне алып келді. Жатқан жері жайлы люкс екен, бәрімізге орын табылды. "Мен мынаны Ғарифолла, енді Ғареке дейтін інім үшін ашамын" деп, бүтін шөлмекті өзі ашып, бәрімізге құйды, біз іштік, неше түрлі сөздер кетті, мәселе онда емес, нендей сөздер қай жерлерде айтылмай жүр дейсің, көріп жүрген құрмет, қошеметтер де, құдайға шүкір, аз емес, айтпағым, менің қасиетті Зейнолла Қабдоловтың әлеміне қалай кіруімде еді. Осы күннен бастап дүниеден озғанға дейін менің отбасымның

реніші мен қуанышының бірінен қалмаған аға еді. Алматы деген ұңғыл-шұңғылы мол, мен сияқты сырттан келген адамға, шынында қауіп-қатері көп қала болатын. Мен түгіл, осы Алматыда өсіп-өнген азаматтардың өздері де сүрініп жатқанда, әрине абай болу керек-ақ еді. Осындай тұста бірден мені Зекең өз қамқорлығына алып кетті, сақтыққа үйретті, ақылын айтты, жақсы адамдармен таныстырып қана қойған жоқ, әдемілеп табыстырды, сонай жанның бірінің есімі әлемге әйгілі, бүгінде ерекше құрмет тұтатын жазушы Әбдіжәмил Нүрпейісов, асыл академик ағаларым: Серік Қирабаев, Зәки Ахметов.

Ол кезде Жазушылар одағында жиын жиі болатын, сондайдың бірінде «Жұлдыз» журналы бетіндегі сын материалдарға шолу жасау үшін маған сын секциясында баяндама жасау тапсырылған. Сын секциясының төрағасы – Серағаң. Баяндамада Лениннің "Партиялық ұйым және партиялық әдебиет" деген мақаласы туралы "Бұл әдеби сынға кейбіреулер жазғандай, методологиялық қызмет атқаратын мақала ғана емес, Ленин партиялық әдебиет деп көркем әдебиетті айтпаған, егер олай десе, ол қателік, көркем әдебиет ешқашан партиялық болмайды" деп қойып қалдым. Отырғандар ішінде біршама профессор - әдебиетшілер бар еді, бәрі үнсіз қалды. Жарыссөзде сөз алған Зекең:

- Сераға, осы Ленин сөзі шынында көркем әдебиет туралы жарытып сөз айтпаған, мына Ғарекен дұрыс айтып отырғанға ұқсамай ма? - деп соңын қалжыңға аударды.

Мәжілістен кейін бірге шыққанда Зекең "Сен өзің Орталық Комитетте қызмет атқарасың, бірақ Ленинге өштігің бар екен, алайда байқа", - деді. Сәл ойланып, "осы Лениннің де күні таяғанға ұқсайды, баяғы заман болса, былай екеуміз бірге шықпас едік", - деді. Бұл 1989 жылдың көктем айы болатын. Ол кезде коммунистік партия күшінде, бірақ осындай сөздер, әсіресе, Мәскеу жақта жиі естіліп жататын.

Академик Зейнолла Қабдоловтың достық көмегі мен 1994 жылы докторлық диссертация қорғау барысында мейілінше көрінді. Менің жұмысым туралы қауесет сөздер шыға бастады. Ол ғылыми жұмыс емес, Абай туралы тек комментарий деген сияқты. Докторлық диссертацияның тақырыбы: "Абай дүниетанымындағы Алла мен Адам болмысы". Шынында, тосын тақырып. 1- шілдеде қырық бес градус қапырыққа қарамай қорғауға Зейнолла Қабдолов бастаған академиктер: Серік Қирабаев, Жабайхан Әбділдин, Әбдімәлік Нысанбаевтар қатысып сөз сөйледі. Ресми оппоненттерден кейін іле - шала мінбеге шыққан Зекең ағыл - тегіл сөз сөйледі, есімде анық қалғаны:

- Ғарифолла Есім философияны ұлттық рельске салды, бұл ең басты табыс, ал ұлттық рельске нені, қалай салды, оны Канттың философиясын кантша шағатын, академик - мына отырған Жабайхан Әбділдин баға берсін, - деді. Жақсылық жалғасты болсын деген болуы керек, Зекең мені Ұлттық Ғылым академиясына мүше - корреспондент болып сайлануыма белсенді қызмет атқарды, одан бергіде Мемлекеттік сыйлыққа ұсынылған мәжілістегі еңбегі әрі адалдығы естен ешқашан кетпек емес. Осындай жақсы істі Зекең өзінің жүздеген шәкірттеріне, інілеріне жасағанының талай куәсі болдым, ал мен білмейтін ол кісінің айналасына жасаған жан жомарттығы қаншама?!

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің ректоры академик Төлеген Әбдісағиұлы Қожамқұловтың тікелей шақыруымен философия және саясаттану факультетіне декан болып келгенімнен кейін Зейнолла Қабдоловпен аралас жиі бола бастады. Есіме түсіп отыр, 2002 жылы желтоқсан айында академик Зейнолла Қабдоловтың жетпіс бес жылдық мерейтойы болды.

Салтанатты мәжілісті ректор Төлеген Әбдісағиұлы Қожамқұлов жүргізіп отыр Президиум столы басында Зекеңнен басқа академиктер Өмірзақ Сұлтанғазин, Серік Қирабаев, Зәки Ахметовтер болды. Ақын Темірхан Медетбек ұстазына арнап келісті өлең оқыды, ол әсерлі болды. Жұрт алдында Өмірзақ Сұлтанғазин тебіреніп сөз сөйледі, кезек академик Серік Қирабаевқа келгенде, ол кісі Зекеңнің бір көрген адамын мақтап, мадақтап, бір көтеріп тастайтын ерекше қасиеті туралы айта келіп, ол өзінің ұстазы Мұхтар Әуезовтен жұққанын айтып оның дәлелі ретінде Мұқаңа қатысты шағын естелік әңгіме айтты: "Бірде Мұхтар Әуезовті шәкірт аспиранты дәмге шақырып, жұбайы Валентина Николаевна және мені ертіп апарды. Аспирантта не күй бар, сірә, жалға тұрған екі бөлмелі пәтері бар екен, көзім түскені

дастархан да жағдайға сәйкес. Мұқаң есіктен енгеннен Валентина Николаевнаға "Валя, мынаны қарашы, қандай пәтер, қандай кең балкон" деді. Мұқаң мақтап тұрған балкон екі адам әзер сиятын шағын, одан стол басына отыра бере, орышалап "қандай дастархан" деп таң - тамаша болды да қалды. Мұқаңның мұнысы не деп мен отырмын. Бүгінде ойласам, ол Мұқаңның кемеңгерлігі екен, байғұс аспирант келіншегі екеуі онсыз да қысылып жүргенін сезген ол, көңілдерін көтеру мақсатында айтып жатқан мақтаулары екен". Мен Зейнолла адамды жаппай мақтауды, көтеріп отыруды қайдан үйренді десем, ол бұған ұстазы Мұхтар Әуезовтен дарыған қасиет. Иә, адамды көтермелеп сөйлеу оған сенім арту, оның бойындағы қуатын сыртқа шығарудың тәсілі. Кейбір ағайынның қасында тұрғанда ақырзаман шынымен келе жатыр ма екен деген ойға қаласың, сөйтіп ол адамнан алыс жүргенді қалайсың. Адамды мақтауды білмей, тек жамандауды кәсіпке айналдырып алған ағайынды көргенде, "айналайын" деп құшағын ашып, мейірлене басып келіп, қолыңды жылы алақанына салып, еміреніп тұратын Зекең көз алдыма келеді де тұрады. Жақсы адам - шырақ секілді деген рас сөз. Ол алыстағы жарық, жақындасаң жылылық береді. Зекең өмірде сондай, жарық шамдай болған жан еді. Адам жер бетіне қуаныш әкелуге себепші ретінде жаратылған Алланың пендесі болған соң, әрбір жанның өзгелерге тигізер әсері болмақ. Зекеңнің қашан болмасын, қойын-қонышында қуаныш толы болатын, ол кісінің адам тоңатын суық сөз айтқанын, адамның еңсесін түсіретін одағай сөз айтқанын көрмеппін. Кей-кейде Зекең ашуланғанда әлдекімдер сияқты бықсып, көп сөздер айтпай, бір-ақ сөзбен ғана өз ренішін білдіріп, артынан көбінесе дастархан әңгімесін айтып кететін. Жапондықтар әкесінің өлгенін күліп тұрып айтады деуші еді, онысы менің қайғым сенің көңіліңе дақ түсірмеуі керек деген әдептілік. Зекеңнің ашуы да, реніші де қасындағыларға ауыртпашылық әкелмейтін, тіптен сені өзі көңілдендіргісі келіп отырғанға ұқсайтын. Шырт етіп ашуланып, сырт етіп сынып, өмір бойы илікпей, кешірімді болмай, тасжүрек болып кететіндер де баршылық. Халық айтқандай "жақсы адамның ашуы жібек орамал кепкенше" дегендей, жібекке су тұрушы ма еді, сол сияқты жақсы адамның бойында ашудың тұрақтауына, кекке айналуына орын болмайды, Зекең сондай жан еді.

Махамбет ақынның туғанына 300 жылдық мерейтойы жақсы өтті. Бұрынғы Гурьев, қазіргі Атырау суретпен салғандай әдемі әрі сүйкімді қалаға айналыпты. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылы іссапармен келгенде көргенім, қара лай батпақ еді. Бүгінде тап-таза, сәнді қала болып шыға келген. Той Исатай мен Махамбетке арналған ескерткіш кешенінің ашылуымен басталып, қаланың Мәдениет үйінде ақынға арналған салтанатты жиын болды. Зал лық толы. Алматыдан аранайы самолетпен келген зиялы қауым және әр облыстан келген қонақтар да бар. Салтанатты мәжілісте Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев тамаша әрі тағылымды баяндама жасады, одан кейін жарыссөзде кезек Президиумда отырған академик Зейнолла Қабдоловқа тиді. Жұрт тып- тыныш, маса болса ызыңы естілер еді, бәрі академик не айтады деп күтуде. Зекең өзіне тән байсалдылықпен сөзін ілгері тарихтан бастап, бүгінгі тәуелсіз ел тынысы, оның басшысы Нұрсұлтан Назарбаев туралы төгіле сөйледі. Қисынды сөйледі. Зекең ойды мөлдіретіп төгуші еді ғой, оның шешендігі баяу қоңыр үнімен бейнеленгенде, тыңдаушыға ерекше әсер қалдыратын. Бір сөзін қалт жібермей тыңдадым, ол Президенттің кемеңгерлігін толық ашты десем, артық болмас. Мен Зекеңнің парасаттылығына тәнті болдым, бірақ мәжіліс соңынан гу-гу әңгімеден аңғарғаным, сөз сөйлесе көз шығара айтқанды ұнататын ағайынға Зекеңнің сөзі дәмді емес, тәтті көрініпті. Мен болсам Зекеңді тыңдап отырып, оның сөздерінің тереңдігіне тамсана отырып, Махамбеттің бет қарпиды отжалынды өлеңдерін еске алып "Тентектіктің көкесін мен кезінде көрсеттім ғой, енді заман басқа, заң басқа. Елге де, жерге де қазақ иесің, ендігі сөз сабырдың сөзі болуы керек, бауырым", - деп Махамбеттің рухы Зекеңнің құлағына сыбырлап тұрғандай көрінді маған сол жолы. Қоғам қайраткері Зейнолла Қабдолов сол жолы сабырдың сөзінің майын тамызып тұрып, мөлдіретіп айтты, жұрт қол соқты, сөзді Президенттің жылы қабылдағаны аңғарылды.

Өзекті жанның тағдыры - күндердің күнінде дүниеден озу. Адамның саналы ғұмыры осы күнге дайындық деуге де болар. Абай адамның жер бетіндегі тынысы таусылатын күнді дәп басып, "таусыншақ күн" десе, Шәкәрім әркімнің алдында тұрған қиын бір күн бар деп еді.

Қалай айтылса да, өлім - ақиқаттың анығы, Алланың аманаты екеніне дау да жоқ, күдік те жоқ. Мәселе соны тірі жүргенде түсінуде. Зейнолла Қабдолов таусыншақ күнге мол даярлығымен жетті, пенділікке салынып, арманы да жоқ деуге болар еді, егер оның қаламының сиясы таусылмағанын, ақылының дариядай тасып, сөз маржанын тізіп жүргенін көрмесек, білмесек, естімесек. Зекеңнің аяқталмай қалған шаруасы мол болатын. Ойлаймын, тегі кемелді жан суалып барып таусылмайды, керісінше, телегей-теңіз дарияға айналып барып, қол бұлғап қоштасып сала бермек. Зекең тірілерге айтар сөзін аяқтаған жоқ еді, таусылған жоқ, тарыққан жоқ, тек қана өзі айтқандай оянбайтын, ертемен тұрып тағы да тұрмыстың әбігеріне түспейтіндей мәңгілік ұйқыға кетті. Адамның жанын, сірә, адам түсініп болмас деймін. Кешегі бірге жүрген Зекеңнің кейбір мінездерін бүгін ойыма алып, қисынға салып көрсем, оларды сау ақылмен түсіндіре алатын жайлар емес екен. Адамның мінезі - Алланың күдіреті. Оған талай рет көзім жетіп жүр. Мінезді тәрбиелеуге, біршама қалыптастыруға болады, бірақ мінездің табиғаты сол Жаратушысы жіберген қалпынан шығып, өзгеріп кеткен емес. Мінез деген - адам болмысының көркі. Адам көрікті де , көріксіз де болуы мүмкін, сондағы өлшем осы мінез.

Мінезді адам тұз тағысындай қолбалалыққа ешқашанда көнбек емес. Зекең де заманының қолбаласы болмай, өзімен-өзі болып өмірден өтті. Сонда Зекең мінезінің ерекшелігі неде дегенде, менің аңғарғаным, ол мәселенің не оң, не сол жағына ықпай, тура ортасында болды. Оң мен солдың дәл ортасын табу әр пенденің қолынан келетін іс емес, ол үшін көрегендік қажет. Зекең мінезінің ерекшелігі - оның көрегендігінде. Көрегендік дегеніміз - әлі болмаған істің мәнін сезіну. Бұл қасиет қайраткерлерге тән. Зекең мінезінің енді бір ерекшелігі, оның қайраткерлігінде болатын. Шын мінез - таза мінез. Ал, таза мінез талғамды қажет етпек. Талғам сәл нәрседен басталып, дүниетанымдық иірімдерге бастамақ. Дос таңдау, жар таңдау, кәсіби істі таңдау - мұның бәрі мінез тазалығын қажет ететін жайлар. Мінез тазалығын сақтау қиын шаруа, себебі ол үнемі талғампаздықты қажет етпек. Мінезге шаң түсіру, оны кірлету әркімнің қолынан келеді, ал оны әйнектей таза ұстау үшін мол қуат, жылы жүрек, нұрлы ақыл қажет. Демек, Зекең мінезінің ерекшелігін тағы бір қыры, оның талғампаздығы еді. Зекең бір көрген жанға өте жұмсақ, айтқанға көнуге даяр жан сияқты көрнетін. Ел оның сабырлылығын көнбістігі деп те қабылдайтын, ал осы жаймашуақ жанның табиғатында ешбір күшке алғызбайтын ыстық қайраты барын оны жақын білетіндер ғана анық сезетін. Табиғатынан болмысына айналған Зекеңнің турашылдығы, шыншылдығы керемет еді. Ол қасиет оның Тұлғалылығынан айқын аңғарылатын. Осы жалған ғұмырда Зекең не көрмеді, нені басынан кешірмеді, бірақ ол өзін-өзі болашаққа дін-аман сақтады. Сондықтан Зекең мінезінің тағы бір ерекшелігі - қарағайдың қарсы біткен бұтағындай қайсарлығы еді. Зекең ешкімнің ығымен жүрген жоқ, ол қандай қиын, шешуі жоқтай көрінген жағдайларда, өз жүрер жолын айнымай тауып отырды. Алыс-жақын емес, ол белгілі, бірақ жақын да алыс емес, егер оның нағыз жақын екенін білсең. Осы маған жақынды алыстатып, жолды ауырлатып жүретін ағайындар қылығын көргенде Зекеңнің мына бір сөзі есіме келеді. Кейбір күннің жарығына көлеңке түсіріп, әлденеге ырза болмай жауласып жүргендер туралы сөз болып қалғанда, ол "қайтесің, оларды тек аяу керек" деуші еді. Сонда Зекең жау мен жауласуға қауқары жетпей тұрған жоқ, ол жау көрмей тұр, жауығатын іс көрмей тұр, сондықтан ол адасқан жанға аяушылық білдіретін. Бүгінге ойласам, ол мейірімді жанның табиғи қылығы екен. Сондықтан Зекең мінезінің енді бір ерекшелігі, оның жан біткенге мейірімділігі еді. Ол бізді адамды жек көруге емес, жақсы көру мүмкіндігіне үйретіп кетті. Адамды жек көру жеңіл, оны жақсы көру қиын. Өмір болған соң адамдар арасындағы әр қилы мәселелер өсіп-өніп шыға бермек. Мұндай істе Зекең өртке су құюшы сияқты көрінетін маған. Тегі, жақсылық істің қуаты өлшеусіз болса керек, бүгінде менің қолыма қалам алып, сөз жазып отырған - Зейнолла Қабдоловтың мына жалған, бірақ жарық дүниедегі жақсы істері демекпін.

А.Ж. ЖАКСЫЛЫКОВ,
доктор филологических наук, профессор,
член Союза Писателей РК, переводчик

ВСТРЕЧА С АКАДЕМИКОМ-ПИСАТЕЛЕМ, ОПРЕДЕЛИВШАЯ ПУТЬ

1989 год сложился для меня не совсем удачно. Был завершен мой первый роман «Поющие камни». Сложный по проблематике и экспрессивный по стилистике роман был написан в предыдущем году, а в 1989 г. начались для меня, как автора, испытания. Рукопись с отказом или отрицательной рецензией вернулась из редакций журналов «Простор», «Дружба народов», издательства «Жалын». Хотя я поклялся, во что бы то ни стало опубликовать роман, на душе было тяжело. Я верил в жизнеспособность своего произведения (кстати, оно было опубликовано в 1997 г. в журнале «Простор»). В те годы я еще не знал, что этот роман станет первой книгой большого цикла из пяти книг «Сны окаянных», на написание которого уйдет более двадцати лет.

1989 год, начало лета. Была, кажется, первая неделя июня. Недавно только отцвели яблони, груши, сирень. Алма-Ата утопала в буйной зелени садов, упоительно журчали арыки, благоухали многоцветные розарии. Я прогуливался по скверу вдоль старой городской площади. По тому же скверу навстречу мне шел представительный мужчина в белом костюме. Я присмотрелся и понял, что внешность встречного знакома мне. Это был известный писатель, крупный ученый, академик Зейнолла Кабдолов. Все же нельзя было сказать, что мы были в отношениях знакомых людей. Проходя мимо, я как человек младшего возраста почтительно приветствовал его:

- Ассаламалейкум, ага!

Каково же было мое удивление, когда я услышал в ответ:

- Уалейкумассалам!

А потом в вдогонку услышал:

- Это ты, Аслан? погоди, не спеши, поговорить надо.

Донельзя удивленный тем, что академику известно мое имя, я остановился, подошел к нему. Пожав друг другу руки, мы разговорились. Кабдолов сказал мне:

- Я читал твои статьи в научных журналах. Они мне понравились.

Подумав минуту, он добродушно улыбнулся. Его лицо засветилось в необыкновенно доброй улыбке. Он спросил:

- Где ты работаешь?

- В Женпи.

- Не хочешь ли перебраться к нам на кафедру казахской литературы в КазГУ?

Тут я задумался, пытаюсь понять, не шутит ли академик? Разве бывает такое, что приглашают на работу в престижный университет прямо на улице во время случайной встречи?

- Вы не шутите? – все-таки спросил я.

- Никакой шутки. Все очень серьезно. На нашей кафедре казахскую литературу для русского отделения читает одна М.Г. Сармурзина. Она уже в почтенном возрасте, ей очень тяжело. Нужен активный напарник. По рекомендациям мы навели справки о тебе, - ты нам подходишь. Ну, как?

От сердца отлегло. Я понял, что академик не шутит, а на полном серьезе приглашает на работу в университет. В тот день я принял решение перевестись в КазНУ, флагман высшего образования в республике, да и во всей Центральной Азии.

С осени 1990 году я уже трудился в составе кафедры казахской литературы Национального университета, где заведующим был доктор филологических наук, профессор З. Кабдолов, ученик М.О. Ауэзова. Совместная работа – это, прежде всего, тесное общение с человеком, с личностью. Со временем мне стали открываться разные стороны характера этого удивительного, многогранно талантливого человека. Он часто рассказывал о М.О. Ауэзове, и

мы с интересом слушали его рассказы. В них было много неизвестного и неопубликованного о великом писателе. Мне довелось около 20 лет работать с З. Кабдоловым бок о бок, часто выполняя его поручения. И это дает мне право говорить о нем, как о крупном организаторе науки, писателе, литературоведе, переводчике. Не хотелось бы ударяться в похвалы... Просто он выше этого. Прежде всего, З. Кабдолов был личностью во всем, в науке, в литературе, в отношениях с людьми. Он всегда стремился раскрыть креативные, творческие качества, заложенные в человеке. Удивительно человеческий, демократичный, нестандартный, он умел расположить к себе, в работе был требовательный, никому поблажек не давал. Здесь надо признать, что его все любили, души не чаяли в нем. Ученики почитали его как великого человека.

У меня уже тогда была большая научная тема, над которой я работал ряд лет, совершил поездку в Ленинскую Библиотеку (г. Москва), где собирал материалы, работая в диссертационном зале. В 1990 г., когда я перевелся из КазГосЖенПи в КазНУ им. аль-Фараби, и стал доцентом кафедры казахской литературы, профессор Какишев Т.К. в присутствии академика З. Кабдолова сразу предложил мне заняться изучением генезиса религиозной парадигматики в казахской литературе. Я задумался. Тема была по своим идеологическим аспектам новой, безусловно, сложной, ибо раньше была запретной и относилась к, так называемым, белым пятнам в истории Казахской литературы. Академик З. Кабдолов охотно поддержал его, и я согласился, так как уже имел немало собранных материалов. Религиозной проблематикой я занялся уже в советское время, с 1985 года, поняв, что атеизм и органическое мировоззрение просто несовместимые явления. Через девять лет защита докторской диссертации состоялась, с чем и от души поздравили меня З. Кабдолов и Т. Какишев, серьезно повлиявшие на мою научную судьбу.

Со временем я обнаружил, что З. Кабдолов наблюдает не только за моим научным развитием, но и литературным, художественным. И мне было очень приятно сознавать это. По его поручению я написал докторскую диссертацию на актуальную тему теории и истории казахской литературы. Интересуясь моими писательскими делами, он просил дать ему почитать мои новые вещи. Он был в курсе того, что я работаю над романским циклом «Сны окаянных», серьезно увлекся и художественным переводом с казахского языка на русский. Опубликованные мои тексты непременно прочитывал и высказывал свое мнение на заседаниях кафедры, обращая внимание коллег на эту работу. Конечно, такое внимание со стороны З. Кабдолова, крупного писателя и ученого, стимулировало мою работу, поддерживало меня, как автора. Этот добрый, умный человек немало способствовал тому, что мое научное и литературное развитие проходило нормально, с хорошими результатами. Я имею полное право назвать его своим учителем, наставником.

ҚАНСЕЙІТ ӘБДЕЗҰЛЫ,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры,
филология ғылымдарының докторы

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ МАХАМБЕТ ТҰЛҒАСЫ

Суреткер жазушы Зейнолла Кабдоловтың қаламынан проза жанрында бірнеше құнды туындылар дүниеге келді. Жетпісінші жылдары жарық көрген «Біз жанбасақ...» роман-диалогиясы қазақ әдебиетінің алтын қорынан орын алған көркем шығарма десек артық айтпаймыз. Заманауи тақырыпқа қалам тербеген қаламгер аталған шығармасында көркемдік бітімі мүлдем бөлек бірнеше тың кейіпкерлерді қазақ әдебиетіне алып келді. Сондықтан да бұл роман-диалогияны кезінде қазақ оқырманы жылы қабылдап, жоғары бағалады.

Қазақ прозасындағы сол тұста жақсы көріне бастаған интеллектуальды бағыттағы соңғы, жаңа тынысты шығармалардың көш басында осынау роман тұрды. Әдебиет сыны романның әсіресе осы құндылығын баса көрсетіп, жарыса жазды. Сардар, Қабен, Тайман

сынды жаңа кейіпкерлер көркемдік жинақтау биігінен табылған, қаламгердің суреткерлік дарынын айрықша жарқыратып көрсеткен типтік бейнелер ретінде әдебиет төріне көтерілді.

Тура осы арнада, өзінің суреткерлік қолтаңбасынан көз жазбаған қаламгер араға уақыт салып Әуезов бейнесін де әдебиетімізге алып келді.

«Менің Әуезовім» роман-эссесі де тұлға және заман тақырыбын тереңнен тартып бейнелеген, тарихи шындықты үлкен ауқымда көркемдік тұрғыдан жинақтап бере алған бірегей туынды ретінде оқырман жүрегіне жол тапты. Мемлекеттік сыйлыққа ие болған бұл роман да З.Қабдоловтың көркем прозадағы көп жылғы шығармашылық ізденістерінің бір белесі ретінде әдебиет тарихында қалды.

Саңлақ суреткер, ғұлама ғалым, әлемдік әдебиеттің классигі Мұхтар Әуезовтің жеке тағдырынан бастау алатын оқиғалар тереңдей келе ұлы тұлғаның тұтас өмір жолымен, қаламгерлік жолымен, сол заманның тарихи шындығымен сабақтасады, қатар ашылады. Әуезовтің күллі кісілік болмысы, жан дүниесі, жеке басының трагедиясы нақты оқиғалар арнасында суреттеледі.

Жазушы Зейнолла Қабдоловтың көп жылдар бойында іштей дайындалып, ойына алған, осы мақсатта деректер жинастырып, жүрек түкпірінде сақтап жүрген, жанына жақын тақырыбы қазақтың алдаспан ақыны Махамбет бейнесін сомдау болатын.

«Менің Әуезовім» роман-эссесінен кейінгі күрделі туындысы - Махамбет бейнесіне қалам тартқан қаламгер бұл романын толық аяқтап үлгермеді. Оу бастан Махамбет тағдыр кешкен тұтас дәуірді толықтай қамтып, сол кезеңнің тарихи шындығы мен тарихи тұлғаларды қатар ала отырып, бүгінгі заман биігінен ой толғағысы келген қаламгердің аяқ алысы, қалам сілтесі бірден сезіледі.

Ой ауқымын кеңге салған, суреткерлік, көркемдік жинақтаудың эпикалық биігіне қол артқан автордың суреттеулерінен болашақ туындының терең тынысы, көп қырлы болмысы бірден көзге түседі.

Бұл туындының алғашқы тараулары З.Қабдоловтың өзі дүниеден өткеннен кейін жарық көрген бес томдық таңдамалы шығармаларының бесінші бөлімінде «Мұз үстінде от жаққан» атты тақырыппен жарық көрді. Болашақ романның алғашқы беттеріндегі оқиғалардан-ақ оқырманға терең әсер тастайтын «Арыстан еді-ау Исатай», «Қаһарман ақынның тағдыры мен тағылымы», «Айбын мен айдын», «Ақын өлімі» (роман эскиздері) деп аталатын атаулар бір-бірімен іштей сабақтасып, тұтас дүниенің енді көтеріле бастаған қабырғаларын көзге елестетеді.

«Ақын өлімі» тарауында тұтаса бастаған басты идея, тартысқа толы сюжет шырғаландары қылаң бергендей. Махамбет қазасына байланысты өрбитін оқиғалар суретінің алғашқы арналарын Зекең өзіне тән құнарлы тілмен, суреткерлікпен, өзіне тән стильде қағазға түсіріп үлгірген екен. Өте әсерлі, тартымды оқылады.

Жазушы бірден Бөкей ордасына байланысты тарихи оқиғаларға баға беріп, тарихи ретроспектива аясында бірнеше шегіністер жасайды. Еділ-Жайық арасын бейбіт жайлаған қалың қазақтың тарихи тағдыры қалайша замана көшінде сан қайтара сынға түскені де жазушы жинақтауларында суреткерлікпен көрініс табады. Жазушы ой ауқымын кеңге салады. Тарихи деректер шығарма тініне әдемі кірігіп, болашақ Махамбет тұлғасына барар жолды саралай түседі.

Жәңгір туатын жылы патша ағзамның жарлығымен Бөкей сұлтанның қашаннан бергі арманы орындалып, Еділ, Жайық – екі өзен арасы түгелімен Бөкей Нұралыұлына мәңгі-бақи меншіктеліп берілді. Бұл бұған дейін ешбір қазаққа жасалмаған мырзалық еді. Еділ, Жайық арасын бұдан бұрын жоңғарлар таптап, қалмақтар жайлап бұларды патша жасауылдары казактар қуып шыққан соң көп уақыт бос жатқан қызыл шағыл боз дала болатын. Сол дала енді күтпеген жерден Бөкей сұлтанға берілді. Бұған жұрт таң қалды:

- Япырмай, тас сараң патша қалай қиып беріп жүр? – десті. Оны біреулер түзетіп:
- Бос жатқан жер, ұстап тұратын адам керек, неге бермесін! – деді.
- Жоқ-ау, қазаққа қалай қиды деймін ғой.
- Бөкей де жарты қазақ, жарты орыс емес пе? Берген содан соң.

- Қалай орыс болады Бөкей?
- Көк көз ғой, орыстан несі кем?
- Солай екен-ау!

- Солай болғанда қандай? Биыл туған ұлы Жәһангердің де көзі көкпеңбек. Бұл да орыс, әкесінен аумайды, аузынан түскендей...

Бұлардың бәрі қаңқу. Өсек.

Тумыстан асыл жаралған ақылды, парасатты Бөкей не істеп жүргенін өзі біледі. Хан тұқымы, төлеңгіт емес, төре Бөкей сонау Шыңғыстан бергі ата-бабаларының орыстан шылбыры үзілмей келе жатқан тағдыр үрдісін бұл да бұза алмады. Қазақтар орыссыз өз алдына дербес ел бола алмайды деп білетін. Ойда – орыс, қырда – қытай. Шылбырдың бұрышын қара қытай ұстаған жөн бе, әлде қазақтың көзі үйренген сары орысы дұрыс па?

Әрине, отаршылар аяққа тұсау салмақ түгіл шідер салса да, қытайдан орыс дұрыс деп білді. Әрине, Бөкейдің мойнына ілінген үзбелі түйме жай түйме емес, оның өзіне, өзі басқаратын халыққа салынған отаршылдықтың қыл бұрауы да еді. Бұл бұғалыққа көнбеуге Бөкей ханның да, оның қай заманда да құлдықтан, азап пен бейнеттен арылмаған бодан халқының ешқандай лажы жоқ еді».

Осылайша тарихи шындықты ой елегінен өткізген қаламгер Махамбет бейнесіне барардың алдында Әбілхайыр, Бөкей сұлтан Нұралыұлы, Жәңгір хан сияқты тарихи тұлғалардың тағдырына да соғып өтеді. Болашақта Махамбет, Исатай бастаған ұлт-азаттық көтерілістің әлеуметтік себептеріне, тарихи тамырларына ой, парасат көзімен үңіледі.

Жалпы романда көп сөз болатын тарихи мекен Қарой, Қаройдағы Махамбет тағдыры, ақын ойын тұйыққа тірейтін шытырман түстің күдігі, осы тұстағы жазушы суреттемелері бүкіл романның идеялық жүгін ұстап тұрған бел омыртқадай көрінеді. Яғни «Түс», «Шер» деп аталатын тараулардағы сөз болатын оқиғалар сарыны, кең тынысты авторлық баяндаулар болашақ романның көп қатпарлы, көп кезеңдерді қамтитын күрделі шығарма ретінде жоспарланғанын анық аңғартып тұр.

Қазақ тағдырының ең бір күрделі, алмағайып кезеңін Жәңгір хан, Өтеміс, Исатай, Махамбеттей тарихи тұлғалар арқылы бейнелеуді мұрат тұтқан қаламгердің осынау шығармасының аяқталған нұсқасының қолымызда қалмағаны, әрине өкінтеді. Солай бола тұра Махамбет тұлғасына, Махамбет тағдырына арналған барлық шығармалардың ішінде З.Қабдоловтың осынау романының соңғы жылдары жарық көрген туындылардың арасында дара, шоқтығы биік көрінетіні сөзсіз.

Жалпы, осы орайда кішкене шегініс жасасақ, тұтас қазақ әдебиетінде Махамбет тұлғасына қалам тартқан қазақ қаламгерлері аз болған жоқ. Барлық жанрда, үлкенді-кішілі туындыларда Махамбет тағдыры шығарма өзегіне айналды. Алдымен қазақ поэзиясындағы Ы.Шөрековтің «Исатай-Махамбет» дастаны, Ж.Молдағалиевтің «Кек», Ж.Нәжімеденовтің «Жаңғырық», Ә.Кекілбаевтың «Махамбет», М.Шахановтың «Нарынқұм трагедиясы», Ф.Оңғарсынованың «Алмас қылыш» немесе «Махамбетпен қалай кездестім», М.Неталиевтің «Арыстан еді-ау, Исатай» поэмалары, Қ.Бекхожиннің «Махамбет қабірінің басындағы тебіреніс» атты толғауы, ақындар Х.Ерғалиев, О.Сүлейменов, М.Мақатаев, Қ.Мырзалиев, Ж.Әбдіраш, Т.Медетбек, Р.Ниязбек, И.Оразбаев, Ұ.Есдәулет, т.б. әр жылдары жарық көрген туындылары Махамбет тұлғасын әр қырынан сомдауға арналды.

Бұлардың арасында жаңа жанрлық форма өлең-роман да ұшырасады. Айталық, «Арыс» баспасынан жарыққа шыққан ақын Р.Ниязбектің «Махамбет майданы» атты туындысын осы қатарға жатқызуға болады. Екі жүз өлеңнен тұтастырылған поэзиялық шығарма Махамбет тағдырының барлық кезеңдерін қамтып қана қоймай, сол тарихи тұстағы қоғамдық-әлеуметтік сахнаға шыққан қазаққа белгілі тұлғалардың барлығының халық санасындағы орны да айшықталып шығады. Өлең-романның басты-құндылығы – бүгінгі заман рухымен терең сабақтасып жатқандығы.

Бұл қатарға сонымен бірге І.Жансүгіровтің «Исатай-Махамбет», Б.Аманшиннің «Жақия», Ғ.Слановтың «Махамбет», М.Ақынжановтың «Исатай-Махамбет», соңғы кезеңде жарық көрген С.Жүнісовтің, Ә. Таразидің, И. Оразбаевтың «Махамбет атты туындыларын, т.б.

каламгерлердің драмалық шығармаларын қосуға болады. Әсіресе, І. Жансүгіровтің отызыншы жылдары дүниеге келген «Исатай-Махамбет» атты трагедиясы сол тұстағы әдебиетіміздің шоқтықты туындыларының бірі болды десек қателеспейміз. Бұл драмалық шығарма сол заманның талабына сай жазылса да ішкі көркемдік қуаты, тілі, жазылу стилі тұрғысынан ақынның сәтті шығармаларының бірі болды.

Әсіресе Исатай батырдың қан майданда мерт болатын тұстарын бейнелейтін сахна көріністері, соғыстың тұтас суреті, осы арадағы Махамбет аузымен айтылатын астарлы толғаулар, қазақ елі мен жерінің тағдырына қатысты сол кездің өзінде көтерілген өткір ойлардың шығарма ішіне енуі Ілияс Жансүгіровтің қайталанбас қалам қуатын танытты.

Ал енді проза жанрында тарлан қаламгерлер Тәкен Әлімқұловтың атақты «Қараой» әңгімесі, Әнуар Әлімжановтың «Махамбеттің жебесі» атты романы, кейінірек дүниеге келген Берқайыр Аманшиннің «Махамбеттің тағдыры», Қажығали Мұханбетқалиевтің «Бас жұтқан бас», Ә.Сарайдың «Исатай-Махамбет», Нәбиден Әбуталиевтің «Қайран Нарын», Марат Мәжитовтың «Барлыбай түбіндегі ән», тағы басқа да қаламгерлердің прозалық туындылары алдымен ойға оралады.

Бұл туындылар несімен қымбат, несімен қадірлі? Авторлары қандай көркемдік ізденістерге қол жеткізе алды? Махамбеттің күрделі тұлғасын көркемдік тұрғыдан жинақтауда, сол тұстағы қазақ басына түскен бодандық, патшалық Ресей империясының қазақ даласында жүргізген отарлау саясатының қанқұйлы көрінісі, сонымен бірге ел ішіндегі, ағайын арасындағы зұлымдық пен сатқындық үстемдік құрған заман шындығын шынайы жеткізуде қай қаламгер қандай суреткерлік әдіс-тәсілдерге қол артқан екен.

Соған бір сәт назар тоқтатсақ, алдымен, Махамбеттің өмірі мен заманы туралы көркем шығармалардың ішінде Тәкен Әлімқұловтың «Қараой» атты туындысы айрықша дара тұрады. Бұл туынды көтеретін, арқау ететін көп қатпарлы әлеуметтік-қоғамдық шындық, осы арнадағы суреттелетін оқиғалар ағымының ауқымдылығы тұрғысынан келсек осы шығарманың бір өзі Махамбет тағдырының барлық кезеңін қамтып өтеді.

Елінен айрылып, жерінен ауып, қос қыраны – екі ұлын қатар жоғалтса да ақынның қанаты қайырылып, жігері құм болып жасығанын көрмейміз. Махамбет те ет пен сүйектен жаратылған жұмыр басты пенде, қаншама ауыр күрсініп, арыстан ұлдарын жоқтап, іштен жыламсыраса да, бірақ оның тұлғасы тауы шағылған, сағы сынған жанның кейпінен алыс. Тек қана көз алдында бақилық болған біртуар балаларын ойлап, есіне алғанда жүрегі елжіреп, көкірегі сары сағынышқа толады.

Әсіресе, балаларының Өтемістен туған ондай түгел атқа қонып жасақты қолға айнала алмағаны орны толмас өкінішті өзекті өртейді. Махамбет жапан далада жалғыз қалғанда жүрегіне жебедей қадалатын жалғыз жан жарасы осы ғана. Әйтпесе батыр рухы, ақын арнамысы бір сәтке де аласармайды, өзінің биік тұғырында қалады. Осы идеяны автор иін қандыра бейнелеп, әсерлі жеткізеді.

Ал енді, суреткер жазушы Зейнолла Қабдолов өз романының барлық тарауларында дерлік Махамбет тұлғасына, оның болмыс-бітіміне, қайсар мінезіне қайта-қайта айналып соғып отырады. Романның ішінде ерекше көзге түсетін бір ерекшелік – Махамбет, Исатай тағдыр кешкен табиғи орта, атамекен суреті кең ауқымда суреттеледі. Табиғат көріністеріне автор айырықша мән береді.

«Тайсойған да аумаған Нарын, Ойыл мен Жем арасын тұтастыра жалғап көсіле көлбеген жалпақ шағыл. Бұл да шағыл болғанда сусып төгіліп жатқан жалаңаш құм емес, қызғылт топырағы сұрғұлт шүйгінмен, кей тұстары жасыл шалғынмен қымталған көгілдір қоңырлықтар мен кең қолтықтар, белес-белес белдер, қырқа-қыраттар, қалың елге сая, мал мен жанға пана Нарын ханжайлау болса, бұл – саржайлау. Оңтүстік шалғайы Жем суынан басталатын Тайсойған солтүстігінде Бүйрекқұмға ұласып, Ойыл өзеніне тіреледі. Ойылдың дәл осы аралығында Сырым бөгеті, бөгет жиегінде даланың жалындай жалбырап тұрған бір шоқ терек бар. Мұны да Ақкөл мен Кезауызға қарай өткен жолаушыға көлеңке болсын дегендей Сырым батыр өз қолымен егіп кеткен көрінеді.

Кезауыз – кезауыз десе кезауыз, - оңтүстікке қыртыс-қыртыс қызыл шағылды қақ

айырып ағып жатқан Жарыпшыққан өзенінің солтүстіктегі Ойыл суынан жырылған жіңішке жылғаның толқыны терең Тайкеткен арнасына келіп тоғысатын құйылысы – табаны тастақ, жиегі қайраң құмды өткел. Бұл араның суы – жайылма, саяз, тізеден аз-ақ асады. Жағасы жайпақ. Сырым бөгетінен арғы Қараменнен Қаракөлге, одан әрі Қарабайға қарай сапар шеккен жолаушы арбадан түсіп, балағын түрініп, білегін сыбанып, бой сергітіп, ұйқы ашар салқын сумен бетін бір сипайды да, көлігін қылт етпеден ат емес өзі сүйреп өткендей арғы бетке шыға бере жайланып суын ішеді.

Содан соң пар аттың қамытын алып, делбелерін шұбатып, жағада жайқалған көк құраққа тұсаусыз қоя береді. Аттар шашасын салқын су шайған жерден тапжылып табан аудармастан қысқа дейін бояуын өзгертіп, буынын қатырмайтын балдырған бала құрақты бас салып шалғыша қияды да оқта-текте пысқырып қойып күрт-күрт, кірш-кірш шайнайды. Содан мінер жағынан иесі оралғанша орнынан қозғалмайды.

Ал иесі жағадан жоғары көтеріліп, шағыл шетіндегі шоқыға шығады, шешінеді. Шоқының іргесіне ырп-ырп соғып Жарыпшыққан ағып жатады. Нәрі тап-таза, жағасы-құмайт, түбі-тегіс ақ қайраң. Суының мөлдірлігі сондай ағыспен ығып, жүзіп келе жатқан шоршыма, сойқан балық шортан жағадағы адам қараны көріп кенет шошиды да толқынды құйрығымен бір ұрып кері бұрылып қашып кетеді. Соған бағып, бетінен түбі көрінген мөлдір су саяз шығар деп секіріп түсе қалсаң, үш кісі бойы тереңге шым батасың да кетесің.

Жарыпшыққан – сондай алдамшы өзен, тереңі тентек, тек беті ғана күледі.

Өтеміс пен Махамбет – әкелі-балалы екі салт атты Тайсойғанды екі күн аралап, бүгін үшінші күн дегенде Кезауыздан өтіп, күн шыға Сырым бөгетіне қарай бет түзеді. Бірақ бұлар жағаға шешінген жоқ, Жарыпшыққанға шомылған жоқ; күз салқын, күн желкем еді». Осылай төгіліп түсетін табиғат суреттері романның өне бойына айрықша құнар дарытып, қаламгердің тіл кестесін айшықтап көрсетеді. Зейнолла Қабдоловқа тән суреткерлік тіл, көркемдік бояу, оқырманға терең әсер тастайтын теңеулер үрдісі ой мен парасатқа суарылған.

Осындай суреттеулер Тәкен Әлімқұловтың «Қаройында» да сан қайталанады. Екі суреткер де ақын тағдырына, ақын трагедиясына жақындай түскен сайын табиғат көріністерінің бояуын қалыңдата баяндайды. Салқын күздің, желкемді күннің суреті екі шығармада да ұқсас қайталанады. Табиғаттың сұсты суреті Махамбетке қатысты өрбитін қанды оқиғаға астарлы мән береді. Осы арқылы Махамбет трагедиясына алып келетін күллі іс-әрекеттің динамикасы ширатыла, ширыға түседі.

Т.Әлімқұловтың шығармасында күтпеген жерден қызғыш құстың көрінуі, көң қарғаның ұшып жүруі, ботаның боздауы, сол кеште, апақ-сапақта айдың тұтылуы, барлығы ақын өлімін, оның ауыр қазасын шарықтау шегіне жеткізе суреттеуге жол ашады.

Зейнолла Қабдолов өз романында Махамбет қазасын суреттейтін эпизодтарды қағаз бетіне толық түсіріп, үлгеріп кете алмағанымен, бірақ ақын қазасына алып келетін барлық оқиғалардың дәлел-деректерін айна-қатесіз, нанымды, сенімді суреттеулер арқылы алып келеді.

Махамбет трагедиясына алып келетін оқиғалар тізбегі жазушы суреттеулерінде көп қырлы, полифониялық сипатымен есте қалады. Махамбеттің соңғы күндерде, жалғыз қалғанда, күллі өмір жолын көз алдынан өткізіп, ой тұңғығына батқан сәттерін суреттеген беттермен роман нүктесі төмендегідей қойылады: «Сол баяғы жалғыз үй, сол баяғы екі құлынды бие, екі боталы түйе, бір ат. Қазір боталар босатылып, құлындар ағытылған. Бәрі қосылғанда тоғыз құрапты; кәдімгідей көз кідіртер бір табын мал. Және бәрі қосылып, топталып, бірге жайылып жүр; тоғызы да Қаройдың Дендер жақ беткейінде-шідерлеулі кер арғымақтың төңірегіне шоғырланып, бір-бірінен қара үзбей жайылады.

Махамбет бірауық аспанға-бұрқыраған будай яки түтілген түбіттей будақ-будақ әуеде ілініп тұрып қалған қызғылт бұлттарға қарады. Алып аспанға айшық-айшық сурет салған қызыл бұлттар шынында да әр нәрсеге бір ұқсап кетеді. Махамбеттің көзіне мына суреттер Жасқұстағы Орда шаһары секілденіп кетті. Хан ордасына Теке жақтан келіп төте кіретін айдау жол бар-ды; мынау орданың сол Теке беті сияқты. Хан сарайының әшекейлі биік қақпасы, сарайдың екі қанатын кере созып әкететін көше-көше көп үйлер, тіпті оң жақтағы айдын –

Шалқар көл мен сол жақта қолдың саласындай тізіле самсап, жиекқұмды жағалай жосылып әрі асқан жал-жал жасыл теректер... Бәрі де қызғылт сары нұрға балқып, керемет көркем келбетпен Махамбеттің көзін арбап алды.

Махамбет аспандағы бұлтқа телміріп ұзақ тұрды; қызыға қарап, қатты толқып ойланып тұрды: «Япырмай, тіршілік түп-түгел жерден кетіп, аспанға көшкен бе, қалай!»... Жапан далада жалғыз қалған ақынның күллі ішкі жан әлемі, жүрек күйзелісі, атамекеніне, туған жеріне, туыс-бауырларына деген ұлы сағынышы, ұлы қайғысы, ұлы мұңы, барлығы ақынның осынау сана ағымы арқылы көз алдымыздан өтеді.

Осыдан кейін роман Махамбеттің басын шабуға келген бір топ жендеттердің, яғни «сау желіп, суыт келе жатқан тобырдың» оңаша отырған қараша үйге өңмендей кіріп, залым ойларын іске асыруға беттеген зымиян іс-әрекеттерін суреттеумен тәмамдалады.

Ары қарай Махамбеттің Ықлас бастаған опасыз ағайынның алдында алдаспандай арқырап сөйлеп, айыбын айтып, ат құйрығын кесісіп, шарт кетуі. Ызадан жарылардай болған жеті баскесердің қылыштарын ала ұмтылған қаскөйлігінен титтей де қаймықпаған, жаралы арыстандай жалғыз алысқан алып жүректі ақынның жан алысып, жан беріскен арпалысы.

Махамбеттің жантәсілім етер сәттегі Ұлы өкініші. Ұлы арманы. Осының барлығын жазушы ақ қағазға түсіріп үлгермеді.

Тағдырдың жазуы.

ҚАНИПАШ МӘДІБАЕВА,

М.О. Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының
бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ҚАЗАҚТЫҢ ҚАБДОЛОВЫ

Қазақ тарихында ұлт ұстазы мәртебесін алған санаулы тұлғаның бірі академик Зейнолла Қабдолов ағаның тікелей шәкірті болмағаныммен, рухани тағылымын алған көптің бірімін. «Қабдоловтың кафедрасы» атанып кеткен қазақ әдебиеті кафедрасына осыдан 32 жыл бұрын имене бас сұққан едім. Қадірлі жанашыр аға Зейнолла Серікқалиев: «Қанипаш, сені Зекеңе айттым. Барып жолық» деген.

Бала күннен ел мақтаны, еңсесі биік дара оқу орны ҚазГУ-ге ынтықпын. Қазақ тілі кафедрасынан әдебиет жағына ауысқым келетінін кіші Зекеңе бірде құлаққағыс еттім.

Зейнолла Қабдолов аға: «Біраз күтесің», – деп істің жайын айтты. Арада Тұрсынбек аға Кәкішұлының жаңа кафедра құрып жатқанын білдім. Сол кафедраға орналастым. Алдында Бақыт Ақбұзауова сіңлімнің ҚазГУ қызыл дипломы барларды жұмысқа алып жатыр дегенін естіп, баспадан Талғат аға Сайрамбаевтың қазақ тілі кафедрасына келіп орналасқан едім. Қарап отырсам, жаным қалаған кәсіппен айналысуыма, әдебиеттің шаруасына азды-көпті жұмыс жасауыма көп жақсы адамның қайыры тиді. Реті келгенде, шама-шарқыма қарай сол ақниет адамдар туралы жазып жүрмін.

Зейнолла аға туралы алғаш жазуым – осы, «Заман-Қазақстан» газетіне дос пейіл Жұмабай Шаштайұлы жариялаған мақала. «Зекең риза болып жатыр», – деп сол тұстағы кафедра меңгерушіміз Зинов Бисенғали айтқанда қуандым. Кейін, ұстаздық еңбегінің 50 жылдық дастарханында академик Зейнолла Қабдолов төрде отырған жақсы мен жайсаңның арасына шақырып алып: «Мақалаң үшін!» деп бетімнен сүйіп, ағалық, ұстаздық ілтипатын білдірді.

Бұл мақаланың жазылғанына да жиырма жылдан асып кетіпті. Күні кешегідей еді.

Өзі өмірден өткеннен кейінгі бір мақалама аяулы Сәуле апай, шын мәніндегі ел анасының бірі болып ғұмыр сүрген Қабдоловтың жары үйге хабарласып, ұзақ сөйлесіп, ризашылық айтты. Мақаламда Сәуле апайдың қыздар институтында оқып жүрген жылдарындағы тағдыр

жолы тоғыстырған Зейнолла ағамен арада болған өзім естіген бір қызық жағдай туралы айтқан едім...

Шығармашылықтың өмір ағыстарымен араласқан шымыр, озық қисындарын қағидамен орнықтырудың үздік үлгілерін жасауда Қабдолов мектебін қалыптастырған баршаға қимас, баршаға қымбат жанның жойқын беделінің сыры ең алдымен оның асқан талғамы мен артық талабынан бастау алатын әдебиеттанушылық зердесіне байланған.

Өрелі өлшемдер айтуына қоса ол адам ұлылардың ұлағатын бойына сіңірген, қанындағы ұлтының іргелі озған артықшылықтары көзге ұрған парасаттың, биік мәдениеттің иесі болды.

Қабдолов феноменінің сырына күнделікті тіршіліктегі кісілік ұстанымдары арқауынан үңілу аздық етеді. Баршаны ұйытқан, баршаға ұнамды жағымды ізгілік өрісінің іргесін қалаудағы басым қуат бастауы – Қабдоловтың әдебиеттанудағы еңбегі.

Қабдоловтанудың айқындай түсуге міндетті арнасы – осы.

Бұл бағытта академик Зейнолла Қабдоловтың алдын көрген, оның ар ісі атаған әдебиет шаруасын тындырып жүрген, озық істерге ұйытқы боларлық әлуеті өте айқын іні-дос шәкірттері бірталай ұнамды, орнықты қисындар айтып келеді. Келешек міндет – татымды толғамдарды, жүйелі ғылыми ойларды қабдоловтану кеңістігіне тұтас тартып, толықтырып, орнықтыру ісін қамдау, ұдайы назарда ұстау болса керек.

«Ғалымның зерттеу еңбектерінің әдіснамалық негізінің өзгеде жоқ, тек өзіне ғана тән ерекшеліктері бар.

... 3. Қабдолов сөз өнерінің теориясы мен әдіснамасы саласында өзіне дейін болған, бар тәжірибелік пайымдаулардың, теориялық қисындар мен қағидалардың, сондай-ақ талдау мен жинақтаудың, байқау мен бағалаудың, саралау мен даралаудың, ойлау мен ой дамытудың барлық ұстанымдарын, әдістері мен тәсілдерінің толық білгірі ғана болып қойған жоқ, оларды өзінің зерттеу еңбегі үдерісінде асқан шеберлікпен пайдалана отырып, әдебиеттің теориясының негізін жасады, ой қорытудың, пікір түйудің, әдіснамалық ұстаным қалыптастырудың үздік үлгісін қалдырды, өзі жасаған заң аясында әдебиеттің ғылыми және практикалық мәні айырықша зор түйінді, іргелі мәселелерін ешкімге ұқсамай, дара шешті, айырықша жаңа сапалы білім берді» (IV Қабдолов оқулары: Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 421 б.).

Жанғара Дәдебаев Зейнолла Қабдоловтың әдебиеттанудағы өнеге мектебін пәндік мәнде тарқата саралау бағытында осындай көкейтесті тұжырымдар айтты.

Ел сүйген Ер тұлғалар туралы сағынған жұрты сонау бір шақтарда болған жайларды жаңғыртып естелік айтып, еске алып отыру ежелден келе жатқан үрдіс.

Қазақтың бетке ұстаған перзентінің бірі академик Зейнолла Қабдолов туралы ел құрметі тұнған он-сан естеліктер айтыла бастағанына да біршама жылдың жүзі ауысып барады.

Жыл сайын Зекеңнің қашанғы құт мекені әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде дәстүрлі «Қабдолов оқулары» өтеді. Өзі енді қатыса алмайтын мерейтойларда да осы бір өзгеше қимас жан туралы көз көргендер, замандас тұғырластар, шәкірттер ой төгіп, сөз ұстау үрдісі жалғасын таба береді.

Қазақ руханиятының «Жұлдызды шоғыры» немесе «Шоқ жұлдызы», Тұрсынбек Кәкішұлы ағаның айтуында «Өртеңге шыққан ұрпақ» өкілдерінің қатар келе жатқан сексен бес жылдықтары қарсаңында аса қымбат ағаларға деген ақ көңілім түзген, жылдар бойы жан-жүйемді жайлап келе жатқан жылы ағыстар кеңістік іздеп бұлқынғандай бір күйлерді бастан кештім.

Академик Серік Қирабаев туралы «Тарихпен тұтасқан тұғырлы таным» атты толғанысым аяқталып келеді.

Тақауда өмірден озған Рахманқұл ағаның көптомдығы бірнеше күн бойы жастана жатып, қайта ақтарылды. Мүсілім ағаның да, Нығымет ағаның да жоталы еңбектерінің құнын кейінгіге қал-қадерімізше жеткізу де – борыш.

Ғылым атты алыс арманымды жақындатқан ұстазым Тұрсынбек ағайдан дарыған шапағат жайын толтырып айту әлі күні мойнымда жүр.

Зейнолла Қабдоловтың Мұхтар Әуезов туралы естеліктерге қарата былай деп айтқаны бар: «Мұқаң жайлы жұрт қазір жабыла жазып жатыр. Жазбалардың көбі – естеліктер.

Үлкен кісі туралы естелік жазу, әрине, орынды. Тек осыған аса жауапкершілікпен қараған жөн. Әйтпесе, базы бір естеліктерден Мұқаңның өр тұлғасы, өзгеше болмыс-бітімі көрінудің орнына, естелік авторының өз қалпағы қылтындай берсе, бұған қынжылмасқа болмайды. Мұқанды көре қалғандар көп. Мұқаң жайын бізде біраз білетінімізді ескерттік. Бірақ біз соны айтуға жүрексінеміз, тіпті ұяламыз. Енді қайтейік. Мұқаң – жеке адамның ағасы ғана емес, күллі халқымыздың сүйікті баласы.

Ал, халық ұлына көзқарас әркімнің өз шоқысынан емес, баршаға ортақ биік мұнарадан белгіленер болар.» (1967 ж.) («Жебе» жинағынан).

Өмірден өткен рухани ағаларым туралы шәкірттік түйсінуім, ішкі өзіндік құрметім, олар қалыптастырған рухани кеңістіктің жеке бас қалпымның бой түзуіндегі ықпал-өрісі туралы менің де жанымды бұған ойларым бар. Соны қалай жеткізуге келгенде тосылып қалатын әлгіндей көп себеп және бар.

Алла аузына айшықты сөз салған сұлу, жаратылыс сыйлаған, әр ісін қайырлы етіп, ғұмыр мазмұнына құт құйған келісті, кемел тұлға Зейнолла Қабдоловтың жан-жағы өзгеше бір жайма-шуақ нұрға тұнып тұратын.

Ұлылардың ұлағатына ұйып өскен бұл адамның отырған ортасында рахат бір күй орнайтын. Ортақол жайлар қозғалмайтын, ордалы ойлар қотарылатын.

Мықты бір алыммен қамтып, мығым айтып мөлдіріне шомылдырып, тұнығына сусындатып алыстан шалып сөйлеп кеткенде тым-тырыс тыныштық орнайды. Бұл дүние шіркінде қайран қалатын құбылыс көп қой. Көпке ортақ сирек жақсылардың қоғамына дүрмек ішінде қосылғанның өзінде аумалы-төкпелі, кейде тым алдамшы көрініп кететін жадау тіршілігіне жақсы бір нышандар дарып маңыздана түсетін, жарығы басым санаулы сәттер адамның есінен ұдайы шықпай жүретін сияқты.

Қысқа күндей өткінші тірлікте ұрпағына ұласар ұлағаты қалған, қадірі бөлек жан Зейнолла Қабдолов ағаның алдынан дәріс тыңдаған шәкірті, аралас-құралас замандасы болмасам да, жұмыстың ретіне қарай маңайындағы жұрттың ішінде жүрдім.

Қазірде, кешегі ірі буынның көші ілгері өтіп бара жатқан ендігі бағытында арғы-бергінің төңірегінде алаңдайтын құбылыстар айқындала түсетіндей. Сондай сәттерде ілгергі тарих өз алдына, күні-кеше ғана білімімен, білігімен баулып баптаған үлкендер мен келешектің ендігі жетекшілерінің атқарған, атқарылуы тиіс істерінің ара салмағы ойландырмай қоймайды.

Өзім ұғынғанда Зейнолла Қабдолов - мінездің адамы. Қондырма мінез емес. Адамның құбылыс сәттерінің мазмұн мен мәнге байланған өзгеше бір күйлері бой көтеретін, жалғаны жоқ, жарық дүниенің рахатына баурайтын көл-көсір кеңдік, кемелдік тұтасқан мінез.

Зейнолла Қабдолов «Сөз өнерінде» шығармашылық тұлға болмысына орай мынадай ой айтқан: «Қоғамдық мүддеден аулақ өз жеке қара басының қораш тіршілігінің шеңберінде қалып, тоғышарлыққа түскен актерлерді найзамен түйрегендей сынап:

– Немене? – деп ашуланған еді К.Станиславский. – Сіз өз-өзінен қылтың-сылтың еткен қылжима пасық сахнаға шығып, адам атаулыға рух беретін, игі қасиет дарытатын дархан сезіммен ой айтсын демексіз бе? Сіз шымылдық сыртында күйкі мешандыққа ғана қауқары жететін қасиетсіз әлде кім сахнаға шыға бере Шекспирмен бой теңестіріп, бір дәрежеге көтерілсін демексіз бе?

Бұл сөздерде терең мағына жатыр».

Кісілік ұғымына сай ғұмыр сүру ғұрпын сіңіру – Зейнолла ағаның өмірлік ұстанымы болғаны баршаға аян.

Тіршіліктің алды-артына қарайтпайтын жойқын ағысында Адамдар бірін-бірі қадір тұтады. Ардақтайды. Аялайды. Іздейді. Табады. Жоғалтады. Жоқтайды. Әлімсақтан белгілі ақиқат – осы. Болмай қоймайтын бұл құбылысқа адам баласы бәрібір де салқын сабырмен қарай алмаған күйі ғұмыр кешеді.

Жалын атып күйіп-жанады. Қуанып шалқиды. Күрсініп торығады. Тосылады. Жабығады. Осылайша өмір сүру дейтін ұлы миссияның үзілмес тербелісінің аз-кем күндік қызығын

көреді. Тіршілік, оның алмағайып тоғыстары құдіреттің күшімен болып жататын қажетті құбылыстар бұл.

Не дегенде де жаратылыстан өзгеше сипаттар дарыған, дана дидар жандардың өзі әлдеқандай бір жұмбақ сияқты.

Бітімі, білімі, білігі тұтасқан кесек тұлғалар көппен бірге жасағанымен, оқшау, озық қалпы бірден көзге ұрады.

Зейнолла аға тек шәкірт тәрбиелеген жоқ, өз қатарын, өзінен кейінгілерді, елін, жұртын ізгілікке ынтық етуге ықпалды, қақылы тұлға қалпымен, қадірімен ғұмыр сүріп өтті. Біреуді даттап сөйлегенін естімейтінбіз. Ұнамсызды жәйлап, астарлап, тұра алмайтындай етіп сөзбен сұлатып салатын.

Шығармашылықтың, жазу өнерінің білгірі мүмкіндік-шегінің көкжиегін көтеруге тегеурінді теориялық талаптар қойып отыруымен талай мықтыны сөз өнеріне шыңдады. Қабдоловпен санаспаған қаламгер, әдебиеттанушы жоқ шығар.

Қандай да бір туындыға, шығармашылық сырға қатысты айтылатын ой оралымдарында қаламгер атаулы айналып өте алмайтын жазу атты мехнатты еңбектің бастан кешпей қалмайтын тылсым күйлері сыр ашып, жұмбағын жаяр еді.

Қазіргі әдебиеттану ғылымындағы қалыптасқан қағидалы он-сан қолданыстардың түп-төркініне көл-көсір тіл байлығы, ой байлығы ұштасқан Зейнолла Қабдоловтың сөз сөйлету өнегесі арнайы зерттеуге тартылса болар еді.

Дәмі мен нәрін сіңіріп қалған рухани орта да ығысып, кейінгі лекке ысырылып орын босата бастады.

Қабдолов мектебінің тегеурінді ықпалын жүйелеудің қажеттілігін сезінудің бір қисынын филология ғылымдарының докторы, профессор Ө. Әбдиманұлының зерттеу мақаласы қамтыған («Қазақ әдебиеті», 6 шілде, 2012 ж.).

Зейнолла Қабдолов табиғатында өзгеден сөз алуға бейім кісі емес. Өзі үндескен құбылыстарда биіктікте құштарлықпен ой жалғап отыратын, тастай, түйін-түйін, тұлғалы сөздермен ғана сөйлеген сөз мерген адам еді.

Жазу өнерінің қырық иірім құйтырқысына арқау болып жатар шығармашылық заңдарын сұңғылалықпен аулау, барлауда алдыға қара салмаған үздік болатын.

Даралау мен жинақтаудың түбегейлі ұстанымдарын аңғартып отырып, қисынды қиырларға меңзеп ой түйю дағдысы бөлек, алымы ауқымды зерттеушінің қасаң теорияны өмір нұрымен шарпыған жасампаз қисындары рухани кеңістік құрды.

Зейнолла Қабдоловтың бағалау, саралау дағдысы әдеби сынға да талайды тартты. Ынтық етті.

«Асылы, бір немесе екі жақсы өлең жазу, сол арқылы бір немесе екі сыр аңғарту, шындық таныту кез-келген өлеңшінің қолынан келуі мүмкін. Ал өзі жазған өлеңдері арқылы өзінің өзгелерден бөлек ақындық бітімі мен мінезін таныту, сол арқылы өзінің өлең әлеміндегі тұтас творчестволық беті мен бағытын таныту кез-келген қаламгердің қолынан келе бермейді» (171, «Жебе»).

Көркем шығармадағы шеберлік тұтастықты жүйелеп жіктеуде үйлесім заңдылығы атты ауқымды ұғымды айқындап, ашып тастап отыратын орынды-оралым атаулар Қабдолов стилінің даралығы болып көзге ұрады.

Зейнолла Қабдоловтың өзінің алдындағы аға буын, замандас орта, өкшелес інілер дарыны туралы әр жылдарда айтқан жүрекжарды толғамдарының қай-қайсысында да қазақ әдебиетінің қамы мен жайы қамтылды.

«Оның әдебиет теориясы мен творчество психологиясының әр саласында туғызып, тұрақтандырған әлгідей жаңа дәйектемелері мен тың түсініктерін зерттеу үшін бүтін бір еңбек жазуға болады.

... Қолында бір жапырақ қағаз жоқ. Махамбет өлеңін жатқа айтып, теориялық талдауын табан аузында қолма-қол жасап тұр. Тек Махамбет қана емес, қаласа күллі қазақ-орыс әдебиеттерінің, дүниежүзілік классиканың кез-келген тұсынан ойып-ойып алады да, сол

арқылы өзінің түрліше теориялық толғамдары мен тұжырымдарын қолға ұстатқандай әрі нақты әрі затты дәлелдеп береді» («Жебе»).

Зейнолла Қабдолов академик Қажым Жұмалиевке арнаған «Ұстаз» атты эссесінде осылай дейді.

Осы маңыз әдебиет теоретигі академик Зейнолла Қабдоловтың да болмыс мазмұны емес пе!

Мұхтар Әуезовке арнаған «Ой сөзінде» де өзіне қарата айтуға лайық тоқтамдар бар.

Зейнолла Қабдоловтың жазу мәнері өзгеше. Оның айтқанына иланбау, иілмеу қиын. Қасаң теорияға жегіп алып айтарын ары сүйреп, бері сүйреп жалықтыра шаршатып әурелемейді. Өмірдің баршаға жағымды күйлерін басымдау қосып отырып, төпеп-төпеп, төгіп, ағыл-тегіл ашылады. Мынада мынадай гәп бар, мұнда осындай қисын жатыр, енді сабаңа түсіп бажайлап көрші дегендей қажетті түйіндерге кілт бұрылып кетіп отырып, ақиқат ашу машығы бөлек.

Зекең әдеби кеңістікте кім қалай жүр, не бітіріп, не қойды, қалай жасады дегеннің барлығын бақылап, біліп, ұдайы сезініп, құйқылжытпай ақ сөйлеп бағасын беріп отыру дегеннің жауапты міндетті ауырсынбай, Алла берген айырықша дарынының арқасында абыроймен өтеп кеткен жан.

«- Мұқаметжанның қазақша, орысша бірдей келісті, кемел жазатын сын-зерттеулерін шын сүйсініп оқитын кезіміз көп, – деген еді Мұхтар Әуезов бұдан он жыл бұрын. – Кімге де болсын елеулі етіп айтары бар, нәрі бар. Екінші, сол нәрлі айтарын тіл мен де, қаламмен де бір емес, екі бірдей тілде айта білетін күдірет бар.

Қайран Мұхаң ... Айтайын десе қара суға құмаршық былғағандай кебіртек, қалқалаудан аулақ, ақ жаңбырша сіркіреп, төгіліп айтушы еді ғой» («Жебе»).

Зейнолла Қабдолов аға өзі лайық туған ұлы жұртының ортасында сексен жылға жуық келісті, келбетті сырт сұлулық, тұнық, тұңғыық телегей теңіз сезім иірімдері, қашанда кісі көзіне тура қарайтын адалдық, жағымсызға илікпейтін, ширыққан, шымыр, аяусыз қаттылық, озық ойшылдық, шешен шебер сөз, өткір, өтімді, алымды істер, кеңпейіл аға, ер мінез, өр тұлға, отбасының құты сынды ұғымдарға сай, адам қызығарлықтай сұлу өмір сүрді.

Зейнолла аға өмірден өткелі бірнеше жылдың жүзі болып қалғанымен, аяулы бейнесі бар мазмұн, бар қадірімен толыға, тұлғалана түсіп келе жатқанын түйсінеміз. Бұл неге меңзейді? Бұл – Зейнолла Қабдоловтың кешегі біздің ұлттың үні, ұяты, панасы болған, аты өшпей келе жатқан алыптардың арасына қосылғаны.

PS. Зейнолла Қабдолов тұлғасындағы көпқырлы кісілік болмыстың бірі – ұстаз алдындағы шәкірттік бітімі. Кейінде өзі де Ұстаздық биігіне жетті. Елінің игілігіне еңбек етті. Ол қазақ әдебиетінің тарихын рухани-эстетикалық маңыздылығында дәріптеуде алдына жан салмаған озық маманның мәртебесінде ғұмыр кешті. Аспанға қарап, айналасындағыларды көзге ілмей астамсу бұл адамның тұстастарының тұлғалық кеңістігіне жолаған әдет емес. Ағалардың қарапайымдылық нұрландырған зор тұлғалық қамқорлығын көп көрген буынның өкілі болғаныма мың мәрте шүкірлік етемін.

Олардың ұлт руханиятындағы тазалық кеңістігін іздеу, дәріптеу – ұрпақ парызы.

2-СЕКЦИЯ

ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

ЗУЛХАИР МАНСУРОВ

Химия ғылымдарының докторы, профессор

УЧЕНЫЙ, ПИСАТЕЛЬ, ПЕДАГОГ

Сегодня мы с особой грустью и теплотой вспоминаем доктора филологических наук, профессора, академика НАН РК, крупного казахского ученого, отличника Высшей школы РК, Народного писателя Зейнолла Кабдулова.

З. Кабдулов был учеником великого ученого и писателя Мухтара Омархановича Ауэзова.

Вся жизнь З. Кабдулова связана с Казахским национальным университетом имени аль-Фараби, в котором он прошел путь от студента до академика, от ассистента до профессора.

З. Кабдулов за свою полувековую педагогическую деятельность в стенах КазНУ имени аль-Фараби проявил себя как талантливый педагог и мудрый наставник. Он подготовил свыше 50 кандидатов наук, более 20 докторов наук и целую когорту высококвалифицированных специалистов в области высшего образования.

Значителен вклад З. Кабдулова в развитие казахстанской науки и образования, в формирование общественного сознания и нравственности. Его ученики сегодня представляют интеллектуальную элиту нашей республики в области образования, науки, литературы, искусства, в управленческих структурах. На примере жизни и деятельности З. Кабдулова подтверждается истина, что в успехах и победах учеников проявляется величие Учителя.

З. Кабдулов связал поиском и воедино мастерство слова и творчество писателя с педагогическим даром. Многогранная творческая деятельность З. Кабдулова представляет особый интерес и имеет большое научное значение для подготовки наших студентов и будущих специалистов.

Творческие изыскания З. Кабдулова в области теории литературы легли в основу многих направлений общественных и гуманитарных наук. Такие произведения, как «Тайны жанра», «Стрела», «Взгляд», «Русло», «Пламя», «Искра жизни», «Художественный мир М. Ауэзова», «Мой Ауэзов», «Искусство слова» являются крупными вехами в развитии теории литературы.

Хотелось вспомнить некоторые встречи с ним...

В мае 1992 года я, профессор кафедры химической кинетики горения, был назначен проректором университета по научной работе. Ко мне приходили представители разных факультетов для решения текущих вопросов. Первые два года работы в качестве проректора по науке были для меня весьма познавательными. Если приходили преподаватели естественных факультетов, то ими ставился конкретный вопрос, и я всегда знал как ответить или решить его. Другое дело учёные гуманитарных факультетов... Это было время интересных встреч и бесед с такими видными учёными, академиками, как Я.А. Аубакиров, З.К. Кабдулов, профессорами М.К. Барманкуловым, А.Х. Касымжановым, Д.И. Дулатовой, Ж.О. Ибрашевым, Т.К. Какишевым, т. Кожакеевым, Т.Т. Мустафиным и другими. Начинался разговор, как правило, издалека. Сначала рассказывается краткая история, длящаяся около пяти минут. В это время думаешь, с каким же вопросом пришёл к тебе человек. И только после пространныго вступления говорится о сути дела, ставится вопрос.

Однажды З. Кабдулов позвонил и попросил, чтобы я принял его и группу ученых из

Кыргызстана во главе с академиком А.Садыковым. Они приехали в связи с защитой докторской диссертации доцента Кыргызского национального университета Ж.Бакашевой. З.Кабдулов и А.Садыков были ее научными консультантами. Умудренный опытом аксакал в начале беседы представил меня своим гостям, затем я рассказал о развитии университета, об учебном и научном процессе в университете. Были оперативно решены все вопросы, связанные с защитой докторской диссертации. У него было много учеников, как в Казахстане, так и в братском Кыргызстане.

12 декабря 1997 года университет готовился отметить 70-летие академика З.К. Кабдулова. Была разработана программа проведения юбилея, я был председателем праздничной комиссии. 11 декабря вечером ректор университета Нармбаев К.Н., позвонив мне по внутреннему телефону, просил разобраться, поскольку З.Кабдулову сообщили о том, что в комбинате питания возникли какие-то проблемы. Я тут же позвонил декану факультета Ж.Д. Дадэбаеву, там же в кабинете был и З. Кабдулов, и назначил им встречу возле комбината питания через 20 минут. Позвонил Неле Александровне – директору комбината питания, в котором уже накрывали столы для завтрашнего банкета. Я просил приготовить несколько столов для президиума и включить освещение на всех этажах. Она сообщила, что были куплены новые шелковые скатерти (белые, красные). Мы все встретились перед зданием комбината питания и поднялись на третий этаж. Зекен, увидев расстановку столов, богато и красиво сервированный стол, выслушав различные пояснения Нелли Александровны, обведя глазами весь зал, столы для президиума, сказал только два слова – «көзім тойды», то есть «всё в порядке».

В 1997 году проректор по научной работе проводил в зале заседаний Ученого совета на 15 этаже совещание по итогам проверки комиссией ВАК наших многочисленных диссертационных советов. Как всегда, были выявлены некоторые недостатки, в том числе и по диссертационному совету академика З. Кабдулова, связанные со спорной докторской диссертационной работой. В этой работе «Авеста» рассматривалась как один из источников и истоков казахской литературы. Эту работу считали своей и иранцы, и узбеки, и многие другие. Данную диссертационную работу в ВАКе не утвердили, в связи с этим были сделаны замечания председателю совета академику З. Кабдулову. Он встал, прошел к трибуне и сказал, что решил допустить к защите эту диссертационную работу, полагаясь исключительно на рекомендации членов диссертационного совета, что во времена, когда З. Мансуров был проректором, таких нюансов не возникало, потому что он всё четко контролировал. Я, конечно, понимал, что он хотел так поддержать меня, и пригласил З. Кабдулова вместе с деканом биологического факультета Р.И. Берсимбаевым к себе на химический факультет. Там, в 113 комнате, был мой небольшой кабинет. Я сердечно поблагодарил З. Кабдулова, мы с ним поговорили, сфотографировались на память перед зданием химического факультета.

В 1997 году я отдыхал с семьей в санатории «Алматы», там же отдыхал и академик З. Кабдулов. В это время он целыми днями с раннего утра до глубокой ночи интенсивно работал над романом-эссе «Мой Ауэзов». По вечерам мы вместе гуляли на территории санатория, беседовали, он много интересного рассказывал о М.Ауэзове, о казахской литературе, рассказывал о своих детях, которыми он гордился.

Однажды я пригласил вечером Зекен, Шота Ыдрисовича и Зинаиду Каримовну Валихановых. С нами отдыхала моя внучка Беназир. Была теплая хорошая обстановка, мы спокойно беседовали и потом мы с Беназир спели песню Абая «Көзімнің қарасы». Прослушав песню, Зекен сказал «қарашы, Беназир де ыңырсып өлең айтты. Қандай тамаша!» («Смотрите, Беназир тоже тихо подпевала. Как прекрасно!»).

Однажды Зейнолла Кабдулович пришел со своим сыном Сериком – кандидатом технических наук – познакомил с ним и обратился с просьбой как к ученому, имеющему большой опыт, ознакомиться с работой Серика, посоветовать, как можно ее эффективно внедрить в производство.

Особо хочется отметить заботу, которую проявляла его супруга Сауле апай к Зекен и его ученикам, которых она всех знает по именам. Особо следует отметить годы тяжелой

болезни Зекен, когда она буквально выходила его, вывела из состояния комы.

В 2004 году в сентябре Зекену стало лучше, он находился в больнице. В связи с 70-летием КазНУ имени аль-Фараби был произведен ряд наград. В конце декабря ректор университета был награжден орденом «Парасат», ряд наших профессоров орденом «Құрмет» и другими наградами. Мне был вручен орден «Құрмет». В один из этих дней ректор университета Т.А. Кожамкулов сказал, что состояние Зейноллы Кабдуловича улучшилось и его можно навестить: «Давай пойдем с тобой к нему с орденами. Он к нам обоим относился очень хорошо, тепло, ему будет приятно увидеть нас с наградами. Все это положительные эмоции». В палате, когда мы пришли, была и Сауле апай. З. Кабдулов был очень рад нашей встрече, поздравил, его здоровье шло на поправку, и он рассказывал о своих планах на будущее, о том, что хочет написать еще несколько произведений. Но, к сожалению, болезнь взяла свое. Я был в зарубежной командировке, когда узнал о кончине Зекен. Знал, что прощание с ним состоится в Театре юного зрителя. В день похорон утром я прилетел в Алматы и сразу направился в театр, выразил соболезнования Сауле апай, детям. Попрощался с народным писателем, великим ученым-педагогом.

Сейчас мы, конечно же, ощущаем большую потерю – с нами нет академика Зейноллы Кабдулова. Нам не хватает его неторопливых, мудрых слов, советов, доброй улыбки. Он оставил в наследство книги, учебники, прекрасных учеников, которые достойно продолжают его дело. Я сохранил самую добрую память об этом выдающемся ученом и писателе, педагоге и гражданине.

РАҚЫМЖАН ТҰРЫСБЕК,
филология ғылымдарының докторы, профессор

АКАДЕМИК З. ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ «АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ» АТТЫ МАҚАЛАСЫНЫҢ РУХАНИЯТТЫҚ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘНІ

Ұлттық әдебиеттанудың арғы-бергі тарихнамасында да елдік ұстаным, заман шындығынан өзге, кереғар көрініс пен қилы көзқарас, тайталас пен текетіреті жағдаяттар, талайлы тағдырталқы жатқаны анық [1,646, 658].

Елдік тарихнамада азаттық-бостандық жолында ұлтты сүю мен оған қалтқысыз қызмет етудің ерлік шежіресі, даналық пен даралықтың, тұлға мен тұлғатанудың мың сан үлгі, ғибраттық-тағылымдық өнеге-өрістері көп-ақ. Арғы арналарға құлаш артпай-ақ, ХХ ғ.б. алашшыл-елшіл қайраткер-қаламгерлердің (мысалы, Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатұлы, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытұлы, С. Сейфуллин, Т. Рысқұлов, М. Шоқай, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсрепов т.б.) өмірі мен кезеңі, шығармашылық мұрасына жіті ден қойсақ, елдік-қоғамдық мәселелерден өзге, ұлттық-руханияттық қазына-құндылықтарға қатысты берік көзқарас қалыптасып, олардың ерен еңбектері, іргелі ізденістері, жауапкершілік жүгі мен жанкештілік, қайсарлық пен табандылық әрекеттері, отансүйгіштік қасиет-қырлары, ел-жерге сағыныш-сүйіспеншіліктері бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпағаны анық аңғарылады. Алаш мұраты мен мирасы, азаттық арнасы, өмір өзегі жіті танылады. «...жұрт ісіне» (А. Байтұрсынұлы) мән берілді. Бұқара өмірі назарға алынды. Еңбек адамына құрмет артты [2, 528].

Бұдан басқа, Бірінші жалпықазақ сиезі (1917, 21-26 шілде), Екінші жалпықазақ сиезі (1917, 5-13 желтоқсан) Орынборда өтіп, Алаш арыстары елдік мүдде, ұлттық құндылықтар хақында кеңінен сөз етті. Автономия құру қажеттілігі қозғалды. Осы тұста, «Алаш» партиясы құрылып, Алаш автономиясы мен Алашорда үкіметінің негізі қаланды. Алаш көсемі Ә. Бөкейханның: «...Қазаққа қызмет қылмай қоймаймын!», - деген ардан туған, намысты қозғаған, жан-жүректен шыққан сөзі де жалпақ жұртқа жеткен-ді. Елдік мүдде мәні – ұлттық руханияттық мәселелерге де қозғау салды. Ұлт тәуелсіздігі – руханияттық арналарға да кең өріс ашты.

Барын атап, оның біріне тоқталсақ, сөз жоқ бұл ретте: «...Әдебиетіміздің көрнекті

өкілдері С. Сейфуллин, І. Жансүгіров, Б. Майлин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсрепов және басқалармен бірге М. Әуезов қазақ кеңес әдебиетінің негізін қаласты және оның қарыштап дамуы жолында да қажырлы түрде аянбай еңбек етіп келді.

Ұлттық әдебиеттің есейіп ер жетуіне, кемеліне келіп толысуына көркем әдебиеттің ең жетекші саласы – реалистік прозада, оның ішінде роман жанрының қазақ кеңес әдебиетінде туып қалыптасуында, дамып жетілуінде М. Әуезовтің еңбегі ерекше мол. Оның жоғарыда аталған, жұртшылыққа кеңінен танылған «Абай», «Абай жолы» атты реалистік романдары бұған айқын дәлел бола алады» [3, 5-6].

Алаш ардақтысы, «...елі үшін күйген» - Ж. Аймауытұлы да алыптардың бастапқы тұсынан көрініп, шығармашылық мұрасымен назар аудартты. Анығында: «...Шындықтан киелі еш нәрсе жоқ. «Ақбілектің» авторы күнделікті шаруашылығын оңдау-жөндеуден гөрі жер дауы, жесір дауының дырдуымен көбірек әуестенген алаңғасырлау аймаққа іргеден еріктен тыс баса көктей киліккен сонау сан-сапалақ жортуылдардың, қаншама жайсыз тисе де, талай жағдаяттың сырын ашуға жәрдемдескенін аңдатты. Сондай-ақ, сан алуан тағдырды бейнелеу арқылы бір ағыммен сырғанаған жайшылықтағы әр түрлі ұғымның ара жігін нақтылады. Мәселе жеме-жемге тірелгенде кімнің қамқор, кімнің мансапқор, адамдық қайсы, арамзалық қайсы екенін айқынырақ танып-білуге көмектесті. Сөйтіп қоғамдық ойға Абай орнықтырған дәстүрді насихаттай жалғастырушылардың ең көрнектілерінің қатарынан арын алды» [4, 192].

Негізінен, анық айтқанда: «... Абай Құнанбаев та, Мұхтар Әуезов те – жомарт табиғаттың жарық дүниеге тым сараң сыйлайтын біртуарлары, халқымыздың парасат әлеміндегі ғасырлық ғажайыптар, саф таза сұлу, айрықша оқшау құбылыстар. Айтты-айтпады, қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы асқар белі – Абай, XX ғасырдағы заңғар биігі – Әуезов. Әдебиетке ең қатал сыншы, ең әділ төреші уақыт десек, сол уақыттың өзі осыны дәлелдеп отыр...

Тағы бір айтпауға болмайтын нәрсе: Абай өнеге алған өнер мектептерінің бірі – ұлы орыс әдебиеті десек, Мұхтар Әуезов сол әдебиетті түгел баурап, сол арқылы білімнен мейлінше мол сусындатқаны белгілі. Қазақ әдебиетінде Мұхтар Әуезовтей білімдар ғалым-жазушы бұрын-соңды болған емес десек, бұл қасиеттің түп-төркіні дәл осы шындықта жатыр... сондықтан да біз туған топырақтағы өнер-білім мен ақыл-ойдың өткен ғасырдағы шамшырағы Абай болса, осы ғасырдағы жарық жұлдызы Мұхтар Әуезов болып қалды» [5, 43-45].

Алаш арыстары мен әдебиет алыптарының елдік мүдде мен ұлт руханияты төңірегіндегі ізденіс-мұраттары, ұстаным жүйесі қазір де мәнді.

Осы орайда, Академик Зейнолла Қабдоловтың «Ахмет Байтұрсынов» атты мақалаталдауы – ұлт зиялыларының тағдыр-талайын, ақиқатында Ахметтанудың бірқатар басым бағыттарын, ғұмырбаяндық-шығармашылық мәнін, автор мен туынды қатнасын, ортақ мұрат, сыр-сипаттарын барынша байыпты, шынайы шындықтар тұрғысында сөз етеді [6, 528].

Әсіресе, басты туындылары – «Қырық мысал» мәнін, «Маса» сырын, «Әдебиет танытқыш» табиғаты мен тағылымын жалпы сөз өнері мәселелерімен берік байланыстырады. Ұлттық Нәм жалпыадамдық ортақ мұраттарды әдебиеттің болмыс-бітімі, жазушы еңбегінің сыр-сипаты тұрғысынан танып-талдап, мән-мағынасын кең түрде ашады. Осының негізінде, әдебиет әлемі, сөз өнеріндегі бет пен бағыт, тек пен түр, реализм принциптері, көркем дамудағы ақиқат шындықтар мәні жан-жақты ашылады.

Асылында, академик З. Қабдолов бұған дейін-ақ Абай әлемі мен М. Әуезовтің әсемдік сыр-сипаттарын барынша айқын, жүйелі жеткізген еді Ол, әсіресе Алыптар арнасы - Абайдың ақындығы; Әуезовтің әсемдік әлемі; Майлиннің мұрасы мен мирасы төңірегінде кең өріс алады.

Осы реттен келгенде, академик З. Қабдоловтың «Ахмет Байтұрсынов» атты мақалаталдауларында (оқулыққа қосымша) Алаш арысы, ұлт руханиятының көшбасшы-реформаторы Ахаң – Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылық мұрасын жаңа көзқарас, соны талаптар негізінде сөз етеді. Бастапқы кезекте: «... – Қазақтың ұлттық тіл білімінің іргетасын қалаушы лингвист-ғалым – бәрінен бұрын тіл маманы. Ендеше, біздің XX ғасырдағы жаңа

әдебиетіміздің алғашқы бетін әдеттегідей таза ақын-жазушы емес, лингвист-ғалым ашатыны қалай?»,-деп ортаға жұрт назарын аударарлықтай ортақ сауал тастап, оның мән-мәнісін кең түрде ашады. Тиісті тұста, қайсыбір қырларын төмендегіше таратады: « – Қазақ жұртының арғы-бергі тарихындағы ең мәнді, ең мағыналы кезең,- дейді Мұхтар Әуезов, – осы ғасырдың басында оқыған азаматтарының артынан ерген күндері. Сол оқыған азаматтарының тұңғышы, алғашқы шыққан *көсемі* Ахаңды жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті өзінің *басшысы* деп санайды...

Ахмет Байтұрсынов – адам боп туған соң азаматтыққа бет алып, ат жалын тартып міне бастаған күннен өз ортасында, келе-келе ұлтының аясында *Ахаң* атанған аса сыйлы, орасан беделді кісі. Бұл қадыр-қасиеттің түп-төркіні оның тумысында, тектілігінде жатыр» (сонда, 371 бет).

Мақала-талдаудың авторы (З.Қабдолов) бұдан кейінгі тұстарда А.Байтұрсыновтың ғұмырнама деректеріне ден қояды. Торғай атырабындағы әнге айналған айшуақ әлем - Ақкөл жағасында туғанын, А. Затаевич айтқандай, майда қоңыр даусымен әуенді-сазды әндерді жан-жүректен айтып шырқаған-ды. М. Дулатовтың «Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов» деген өмірбаяндық очеркінде Ахаңның тегі мен тектілігін кең түрде сөз етеді. Тумысынан тегеурінді Байтұрсын туралы да талайлы тағдырын, ел азаттығы жолындағы жанкешті әрекетін, азаттықты аңсаған өшпес ерлік-өнегесін тілге тиек етеді. Азаттық идеясы А.Байтұрсыновтың барша саналы өмірінің басты мақсаты мен мұраттарын құрайды. Қысқа еске алсақ: «...Тумыстан талапты, ойлы, қабілетті Ахмет әуелі ауыл молдаларынан «әліп-би» үйреніп, көзі қара танысымен-ақ отаршыл озбырларға қарсы күрмелмей күресу үшін ең дұрыс дайындық орысша оқу екенін түсініп, алдымен Торғай қаласындағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде (1886-1891) тәрбиеленеді де, ізінше баяғы «Ломоносовша кездейсоқ жолаушылармен бірге жаяулап-жалпылап» (Дулатов) Орынборға барып, 1891-1895 жылдары үзбестей мұғалімдер мектебін оқып-бітіреді» (сонда, 372 бет)

А.Байтұрсыновтың ағартушылық қызметі - Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы мектептерінде жалғасқанын, әлем әдебиетімен тереңірек танысқаны - Крылов, Лафонтен мысалдарын ұлт тіліне аударғаны, басқа да қоғамдық, әлеуметтік әрекеттері негізгі назарға алынады. Тіпті сезіктенген патша жандармдары Байтұрсыновтың үйін, жұмыс орнын тінтіп, нәтижесінде Семей түрмесінде ұстауы, кейінгі кезекте Орынборға жер аударылуы жайлы да нақтылы дереккөздері негізінде байыпты, мәнді сөз етеді. Адами мұраттары, азаматтық қырлары барынша айқындалады. Орайлы тұста, мақала авторы: «Байтұрсынов енді ел-жұртты оятудың жолы, тәрбиелеудің тәсілі деп біліп, 1913 жылдың 2 ақпанында қазақ сахарасы бұрын-соңды көрмеген тұңғыш үнжария— «Қазақ» газетін ашады. Оның алғашқы санында «Қазақтың» Бас жазушысы (Ахаң редакторды осылай атаған) қазақ оқырмандарына басылымын былай таныстырады: «Газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болатын болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр сықылды. Дүниеде не болып жатқанын көру, не сөйленіп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ! Газеттің қадыр-қасиетін бұдан артық пайымдау да, бағалау да мүмкін емес» (сонда, 373 бет). Келесі кезекте, «Қазақ» газеті ұлтты елдікке бірлікке үндегенін, оқуға, өнер-білімге, қысқасы өркениетке үндеуі тарихи еңбек екені екендігіне жіті ден қояды. Жұрт сөзін сөйлеп, еңбек мәнін арттырып, адам мұраты мен қасиетін жарқыратып көрсету ісінде де айтарлықтай қызметін кеңінен сөз етеді. Бұдан басқа А.Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы – Абайтанудың ғылым ретінде қалыптасуына қосылған сүбелі үлес болғаны, Алаш көсемі Ә. Бөкейханмен бірге ұлт тағдыры үшін тура бағыт-бағдар алуы, оқу-ағарту халық комиссары ретінде ел-жерге, оқу-білімге маңыз беруі де айтарлықтай игілікті, ізгілікті, сауапты істердің қатарына жатады. Өкініштісі де сол: «... жиырмасыншы жылдарыдың аяғына таман қазақ зиялыларының басына әмбеге аян қатер бұлты төнді де, адам табиғатына жат тағылық сүргін басталып кетті. Ахмет Байтұрсынов 1929 жылғы 2 маусымда жазықсыздан жазықсыз қамауға алынды. Одан М.Горькийдің зайыбы П. Пешкованың көмегімен 1934 жылы Алматыға оралған; алайда, «халық жауы» деген қарғыс-таңба мұндағы тіршілігін тамұққа айналдырып, арыс азамат,

арылмас азап пен бейнет астында қалды. Ақыры 1937 жылы 8 қазанда қайта тұтқындалып, қайталанбас қайран ғұмыр 1938 жылы түрмеде үзілді» (сонда, 374 бет).

Сондай-ақ, А. Байтұрсыновтың ақындығы мен аудармашылығы – 1909 жылы Петербургте басылған «Қырық мысал» жинағы төңірегінде өріс алады. Автордың айтуынша, «Қырық мысал» – ұлы ағартушы түбірлі, түбегейлі мақсаты мен мұратынан туған өлеңді шығармалар топтамы» (сонда, 375 бет). Оның үстіне А.Байтұрсыновтың атақты И. А. Крыловтан аударған қырық өлеңінің бәрі де аударма емес, керісінше қазақ ұғымына лайықталған, таным түсінікке сәйкес келетін «әбден қазақыландырып жіберген» қырларын кең түрде ашады. Поэзиялық шығарма мен оның аудару ісіндегі ақындық өнер, өзара бәсекесі де назарға алынады. «Ал енді осыған мазмұн жағынан келсек, әрине, Крылов пен Байтұрсыновтың суреттер шындығы, сол арқылы айтар ойы, ұсынар түйіні біреу – адамдар арасындағы алауыздық, оның зияны. Жалғыз-ақ, осы түйінді орыс ақыны өлеңнің басында айтса («Когда в товарищах соглася нет, на лад их дело не пойдет») қазақ ақыны бұл ойды таза қазақы мәнер-машықпен одан әрі өрбіте келе көпке ғибрат (мораль) ретінде ұсынып, өлеңін былай аяқтайды:

«Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,
Әуелі бірлік керек, болсаң жолдас.
Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей,
Істеген ынтымақсыз ісің онбас».

«Қырық мысалдағы» қырық өлеңнің бәрі де осындай қырық түрлі оқиғаны баяндаудан басталып, содан туған қырық түрлі түйінмен аяқталып отырады. Әр түйін жай тұжырым емес, қырық түрлі ғибрат» (сонда, 377 бет).

Сонымен бірге автор «Қырық мысалдағы» бір қатар өлеңдерге тоқталып (мысалы, «Бұлбұл мен есек», «Өгіз бен бақа», «Егіннің бастары», «Екі шыбын», «Қартайған арыстан», «Айна мен маймыл», «Малшы мен маса», «Қасқыр мен мысық» т.т), тақырыптық мәнін, мазмұн жүйесін, көркемдік кеңістігін айқындайды. Мәдени-рухани мәні, танытқыштық-тағылымдық сипат-сыры, әсер-ықпалы кең түрде ашылады. Алашшыл мұрат, елдік мүдде миссиясы – «Қырық мысал» негізінде көрініс береді.

Ал, А. Байтұрсыновтың 1911 жылы – «Маса» атты жинағының Орынборда жарық көруін, ағартушылық мақсатын, отаршылдыққа қарсы күрескерлік идеясын нақты сөз етеді. Орайлы тұста, «Адамдық диқаншысы» ретіндегі мақсат-мұраттарын айқындайды. Маңыздысы: «Маса» – қазақтың жазба әдебиетіндегі профессионал («кәсіби») поэзияның бастауында тұрған жинақ. Сондықтан мұнда топтастырылған өлеңдерінің бәрін мазмұн мен пішін тұрғысынан әбден жетілген, шеберлік тұрғысынан мықтап шыңдалған шығармалар деуге болмайды. Қай өлеңін алып қарасақ та идеялық жағынан автордың ақындығы мен ағартушылығы үйлесім тапқанмен, көркемдік жағынан әр өлеңдегі сыр мен сезім қапысыз астаса, үндесе бермейді. Әр өлеңде де ойшыл ағартушының сарабал ақыл-парасаты асып-төгіліп жатады, ал сыршыл ақынның ойнақы әрі нәзік, сұлу һәм сылқым сезімдері «сылдырап өңкей келісім» таба бермейді. Дегенмен, данышпан Ахаң соның өзінде де өлеңдерінің әр шумағында ағыл-тегіл ақыл, тұтқындағыш күш дарытып, оқырманын шыңғырған шындығымен баурап алады. Сонда өлең сөзі орнықты, ойлы қалыпқа түседі; сырласу сипатына көшеді. Мазмұн молаяды, мағына тереңдейді» (сонда, 381 бет). Бұдан өзге Абай дәстүрі, мазмұн мен пішіннің ішкі үйлесімі, қара өлең үлгісі, мазмұн-тақырып, идеяның бірлігі, кемел ой, кең тыныс, өрісті арна мәні де айқындалады. Ахаң ақындығының биік болмысы, бітімі мен мәні, сыры мен сипаты да өлеңдегі өрнектен көркемдік арналардан нәр алатындығы кең түрде көрсетіледі. «Маса» атты туындының ақын шығармашылығындағы алар орны мен белесті биігі, көркемдік-рухани мәнер-мәні де осы тұрғыдан айқындалады. Қысқасы, автор «Қырық мысал» мен «Маса» арқылы елдік мүдде мен ұлт руханиятының көкейкесті мәселелерін, алашшыл идеяны анық танытады.

А.Байтұрсыновтың 1926 жылы жарық көрген - «Әдебиет танытқыш» еңбегі – Эллада елінде жарық көрген Арестотельдің «Поэтика» еңбегімен байланыстырылып, оның сөз өнеріндегі болмысы мен бітімі, қадірі мен қасиеті, сыр-сипаттары айқындалып, қазақ

қоғамындағы тұңғыш теориялық еңбек екендігі орынды аталады. Аристотель мен Ахаңның мезгілі мен мекені, қисыны мен қағидалары әдебиет туралы ғылыммен сабақтастықта сөз етіледі. Бір қатар әдебиеттанушылардың еңбектері аталады (Қ. Жұмалиев, Е.Ысмайлов, З. Қабдолов т.б.). Автор тиісті тұста: «... аяулы Ахаңның араға алпыс жыл салып қайтып-оралуы ағартушы-ақын-ойшыл-ғалым ретіндегі өзге қырларын өз алдына қойғанда, біздің әдебиет туралы ғылымымызды, оның теориясын осылай бүтіндеді.

Туған топырағымыздағы әдебиет теориясының басы болып табылатын «Әдебиет танытқыштың» айта қалғандай қадірі мен қасиеті, тарихи мәні мен маңызы дәл осы арада деп білген жөн.

Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік ...» (сонда, 384 бет).

Ақиқатында, автордың бұл түйін-тұжырымы ауыр да болса, шындық екені анық еді. Қоғамдық жағдай мен кезең көріністерін, заман шындығын назарға алып, уақыт рухын да терең танытады. XX ғ.б. ауыр ахуалды қайыра еске алып, осы тұстағы Алаштың қайраткер-қаламгерлерінің тағдыр-талайын да, ерен еңбектерін де жадымызға қайта оралтады. Аласапыран кезеңнің, жолсыз жазаның, нәубет-зұлматтың қырлы-сырлы, сұрқай сәттерін де уақыт-керуен мен тарих-тағдыр талқысымен қатар көз алдымызға әкеледі. Бұл – қазіргі кезеңнің ақиқаты, кешеден бүгінге жеткен шындықтардың бірі еді!

Кезекті тұста - Айшықтаудың бірқатар үлгілері алға тартылады. Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясындағы арнау үлгілері аталады. Қазақ поэзиясындағы Ахаң енгізген - сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау үлгілері нақтылы мысал, деректері негізінде алға тартылады. «Әдебиет танытқаш» еңбегіндегі әдеби терминдердің қазақша нұсқасы, оған деген құрмет пен жауапкершілік мәні айқындалады. Атап айтқанда, «Дарынды сөз» тарауындағы әуезе-эпос, толғау-лирика, айтыс-драманың бүгінгі теориялық балама-қисындары көрсетіледі. Сондай-ақ, «Шешен сөз» (бастамасы, ұсынбасы, мазмұндамасы, қыздырмасы, қорытпасы) бен «Көсем сөз» (публицистика), оған қатысты бір қатар белгі-ерекшеліктер аталады. Әдебиеттің үш тегі, яғни жанрын (эпос, лирика, драма) айқындайды.

Тұтастай алғанда, мақала-талдаудың авторы (З. Қабдолов) «Әдебиет танытқыш» кітабының болмысы мен бітімін, қырлы-сырлы сипаттарын ашады. Ой түйінін: «... Бұл – сөз өнерінің басы «әліп-биі». Өйткені сөз өнерінің тек ұлттық қана емес, күллі адамбаласылық ұлы проблемаларды әдебиеттің болмыс-бітімін белгілеумен ғана шектелмейді; бұдан әрі біріне-бірі тұтасып, әдеби шығарманың сыры мен сипатын парықтау, ақыр аяғында әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау жатыр. Бұларды жүзеге асыру жолы З. Қабдоловтың «Сөз өнерінде» былай белгіленеді: әдебиеттің теориялық мәселелерін бірыңғай қисынға ғана айналдырып, оны әлдебір қасаң ереже, кейде тіпті катал заң ретінде ұсынбай, теориялық толғамдарды жазушылық шеберлік мәселесімен, қажет жағдайда қаламгерлік өнердің қиын иірімдерімен ұштастыра, көркем творчествоның психологиясымен байланыстыра жүйелеп отыруымыз керек.

Бұл міндетті Ахаң өзінен кейінгілердің үлесіне қалдырып кетті» (сонда, 388 бет).

Маңыздысы, аталған мақала-талдауда – Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырнама деректері мәнді-нәрлі өріс алып, «Қырық мысал», «Маса», «Әдебиет танытқыш» туындылары тақырыптық-мазмұндық жүйесі, идеялық-көркемдік қырлары, әдеби-рухани һәм мәдени-эстетикалық құндылықтары айқындалып, зерттеу-зерделеу бағытында сөз етілуі – біліми-ғылыми тұрғыдан маңызы мен өзектілігі зор. Ал, ұлттық әдебиеттану жағынан жаңашылдық-сабақтастық һәм танытқыштық-тағылымдық қайнар-қуаты мол, қасиет-құдіреті айқындығымен назар аудартады. Көркемдік кеңістігі қырлы-сырлы сипаттарымен нәрлі, қысқа-нұсқа толғам-толғаныстар тану-талдау баяныменмен мәнді, түйін-тұжырымымен құнды болып табылады. Арғы-бергі кезеңдердегі әдебиет теориясы төңірегіндегі қисын-көзқарастар жүйесіне тиісінше ой-пікірлер білдіріліп, маңызды-өзекті жайттарына тоқталып, болашақ бағыт-бағдарына бажайлаулар жасалып, біліми-ғылыми аспектілеріне ден қойылып, зерттеу-зерделеу ісіне басымдық беріледі. Әдебиеттің теориялық мәселелерін «қасаң ереже, катал заң» аясында емес, керісінше жазушы еңбегі, көркемдік құпиясы, шығармашылық үдеріс

төңірегінде жүйелеп, жан-жақты қарастырудың жолдары көрсетіледі. Асыл сөз – әдебиеттің басты мұраты: «...ақиқат өмірдің сырлы суреті, халықтың көркем тарихы, шығарма ауқауы - шындық» екені бар қырынан ашылады.

Академик З. Қабдолов қағидасы, шындығы осыған саяды.

Мұның өзі, профессор М. Жолдасбеков айтқандай: «...Үлгі алып, өнеге тұтар үлкен мектеп қалдырды» [7, 384], немесе қаламгер Ә. Кекілбаев атап көрсеткендей: «...елден асқан ерек еді. Өйткені, ол жұмыр дүниенің жұлынын дәл танып, жұмбағын дәл табатын зерек еді. Сондықтан да, оның орны ешкімге ұқсамайтын бөлек еді» [8, 522].

Негізінен, академик З. Қабдоловтың «Ахмет Байтұрсынов» атты мақала-талдауы (оқулыққа қосымша) алдымен, Алаш арыстарының тағдыр-талайын қайыра еске алумен бірге, анығында біліми-ғылыми қырларымен, зерттеу мен зерделеу бағытындағы баяндау мәнерімен назар аудартады, әрі тарих-уақыттың ақиқат жайттарын, кезең көріністерінің қырлы-сырлы сипаттарын сабақтастықта сөз еткен елеулі еңбектердің қатарына жатады.

Әдебиеттер:

1. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Екі томдық. – Алматы: Қаз Ақпарат, 2008. – 646, 658 беттер
2. Тілешев Е., Қамзабекұлы Д. Алаш қозғалысы. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Сардар, 2014. – 528 бет
3. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов. Монографиялық очерк. Шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы, 2010.- 5-6 беттер
4. Жұмағали З. Бел-белесте. Зерттеулер. – Қарағанды, 2005. – 192 бет
5. Қабдолов З. Арна. Зерттеу-сын-эссе.- Алматы: Жазушы. 1988.-43-45 беттер
6. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Оқулық және оқулыққа қосымшалар. 2-том. – Алматы: Санат, 2003. – 528 бет
7. Жолдасбеков М. Кісілік кітабы. – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2022.- 384 бет
8. Кекілбаев Ә. Дәуір дауысы. – Астана, 2016. – 522 бет

СЕРІК НЕГИМОВ

Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы

ТАБАНЫ ЖАЛПАҚ ТАРЛАНБОЗ

Сөз саңлағы, ел ардағы, жас жеткіншектердің жетекшісі һәм тәрбиешісі академик - жазушы Зейнолла Қабдолов – ұлт руханиятының көрнекті қайраткері. Еліміздегі ғылым мен білімнің бірден-бір қара шаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жарты ғасырдан астам ұлы Әуезов дәстүрін сәтімен мықтап жалғастырып келе жатқан Зекеңдей кемел оқымысты-ұстаздың мыңдаған шәкірттерінің бірі ретінде осынау салтанатты мерейтой күнінде бір ауыз лебізімді білдіре кеткен жөн болар. Сарыарқаның сары белінде туып, “нартәуекел” деп айтулы да атақты университеттің табалдырығынан аттап, қазақ елінің аймаңдай игі, ізгі жақсы-жайсаңдарынан лекция тыңдап, ой, сезім, сыр толқындарына зейін қою айрықша бақыт қой. Иә, сол бір балауса шақта, эпос тілімен айтатын болсақ “мандайы күндей балқыған, көзі судай толқыған, ой-қиялы теңіздей шалқыған ардақты ұстаз Зекеңнің әдебиеттің қисын-қағидаларын терең талдап түсіндіріп, тамылжыта жеткізуі шамырқанған шалқар шабытқа ұласып-ұштасып кетуші еді. Бір мезетте күміс көмей шешен дауылша үдеп, сөз меруерттерін күйкылжыта төгетін. Қасым Аманжоловтың:

Қалтылдақ қалпақ киген ғасырлардың,
Қыз мінез қылтыңына бас ұрмадым.
Аламын ауыр ойдан ауыр
Мақта емес ми болғасын басымдағым,-

деген шумағын жан-тәнімен мақамдап, көсіліп, мәнерлеп буырқана сөйлегенде аудитория тербеліп кететінді. Аспаннан шұға жауғандай, жүрек, шіркін, нұр мен сырға бөленгендей

болушы еді. Қайран, қызыл тілдің қуаты-ай, шешеннің сөзі - семсердің жүзі ғой. Табиғат Зекеңді сөз зергері етіп жаратқан. Оның үстіне ақыл-ойдың жарық жұлдызы ұлы суреткер Әуезовтің шәкірті. Ол "Менің Әуезовім" роман эссесінде Шыңғыс Айтматовты "Күллі дүниенің құпия-сырын аңдаған көсем көкіректегі көреген көзге" теңейді. Шын мәнінде, өзі де ақылдың, ойдың, жақсының көзі. Әуезов кемеңгерлігі туралы толғаныстарында "Әдебиет - ардың ісі", "Ұстаздық - ұлы нәрсе! Ұстаздық ету - өзіңнің уақытыңды аямау, өзгенің бақытын аялау", "Әуезовтің әр лекциясы - бір-бір оқулық, бар лекциясы ұлан-ғайыр ұлы мектеп", "Шешендік - шексіз білімнен, терең ойдан, асқан парасаттан туатын ұлы нәрсе!", "Суреткерлік шеберлік әр сөздің орнын табу" дейтін түйдекті, түйінді пайымдаулары - білім, сана, ұғым, талант дүниесін нұрландыратын рухани құндылықтар. Академик З.Қабдолов "Әуезовтің әсемдік әлемі", "Арна", "Көзқарас" дейтін еңбектерінде ұлт әдебиетінің эстетикалық байлығын, көркем творчество психологиясын, жазушы шеберлігін, Абайдың ақындық даралығын, "Алыптар тобының" тарылымын, рухани қабілетін, сөз құпиясын зерделейді. Әсіресе, ұлт тарихындағы ұлы туынды ретінде қабылданған "Абай жолы" эпопеясы ұлттық дүниетанымның, ой-сананың миуалы келісті бақшасындай, ізгілік пен рухани сұлулықтың шарайнасындай, ақындық даналық пен нәзік сыршылдықтың телегей-теңізі іспетті. Ендеше, "Әр сөзде бір сыр, әр сырда бір мұң, әр мұңда бір мағына" барлығын барынша барлап-бақылайды. Эпопеяның жан толқытарлық полифониялық табиғатына, атап айтқанда, сұлу да сиқырлы тіліне үңілгенде образ тағдырын шешетін, жазушының стилін айқындайтын таңғажайып пейзаждық көріністерді, тасқа тіл бітірген суреткер шеберлігін дәйекті мысалдармен дәлелдейді.

Академик З.Қабдоловтың "Сөз өнері" деп аталатын кесек монографиясында әдеби туындының көркемдік кестесіне, суреткер шеберлігіне, "Сөзбен сомдалған тұлғаның" табиғатына қатысты құнды пікірлер қозғайды.

"Жазушы - деп жазды ол, - өзінің сөз қорын молықтыру үшін, - жалпыхалықтық тілдің телегей-теңіз бай қазынасын мүмкіндігінше молырақ игеруі, оның қилы-қилы, қиын әрі қызық құбылыстарын жете түсінуі, әр сөздің мәні мен мағынасындағы ұлан-ғайыр өзгерулер мен өңдеулерді, құбылтулар мен құлпыруларды дәл аңғара білуі қажет" деп жазушының шеберлік әлеміне барлау жасайды. Және де жазушы тілінің дәлдікке, ықшамдыққа, сұлулыққа негізделуі шарт деп шегелеп айтады.

Ғалым сөздердің көп мағыналығына, сырлы астарға, "әдеби тілдің сыртқы әрі немесе ішкі нәрі ретінде қызмет атқаратын синонимияға, омоним, антоним сөздерге, плеоназмға, архаизмдерге, неологизмдерге, сондай-ақ айқындау, кейіптеу, пернелеу, алмастыру, ұлғайту, кішірейту, қайталау, дамыту, сөз орнын ауыстыру, сөз тастап кету, егіздеу сияқты бейнелегіш-суреттегіш құралдарға ой сәулесін түсіреді.

Зерттеушінің пікірінше, тілдің көріктеу құралдарының бәрі бірімен-бірі өзара тығыз байланыстағы, қарым-қатынастағы, аралас-құралас жатқан - және жарыса қолданылып, бірін-бірі демеп, толықтырып жатқан нәрселер. Шынында да, бірімен бірі іліктесіп, сабақтасып, ұштасып, үйлесіп жатқан мәнерлегіш-суреттегіш құралдардың арасында "қытай қорғаны", "Абылай аса алмас асу" бел жоқ.

Әдебиет теоретигі З.Қабдолов "Образ" ұғымын екі мағынада алып тексереді. Біріншісі - көркем бейне ретінде. Екіншісі - суретті сөз ретінде. "Әкем Қабдол асқан домбырашы адам еді. Әрі әнші, сері кісі болатын. Қырық күй білетін... "Қыз Жібек" дастанын бастан аяқ жатқа айтатын" деп толғанады Зекең. Өнерпаз тектілігінің төркіні қайдан бастау алады десек, тұқымынан екен ғой. Оның "Жайық қызы", "Туған ел" тәрізді сұлу ырғақты сыршыл өлеңдеріндегі мына бір шумақ көркемдік қисынымен өзгешеленеді:

Ажары атқан таңдай ару жастың,
Қасы бар қанатындай қарлығаштың.
Жанары жан біткенді елжіреткен,
Болсайшы бәрі сондай қарындастың.

Зейнолла Қабдолов аударма өнерімен де шұғылданады. Л.Кассильдің, В. Добровольскийдің, В. Закруткиннің романдарын тәржімалады. А.Островскийдің “Ұшынған ақша”, М.Горкийдің “Күн перзенттері”, Н.Хикметтің “Елеусіз қалған есіл ер” сияқты үздік классикалық драмалық шығармалары республикалық, облыстық театрларда З.Қабдоловтың аудармасымен қойылды.

Жазушының "Ұшқын", "Жалын" романдарының басты тақырыбы - біздің заман шындығы, зиялылар өмірі, замандастардың тағдыр тіршілігі, биік тұлғасы. Осының қаламгерлік қолтаңбасына тал жібектей таза айшықты, оралымды тіл, лирикалық сипат, жылы юмор тән.

1995 жылы Пәкістан мемлекеті "Әдебиет, мәдениет және демократия" деген тақырыпта Халықаралық яғни дүниежүзілік деңгей-дәрежедегі ғылыми конференция өткізді. Әлемнің алты құрлығынан немесе жүзден аса мемлекеттен үш жүзден аса ғұламалар, әйгілі ақындар, айтулы жазушылар, өресі биік суреткерлер қатысты. Сонда, асыл ұстаз, абыз аға Зекең қарқаралы көштің басшысындай жол-жоба көрсетіп отырды. Ғылым-білім, ақыл-ой бәсеке-жарысқа түскен ұлы жиын-мәслихатта академик-жазушы Зейнолла Қабдолов ойын былайша толқындата өрнектеді:

- Қазақ әдебиеті - дүние жүзіндегі ең күшті әдебиеттердің бірі, - деді З. Қабдолов. - Мұның даму тарихы терең әрі күрделі. 150 жылдығын биыл бүкіл әлем тойлаған Абай поэзиясы қазақтардың сөз өнеріндегі дәуірлеу кезеңін белгілесе, 21 айдан кейін 100 жылдығын күллі адамзат атап өткелі отырған Әуезов прозасы - қазақ ренессансы. Сіздер нақты да затты түсіне түсу үшін аналогия келтірсем: Абай - Гете мен Пушкин деңгейіндегі ұлы ақын болса, Әуезов - Бальзак пен Достоевский дәрежесіндегі кемеңгер жазушы. Одан әрі академик - жазушы осы әдебиеттің кешегі, бүгінгі қайраткерлері оны қазақ халқының ақыл-ойына, ар-ожданына, автопортретіне, паспортына, көркем тарихы мен сұлу шежіресіне қалай айналдырғанын керемет сыр ғып шерткенде жүзден астам елден келген зал толы интеллектуалдар - жазушылар мен ғалымдар қазақ ұлтына, оның тамаша әдеттері мен мәдениетіне деген іңкәр сезіммен қайта-қайта қол соғып, ұйып тындады. Осыған мерейленген Қазақстан делегациясының тебіренісін Марфуға ақын өлеңмен кестеледі:

Келісіп келбетіңе маңғаздылық,
Теңіздей тереңдікпен таңқалдырып,
Тобына қосылғанда тұлпарлардың
Құйындаттың, ізіне шаң қалдырып.

Тым жарық жұлдызына теңеп көктің,
Сезімімді сәбидей өбектеппін.
Қазағымның жерінде таулар қанша,
Көзіме Сізді тау деп елестеттім!

Жүрекке тұна түсіп тұнық ойың,
Толқыдық, тілектес боп күніменен...
Тебіrentіп тастадың тындаушыңды
Ұлы Абайдың төгілген тіліменен.

Халқымның тындағанда сүйікті ұлын,
Жұрт сезінді, Тереңдік, Биіктігін!..
Пәкістанның елінде тебірендік,
Тұрғандай төбе көкке тиіп бүгін.

Қайран, сұңғыла ақындық-ай! Тарлан таланттың шоқ шашқан шабытын жеріне жеткізе сипаттаған қайран ақынның құдіретті тіліне не жетеді!

ГҮЛЖАҒАН ОРДА,
М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының бас
ғылыми қызметкері, филология
ғылымдарының докторы, профессор

АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Академик Зейнолла Қабдоловтың әдебиеттану ғылымына сіңірген еңбектерін үш топқа бөліп сөз етуге болады. Олар: әдебиеттің тарихы, сыны, теориясы. Әдебиеттің тарихын зерттеуде абайтану, махамбеттану, мұхтартану, бейімбеттануға қосқан үлесін ерекше атаған ләзім. Ғалымның «Арна» жинағына енген «Алыптар арнасы» деп аталатын I тарауда Абай, Мұхтар, Бейімбет шығармашылығы туралы «Абайдың ақындығы», «Әуезовтің әсемдік әлемі», «Майлиннің мұрасы мен мирасы» деген зерттеулері енген. Аталған тақырыптарды зерттеуге тәуелсіздік тұсында қайта соғып отырғанын ғалым мұрасынан көруге болады.

«Арнадағы арын» деп аталатын екінші тараудағы «Қос қайнар» мақаласында М.Қаратаевтың «Революция рухымен» (1978), С.Қирабаевтың «Әдебиет және дәуір талабы» (1976), Р.Бердібаевтың «Дәстүр тағылым» (1973) зерттеу еңбектеріне талдау жасалған. Әдебиеттану ғылымы мен әдеби сынның аяқ алысын үш ғалымның зерттеулерімен салыстыра отырып көрсеткен автор әдеби-көркем сынның аса актуалды мәселелерді көтеретінін нақты мысалдармен жинақтаған. Сонымен бірге әдеби сынның кемшіліктерін санамалап көрсету арқылы сын жанрының өсіп-өркендеуіне бағыт сілтеген. Бүгінгі таңда осындай ғылыми еңбектерді салыстыра зерттеудің жетіспейтіні өкінішті.

«Қолқабыс қолжазба кезінде» деген мақаласында әдеби-көркем сынның сыры мен сипатына тоқталған. Ә.Тәжібаевтың «Хаттар сөйлегенде», Ә.Кекілбаевтың «Құс қанаты», Ұ.Доспанбетовтің «Сағым» жинақтарына жасалғандалдаудан поэзия мен проза жанрының аяқ алысын бағамдауға болады. Ғалымның әдеби процесті бағалап, жаңадан шыққан кітаптарға пікір білдіріп отыруы әдеби сынға қосқан үлесін танытады.

«Тойлар тұсындағы ойлар» мақаласында Ә.Сәрсенбаев, Х.Есенжанов, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев сияқты ақын-жазушылардың шығармалары мен З.Ахметовтің ұстаздық қызметі мен зерттеу еңбектеріне әдеби талдау жасалған.

«Арналы толқын» деп аталатын үшінші тарауда «Дананың дидары» – жаңа кітаптан алынған үзінді болса, «Тарлан талант» пен «Кішкентай көлден жөкейге дейін» – Тахауи Ахтанов пен С.Жүнісовтің шығармашылығы туралы мақалалар.

Ал, «Ереулі» де емес, «Ерулі» де емес, «Ереуіл» деген мақаласында Махамбеттің «ереуіл» сөзі туралы Берқайыр Аманшиннің «Қазақ әдебиеті» газетіндегі «Ереулі» болу керек деген пікіріне қарсы дау айтып, өз ойын ғалымдардың пікірлерімен дәлелдейді [1].

XX ғасырдың бірінші жартысындағы ел басына түскен аумалы-төкпелі ауыр жағдайлар әдебиеттану ғылымының да өсіп-өркендеуіне өз кесірін тигізіп бақты. Қазан төңкерісінен Ұлы Отан соғысы біткенге дейінгі аралықта қазақ әдебиеттану ғылымы қалыптасу кезеңін басынан өткізді. Оның өсіп-өркендеуі, дамуы мен әлемдік деңгейге көтерілуі XX ғасырдың екінші жартысы екендігін әдебиеттанушы ғалымдар ғылыми түрде дәлелдеп берді. Ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасуына А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, М.Жұмабаев, М.Дулатов, С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сынды аға буын өкілдері көп еңбек сіңірді. Қалыптасқан осы үрдісті Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин, М.Қаратаев, Ы.Дүйсенбаев, Х.Сүйіншалиев, М.С.Сильченко, Н.С.Смирнова сынды ірі ғалымдармен бірге З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Р.Бердібаев, М.Базарбаев, М.Базарбаев, Е.В.Лизунова, Ш.Сәтбаева, А.Нұрқатов, С.Ордалиев, Ә.Дербісалин, Н.Ғабдуллин, Б.Уахатов, М.Дүйсенов, О.Нұрмағамбетова, Б.Наурызбаев, М.Хасенов, Т.Кәкішев, Ә.Нарымбетов т.б. сынды жас буын өкілдері жалғастырды. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасуы, өсіп-өркендеуі, қарыштап дамуы мен ұлттық әдебиетіміздің

жекелеген жанрлар негізінде қарқынды дамуын жүйелі зерттеу нысанына алған еңбектерді де жаңаша саралайтын уақыт жетті. Ұлттық әдебиеттің тарихын егемен елдің талап-тілектеріне сай қайта жазу қажеттігі туған тұста С.Қирабаев: «Қазақстанның тәуелсіз, егеменді ел болуы – біздің жаңа тарихымыздың басы. Ендігі жерде біз өз тарихымызды бұрынғыдай көп ұлтты мемлекеттің құрамында емес, дербес зерттеп, ұлтымыздың тарихтың ұзақ жолында ұтқаны мен ұтылғанын, жеткені мен жете алмаған тұстарын кең ашып, бүгінгі егемендікке жетуіміздің заңды жолын көрсетуге тиіспіз» [2, 3], – деген болатын. Одан бергі уақытта мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында он томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» мен екі томдық «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» зерттелді. Ал, ұлттық әдебиеттану ғылымына еңбек сіңірген жекелеген ғалымдардың зерттеу еңбектерін саралау барысында қазақ әдебиеті тарихының зерттелу жолдары, ұлттық әдебиеттану ғылымының өткен жолы сарапқа түсері даусыз. Әдебиеттану ғылымына үлес қосқан әдебиеттанушы ғалымдардың өмірі мен зерттеулерін жеке зерттеу нысанасына алу, олардың ұлттық мұрамызға жасаған қамқорлығын көрсету, ұлттық ғылымның дамуына қосқан үлесін саралау – егемендік алған тәуелсіз еліміздің алдында тұрған негізгі мәселелердің бірі.

1960-1967, 1997, 1998 және 2004-2008 жылдар аралығында жарық көрген «Қазақ әдебиетінің тарихы», мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында кешенді түрде зерттелген 10 томдық «Қазақ әдебиеті тарихының» 9-томына енген Екі ғасырда жазылған көп томдық ұжымдық еңбек авторларының кейбіреулерінен мысалдар келтіре отырып, екі дәуір зерттеуінің өзіндік ерекшеліктерін көрсетуге болады. 50-90 жылдардағы әдебиеттану ғылымына қомақты үлес қосқан ғалымның бірі – З.Қабдолов. Оның бірсыпыра еңбектері әдебиет теориясының әр түрлі мәселелеріне арналса, екінші парасы қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуге қатысты. Әдебиет теориясына «Жанр сыры», «Сөз өнері», «Арна» атты зерттеулерімен үлес қосқан ғалым әдебиет тарихын зерттеуде де біршама еңбек етті. Бұл тұрғыда ол Абай, Махамбет, Мұхтар, Бейімбеттердің шығармаларын тыңғылықты зерттеумен айналысты. Осылардың ішінен Бейімбет Майлин туралы зерттеулерін ерекше атаған жөн.

Енді ғалымның Бейімбет Майлин шығармашылығы туралы кеңестік дәуір мен тәуелсіздік тұсында жазған зерттеулерін салыстырып көрейік. Аталған кітаптағы «Майлиннің мұрасы мен мирасы» атты зерттеуінде ғалым Бейімбеттің қазақ әдебиетіне қандай үлес қосқанын нақты шығармалары негізінде сөз ете отырып, оның ұлттық әдебиеттегі орнын көрсетеді. «Қазақ совет әдебиетінің негізін салған замандас қаламдастары секілді Бейімбет Майлин де әмбебап (универсал) суреткер – әрі ақын, әрі прозашы, әрі драматург» [1, 111], – деген сөйлемін ғалым тәуелсіздік тұсында былайша өзгертеді: «Қазіргі қазақ әдебиетінің Қазан төңкерісінен кейінгі жаңа кезеңін бастаған Сәкен Сейфуллин, Илияс Жансүгіров, Сәбит Мұқанов секілді Бейімбет Майлин де әмбебап суреткер – ақын, прозашы, әрі драмашы болды» [3, 354]. Екі сөйлемнен айтарлықтай ешқандай өзгеріс байқалмайды. Дегенмен араға жиырма жылға жуық уақыт салып жазылған соңғы зерттеудегі өзгерістердің заман талабынан туындағаны белгілі. Бұл тұрғыда ғалым жекелеген сөздердің өзіне де аса мән бере білген. Мәселен, «драматург» сөзінің «драмашы» болып өзгеруі осыны аңғартады. Осы секілді «совет» сөзінің «кеңес» болып, «Ұлы Октябрь» сөзінің «төңкеріс» болып ішінара сөз өзгерістеріне ұшыраған зерттеудің дені сол қалпында сақталған. Бірді-екілі өзгерістерін сөз етер болсақ, бірінші көзге түсетіні – екінші зерттеудің әдебиет тарихына арнайы жазылғандығы. Мұнда ақынның қашан, қайда туғанынан бастап, оның өскен ортасы – бәрі де жүйелі түрде рет-ретімен қарастырылған. 1894 жылы дүниеге келген ақынның 1910-1912 жылдары Әбдірахман Арғынбаевтың медресесінен дәріс алғаны, 1913 жылдан 1938 жылға дейінгі өмір белестері түгел дерлік қамтылған. Бұдан шығатын қорытынды ғалым өзіне етене жақын тақырыпты араға жылдар салып толықтырып отырған.

Оның шығармашылығын сөз еткенде алғашқы зерттеудегі ой толық сақталып отырғандығынан көркем шығарманың көркемдік-эстетикалық жетістігіне берілген әділ бағаның араға қанша уақыт салса да өзгермейтіндігін көруге болады. «Мұсылмандық белгісі» өлеңін сөз еткенде кейінгі зерттеуде мына жолдар қосылған «Бар мүддесі ізгі жерге барып кеп, Сөзін сыйлы, елді аузына қаратпақ» [3, 345 б.]. Бұл жолдар алдында айтылған «Мекке» сөзін толтыру үшін, оның сырын ашу үшін алынғаны анық. Кейінгі зерттеудің тәуелсіздік тұсында жаңаша

көзқараспен толықтырылғаны ондағы мысалдармен ашыла түскен. Мәселен, «...Оны айтасыз, Бейімбет өзіне туа біткен ажуасынан Мырқымбай түгіл, Ленинді жырлағанда да айныған жоқ:

- Күлән-ау, анау кім?
- Ленин ғой.
- Шошайғаны несі?
- Қолы ғой?
- Неғып тұр?
- Шақырып тұр» [3, 346 б.].

Ақынның мұндай өлеңдерін кеңестік дәуір тұсында сөз етуге болмағаны белгілі. Ғалым ақын қаламына тән уытты тілді сөз ету барысында оның осындай әжуаларын да қоса зерттегенді жөн деп санаған. Әйел теңдігі туралы сөз еткенде бірінші зерттеуде «Жиырмаға келген жасында» деген өлеңнен үзінді алынған. Бұл мысал екінші зерттеуде қысқаруға түскендігін оның В.И.Ленин есіміне қатысты екендігінен көруге болады. Осы сынды қысқаруды «Сен еркесі, бұл ғаламның қожасы!», «Көк шолақ мойын босатып» өлеңдерінен де байқауға болады.

«Сексен сом» әңгімесі сөз болғанда: «Мынауың «Алашордаға» қарсы ғой өзі...» деген сөйлем екінші зерттеуде қысқаруға түскен. Бұл да уақыт талабынан туған дүние. Ғалым Б.Майлин мұрасын сөз еткен бірінші зерттеуде оның прозасын қарастырып, «Шұғаның белгісі» мен бірнеше әңгімелерін тілге тиек еткен. Ал екіншісінде осы қатарды «Берен» мен «Раушан – коммунист» хикаяттары мен «Азамат Азаматыч», «Қоңсылар», «Қызыл жалау» романдарына жасаған талдаулар толықтырған. Жазушының «Қоңсылар», «Қызыл жалау» романдарынан дерек болғанмен қолжазбалардың ұшты-күйлі жоғалып кеткендігін де ғалым жасырмаған. Екіншісі – әдебиет тарихына жазылған арнайы монографиялық зерттеу болғандықтан, ғалым Б.Майлиннің бар шығармасын түгелдей сөз етуге ден қойған. Автор «Азамат Азаматычтың» көркемдік жетістіктерімен бірге оның кейбір кемшін тұстарын да жадында ұстап отырған. Азаматтың бейнесін сомдаудағы жазушы шеберлігін нақты мысалдармен көрсете білген ғалым: «Шіркін, шебердің аты – шебер! Автордың осынау аз ғана мінездемесінің өзінен-ақ мүсінделіп шығып, романның бас кейіпкері оқырманның көз алдында төрт құбыласын түгендеп тұра қалады» [1, 373], – деп оның кейіпкер бейнесін сомдаудағы шеберлігіне таңданыс танытса, ендігі кезекте осы романның әттеген-ай деген тұстарын да жасырмай көрсете білген. Оған мысал ретінде автордың мына тұжырымын келтіруге болады: «Аз ғұмыры көп қуғын мен сүргінде өткен майталман жазушының қанша шебер болса да, ойы онға, ақылы алтыға бөлініп отырып жазған күрделі прозасында асығыстық, үстірттік іздері жатуы заңды да... Романда бейнелеуден гөрі, баяндау басым; оқырманды образ тереңіне тартып әкететін нәзік психологиялық талдау тапшы; көркем прозаның биік мәдениетіне кепіл болғандай әсерлі табиғат суреттері, әдемі пейзаж жоққа тән...

Бірақ мұның бәрін аяқталмаған шығармаға мін ғып тағу артық. Құдіретті қаламгердің қасиетті қолтаңбасы айқын айшықталған «Азамат Азаматыч» сөз өнерін қадірлейтін оқырман жүрегіне әлдеқашан жол тапқан, оның көзі мен көңілін әлі де баурап әкете бермек» [1, 374].

Бейімбет Майлин шығармашылығы жөнінде жазылған бұл екі зерттеу екі дәуірде жазылғанмен олардың айырмашылығы жоғарыда келтірілген сөз, сөйлем, ойларда ғана болып отыр. Тұтастай алып қарағанда бір-біріне кереғар, қарама-қарсы пікір жоқ. Осыған қарап, қай уақытта айтса да, қай уақытта жазса да көркем шығарманың көркемдік-эстетикалық табиғатына берілген әділ баға қоғам өзгерсе де өзгермейтіндігі байқалады. Ғалым қаламына тән ерекшелік – зерттеген тақырыбына деген аса жауапкершілік пен оған деген шынайы құштарлық. Оны араға қанша жыл салып жазылған екінші зерттеуден байқауға болады. Соңғы нұсқада алғашқыда сөз болмаған бірсыпыра деректер келтіре отырып, Б.Майлиннің өмірі мен шығармашылығының толық әдеби портреті жасалған. Міне осындай мысалдардан З.Қабдоловтың «әдебиет – ардың ісі» екендігін ғұмыр бойы жадында сақтап жүргендігін көруге болады. Бейімбет Майлиннің шығармашылығын тыңғылықты зерттеген Т.Нұртазин 1966 жылы «Бейімбет Майлин творчествосы» деген монография шығарған болатын [4]. Осылайша ғалымдар аталған еңбектерімен бейімбеттануға өз үлестерін қосты.

Қорыта айтқанда, З.Қабдолов Бейімбет Майлиннің поэзиялық, прозалық, драмалық

шығармаларымен қазақ көркем сөз өнерін байытқанын, журналистика мен баспа жұмысында ұлттық көсемсөздің қалыптасуына зор үлес қосқан майталман қаламгер екенін көрсетті. Бейімбет қазақ әдебиетін Айранбай, Мырқымбай, Күлтай болыс, Раушан коммунист, Шұға, Әбдірахман, т.б. қайталанбас бейнелермен толықтырса, қаламгер мұрасын зерттеуде насихаттауда Т.Нұртазин, З.Қабдолов сынды ғалымдардың сіңірген еңбегі шексіз. Жүз шақты фельетон, жүзге тарта очерк және көптеген мақалалар жазып, жиырма жылға жуық журналистік қызметте болған Б.Майлин ХХ ғасырдың 20-30 жылдарындағы ел өміріндегі өзекті мәселелерді шығармаларына арқау етті. Сонымен бірге оның қазақтың сахна, кино, музыка өнерлерін дамытуға қосқан үлесін ұмыту мүмкін емес.

Қолымыздағы жинақтан көргеніміздей, З.Қабдолов – әдебиеттің тарихы, теориясы, сынын қатар ұстап отырған, әдеби процеске араласып, өз пікірін ашық айтып отырған ғалым. Сондықтан да ғалымның әдебиеттану ғылымынан алар орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Арна. – Алматы: Жазушы, 1988. – 254 б.
2. Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. Қысқаша очерк: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 2003. – 224 б.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы (10 томдық). Кеңестік дәуір әдебиеті (1917-1940). 7-том. – Алматы: Қазақпарат. – 2004. – 462 б.
4. Нұртазин Т. Бейімбет Майлин творчествосы. – Алматы: Жазушы, 1966. – 205 б.

СӘЛИМА ҚАЛҚАБАЕВА

филология ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қаласы

ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДЕБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Қазақстанның халық жазушысы, Ұлттық ғылым академиясының академигі, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Зейнолла Қабдолұлы Қабдолов – көркем сөздің ел таныған майталман шебері, әдебиеттің ірі қайраткері. З. Қабдолов көркем әдебиеттің дамуына қосқан үлкен үлесі үшін, көркем шығарма жазудағы табысы үшін еңбегіне сай халық жазушысы атанды. Ол - әдебиеттану ғылымына, оның ең бір күрделі саласы – әдебиет теориясына зор үлес қосқан ғалым. Әдебиеттану саласында ұзақ жылдар бойы өнімді еңбек етіп, алдымен ғылым кандидаты, онан кейін ғылым докторы ғылыми дәрежесін алу үшін арнайы диссертациялық еңбек жазып қорғады. Әдебиет теориясы саласындағы жазған, жарияланған еңбектері жоғары бағаланып, Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, онан соң толық мүшесі – академигі болып сайланды.

Зейнолла Қабдолов 1927 жылы 12 желтоқсанда Атырау облысында туған. 1945 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің филология факультетіне оқуға түсіп, 1950 жылы үздік дипломмен бітіреді де, осы білім ордасында үздіксіз ұстаздық және ғылыми жұмыстар атқарады. Ұстаздықтың алуан сырлы жарқын өнегесін танытқан оның бұл саладағы ғибратты еңбегі – ұстаздардың өтуге тиісті педагогикалық мектебі десе де болғандай. Республикамыздың ең үлкен, белді ғылым мен білім ордасы - әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік ұлттық университетінің білікті профессоры қызметін атқара жүріп, көптеген шәкірттеріне ғылыми жетекшілік етіп докторлық және кандидаттық диссертациялар қорғатты. Бүгінде өзінен кейінгі талай әдебиетшілер, жазушы, сыншы, журналистер академик-жазушыны тәлімі мол ұстаз тұтады.

З. Қабдолов – қазақ әдебиеттану ғылымының аса көрнекті өкілі, үлкен ғалым. Жоғары мектептегі әдебиет теориясын оқытудың, әдебиеттану ғылымының негіздерін оқытудың басты әдіснамалық бағыттары З. Қабдоловтың әдебиет теориясы мектебінен өріс алған. 1970 жылы

жарық көрген «Әдебиет теориясының негіздері» атты жоғары оқу орындарына арналған оқу құралы студенттерді әдебиет туралы білімнің негізімен сусындатып келеді. Бұл кітап қазақ әдебиеттану ғылымында, әсіресе әдебиет теориясы саласында үлкен жетістік деп бағаланған, ғылыми жаңалағы мол қомақты, іргелі зерттеу болды. Оның айрықша құндылығы көркем әдебиеттің табиғатын, оның өмірмен жалғастығын, қазақ сөз өнерінің ұлттық сипат-ерекшелігін ғылыми тұрғыдан терең ашып беруінде, теориялық қағидаларды, көркем шығармаларды үлкен талғампаздықпен танып, нақтылы талдау жасай білу шеберлігінде болатын. Бұл еңбек 1976 жылы «Сөз өнері» деген атаумен өңделіп, толықтырылып екінші рет басылды. Бірнеше рет қайта басылып шыққан «Сөз өнері» атты оқулық студенттердің жастана оқитын аса бағалы, құнды кітабына айналды.

«Сөз өнері» әдебиет әлемінің бар сырын ашып, сөз өнерінің басқа өнер салаларынан артықшылықтарын дәйекті пікірлерімен дәлелдейді, әдеби туындыдағы эстетикалық пайымға да диалектиканың жан-жақтылығымен қарайды. Ондағы жүйелі теория, нақты айқындаулар, дәлелді, негізгі толғам, тұжырымға жол ашады.

Зейнолла Қабдоловтың «Жанр сыры», «Әдебиет теориясының негіздері», «Жебе», «Сөз өнері», «Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі», «Арна», «Көзқарас» атты монографиялары мен зерттеу еңбектері әдебиеттану ғылымы мен сынының дамып, жетілуіне кәсіби деңгейге көтерілуіне үлес қосты.

Академик З.Қабдоловтың есімі қалың оқырманға жазушы ретінде де кеңінен таныс. «Ұшқын», «Жалын» романдары 1972 жылы Бүкілодақтық жұлдеге ие болды. «Менің Әуезовім» (1997) роман-эссесі үшін жазушы З.Қабдолов ҚР Мемлекеттік сыйлығына ұсынылып, 1998 жылы аталған сыйлықтың лауреаты атанды.

Әдебиетімізді әлемдік деңгейге көтерген халқымыздың саңлақ суреткері, ғұлама ғалым М.Әуезовтің өмір жолы мен шығармашылық өнерін зерттеп, дәріптеуге сан жылғы ғалымдық ізденісі мен жазушылық еңбегін, күллі ұстаздық ғұмырын арнаған академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі қазақ әдебиетіне қосылған қомақты дүние. Ұзақ жылдар бойғы ізденістің қорытылған нәтижесі көрініс тапқан бұл еңбекте кемеңгер ұстаз, ақыл-ойдың кені ғұлама ғалым, көркем сөздің хас шебері М.Әуезовтің әдеби бейнесі мен адамгершілік тұлғасын жан-жақты жарқырата таныту мақсатын биік деңгейде орындаған. Кейіпкері тарихи тұлға болғандықтан көркем шығарма жанрын өмірлік деректерге сүйеніп жазылатын роман-эссе деп анықтап алуы ірі тұлға болмысын әрі ғалымдық көзқарас, әрі жазушылық дүниетаным тұрғысынан сомдауға көп мүмкіндік берген. Содан болар мұнда көркем әдебиетте қалыптасқан белгілі соқпақтардан бөлек жаңаша әдіс, тың болжам, батыл ой түйіндеулер көбірек орын алған. «Бүкіл роман жазушы Қабдоловтың ішкі толғанысы мен өзіндік көзқарасы арқылы өріліп отырады. Әуезов өмірінің суреттері жан-жақтан құйылған бұлақ тәрізді, бірте-бірте «үлкен көлге айналып, бай мазмұнға айналады». [1, 67]

Әуезов өмірінің жарқын шақтары мен бұралаң соқпақты кезеңдеріне жете қанық, әрі оның көркем дүниелерінің тылсымына терең бойлаған жазушы бұл шығармада баяндайтын оқиғаларды асқан сарабдал көңілмен сұрыптайды. Бала Мұхтардан дана Мұхтарға дейін қалыптасу кезеңдеріндегі ең маңызды мәселелерді қамтиды. Бітімі өзгеше бұл туындыда эссеист өзінің аңғарғанын, көрген-білгенін, сезген-түйгенін ешбір бүкпесіз қаз-қалпында баяндай отырып, өмір материалын өнер дүниесіне айналдырады. Дәл осы шеберлік оқырман көкейіне қонып, көңілін қозғап, таным көкжиегін кеңейте түседі.

Талапты жастың әдебиетке құштарлығын оятып, оны ғұмырлық сүйікті кәсібі етуге септігі тиген Әуезовтей дара тұлғаның жүрегінде із қалдырған өшпес бейнесін көркем образға айналдыруы шынайы әрі нанымды шыққан. Алғашқыда көне дүние философтарының ойларына бойлатып, әлем әдебиеті классикасының сырына қандырып, Абай поэзиясының тереңіне сүңгітіп, студент санасын өсірер ғажайып дәрістерімен елітіп әкеткен талантқа тамсанып жүрген шәкірт Зекең, кейін келе ұстазының жанын да, зарын да ұға білетін, көп нәрсені айтпай-ақ түсінетін серігіне айналады. Ұстазымен бірге ойланып, ұстазымен бірге толғанады. Ұстазы жүрегінен өткізген сызды өз жүрегінен өткізеді. Екі жүрек тұтастыққа айналып, екі ой бір арнаға тоғысып жатады. Үкімет үйінің кең мәжіліс залында М.Әуезовтің

жазушылық, ғалымдық қызметін үш күн бойы талқылап, нақақтан қаралап жатқанда дарабоз суреткердің қарсыласа алмай дінкесі құрыған сәттерінің куәсі болғандығын психологиялық суреттемелермен беретін тұстар бұған дәлел. «Талай әкесін сабағанды көріп едік, бірақ арбаға таңып қойып сабағанды көргенім осы» депті ғой біреу. Дәл сол секілді Әуезовті төрге - орталарына отырғызып алып, шетінен Мұқалап - «мәпелеп» - төпелеп жатыр» [2, 110], – деп жазады пайғамбардай қастерлеп жүрген ұстазын «аяусыз сабалап жүндей түткен» Сәмсүгір Сұршин, Қарабұжыр мен Шикілсарылар сияқтыларға налып. Кеше ғана қаптап досы боп жүргендердің бірі де шолақ белсенді партоқраттардың жаласынан арашалап қалатын жанашыр бола алмағаны аңғарымпаз шәкірттің жанын қынжылтады. Талант пен тобыр арасалмағын таразылайды. Ойы мен эстетикалық талғамы төмен тобырдың Әуезовті ұлтшыл деп, «Абай» романын большевизм идеясына жат шығарма деп тануы – талантқа тұсау салу әрекеті болғандығы анық. Белгілі бір кезеңдегі өмір шындығын танытатын осындай жағдайлар роман-эсседе едәуір мол. Суреткер өмірінен алынған мұндай деректер талант тағдыры – қиын тағдыр, тар да тайғақ жол болғандығын нанымды көрсетеді.

Роман-эссе кейіпкері - шығармашылық тұлға, жан-жақты дарын иесі. Сол себепті автор М.Әуезовтің суреткерлік шеберлігін таныту мақсатында оның көркем прозасын пайдаланса, ал енді ғалымдық дүниетанымын танытуда Абай поэзиясы туралы жазған пікірлерін, ғылыми еңбектерін нақты материал көзі ретінде қолданған. Жазушының шығармашылығы ғұмырнамасымен астарласа суреттелген. Қаламгердің өнері өмірінен өніп, өрбіп отырады. Мұны «Абай жолы», «Қыр суреттері», «Еңлік-Кебек», «Қаракөз», «Қорғансыздық күні», «Ескілік көлеңкесінде», «Қилы заман» сияқты халқымыздың тағдыры мен қасиеті баяндалатын шығармалары жайын сөз еткен тұстардан байқаймыз. Мәселен, «Абай жолы» сияқты дүние жазуға апарған негізгі жол – бала жасынан Әуез атасының Абай өлеңдерін жаттатып, өмірге Абай көзімен қарауға тәрбиелеуінде жатқанын романда баяндалатын бала Мұхтар басынан өткерген өмір көріністері растап отырады. Абайды Мұхтардың алты жасында алғашқы әрі ақырғы көру сәті, ақын ағаның мейірімді жүзі мен ғұмыр бойы санасына арай шашқан жігерлі сөзін еске алатын тұстары сыршыл сезімге толы. Мұхтарды бала кезінде Абайшыл еткен атасы Әуез болса, ер жете келе Абай әулетіне жақындатқан, ол туып-өскен жерге ғашық еткен ағасы Қасымбек болды. Ағалы-інілі екеуі «Абай-аға шыққан қырға шығып, Абай-аға түскен ойға түсіп» сайын далаға бұрынғыдай бала Мұхтарша емес, ақын Абай көзімен қарады. Абай өлеңдеріндегі сұлу суреттердің тууына түрткі болған табиғаттың тылсым сырын ұқты. Болашақ жазылатын көркем дүниелерінің бастауы мен қайнар көздерін тапты. Сонымен қатар ол өзі туған топырақтағы ертегі-аңыз, қилы тағдырлар деңгейінде қалмай, аса талантты ақын жанының тереңіне үңіліп, «әлемдік әдеби классиканың күнес биігіне қарай батыл адымдады». Романда «Абай жолы» эпопеясындағы образдар галереясының түзілуі туралы соны пікірлер мол кездеседі. Әсіресе әйел жанының ішкі күйзелісін, болмысының нәзік те сұлулығын танытқан Ғазиза, Қарагөз, Тоғжан образдарының қазақ қыздарына тән сұлулық символына айналуына Мұханның сүйікті жары Абайдың немересі, Мағауия қызы Кәмила сұлудың себепші болуының өзі өмірдің өнердегі көрінісі екені рас. Сондай-ақ Мұхаң өмірде тағдыр қосқан үш әйелінің үш түрлі көркем туындысын – Кәмиланың «Қарагөзді», Райхан мен Валентинаның «Үйлену» мен «Сөніп-жануды» – жазуына себепкер болғаны да қызықты дерек. Шығармада суреткер өмірінің өнер мазмұнына айналғандығын дәлелдейтін мұндай деректерді айта келе, жазушы: «Құнанбай мен Абай – бәрінен бұрын Мұхтардың өзі. Бұлар ғана емес, сайып келгенде «Абайдағы» күллі кейіпкердің күллі сезімі мен сыры, ақылы мен ойы, парасаты мен философиясы – бәрі Мұхтардікі. Әуезовтікі!» [2, 200], - деп түйіндейді.

Абай мен Мұхтар болмысының ұқсастығы мен тұтастығын әркез ұмытпай жаза отырып, Әуезовтің фәни жалғанға келгендегі басты қызметі – Абай туралы эпопея жазып, Абай арқылы қазақ халқының өмірі мен тағдырын, сұлулығы мен ұлылығын көрсету болғандығына нандырады. Бұл тұста «Абай жолына» берілген халықтың бағасын, Әуезовтің өз сөзін дәл қалпында келтіріп, ол пікірлерді автор өзінің әдеби, сыни пайымдауларымен толықтырып отыруы эссеисттің қарымды қаламгер, зерделі ғалым екендігін мойындатады. Туындыда

автордың өз бейнесінің көрінуі баяндаушылық қызметті ғана атқармайды, кейіпкердің табиғатын ашуға, дара тұлғаның болмысын шеберлікпен мүсіндеуге бағытталған.

Шығарма тілі көркем, образды ой айшықтарына толы, аз сөзбен көп мағына беру тәсілдерімен ерекшеленеді.

Қазіргі қазақ прозасында М.Әуезов бейнесін сомдауға ұмтылған шығармалар аз емес. К.Оразалиннің «Абайдан соң», «Абайдан соңғы арыстар» романдары, Т.Жұртбаевтың «Бесігінді түзе» толғау-романы, Д.Досжановтың «Алыптың азабы» деректі романы т.с.с. жазылу стилі жағынан бірін-бірі қайталамайтын дүниелер баршылық. Осылардың ішінде стильдік, жанрлық тұрғыда жаңаша ізденіспен, сыни проза үлгісінде жазылған З.Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінің орны дара. Бұған қоса айтарымыз, жазушы қолданған сан-алуан көркемдік әдіс-тәсілдердің ішінде деректілік негіздің болуы шығарма шынайылығы мен құндылығын арттырып тұрған бірден-бір қасиет.

Әдебиеттер:

1. Т.Бекниязов. «Өмірге құштарлық». Алматы: «Қазақ университеті.» 2000, 67-бет
2. З.Қабдолов. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2014. Т. 6: «Менің Әуезовім» роман-эссе. – 320 бет.

АКБОТА АБИЫР

С. Демирел атындағы университет

3. ҚАБДОЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫ

Сұлулық, махаббат және өнер құдайын әйел бейнесінде сомдаған ежелгі Эллада елінің мифологиясы әйелден бастау алады. ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда натурализм, сентиментализм, символизм бағыттарында әйелдің ішкі дүниесіне үңілген жазушылар әйелдер образының галереясын жасады. Мәселен, Ги де Мопассан, Гюстав Флобер, Жан Жак Руссо әйелдердің тағдырын, болмысын психологиялық тұрғыдан зерделеп әлем әдебиетінде ұлы шығармалар тудырды.

Көркем әдебиеттегі әйелдердің бейнесі сомдауы жазушының негізгі дүниетанымдық көзқарасын көрсетеді. Әйел тағдырын жаза отырып, қоғамдағы түрлі мәселелерді көтерген орыс жазушылары да Еуропа классиктерінің үлгісімен орыс әдебиетін әйелдер бейнесімен байытты. А. С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, И. С. Тургенев, Л.Н. Толстой сияқты жазушылары орыс әйелдерін түрлі қырынан ашып, сан-қилы әйелдер образын сомдады. ХІХ ғасырда А.П. Чехов шығармашылығында «әйел тақырыбы» басты тақырыптардың біріне айналды.

Қазақ әдебиетінде әйел образы жаңа қырынан бейнелеу ХХ ғасырдың бірінші жартысынан басталды. Қоғамдағы тарихи-әлеуметтік жағдайлар әйел образын жаңа қырынан сомдауды талап етті. Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», Бейімбет Майлинның «Шұғаның белгісі», Мұхтар Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Қамар сұлу», Мағжан Жұмабаевтың «Шолпанның күнәсі» т.б. көптеген туындыларда әйел психологиясы мен оның нәзік болмысын бейнеледі.

Қазақ әдебиетінде әйел тақырыбын арқау еткен жазушылар ізімен Зейнолла Қабдолов та өз шығармаларында әйелдер образы арқылы өз заманындағы халықтың, мемлекеттің мұң-мұқтажы мен нақты жай-күйін дер кезінде айта білді.

Әйелдің бақыты мен тағдыры З. Қабдолов шығармашылығында әрқашан маңызды орын алады. З. Қабдоловтың «Ұшқын» романында әйелдер образының кең галереясы портреттік сипаттаманы, іс-әрекеттің сипатын, ішкі әлемді, оның өзгеруін, сондай-ақ мінез-құлық психологиясын сипаттаудың стилистикалық ерекшеліктер арқылы берді. «Ұшқын» романыдағы басты кейіпкер Тайман «дүниеде өзінің мұғалім апайынан мықты адам жоқ» деп пайымдап, әйелдер жайлы көзқарасын алғашқы ұстазын еске алумен өріледі. «Көркем

шығармада адам өмірі суреттелетін болғандықтан, тірі жан иесінің сыртқы келбет-бітімі, өң-шырайындағы өзгеріс, тұрақты қалып, ерекшеліктеріне назар аудармау мүмкін емес. Анығы: кейіпкер бейнесі оның табиғи кескін, дене, әлпет сипаттарымен тұтас алынғанда ғана толыққанды қасиет табатындығы» [1,75]. Мысалы, «Оның байсалды түрі, баяу жүрісі, әдемі майда үні, тіпті ақ жібек кофтасының омырауындағы қара мақпал галстугіне дейін тек осы кісінің ғана артықша асыл сипатындай көрінетін де, өзі ретін тапса сол кісіге ұқсап қалуға бейім тұратын. Мойнына тұңғыш рет қызыл галстук таққан күні үйіне дәл әлгі адамдай нығыз басып, маңдайын жарқырата керіп, кезіне ой жиып келе жатты.» [2,25]. 3. Қабдолов алғашқы ұстазының баяу жүрісі, майда үні мен ақ жібек кофтасының омырауындағы қара мақпал галустігі арқылы ұстаз-әйелдің портретін асыл, айрықша етіп сомдады.

Орыс әдебиетінде А. П. Чехов әйел бейнесін жасауда өзі өскен отбасымен байланыстырады. «Біздің бойымыздағы қабілет - әкемізден, ал жан дүниеміз - анадан нәр алады» деген екен. 3. Қабдолов та өз шығармасында Тайманның тұлға ретінде қалыптасуында анасы Айжанның рөлін мына бір үзіндіден көруімізге болады. «Айжан апайдың Тайманға деген махаббаты Дәуреннің айналып-толғануынан бір де кем емес. Бірақ аз күлетін, мінезге ауыр, сырға тұйық, сөзге сараң Айжан махаббатын да ішке бүгеді. Бұл, мүмкін, оның тәрбие жайын жақсы білетін тәжірибелі педагог екеніне де байланысты шығар... Әйтеуір баласын көргенде әжімі аз ақ жүзі нұрлана түсіп, сол жақ қабағын сәл жоғары керіп, ойлы көзін бұрыштандыра қарағанмен, ішке тартып көп емірене қоймайды». [2,50].

«Автордың кейіпкер психологиялық күйін бейнелеуде көбіне әдепкі, былайша айтқанда, әмбебап үстірт суреттемелермен шектелгендігі байқалады. Кейіпкер портреттің статикалық, динамикалық үлгілері арасындағы өзара қатыстылық олардың бірін-бірі толықтырылып отыруымен байланысты. Ғалым О.Барабаш психологизмнің құрамдас бөлігі ретінде сөз өнеріндегі портреттің екі түріне (статикалық және психологиялық) айрықша мән береді. Сыртқы келбет-мүсінді бедерлейтін статикалық портрет, мінез, жаратылыс сферасын қамтып, неғұрлым қалыпты мінездеме жасаса, динамикалық, яки психологиялық кескіндеме бейненің рухани кеңістігіне үңілуге, үздіксіз танымдық үдерістерді суреттеуге мүмкіндік береді» - дейді. [3, 60]. «Айжан қырықтардан асқан, толық денелі, әдемі ақ өңді адам еді. Семіздіктен ауырлай бастаған денесін жай қозғап, төргі бөлмеден шыққан бетінде күйеуінің қолындағы орауды алып ашты да, баяу үнмен, паңдана сөйледі». [2,52]. Бұл үзіндіден Айжанның сырт келбеті статикалық портрет арқылы сомдалса, паңдана сөйлеу мәнері динамикалық, психологиялық бейнесін ашады.

Әдебиет өмірді көркем бейнелер арқылы адамның дараланған мінезі мен болмысын жасау, жеке оқиға, жағдайларды суреттеу арқылы қоғамдық өмірдегі аса маңызды заңдылықтарды ашып береді.

«Айжан апай қазір де Дәуренше қалбалаңдаған жоқ, толық бетіне нұр жиып, бар ықыласымен баласына райлана қарады; әлденені барлап та тұрғандай:

— Қарағым, тәжірибең қалай өтті?

— Жақсы өтті, мама!

— Жер сыры терең болар... — деп, Айжан баласынан гөрі өзімен көбірек кеңескендей біраз іркіліп, ойлана сөйледі.

— Бұл жердің сырына көкең құштар. Дүниеде өзіңнен кейінгі қимасы осы жер. — Айжан жүзінде күлкі ойнады.» [2,57].

Диалогқа құрылған ана мен бала арасындағы сұхбат бір-біріне қойылған сұраққа жауап алу арқылы сипатталады. Сол байланыс арқылы диалогқа қатысушы адамдардың көңіл-күйі мен сезімін біле аламыз. Демек, мұндағы «Жер сыры терең болар...» деген репликада сұраққа тура жауап болмаса да, репликалардың мазмұнынан Айжан баласынан гөрі өзіне сұрақ қойып екі адамның бірін-бірі түсініскенін, оқиғаның қалай өрбігенін біле аламыз.

Зейнолла Қабдолов Айжанның образы арқылы қазақ әйелдеріне тән мінез-құлық пен ерекше болмысын мына бір үзіндіден көре аламыз. «Соғысқа кеткен ерін сағынған Айжанның ойына әлгі қиянаты түскенде Дәуренді қатты есіркеп, өзін қайта-қайта кінәлап, жалғыз отырып жылап алатын: "Осыдан аман келсе тіпті де ренжітпеспін" — деп, іштей ант ететін.

Сол антына берік Айжан күйеуінің бар ықылас-мінезіне тек жібек пейілін ғана арнайды. Оның кейбір ерсі істерінің өзін қалжыңға айналдыра жаймалап, елеусіз ескертеді.»

Тәжірибе жинақтауға келген Тайманның өндіріс орнында ерлер атқаратын қызметті мүлтіксіз орындап жүрген Нағиманың бейнесі «Қызы несі! Қыз емес, темір-құдай ғой бұл» деген репликалармен оқырманды таңқалдырады.

«Таймандардың оң жақ деңгейіндегі жеке качалка көлденең арқалығын сылқ түсіріп, қазір ғана мелшіе қалған еді. Әлгі топ осы качалканың түбіне келді. Қыз сөйлеп жүрген қалпы, темірді темірге соқтырғандай тасыр-тұсыр бір қимыл жасап, качалканы қайта шұлғытты. Тайманның көзі бағанадан бері осы топта еді: қызды да алыстан шырамытып, әлдекімге ұқсатқан-ды. Енді дәл сол қыздың мына қимылын көргенде қайран қалды:

— Анау қасындағыларының бәрі ер адам, качалканы қыз жүргізді... Және не деген іскер қыз. Сонда аналар кім, жай бақылаушылар ғана болды ма?

— Қызы несі! Қыз емес, темір-құдай ғой бұл, — деп, саңқ-саңқ етті Науша.

Бұл сөздерді қыз естіп, жалт бұрылды да, жымыш күлді:

— Сәлеметсіз бе, аға!

— Саумысың, шырақ.

Қыз көзіндегі күлкі ізін таратпастан Тайманға қараған, бұл да тани кетіп, қол алысты: өзімен орта мектепте бірер жыл бірге оқыған қыз. Бұл қызды сайқымазақ, тілмәр, өжет мінезіне қарап, мектептегі парталастары "тікенек" атайтын.

Нағиманың өжет мінезін «тікенек» деп берумен қатар, «қыздың аузы тым үлкен болатын. Бірақ, бір ғажабы, осы ауыз ашудан аулақ, ылғи күлкіге жуық болғасын ба, әйтеуір үлкендігінің өзі сүйкімді еді. Арада көріспей өткен бес-алты жыл аулақтатпапты, дәл бір байырғы мектептегі ерке мінезімен Тайманды қағыта берді: — Менің бойым өспеді, ал сенің ойың өсті ме? Баяғыда, жетінші кластағы "бірмойын кетік" сені күнде сабап, жылатып қоюшы еді. Өзің де жылауықтау едің-ау.» - деп жазушы қыздың бойындағы өткірлікпен қатар ойнақылық пен елгезектігін қатар сомдайды.

Жазушы Нағиманың бейнесін диалогтар арқылы да ашады. Мысалы:

« — Сен білмей айтып тұрсың, Тайман. Әйел адамның аласалығы ештеңе емес. Ер адамның тапалдығын айтсайшы, — деп Нағима қасындағы үш жігіттің жатаған бойлы біріне көз қиығын жүгірте сөйледі:

— Анау күні біздің бір тапал көршіміз сындар әйелімен көшеге шыққан. Өзі әйелінің белінен келеді. Қолтықтасайын десе, қатар жүрейін десе оның реті жоқ. Сөйлесейін десе әйелінің бетін көру үшін аспанға қарап, шалқалап қалады. Ой, әбден сорлады-ау, байғұс, — деп, арғы жағын айтпай шек-сілесі қатты.

— Тайман, мені күт, — деп, әңгіменің ұзарын сезген Науша технабқа өзі кетті.

— Ал, қазір осында істейсің бе? — деп сұрады Тайман.

— Айтып тұрмын ғой, Алматыдамын.

— Қой! — деп таңданды Тайман. — Алматының қай жерінде жүрсің?

— Сен өзің өң көресің ғой мүлде; немене, Алматы сенің монополияң ба еді, университеттемін.

— Оның қай жеріндесің?

— Ұлы кеудесіндемін.

— Жоқ, ойын өз алдына, шыныңды айтшы, қалай, биыл түстің бе?

Қыз да күлкісін тыйып, байыппен:

— Биыл барып, геофакқа түстім. Конкурстан өткенімді алдын ала білдім де, бері ұштым. Мұнда оператор едім, мына тапал жігітке іс тапсырып жүрмін, — деді де қайтадан ойнақыланып, тағы күлді.» [2,56] Нағима мен Тайман арасындағы диалог сөздің орын тәртібін, сөйлемнің құрылымын немесе сөз тазалығын таңдамай сөйлесе береді, ал көркем шығармада ондай диалогтар автордың үлкен толғанысын, суреттеліп отырған кейіпкерлердің бейнелерімен, оқиғамен байланысты ой елегінен өткізіледі және сол диалогтар арқылы белгілі бір эмоцияны, сезімді береді. Диалог жазушының даралық стиліне және жанрдың ақпараттық-эстетикалық нормасына тікелей қатысты болады.

«Ұшқын» романындағы тағы бір ерекше қыздың образы – Зәуре.

Зәуренің бейнесі студент – Айбардың ғашықтық сезімі арқылы өрбиді. Мысалы, «Айбар үнсіз сүйеді, Зәуре оған айғайлап, жар салып, дабырайып сүймейсің деп ренжиді. Үндемеген адам сүйе білмейді деп ұғатын болса керек. Әлде, үндемеу — сүймеудің нышаны деп ойлай ма?... Әйтеуір, осы екі жастың арасында ырғылжың бір жай бар.

Қыз сүю дегеніңіздің бар қызығы осы-ақ болғаны ма? Қой, бұл қызық емес, әншейін бір шырғалаң ғой, әуре-сарсаң ғой! Қазақтың "сау басты саудаға салу" дегені осы емес пе екен? Кінәмшіл бойжеткендердің көбі осынша неге шолақ? Мещанка қатынның рөлін ойнап жүрген актриса сияқты, қылығының, қылымысуының бәрі жасанды, өзіндігі аз, еліктеуі көп. Бұл не? Бұл мәдениет пе? Жоқ, бұл мәдениет емес! Қайдан мәдениет болсын: сыртының бәрі бояу болғанмен ішінде өң жоқ...» Автор «Кінәмшіл бойжеткендердің көбі осынша неге шолақ?» деп оқырманды ойландырады. Орыс әдебиетіндегі «женщина мещанка» тақырыбы, яғни «тоғышар әйелдің» образы З. Қабдолов шығармаларында да көрініс тапқанын көреміз. Зәуренің бойындағы «тоғышар әйелдің» образын «Сұлу Зәуре, ойнақы Зәуре жігіттің де қылтындап, құбылып тұрғанын жақсы көреді. Ал, Айбар жалт-жұлтқа жоқ адам. Ол өзін көрсетіп қалуға тіпті де талпынбайды, жасанды жалтырауға мүлде икемі жоқ.» - деп Айбарды қарама-қарсы бейнесі арқылы ашады.

Жазушы Зәуренің образын көркем портрет арқылы да ашқанын мына үзіндіден көре аламыз. «Міне, мынау орта бойлы, талдырмаш, сымбатты қыз — Зәуре. Қолмен құйғандай сұлу тұлғасы, әсіресе ақ өнді, албыраған ашаң бет-жүзі алғаш көрген жігітті ә дегеннен арбап, ұзақ қарата жаздар еді. Үлкен қара мөлдір көзінде әлде еркелік, әлде наз — бір түрлі бір жұмсақ, момын ұяңдық бар. Үстінде аспан түстес көгілдір жібек көйлек; қыз қылаң етсе, судырай төгіледі. Түзу аяғындағы биік өкше туфли де, мойнына бос салған торғын орамалы, қанатты желпуішіне дейін көйлек түстес көкшіл. Осының бәрі қыз бойындағы сәнмен бірге таза талғамды да танытқандай. [2,65]

«Көркем портрет – кейіпкердің сыртқы келбетін дәл, нақты суреттейді. Портреттің бұл түрі де тек қазақ әдебиетінде емес жалпы әлемдік әдебиеттерде кеңінен қанат жайған. Классикалық портрет деуге де болады» [3,72]. Зәуренің бұл сипатынан сырт келбетін көркемдеу арқылы, мінезінің де жұмсақ, момын, ұяң екенін тарқатады, сонымен қатар сырт кимі арқылы әйелдің кірпияз талғамын да сомдаған.

Шығармада әйелдер галереясының тізбегін жалғайтын бейненің бірі – Нәдия. Жазушы бұл образда да көркем портретті шебер қолданған. Мысалы, «Нәдия иығына екі-үш иірім толқып түскен қою қара шашын салалы саусақтарымен жиып ап, желкесіне апарған: люстра астында құлын күлте жылт-жылт, желп-желп еткендей болды. Қыз ажары алғашқы бетте батыл, ашық, жайдары еді. Бірақ тамағын сәл кенеп қап, ән бастар жерде аздап қысылғаны байқалды: ибамен күлімдеген ақ жүзінде жұқа қызғылт толқын жүгіріп өтті. Енді бірде бойын тез билеп ап, ұзын кірпіктерін дірілдете бере, мөп-мөлдір қара көзін сәл тұнжыратып, қоңыраулы ашық сыңғыр даусымен іркіліссіз бастап кетті».

Нәдияның батыл, ашық, жайдары мінезі адамның бет-әлпеті мен дене бітіміндегі, сондай-ақ, көзге түсетін ерекше белгілерімен сипаттайды. Жазушы назары кейіпкердің келбетіндегі бір-екі ерекше белгілеріне ауады.

Жазушы Зейнолла Қабдолов әйел психологизмі мен заман көрінісін ұштастыра суреттей отырып, шығармашылығында философиялық түйіндерді шешуге тырысады. Әйел образын сомдауда психологиялық аспектілерді анықтауда жазушының шеберлігі, стильдік ерекшеліктері мен идеялық, эстетикалық тәрбие беруді және әйелдің бойындағы шынайы адамдық қасиеттерді көрсетеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Майтанов Б. Портрет поэтикасы: Ғылыми зерттеу. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 127 б.
2. З. Қабдолов «Ұшқын» <https://bilim-all.kz/article/15475-Ushqyn>
3. Қалиева А. Көркем әдебиет: шығармашылық тұлға және психологизм: Монография/ - Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж.Д.», 2012. – 200 б.
4. Психоаналитические термины и понятия: Словарь. – М: 2000. – 304 с.

НАҒБДУ ҚАМАРОВА,
Ш. Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг
университетінің профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты,

ҰЛЫ ҰСТАЗ ҰСТАНЫМДАРЫ

Бүгінде ұлттық әдебиеттану ғылымы толымды ғылым саласы ретінде қалыптасты. Аталмыш саланы алып тұлғаларсыз елестету мүмкін емес. Ұлылар ірге тасын қалаған қазақ әдебиеттану ғылымын толымды ғылым ретінде қалыптастыруға бүкіл саналы ғұмырын арнаған, туғанына биыл 95 жыл толған академик Зейнолла Қабдоловтың орны бір бөлек. Жазушы «Ұшқын», «Жалын» романдарында тың ойлы тұлғаларды сомдауда шеберлік танытты. Қаламгердің романдарын оқыған сайын «Мен бір жас қазақ оқушысы ретінде туған әдебиетімізде өз замандасымның Қабендей үлкен тұлғаланып мүсінделуін зор мақтаныш етемін. Егер анау мұхиттың аржағындағы біреу-міреу маған «Сен кімсің?» дер болса, мен қысылып, қымтырылмай-ақ «Қабенмін» дер едім. Қабен мен Сардар тек жұмысшы табының ғана емес, халқымыздың ұлылық асыл қасиеттерін танытатын кесек бейнелер» деген жазушы Смағұл Елубаевтың пікірі ойға оралады.

Әдебиетімізді әлемдік деңгейге көтерген халқымыздың саңлақ суреткері, ғұлама ғалым М.Әуезовтің өмір жолы мен шығармашылық өнерін зерттеп, дәріптеуге сан жылғы ғалымдық ізденісі мен жазушылық еңбегін, күллі ұстаздық ғұмырын арнаған академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесі – қазақ әдебиетіне қосылған қомақты дүние.

Ғылыми зерттеу саласында аса жемісті еңбек етті. Ұлттық әдебиетіміздің келелі мәселелерін кеңінен сөз ететін, қазақ әдебиетінің ірі жетістіктері болып танылған «Жан сыры» (1964), «Әдебиет теориясының негіздері» (1970), «Жебе» (1977), «Мұхтар Әуезов және оның әсемдік әлемі» (1986), «Сөз өнері» (1976, 1982, 1992, 2002), «Арна» (1988), «Көзқарас» (1996) сынды еңбектері оқытушылар мен студенттердің, жазушылар мен журналистердің, жалпы оқырман қауымның қажетті кітаптарына айналды. Зейнолла Қабдолов табиғат сирек жарататын дарқан дарынды шығармашылық тұлға еді. Ұлы тұлғаның қазақ ғылымы мен білімінің қара шаңырағы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде басталған және жарты ғасырдан астам уақыт бойы сонда жалғасқан ұстаздық және шығармашылық еңбек жолы мазмұнды да мағыналы, жемісті, қалың қазақтың кісісі мен кішісі бірдей ғибрат тұтатын үлгілі де өнегелі, жарық пен сәулеге, нұр мен сырға бай базарлы да баянды жол болды. Осы жолда З.Қабдолов албырт ассистенттен парасатты профессорға дейін, балаң белестен дана ғалым тұғырына дейін өсті. Балапан қауырсынды талапкерден Халық жазушысы биігіне дейін көтерілді.

Академик ғалым сөз өнерінің теориясы мен әдіснамасы саласында өзіне дейін болған және қолданыстағы тәжірибелік пайымдаулардың, теориялық қисындар мен қағидалардың, сондай-ақ талдау мен жинақтаудың, байқау мен бағалаудың, саралау мен даралаудың, ойлау мен ой дамытудың барлық ұстанымдарының, әдістері мен тәсілдерінің толық білгірі ғана болып қойған жоқ, оларды өзінің зерттеу еңбегі үдерісінде асқан шеберлікпен пайдалана отырып, әдебиеттің теориясының негізін жасады, ой қорытудың, пікір түйудің, әдіснамалық ұстаным қалыптастырудың үздік үлгісін қалдырды, өзі жасаған заң аясында әдебиеттің ғылыми және практикалық мәні айрықша зор түйінді, іргелі мәселелерін ешкімге ұқсамай, дара шешті, айрықша сапалы жаңа білім берді.

З.Қабдолов әуелі әдебиеттің өзін, сосын әдебиеттің барша қадір-қасиетін, жарқырап көрінетін нақты әдеби шығарманы, ең соңында даму, құбылту үстіндегі әдебиетті, әдеби үдерісті қарастырады. Бұл автордың алдына қойған: біріншіден, «әдебиеттің теориясын оның практикамен байланыстыру», екіншіден, «теориялық толғамдарды жазушылық шеберлік мәселесімен, қажет жағдайда қаламгерлік өнердің қиын иірімдерімен ұштастыра, көркем творчествоның психологиясымен байланыстыра жүйелеу» мақсатындағы екі өзекті міндеттің екеуін де ойдағыдай жүзеге асырып шығуына қолайлы жағдай жасаған. З. Қабдолов әдебиеттің қоғамдық мәнін, халықтық, ұлттық сипатын оының қондырмалық сипатынан өрбітеді. Сол

арқылы әдебиеттің әлеуметтік сипаттарының тектік бірлігі мен түрлік әр алуандығын – өзара байланыстарын саралап түсіндіреді. Автордың әдебиеттің мұндай өрелі категорияларын өзара сабақтастыра қарауы аталмыш ұғымдарды бұрынғы оқулықтарда ұшырасып жүрген схоластикалық түсініктемелер мен екіұштылықтарынан арылтып, ғылыми негізге орнықты, логикалық дәлелі дәйекті, көңілге қонымды анықтамаларға ие еткен.

Әсемдік – сөз өнерінің аса айрықша және маңызды сапалық қасиеттерінің бірі. Сөз өнеріндегі әсемдіктің тегі мен түрі, тарихи даму заңдылықтары, құрамдас бөліктері, қоғамдық мәні, мәдени-әлеуметтік қызметі – сөз өнері туралы ғылымның, басқаша айтқанда, әдебиеттанудың бірден-бір зерттеу пәні. Сөз өнерін, жалпы өнер жайын зерттеуші ғалымдар әсемдік пен әдемілік туралы ойларын біздің дәуірімізден бұрынғы ғасырлардан бастап таратады. «Адам баласының, соған сабақтас көркемдік пен көріксіздік, ерлік пен ездік, жақсылық пен жамандық, білімдарлық пен надандық туралы талаптары тіпті б.э.б. 3-2 мыңыншы жылдарда туып, тұрлаулы ұғымға айнала бастаған» [1, 58], - деп жазады З.Қабдолов. Әдебиеттегі әсемдік пен әдемілік туралы талаптар мен ұғымдар ерте-ертеден бүгінгі заманымызға дейін ұдайы даму үстінде. Бірақ әдебиеттегі әсемдік пен әдемілік туралы талаптар мен ұғымдардың дамуы бір басқа да, сол даму негізінде жасалған теория бір басқа. З.Қабдолов әдебиетке, жалпы өнерге тән әсемдік пен әдемілік хақындағы қағидалардың ерте дәуірден бүгінге дейінгі даму заңдылықтары негізінде қазақ сөз өнерінің жаңа теориясын жасады. Әдебиеттану - табиғаты тамаша ғылым. Оның ерекшелігі негізіндегі жарығы пен жылуында. Әдебиеттануға әркімнің де таласы бар. Оған біреу талантымен келеді, біреу талабымен келеді, енді біреу әуестікпен келеді. Содан олардың әрқайсысы өз көзіне лайықты жарық, өз көңіліне лайықты жылу тауып алған болып жүреді. Бірақ олардың табиғаты өзгермейді: талант талантын ашады, талапты талабын ұштайды, әуесқой әуесқой қалпын сақтайды.

«Сөз өнері» еңбегін зерделеп оқымаған қазақ әдебиеттанушысы жоқ шығар. З.Қабдолов сөз өнерін жасаушыларды шебер деп алады да, суреткер тұлғасы қандай болмақ, талант табиғаты деген не – деген сұрақтарға жауап іздейді. «...Асылы, суреткер сипатын оның азаматтық рухынан, қоғамдық бітімінен бастаған жөн. Тума көркемдік қабілет кез келген кісіде бар. Олай болмаса, кез келген кісі өнерді де, көркем әдебиетті де жан-жүрегімен қабылдап, сезіне, түсіне алмас еді. Дегенмен материалистік эстетика нағыз суреткерге тән бірнеше ерекшеліктерді тізіп, талдап, сол арқылы талант табиғатын сипаттайды» [2, 11], - деп ой түйген ғалым ары қарай талант табиғатын сипаттайды: «Біріншіден, сезім. Нәзік сезімталдық. Өзін қоршаған өмірден әрқашан тың құпиялар іздеп, айрықша әсер алу, көз алдындағы құбылыстарды ерекше сезіну, нәзік түйсіну, сезінген-түйсінген шындығына бейтарап қала алмай, тербеле тебірену, көкірегінде көл-көсір сыр ұялату, – бәрінен бұрын, – ақынға тән қасиет. Ал суреткер, – бәрінен бұрын, – ақын...» [2, 12].

«Екіншіден, бақылау. Жіті бақылағыштық. Нәзік сезім көреген, дәл бақылаумен ұштасып жатады. Көрмесе, сезім қайдан болмақ. Мұның өзі талант табиғатына тән сезімталдықтың ақиқат шындыққа, өмірдің өзіне негізделген мазмұнын танытпақ» [2, 12]. Шын талант табиғатына тән сезімталдықтың ақиқат шындыққа қатысы барлығын, суреткер сезімі бақылаумен ұштасып жататындығын дәлелдейді.

Ғалым үшіншіден қиялды, яғни творчестволық фантазияны зерделейді. Суреткерге тән тағы бір ерекшелікті зерттеуші қиялмен, творчестволық фантазиямен байланыста қарайды. Бақылап білген, сезген шындықты кең өріске шығаратын қанатты творчестволық қиял болмаса талант қайдан туады? Өзге ел әдебиетіндегі мысалдарды айтпағанның өзінде қиялдың қазақ халық ауыз әдебиетіндегі орнын айтсақ та жеткілікті.

Егер де зерттеушінің теориялық қисындарын жинақтай айтсақ, суреткер тұлғасын толық танырымыз ақиқат. Мәселен, ғалым атап көрсеткен, дәлеледеген интуиция, өмірбаян, тәжірибе молдығы, парасат, шеберлік сияқты қисындарды әдеби әрі ғылыми индикаторлар деп қабылдағанымыз жөн. Сайып келгенде ғалымның бұл санамалып көрсеткен эстетикалық өлшемдерінің түпкі төркіні суреткер болмысын, талант табиғатын тануға қызмет қылатын тәлімі бірліктер боп табылары анық. Әдебиеттанушы ғалым Т. Шапаев «Абстракты лирикалық образ төркінінде нақты адамдық, ақындық дара мінез жатады. Сондықтан өлеңдегі парасат өрісі, сезімдік кернеу деңгейі - тек ақындық дара сипатқа тәуелді» [3, 36], -

деп жазады. Талантты суреткер шығармаларындағы лирикалық кейіпкердің даралық сипаты айқын болып тұрады. Лирикалық туынды адам баласына ғана еншілі сезім сырларын ашуға, әлем болмысын тереңдей тануға талпынған жанның – лирикалық кейіпкердің тұлғасын мүсіндейтінін ойға қазық етсек, мәселен, лирик ақындардың кейде мұңға берілсе де асқақ, өр болмысын жоғалтпайтын лирикалық қаһарманына тән мінезді әрбір өлеңінен көруге болады. «Сегізіншіден, шабыт. Шалқыған шабыт болмайынша, шеберліктен де ештеңе шықпайды. Шабытсыздық – қабілетсіздік, қабілетсіздік – дарынсыздық, дарынсыздық – талантсыздық. «Ең арғы жағы геометрияға да шабыт керек» (Пушкин) [2, 13]. Академиктің шабыт деп атап көрсеткен категориясы барлық суреткерге тән дүние. Дарынсыз туған дүние, сөзсіз, шабытсыздықтан туындайды. Ғалым сөз өнерін жүйелеу туралы ой өрбіткенде, сөз өнерінің құдіретті екенін, сөзге тоқтаған халқымыздың асыл қасиетін адамгершілігін тарата келіп, бұл өзі ғылым деп байлам жасайды. Шығарманың мазмұны мен формасы, тақырыбы, идеясы, содан бастау алатын тартыс, шырқау шыңы, соның бел ортасында жүретін кейіпкерлердің бейнелері – бәрі де қазақ қаламгерлерінің айтулы еңбектерінің желісі негізінде көрініс тапқан. Әр шығарманың жанрлық ерекшелігі де жан-жақты қарастырылған. Әдебиет арқылы, көркемшығарма арқылы өмірді тани алатынымыз осы еңбекте жан-жақты ашылады. Бір сөзбен айтқанда, «Әдебиет адамдарға өмірді танытып қана қоймайды, олардың сол өмірге көзқарасын қалыптастырады, мінез-құлқына ықпал етеді, бүкіл тұрмыс-тіршіліген әсер етеді» [2, 18]. Әрбір теориялық мәселенің шарықтау шегі, зерттелу тарихы бар десек, әдебиет теориясына арналған ғалым тұжырымдары да уақыт өткен айын жаңа пайымдаулармен толығып отырды. «Сөз өнері» ұлттық ғылыми-зерттеушілік ой-пікірге, адамзаттың көркемдік дамуына ортақ, ауқымды теориялық категорияларды қазақ әдебиетінің мысалында, ұлттық әдебиеттануымыздың өзіндік даму тенденцияларымен ұштастыра қарастыруда өлшеусіз табыс болғаны белгілі. Бұл кітаптағы қамтылған барлық теориялық мәселелер бүгінгі таңдағы әдебиет саласының мамандарына да, келер ұрпақтың да әдебиеттанушыларына жаңаша стимул туғыза алатын мол азық бола берері сөзсіз.

3.Қабдолов әлемінің эстетикалық категориялары – мәнді дүниелер. Оларды өмір шындығынан өнер туындысын жасаудың амалдары мен тәсілдерінің, өмір заңдылықтарын көркем суреттеудің шығармашылық қағидаларының өзара сабақтастығы деңгейінде көрініс тапқан күрделі тұтастық деп атауға болады. Сондықтан қаламгер әлемінің категорияларының мәнін тану мен өмір заңдылықтарының бейнелену қағидаларын пайымдау өзара байланысты. 3.Қабдоловтың әсемдік әлемінің категорияларына келетін болсақ, олардың болмыс-бітімі тектес басқа құбылыстардың ешбіріне ұқсамайды, жалқы сипатымен ерекшеленеді: жалқы, дара, дамиды, толысады, жетіледі. Сондықтан оларды тарихи ұстаным тұрғысынан қарастыруға тура келеді. Тарихи ұстаным тұрғысынан қарастыру құбылысты жеке-дара алып пайымдау дегенді білдірмейді.

«Зейнолла – педагог-ғалым. Оның шәкірттері біреу де емес, бір ВУЗ-дың жеткіншектері. Түбі олардан біреу шыға ма, ол бота тірсек бозбаланың маңдайына ғана емес, ұстаздың еңбегіне, береріне де байланысты...» деген жазушы Ғабит Мүсірепов сөзі ұлы тұлғаның бірнеше мыңдаған шәкірті республиканың түкпір-түкпірінде, шетелдерде ұстаз алдындағы парызын өтеп жүргенін – халқына, еліне адал еңбек етіп жүргенін көрсеткендей. Абзал ағаның дәріс берген шәкірт-ғалымдары бүгінде ұстаз еңбегін ғылыми жетістіктерімен дәлелдеуде. «...Зекеннің әрбір сөзі, әрбір сөйлемі айтулы зергердің қолынан шыққан мінсіз алтын бұйымдай сәуле шашып, жаныңа нұр сеуіп тұрады. Зекендей ұстазы бар біз бақытты буынбыз. Зекендей перзенті болу біздің халқымыздың бақыттылығы» [4, 45], - деп әдебиет зертеушісі Қабболла Сыдиықұлының айтып кеткен сөзі Зейнолла ағаның ағалық ақылы мен шығармашылық өнегесі, адамгершілік қасиеті бәрімізге үлгі екенін айтқандай.

Өз ісін үлкен жауапкершілікпен атқарған алаштың мақтан тұтар ардағы Зейнолла аға саналы ғұмырын, білімі мен білігін ел игілігі үшін сарп етті. Сөз өнерінің шын шебері 3.Қабдолов ұстазымыздың әдеби толғамдары – баға жетпес құнды дүние. Ғалымның эстетикалық әлеміне тән категориялар аясындағы ұстанымдары кез келген әдебиетшінің назарын аудартады. Біртуар ғалым әдебиетті ардың ісі деп білді. Біз осы тағылымды ойды ұстанып келеміз. Ғалымның әдеби ұстанымдары әрдайым жадымызда жүреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. Сөз өнері. – Алматы, 2003.- 352 б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
3. Шапаев Т. Ой түбінде жатқан сөз. - Алматы: Жазушы, 1989. – 192 б.
4. Сыдиықұлы Қ. Таңдамалы шығармалары. 1-том. Алматы: Арыс, 2007. – 381 б.

ГҮЛМИРА БІРӘЛІ

ҚР ҰҚК Академиясының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты

ӘУЕЗОВ АУДИТОРИЯСЫНАН ТАРАҒАН ҰЛЫЛЫҚ

Қазақ ұлттық университетінің филология факультетін бітірген әрбір түлек Әуезов аудиториясы десе тебіренбеуі мүмкін емес. Себебі аталған аудиторияда біздер ұлы Мұхтар Әуезовтің ең асыл шәкірті – Қазақтың Қабдоловынан дәріс тыңдап, ұлылықты көріп өстік. Осы орайда Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» романында айтқан: «Қазақ университетінде біз де оқыдық. Бірақ, біздің бүгінгі шәкірттерден айырмамыз, аздап мақтаныңқырап айтсам, артықшылығымыз – Мұхтар Әуезов лекциясын тыңдағанымыз дер едім [1, 67], - деген пікіріндегі Мұхтар Әуезовтің орнына өзін қойсақ, Зейнолла Қабдоловтан дәріс тыңдау бақыты бұйырған шәкірттердің бірі болғанымызды үлкен мәртебе санаймыз.

Алғашқы дәріс. Киелі Әуезов аудиториясы. Әдебиеттануға кіріспе пәні. Аудиторияға отыз-отыз бестер шамасындағы ағай келді. Бәріміз академикті күтіп отырғанбыз. Сабақ кестесінде академик З. Қабдолов деп жазылған. Аңтарылып орнымыздан тұрдық. Сәл жымышп амандасқан ағай: Сіздер академик З. Қабдоловты күтіп отырған шығарсыздар, ол кісі іссапарда, бүгінгі дәрісті мен оқимын, әрі қарай өзін З. Қабдоловтың шәкірттерінің бірі - Әуез Бейсебаевпын деп таныстырды. Бейсенбі күнгі дәріске ағайларыңыздың өзі келеді деп ескертті. Асыға күткен бейсенбіге де жеттік - ау. Аудитория есігін айқара ашып, бәрімізді керемет мейірімді жанарымен нұрға бөлеп, орнымыздан өре тұрған бізге сондай бір жайдарлы жылы жүзбен амандасқан ұлы тұлғаға қарап тұрып қалдық. Жылы ишаратпен отырыңыздар деді.

«Шырақтарым, әдебиет – ардың ісі», – деп басталған дәрістің қалай аяқталғанын да сезбей қалдық. Дәріс сондай әсерлі болды. Сабақтан соң бәріміз кітапханаға барып, «Сөз өнері» кітабын алуға кезекке тұрдық. «Сөз өнерін» оқи бастадым, міне керемет, Зейнолла ағайдың өзі дәріс оқып тұрғандай күй кештім. Жанымдағы құрбыларыма айтып едім бәрі де менің күйімде екен. Зейнолла ағайымыздың келесі дәрісін алғашқыдан да бетер асыға күттік. Екінші дәрісті менің курстастарымның бірде-біреуі естен шығармаған болар, себебі ағай бізге Өзінің «Арна» атты зерттеу сын-эссе кітабын автографпен өз қолымен сыйға тартып еді. Өлең оқыдық. Ағайымыз да ерекше көңіл-күймен өлең оқыды. Бәріміздің көңілімізді мақтаныш сезімі кернеді. Сол күні бізден бақытты жастар болмағандай тарастық. Зейнолла ағайдың әр дәрісі оқыған әрбір кітабыңа бергісіз ғибратқа толы болатын. Ағай дәрістеріне кейде ақын-жазушыларды ертіп келетін. Сафуан Шаймерденов, Қасым Қайсенов, Әзілхан Нұршайықов, Есенжол Домбаев, Фариза Оңғарсынова, Қадыр Мырзалиев, Мұхтар Шаханов сияқты елге танымал ақын-жазушылармен Әдебиеттануға кіріспе сабағында кездескен едік. Сиясы кеуіп үлгермеген «Ақбоз үй» романының авторы Смағұл Елубаевпен кездесу көркем шығарманы қалай оқып-талдау керектігіне үйретті.

Зейнолла ағайдың дәрістері Әуезов аудиториясында өтетін де, ол кісі үнемі сабақты «Ұлы Мұқаңа, қараңыздаршы!» деп біздің назарымызды аудиториядағы М.Әуезов портретіне аудартатын. Ал кейде, Ұлы Абай: «Күлімсіреп аспан тұр жерге ойлатып әрнені», дейді қандай гажан! Аспан күлімсірейді, жай күлім қақпайды жерді ойлантады. Тұтас образ деп осыны айтыңыз» дегенде бәріміз бір сәт терезеден аспанға қарап таңырқап қалатынбыз.

Университетті бітіргеннен кейін маған академик Зейнолла Қабдолов басшылық ететін қазақ әдебиеті кафедрасына ізденуші болу бақыты бұйырды. Ең алғаш қолыма аспирантура

бөлімінің қызметкері берген бұйрықтағы жазулар күні бүгінге дейін көз алдымнан кетпейді. Аспирантураға қабылданам ба, жоқ па деп жүргенде академик Зейнолла Қабдоловтың ғылыми жетекші болып бекітілуі арманның арманы ғой. Дегенмен қол жетпес арман шынға айналды. Қуанышым қойныма сыймай, алып ұшып кафедраға келдім, ішке кіруін кірдім, бірақ жүрексініп тұрмын. Кафедрада өзіме таныс, бес жыл сабақ берген ұстаздарым, алайда менің батылым жетіңкіремейді. Осы қалімді сезген болу керек Зейнол ағай (профессор Зейнол Ғабден Бисенғалиұлын шәкірттері осылай атайтынбыз Г.Б.): «Гүлмира жай келдің бе? Бері келе ғой» деді. Мен ағайдың қасына барып қолымдағы бұйрықты бердім. Зейнол ағай оқып шықты да: «Ой, мынау қуанышты жағдай ғой, құтты болсын! Енді сен де біздің кафедрамыздың бір мүшесісің. Зекең де келген, өз кабинетінде, жүре ғой», - деп, мені ертіп Үлкен ағайға (Мен ұлы ұстазым Зейнолла Қабдоловты бірінші курстан іштей солай атайтынмын Г.Б.) алып барды. Міне, керемет! Ұлылық деп осыны айт. Парасат пен ізгіліктің бағбанына кездескендей күй кештім. Осы уақытқа дейін өз бойымда мұндай қасиет барын білмеппін. Өмірге анадан жаңа туғандай сезімді бастан кешірдім. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деп айтқан данышпан Абайдың сөзінің мән-мағынасын енді түсіндім. Шынында да, Үлкен ағай кафедраға келген адамдардың барлығынан кісілік қасиет іздеп, оны сол адамның жүрегіне мәңгілік солмайтындай етіп қайтадан себетін ізгіліктің бағбанына ұқсайтын. Қазақтың ғылымы мен білімінің қасиетті қара шаңырағы Қазақ Ұлттық университетінің қазақ әдебиеті кафедрасында ізденуші, аспирант болып өткізген төрт жылда мен тек ғылым мен білімге ғана сусындаған жоқпын. Сонымен қатар өмір бойы санамнан өшпейтін адамгершіліктің асыл бағынан жеміс жинадым десем артық айтпаған болармын. Сонымен қазақ әдебиеті кафедрасына ізденуші болып қабылданғаннан кейін маған бірінші міндет кандидаттық диссертацияма тақырып таңдау болды. Тақырыпты таңдау үшін Ұлттық кітапханаға барып отандық әдебиеттану ғылымында қорғалған кандидаттық және докторлық жұмыстардың авторефераттарының библиографиясын жасау тапсырылды. Белгіленген бір апта ішінде кафедраға келдім. Үш тақырыпты ұсындым: біріншісі – «Мұхтар Әуезовтің алғашқы әңгімелері және ХХ ғасыр басындағы қазақ қоғамы», екіншісі – «Т.Ахтанов шығармаларындағы адамгершілік мәселесі», үшіншісі – «Ш.Мұртаза шығармаларындағы қоғам шындығы». Кафедра мәжілісі басталды. Күн тәртібіндегі үшінші мәселе менің тақырыбымды бекіту. Кезек маған келгенде ұсыныс ретінде алып келген тақырыптарымды айттым. Үлкен ағай: «Шырағым берірек жақындаңыз, жазғандарыңызды көрейін» деді. Мен Үлкен ағайдың жанына барып, жазып әкелген тақырыптарды көрсеттім. Үлкен ағай жазғандарыма қарап отырды да: «Ұлы Мұқаң шығармалары зерттелу үстінде Абайтану сияқты Мұхтартану да әдебиеттану ғылымының уақыт өткен сайын жаңарып, түрленіп отыратын әркез тың саласы болып қала береді. Шерхан Мұртаза мықты жазушы! «Абай жолы» Әуезовтің бас кітабы десек, «Қызыл жебе» Шерхан Мұртазаның бас кітабы, дегенмен бергенінен берері мол жазушы. Тахаң, Тахауи – қазақ прозасында соғыс пен бейбітшілікті айғай-шусыз, айтыс-тартыссыз айрықша әдемі, айта қалғандай шебер сәулелендірген бірден-бір адам. Тахауи Ахтанов кім? - десе, мен - «Үлкен үшеу»: «Қаһарлы күндер», «Боран», «Шырағың сөнбесін» - дер едім. Одан әрі айтудың қажеті жоқ. Неге? Негесі сол, - бұл «Үлкен үшеуді» талдау өзінің Ахтановын таныған қазақ оқушысы үшін мүлде артық әрекет. Сондықтан шырағым, Гүлмира, Сіздің болашақ диссертацияңызға Тахауи Ахтановтың прозасын алған дұрыс. Тақырыпты шығармаларындағы адамгершілік мәселелері дегеннен гөрі нақтырақ болу үшін Тахауи Ахтанов прозасындағы адамгершілік ізденістер деп алған жөн», - деді. Сонымен кафедра мүшелері бірауыздан қабылдап менің диссертациямның тақырыбы: «Тахауи Ахтанов прозасындағы адамгершілік ізденістер» болып бекітілді. Тақырып бойынша әдебиеттерді оқу тапсырылды. Алдымен әдебиеттердің библиографиясын жасау керектігі ескертілді. Арада бір-екі апта өткен болу керек кафедраға бардым. Ұлы ұстазым – Зейнолла Қабдолов магистранттарға дәріс оқып жатыр екен, мен де отырып бірге тыңдадым. Дәрістің тақырыбы жазушы шеберлігі болу керек. Дәптеріме былай деп жазып қойған екенмін:

- «Қорғансыздың күнін» оқыған адамды, ең алдымен жиырманың аз-ақ үстіндегі жас жазушының шеберлігі қайран қалдырады. Көз алдыңызға байырғы қазақ ауылындағы кедейлер өмірінің көрінісі келеді. Осы шығармадағы пейзажға көңіл аударсақ, қаңтар айының батар күні дүниені қызыл сәулесіне бөлеп, тағы да оқырман көз алдына өзгеше сурет жаяды.

«Күнге жақын тұрған ұзынша жұқалаң бұлттардың түсі қалың өртке қызған темірдей қып-қызыл». Бұл бұл ма, күннің қызыл сәулесі даланы да тауды да өз өңіне кіргізген. Мұның бәрі пейзаж. Ал пейзаж – проза мәдениетіне фактор. «Қорғансыздың күніне» дейінгі қазақ прозасында аспан, жер, ай, күн сияқты табиғаттың әр алуан суреттері жасалатын, бірақ жалаңдау және жалпылау жататын еді. Ал мұнда олай емес, мұнда нақтылық пен жинақтау мол. Жазушы аспанды аспан, жерді жер қалпында суреттей беруді мақсат етпейді. Автор батар күннің сәулесін әдейі алып, бүкіл дүниені осы нұрға малып отыр. Осынау жасын төгіп-түгесіп болған көздей қып-қызыл күн, алау өрт шарпыған қанаттай қысқы бұлт, борай ұшқан қызыл қиыршық қар – бәрі жиылып келіп дүниеге тағы да бір ғажайып сыр береді. Әңгімедегі бейшара жетімдердің жіңішкеріп, жұқарып барып үзілетін соңғы үміттері тәрізді. Бұл – тамаша символ! Нағыз шебер қолдан шыққан пейзаж оқырман сезіміне осылай әсер етсе керек» [2,126].

Дәрістен кейін Үлкен ағай бір-екі апта Атырау университетінде дәріс оқитынын және өзі келгенге дейін дәрістерді маған жүргізуіме болатынын айтты. Менің ойланып тұрып қалғанымды сезген болу керек: «Тақырыбыңыз Ахтанов прозасы емес пе? Кезінде Әуезовтің Москвада ауырып жатқан кезде Тахауиға жазған хаты бар. Менің Тахауи алпысқа толғанда жазған «Тарлан талант» деген мақалам бар соны тауып оқы. Түсінбеген сұрақтарың болса, Зейнол ағаңнан сұрап аларсың», - деді.

Мен ағайдың айтқандары бойынша Мұхтар Әуезовтің шығармаларының арасынан Тахауи Ахтановқа Кунцева ауруханасынан жазған соңғы хатын тауып оқыдым. Ол хатты іздеп жүріп жазушы шеберлігі дегеніміздің не екенін ұғына бастадым. Ал, Зейнолла Қабдоловтың «Тарлан талант» атты мақаласын оқып, болашақ диссертациялық жұмысымның басты нысанасын айқындадым. Сөйтіп, өз қал-қадірімше дәріске дайындалып, академиктің дәрісін жүргізу бақытына ие болдым. Бұл сол кезде мен үшін жай ғана эмоция болған болар. Ал қазір уақыт сынына салғанда адамның ұлылығын көрсетпей ме? Кафедрада қаншама ғалымдар бар, бірақ маған тапсыруы: менің біріншіден, топ алдында сөйлей білу дағдымды қалыптастырса, екіншіден, болашақ ғылыми жұмысыма алғашқы бағыт-бағдар алсын дегені болса керек.

Тағы бір кездескенімде, Үлкен ағай маған: «Қандай ғылыми еңбектермен танысып жатырсыз?», - деп сұрады. Мен өзімше орыстың ғалымдарын айтсам дұрыс болар деген оймен Ф. Кузнецовтің «Размышление о нравственности», А. Бочаровтың «Человек и война» деген зерттеу еңбектерін атадым. Ағай: «Иә, айналайын, дұрыс. Бочаровты оқысаң оқы, бірақ Тахауи Ахтанов шығармаларындағы кейіпкерлердің бойынан өз ұлтымызға тән асыл қасиеттерді іздегенің жөн болар. Қазақ әдебиеттану ғылымының да жеткен жетістігі көп. Мұхтар Әуезовтің зерттеулерін неге оқымайсыз? Ұлы Мұқаңнан өмір бойы оқып-үйреніп келемін», - деді де, сөзін басқа арнаға бұрды. Себебі кафедрада менен басқа да шәкірттері, ғылымда өкшесін басып келе жатқан інілері бар еді. Әңгіменің негізгі мазмұны әдебиеттің көшелі мәселелері.

Мен дәптеріме: «Ахтанов шығармаларындағы кейіпкерлердің бойынан ұлтымызға тән асыл қасиеттерді ерекшелеу керек» деп жазып қойдым.

Ахтанов туралы әңгіме болған жерде Зейнолла Қабдолов үнемі: «Шырағың сөнбесіндегі» Нәзира Ахтановтың өзі, - дейтін. Кезінде ұлы ұстазым Зейнолла Қабдоловтың өз қолымен: «Сүйікті қызым, Гүлмираға! Ұзақ гұмыр, сұлу өмір тілеп» деп жазылған «Менің Әуезовім» атты роман эссесін оқыған сайын ондағы Әуезов Қабдоловтың өзі сияқты болып көрінеді. Мәселен, романның 63-інші бетіндегі: «Міне, профессор Әуезов. Аудитория есігінен күлімдей кіріп, қолтығындағы шәкірт көздеріне қанық және ыстық Абай томдарын, Абай туралы өз кітабын стол үстіне қойып, орындарымыздан дүр сілкіне тұрған біздерге жадырай қарап, аз аялдады. Орнына отырған жоқ. Қайта біздерге «отырыңдар» дегендей байыппен бас изеп, ишарат етті. Біз дүбірлеп отырып жаттық» [2,63],- деп жазылған жолдардағы Әуезов бейнесі көз алдымызға лекция оқып тұрған Қабдоловты елестетеді. Бір сәт Зейнолла Қабдоловша ойланып, толғансақ, әдебиеттегі Абай – ол шынайы өмірдегі Мұхтар, ал сөз өнеріндегі Мұхтар - ол шешен сөзбен зерделеген Зейнолланың өзі. Осы орайда «Менің Әуезовім» романы туралы белгілі ақын Мұзафар Әлімбаевтың жазған пікіріне тоқталсақ: «Ұлы Далада даналық дәрісі бір сәтке де үзіліп көрмеген, үзілмейді де! Оған – «Менің Әуезовім» мықты дәлел. Мұхтар арқылы кемеңгер Абайдың даналық дәрісі Зейнолла шәкірті

арқылы ұлы ұстаз Мұхтар дәрісі желі тартып, оқырманды ұйытады, жүрегін желпіндіреді, жанын ғазиздендіреді» [3,121].

Шынында да, Абай жолын оқыған сайын Абай туралы тың дүниеге қалай кезіксең, «Менің Әуезовімді қайталап оқыған сайын Әуезов әлемінің тұңғығына бойлай бересің. Ал Зейнолла Қабдолов туралы жазылған ғалымдардың ғылыми мақалаларын, жазушылардың естеліктерін оқыған сайын Қабдоловтың жаңа бір әлеміне кезігесің. Ұлтымыздың жаңа ғасырдағы ұстазына айналған кемеңгер тұлға – Зейнолла Қабдолов туралы болашақта роман жазыларына сенеміз және ол Қабдолов дәрісін тыңдай алмаған болашақ ұлт зиялыларын тәрбиелейтін болады.

Үлкен ағай жалғыз жүрмейтін. Үнемі жанында бір топ адам жүретін де және ол кісіні кафедрада бір топ адам күтіп отыратын. Барлығы да жай адамдар емес, ұлттың болашағын ойлайтын саналы азаматтар. Бәрі де қазақ әдебиеті кафедрасынан шыққанда көздерінен ұшқын атып, жүректерінде жалын ойнап, ел ертеңі үшін ойланып бара жататын. Олардың бәріне мұндай рухани күшті Үлкен ағай, Ұлы Зекең беретін. Қазір мұның бәрі өткен күннің еншісінде, тарих болып қалғаны өкінішті. Дегенмен, Үлкен ағай - Ұлы Зейнолла Қабдолов дәнін сепкен парасат пен ізгіліктің бақшасы өсіп өнуде.

Мен аспирантурада оқып жүрген кезде 2000 жылдың 13 сәуірінде қойын дәптеріме былай деп жазыпшын: «бізде тау тұлғалы таланттар аз емес, бірақ солардың ішінде парасаттылығымен, азаматтық рухының биіктігімен жоталанған бір шың бар. Ол – Қабдоловтың Зейнолласы. Адамгершілік пен зиялылықтың биік өлшемі кім десе, мен ойланбастан Зейнолла Қабдолов! дер едім. Хан тәңіріндей әдебиет пен ғылымда бұлттарды беліңізге орап, көкпен тілдескен келбетіңізден айналдым, жан көке!»

Бүгінде арамызда ұстазымыз Зейнолла Қабдолов жоқ. Бірақ оның ұлы рухы әлі күнге киелі Әуезов аудиториясында дәріс оқып тұрғандай болады да тұрады. Себебі ұлылар салған сара жол, ұлылар сепкен ізгілік дәні, ұлылар берген, санамызға сіңірген білім, ұлылар қалыптастырған жоғарғы мектеп дәстүрі жалғасып жатыр. Ол бүгінде киелі Әуезов аудиториясында дәріс оқып жүрген Қазақтың Қабдоловынан тәлім алған, іргелі ғылыми еңбектерімен республика көлемінде, сондай-ақ ТМД елдерінде танымал болып, қазақ әдебиеттану ғылымын жаңа заманға сай технологиялармен, методологиялармен дамытып келе жатқан, Ж.Дәдебаев, З.Бисенғали, Ж.Тілепов, Ө.Әбдіманов, А.Жақсылықов, Ж.Мамбетов, Ф.Бейсенбаев т.б. ғалым-ұстаздарымыздың еңбегімен жаңаша қырынан көрініс табууда. Қазақ ғылымының қара шаңырағы саналатын киелі білім ордасындағы ұлылық деген ұлы ұғымның мәнін түсіндіретін Әуезов аудиториясынан «Ұстаз – Ғалым - Жазушы» деген үш образды бір арнаға тоғыстырған Қазақтың Қабдоловынан дәріс алған әрбір саналы адам Абай айтқан «толық адам», Әуезов айтқан «кемел адам» концепциясына сәйкес келеді деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Әуезов. / З.Қабдолов. – Алматы: «Санат»,1997. – 352 бет.
2. Қабдолов З. Арна.Зерттеу – сын – эссе. / З.Қабдолов. – Алматы: «Жазушы», 1988. – 256 бет.
3. Зейнолла Қабдолов: Өнегелі өмір/ред. басқ. Ф.М.Мұтанов. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012. - 364 бет

3-СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

СӘУЛЕ БАЙМЫРЗАҚЫЗЫ

филология ғылымдарының докторы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

ҚАБДОЛОВ КЕҢІСТІГІ

«Аттас қызым - Сәуле!

Мына жазғаным Зекең ғұмырының соңғы жылдары, ауырған кездегі менің мәңгілік мұңым». Сәуле ана. 4.06.2010ж. Өз үйім.

Қолымдағы «*Көрген түстей, сағымдай...*» атты күнделік кітапты ақтара бастағанда бір жапырақ қағаздың сусып барып, жерге құлаған жерінен көтерген менің жан дүнием шексіз сағыныштың сызын сезінгендей болды. Көз алдымда қауырсындай жеңіл болмыс, жұқалтаң, нәзік те мейірімді жанардың өбіп тұрып қарсы алатын сәттері елестеді. Қайтарылмайтын уақыттан мәңгілік жоғалғанын іздеген жолаушыдай кітаптың ішіне үңіле түстім.. Үңілген сайын Ішіндегі сан түрлі терең ойлар мен тылсым мұнның иірімін сезінесіз. Табанды ойларға жетелейтін тағдырлар мен психологиялық жан-күйлердің бәрі айналып келгенде санаңызда жарқырап тұрған бір тұлғаның, яғни ұстазымыз академик Зейнолла Қабдоловтың кеңістігімен бедерленетінін байқайсыз. Бұл «Менім тірі жүргендегі ең басты, бірінші міндетім, борышым-Зекеңді сақтау, қолдан келгенше күту» деп өзіне ант еткен асыл жары Сәуле ана Қабдолованың Зекең туралы қалдырып кеткен баға жетпес мұрасы еді.

Аурудың алғашқы белгісі білінгеннен бастап ұстаздың әрбір күні мен сағатынан мазмұн іздеген Сәуле ананың жанының жылулығы мен арпалысы көз алдында семіп бара жатқан ұлы тұлғаның өмірге деген құлшынысын оятуға арналады. «Құдай-ай, арыстай, Зекем-ай...Дүниені орап алатын ойың енді бір уыс болып қалғаны ма, жаным жылады...» деп өзгермелі әлемнен сол уақыттың қандай да болмасын сәтін сақтауға деген ұмтылыс, болған оқиғаның қайтымсыздығын сезінумен бірге сіңеді. Тұлға өміріне еруге рұқсат бере отырып оның ішіндегі құбылыстарды сезінуге, көз алдыңызға келтіруге иетермелейді. Әр қилы тағдырлар мен жан алысып, жан беріскен дүниеде Зекеңді өмірлік серігі ғана емес ұлттың «арғымақтың соңғы туған қазанаты» ретінде бағалайды. Ақыл мен парасаттың биігінде Ұстазды жанының жарығы болатындай ең жігерлі сөздермен қамшылайды. «Сенің жарқыраған көзіңе қарап, аяғыңды сипап отыру-маған бақыт», «Екеуміз сөйлесіп, бір-бірімізді көріп отыруымыздың өзі бір бақыт, құдайдың сыйы» деуінің өзі де ауру тудырған мазасыздықтарды сезіндірмеу. Академиктің аурухана төсегінде таңылып жатса да ойындағы жоспарлары мен үмітін аялау. Сәуле анамыздың әдеттегі өмірінің бұзылуы, өмірдің адам қалағанындай болмайтынын «Құдай-ай, ең құрыса осы күйімізді ұзағырақ қылса» -деп азапты уақытты да шегінде ұстап қалуға тырысқан жанайқайы дер едік. Бұл азап физикалық ауырсынудан емес, жоғалтудан қашу, үмітсіздік сезіміне бой алдырмай жанталасу. Жарқын тұлға бейнесі мен болмысынан айырылып қалу қорқынышы Сәуле анамыздың күрең мұңына айналады. «Еңкейгеннің еңсесін көтеру, еңбектегенді тік тұрғызу» қағидасымен ғұмырын өрнектеген Зекеңнің «Жан біткен жер үстінде жалғыз дүркін тіршілік етпек, ал осынау бір-ақ

берілер өмірде адам бола білуден асқан бақыт бар ма» деп «Оймақтай ой» деген мақаласында жазғанындай ғалым үшін өлім барда өмірдің мәнін таппайсың. Ұлы ұстаздың ұғымындағы өмірдің мәнін жоятын ол-өлім ғана екенін сезінеді. Аурудың алғашқы белгілерінде ақ «Осы уақытқа дейін тек өмір туралы ғана ойлаппыз, онымыз дұрыс емес, мынау соған ескерту» деп 1999 жылдың ақпанында айтқан екен. «Бұл күндеріміз де бір күндері бітеді ау..» деп топшылайды. Яғни Зекеңнің сұңғылалығы сол өзінің ішкі әлемін сезіне білді. Ішкі жандүниедегі жылылық пен жарықтыққа толы болмыс өмірді де солай қабылдай білді. Өмірдің әрбір сәтін сәбилік көбен қарап, таза, аңғал жүрегімен қабылдаған нәзік ойларда өз кеңістігіндегі үп еткен дірілді де сезінесің. «Зекең-эмоцияның адамы ғой» дейтін Сәуле апайдың сөзінің жаны бар екенін мойындайсың.

Күнделіктегі бір естелігінде мынадай жазба адамға терең ой салады. Сәуле апай Зекеңнің шығармашылық азап үстінде жазғандарын жыртып, жақтырмай лақтырып тастаған қиындыларды да тастауға қимай, біртіндеп қосып, ондағы жазуға үніліп үлкен ой іздейді. Сондай жыртынды қағаздардың бірінде былай жазылыпты: «Толстой!... Әуезов!.. Ұлы таланттардың табиғатын, жан-жүйесін адам түсінбес күрделі болатыны ма сонда? Тіпті күрмеуі қиын күрделі екен ғой. Мұқым..» Ұлылықтың болмыс, бітімін, жан-дүниесіне бойлаудың қаншалықты қиын екендігін сездіреді. Зекеңнің «Сөз өнері» еңбегінде өнерді жасаушы шебер жөнінде, психологиясы туралы байыптау керектігін «Ал творчествоның психологиясы - өз алдына жеке пән. Демек, әдебиеттің теориясы мен творчествосының психологиясын шатастырмау керек» деп ескертеді. Қазіргі әдебиеттануда психологияны жалғастырып тұрған көркем шығарма объектісіндегі адам бейнесі негізгі талқылауға көшіп отыр. Кейіпкер болмысының жан дүниесі, жай-күйі, болмыс бітімі, мінез құлық, эмоциясы, ішкі сезімдері мен қасиеттерін тану, зерделеу шынайы өмірдегі болмысты тануға жетелейді. Тіпті оқырман қабылдау тұрғысындағы қағидатқа негізделген әр түрлі көркемдік әдістер шеңберінде психологиялық талдау, нақты мазмұндау жүйелі стильдік міндет атқарып келеді. Ғалым болашақта күрделі мәселенің басы ашылатынына сенімді ой айтады.

Адамда шынайы ұлылық жасырын тұрады. Адам – ұлы. Бірақ оның ұлылығы – шектеулі, оның ұлылығы – еркіндікте, азаттықта болу керек. Адам да табиғат сияқты сан түрлі ішкі түйсігімен өмір сүреді. Ішкі әлемге ену арқылы дүниені таниды. Ол ішкі рухани қуатпен толысып, лапылдаған отқа, жалынға айналады. Жарық болады. Шынайы байлық сенің мәнді сапалы өмір сүруің. Яғни, табиғаттың нәрімен жаратылыста өмір сүруін, өмірді қалай қабылдағанына байланысты оның мәнін мәңгілікті тануға итермелейді. Мәселен Зекең «Сәуле хат» эссесінде жалған дүниенің мәні туралы жарына сыр ашады.

«Жә, жарық дүниеде өлшеусіз дым да жоқ. Бәрі өлшеулі, мұны әлбетте мен бұрын да білетін сияқты едім. Бірақ өмірдің өткінші екенін өз басымнан мұншалық шұғыл, күтпеген жерден, тіпті аяқ астынан кешем деген ой үш ұйықтасам түсіме кірген емес.

Асылы, адам өлімге ешқашан бой үйрете алмайтын шығар. Енді міне сол тұйыққа...

«...Мұндайда бір адам екеу болады екен. Өзі, рухы! Айтыс, ақырғы айтыс, жоқ айтыс емес, алапат айқас басталады. Мен қазір сол күйдемін. Бір өзім екеуім – өзім, рухым – екеуі де өзіммін!». Әдетте сағыныштың өзі мұңмен ауыстырылады. Зекеңнің дүниеден өткеннен соң Сәуле апайдың әрбір күні аяулы жанның естелігімен мәнді болғандай. Кейде бір ойдың құшағында отырып, «Әр үйдің берекесі бір адамда тұрады ғой» деп асықпай сөз бастап кетуші еді... Ұстаздың тілдік қолданыстары мен уәждері ұшқыр ойлары мен тауып айтылған әдемі сөздерін байыбына барып, мәніне тамсанып отыратын. Ізгілік пен кісілік адамға тән арлы әрекеттердің бәрін көз алдында өткізе отырып, жүрегімен рухына, тағзым ету Сәуле пайдың соңғы күндеріне дейінгі жанын жылытқан сағымдар еді. Сағынышын басатын кезде Кеңсайдағы басына барып, құран бағыштағаннан кейін аса бір көңілденіп, «Бір жеңілдеп қалдым ғой» деп үстінен бір жүк түскендей көтеріліп қалатын. Әрбір сөзі мен ісі сәйкес келетін халқының қалаулы азаматының бағасын арттырып, рухына демеу болып, сындарлы ғұмыр кешті. Әрбір сөзі нақылға айналып отыратын анамыздың өнегесі, тәлім мен тәрбиесі, барлық нәрсеге рухани биіктік талғаммен қарайтын бекзаттығы ерекшеленіп тұратын. «Бәрі

талғаммен туады» - деген Зекеңнің көзімен қарауға үйренген талап әр нәрсені де жіті бақылауға алуға бейімделгенін танытатын.

Ұстазымыздың аяулы жары Сәуле апайымыздың ыстық мейіріммен жазған естелік күнделігі уақыт өте келе баға жетпес тарих пен деректерге толы мәнді еңбекке айналып отыр. Қабдоловтың қасиетін терең ойларымен дара тұлғалық қайталанбас бүтін бітімін аса биіктетіп тұрған еңбектің құндылығы да оның шынайылығында жатса керек.

«Бәрі таусылады, тартылады, бірақ мұхит кемімейді» - деген Ұстаз қағидасы өзінің ғылым деген алып кеңістіктегі орнын паш еткендей. Уақыт өте келе сол жазбалар әр оқырманның рухани азығына айналып отыр.

АЛТЫНАРАЙ ТЕБЕГЕНОВА,
филология ғылымдарының кандидаты (PhD),
Қазақ Ұлттық Аграрлы Зерттеу университетіндегі
«Қазақ және орыс тілдері»
кафедрасының меңгерушісі

**ГУМАНИСТ-ҚАЙРАТКЕР, ҒАЛЫМ-ҰСТАЗ, ОЙШЫЛ СУРЕТКЕР
ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ – ҚАЗАҚ СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ҚАС ШЕБЕРІ
(Зейнолла Қабдолов туралы естеліктер негізінде)**

Ұлтымыздың ең ұлық мұраты – Тәуелсіздік тұғырына қонғалы бері халқымыз кешкен тарихи оқиғаларға және сол ел шежіресін жасауға ерен еңбек еткен, жұртын өрге тартқан тарихи тұлғаларға ұлттық мүдде тұрғысынан баға беріле бастады. Соның табысты нәтижесі боларлықтай тарихымыздың тынысын бағамдарлық татымды шаруалар атқарылуда. Мұндағы мақсат – бүгінгінің мұратын айқындау үшін, болашақтың баянды бейнесін жасау үшін кешегінің ақиқат баянын байыптау.

Сұлу сөздің сүлейі, ұлағатты ұстаз, ғибратты ғалым, қарымды қаламгер, үлкен жүректі азамат болып еліне танылған Зейнолла Қабдоловтың еңбегі ерен, шығармашылығы терең, шабыты шалқар, сөз саптау шеберлігі биік!

Академик-жазушы Зейнолла Қабдоловтың шығармашылығы мен оның сөз өнеріндегі шеберлігі хақында оның көзі тірісінде-ақ та көп жазылды. Зейнолла Қабдолов туралы күні осы уақытқа дейін ол кісінің көптеген қатарлас-қаламдастары, сүйікті шәкірттерімен қатар, кейінгі жас буын әдебиеттанушы, жазушылар да көп сыр ақтарды.

Тұңғыық тұлғаға айналған Зейнолла Қабдоловтың астарлы да сырлы, мағыналы да салиқалы бейнесі, шығармашылық жолындағы ізденісі мен оның нәтижесі ол туралы пікірлерде айқын көрінеді.

«Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, шолушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез, сынаушысы – халық болсын», - деп Саққұлақ би айтқан екен.

Зейнолла Қабдолов - әдебиеттанушы, ғалым.

Халық сынынан сүрінбей, сүмбілелі ойларымен дараланған Зейнолла Қабдолов – қазақ сөзінің қас шебері. З.Қабдолов туралы Әбділхамит Нарымбетов: «Әдебиет - ардың ісі... Зейнолла Қабдолов қазақ әдебиетінің ары... Зейнолла Қабдолов – тұла бойы тұңған дарын» деген пікір айтады.

Сөздің өнер екендігін адамзат дамуының әр кезеңінде батыс пен шығыстың Аристотель мен Абайға дейінгі талай данышпандары айтқан, бірақ «сөз өнері» деген саф алтындай сом атауды қазақ топырағында тудырған Алаш ардагері Ахмет Байтұрсынов болатын. Ахаңның атын қойып, шығармасын да атауға тыйым салған кезеңде бұл терминді қазақ әдебиетінде жаңа заманға сай жаңа мазмұн беріп түрленткен шебер Зейнолла Қабдолов еді. З.Қабдолов шығармашылығы мен ғұмырнамасына жіті көз салсаңыз, оның сан қырлы, сан саналы жан екендігіне әрі сөзден терме теріп, ою ойған логикалық пайымы мен парасаты биік тұлға

болғандығына көзіңіз әбден жетеді. Алғаш әдебиет есігін өлеңмен ашқан академик өзінің өсу жолында әдебиетпен өзін ғана байытып қоймай, әдебиетті «Сөз өнерімен» Қабдоловша байытқан жан. Адам бейнесі дегеннің образ жасаудың не екенін, көркем шығарманың күшті құдіретін, жүрекке жылы тиер жылы әуезін сырттай орағытып, сын айтатын жалған ғалымдардай емес, өзі сол сөзден бейнелі ою-өрнек салған. Қараңғы түнекте шам алып жүрген кеншідей әр сөздің тамырын түртпектеп тауып, көңіл үлдірігіне тәптіштеп жинаған жан. «Сөз құдіреті», Қабдоловша айтсақ, үлкен тасқын құдірет, өнердің ішінде ең қадірлісі де – көркем әдебиет.

Ұстаз-ғалым еңбектерінің өсу, күрделену сатыларына ғылыми тұрғыдан саралай, салмақтай көз сүріндірсеңіз, белгілі бір тұтастықты, әдебиеттану мен ғылымдағы байыптылық – қарапайымдылықты танысыз. Оның еңбектері жас шәкірттерді баулуда, олардың бойына тіл арқылы рух мәдениетін дарытуда, сөздің өзге өнерден ерекше құдіретін жеткізуде айрықша орын алады. Оқытушы-ғалым бұл фәниден де өзі соққан сөз сарайындай қарапайымдылықтың, сырбаз, әсем мінездің символындай болып өтті. Сөз зергері әдебиетті әр қырынан терең зерттей отырып, Батыс пен Шығыс, орыс пен неміс басқа да дүниежүзі ғұламаларымен қатар қазақ ақын-жырауларының, жазушыларының шығармаларын қатар қойды. Шоқтығы биік тұстарын жауһар тастай жарқырата көрсетті.

Академик З.Қабдоловтың ақын-жазушылар шығармаларының тігісін жатқызып, жігін айырып, кестелеп жеткізудегі үлгі тәсілі өзгеден ерекше, сіңімді де қонымды. Белгілі бір тақырыпқа Қабдоловша үңіліп, Қабдоловша ой толқыту сұлулыққа құмар жас ұрпақ ойын елен еткізері сөзсіз.

Әдебиетті танып-білудің ғасырлық тарихына үңілсек, қай заманда да көркем дүниенің адамға, оның ішінде қоғамға, әсіресе келер ұрпақтың тірегі, жас буынға ықпалының негізгісі деп оның эстетикалық әсерін айтамыз. Эстетикалық әсердің бояуының қанық болуы қаламгер қиялы мен қарымына байланысты. Әдебиет пен қоғам арасындағы негізгі байланысты, яғни эстетикалық әсерді суреткер қандай жолмен қамтамасыз етеді, міне, мәселе – осында... Ал академик-ғалым осы ара-жікті пайымдауда эстетикалық әсер, шын мәнінде, рухани байлықтың негізі діндегі екенін көрсететіндей, түгендей бір «Образ және образдылық» деген тарау арнап, оның өзін қыздың жиған жүгіндей ғып текшелеп берген. Ғалымның айтуынша, образдылық – жазушы қолмен ойына келген жеріне қоя салатын техникалық құрал-жабдық, не болмаса, технологиялық құбылыс емес. Біз көрген, біз сезінген қоғамда болып жатқан адамдар өмірінен өрбіген тұрмыстағы құбылыс. Жеке адамның өзін қоршаған ортаға, болмысқа, сан алуан оқиғаларға беретін эстетикалық бағасы.

Бүгінгі жас буын бойында образды ойлау, табиғат тылсымының терең тамырына үңіле білу, табиғатша күліп, табиғатша жылау сияқты қасиеттердің аз кездесуі, біріншіден, табиғатпен адамзат арасының алшақтауы болса, екіншіден, ұстаздың шәкіртке дұрыс ұғындыра алмауынан. Сондықтан да болар, ойлаудың қабілеті тарылып, қолданар аясының төмендеп келе жатқаны. Академик-жазушы мұндай суреткерлікке, образдылыққа тек жазушы ғана емес, кез келген көкірегі ояу, көзі ашық адамның де ие болатынын, тек олардың сөзбен беруде, не болмаса, жазуда жеткізе алмай қиыншылыққа ұшырап жататын тұстарын нақты мысалдармен дәйектеп, ұтымды келтіреді.

Әдебиетте ұлттық сипаттың төмендеуі тұтас бір қоғамға мәңгүрттікті алып келеді. Бүгінгі таңда сөз қадіріне жетпей, сөздің күш-қуатының кемуі үлкеннің кішіге құрметінің, кішінің үлкеннің алдындағы ізеттілік пен сөз қадірінің мәнін түсінбеуге әкеліп ұрындыруда. Бұл болашақта қоғамның басқа бір формада дамуына әсер етуі мүмкін. Сондықтан да «сөз өнері» туралы ұлы ұстаз, ұлы ғалым айтқан қағидаларға жай атүсті нәрсе деп қарауға болмайды.

Зейнолла Қабдолов – ұстаз.

Ұстаз болу – жүректің батырлығы,
Ұстаз болу – сенімнің ақындығы,
Ұстаз болу – мінездің күн шуағы,
Азбайтұғын – адамның алтындығы, -

деп ақын ағаларымыз жырлағандай, ұстаздық – ұлы құрмет. Ұстаз-жас ұрпақтың рухани сәулеткері, қоғам, халық өзінің үміті мол болашағын тапсыратын сенімді өкілі. Олар сол сенімді ақтай отырып, зерделі де зерек, парасатты, ұлттық және адамзаттық құндылықтарды бойына дарытқан тұлғаларды тәрбиелеуде.

«Сұлу сөздің сардары ұмытылуға тиісті емес. Бұл, әрине, Зейнекең, кәдімгі академик Зейнолла Қабдолов. Оның әдебиеттегі қадамы өткен ғасырдың басында Қарағандыда Ғабит Мүсіреповтің өзі мұрындық болып қолға алған айтыс өнерінің Атыраудағы жаңғырығы – облыс ақындарының айтысында мұнайлы Мақат ауданының айтыскері ретінде басталды. Одан А.С.Пушкиннің «Алтын балық туралы ертегісін» қазақшаға аудартып, ол мектеп оқулықтарына енді. Осы күнге дейін ән сүйер қауымның аузында жүрген Ә.Есбаевтың «Жайық қызы» әнінің де авторы – осы Зекең. Елуінші жылдардың ортасында мұнайшылар өмірінен әріптестері арасында алғаш болып «Ұшқын», уақыт өте «Жалын» романдарын жазды. Кейін бірыңғай ғылым жолына ауысып, өзі түлеген Қазақтың С.М.Киров атындағы мемлекеттік университетінде 55 жыл ұстаздық етті. Сөйтіп ол осынша уақыт өз қандастары – жас ұрпақты қазақтың тілі мен әдебиетін құрметтеп, оның атын көкке көтеру, қадірін арттыру үшін жұмыс істейді...», - деп **Өтепберген Әлімгереевтің пікірі Зейнолла Қабдоловтың ұстаздық жолындағы сындарлы сағаттарын, ерен еңбегін танытады.**

Зейнолла Қабдолов - жазушы.

Жазушылық шеберлік - әрбір адамға беріле бермейтін дара қасиет. Жазушының сөз саптау шеберлігі, астарлы, мәнді ойлары оның даралық қасиетін көрсетеді:

Мұхтар Құл-Мұхаммед: «...Менің Әуезовім» – көркем ойдың жемісінен туған көп романдардың бірі емес, өмірдің өзінен, тіпті өзегінен алынған келісті туынды.

«Менің Әуезовім» – романға қойылатын қатаң талаппен шектеуге болмайтын шығарма. Мұнда Моруа айтқандай естелік, эссе, әңгіме, очерк, рецензия, мақалаға дейін мидай араласып кеткен. Дәл осындай жанрлық жігін анықтау қиынға соғатын «Стамбул: естеліктер мен шаһар» атты шығармасы үшін түрік жазушысы Орхан Памук Нобель сыйлығын алды.

Кітаптың жанры туралы ой жүгірткенде оның авторы маған боз далада жер танабын қуыра шапқан теңбілкөктің үстіндегі кәнігі көкпаршыны елестетеді. Оған оңы мен солы бірдей. Оңайлықпен ешкімге жеткізбейді, ал жете қалған жан болса көк серкені бұлт еткізіп, біресе оң жағына, біресе сол жағына ойнатып, ойына келгенін істейді. Анталаған әлеуметтің дегбірін алып, қуып жеткеннің дедігін басу үшін шыққан құдды бір құйын дерсіз. «Маған қылар қандай дәрменің бар» дегендей ойға түссең ойран салып, қырға салсаң қырқаға шығып, төмендегі тобырға тәкаппарлана қарайды да тұрады. Бар жанрды теориялық тұрғыдан да, творчестволық жағынан да терең меңгерген Қабдоловтай кемел талант иесі роман-эсседе ғылыми ой-санамен ұштасатын көркем прозаның үлкенді-кішілі бар жанрының мүмкіндігін шебер пайдаланып, қиыннан қиыстырып жол тапқан...» деген пікірінен Зейнолла Қабдоловтың асқан шебер суреткер, жазушы болғандығын көре аламыз.

Қабдоловтанудағы өзекті мәселелердің бірі – ғалым-ұстаздың Тәуелсіз Қазақстан Республикасының жаңа тарихи кезеңіндегі көсемсөзшілік-қайраткерлік тұғырнамасымен танылғандығы. Академик Зейнолла Қабдоловтың «Егемен ел туралы екі ауыз сөз», «Заманға қарай саз керек», және т.б. баспасөз беттеріндегі жарық көрген, телеарналардан, радиодан айтылған сұхбаттары – бәрі де ұлтын, ұрпақтарын сүйген, сол арқылы хакім Абайша «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым!» деп ұстанымынан айнымаған **Гуманист-Қайраткер, Ғалым-ұстаз, ойшыл суреткер** тұлғасы даралана танылады. Зейнолла Қабдоловтың толғаныстары мен ой-толғамдарын да, зерттеулері мен көркемсөздерін де, әңгіме, повестері мен романдарын да ынталанбай, қызықпай, сүйсінбей, ойланбай, толқымай, тебіренбей оқу мүмкін емес...

Тәуелсіз Қазақстан Республикасы мемлекеттілігінің мәңгілігін ойлаған қайраткер қаламгердің азаматтық-отаншылдық рухпен сезіммен айтқан пікірлері – бәріміздің жүрек тілегіміздің көрсеткіші. Қорыта айтқанда, сөз өнеріндегі әдеби, ғылыми көрнекті еңбектерімен, жоғары оқу орнындағы ұстаздық, тәлім-тәрбиелік, тәрбиешілік қызметімен баспасөз орындарын басқарған ұйымдастырушылық жұмысымен Отанымыздың тарихындағы

рухани құндылықтар қазынасын байытқан академик-жазушы Зейнолла Қабдолов мұрасын қазіргі және болашақ ұрпақтарға ұлағат көрсеткіші етіп, таныту – бәріміздің абыройлы міндетіміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қабдолов Зейнолла. Ұстаз. Ғалым. Жазушы: Өмірі мен шығармашылығы туралы мақалалар мен сұхбаттар, өлең – жырлар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 292 б.
2. Ысқақұлы Д. Сын шын болсын (Оқу құралы). – Алматы, «Қазақ университеті», 1993. – 128 б.
3. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі /Құраст.: З.Ахметов, Т.Шанбай/ - Семей-Новосибирск, «Талер-Пресс», 2006,-398 б.

АҚМАНАТ ШАМАХОВА

филология ғылымдарының кандидаты,
Республикалық «Үздік педагог - 2017»
конкурсының жеңімпазы

**ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ӘЛЕМДІК ТАРИХИ-ПОЭТИКАЛЫҚ ҮНДЕСТІКТЕР
ЖӘНЕ ШЫҢҒЫС АЙТМАТОВ ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ**

Қазақ сөз өнеріндегі әдеби-көркем және ғылыми шығармашылық тұтастығы ұстанған тұлғалардың ұлттық және жалпыадамзаттық сабақтастық байланыс жүйесімен еңбек еткендері ежелгі замандардан бүгінгі дәуірімізге ұласты. Ежелгі дәуірдегі Анахарсисстен, орта ғасырлардағы Әбу Насыр әл-Фарабиден, одан кейінгі Мұхаммед Хайдар Дулатиден, Хәкім Абайдан, Шоқан Уәлихановтан, Шәкәрім Құдайбердиевтен, Ахмет Байтұрсыновтан, Халел Досмұхамедұлынан, Мағжан Жұмабаевтан, Жүсіпбек Аймауытовтан, Сәкен Сейфуллиннен, Мұхтар Әуезовтен, Сәбит Мұқановтан, Әлкей Марғұланнан, Қажым Жұмалиевтен, Бейсенбай Кенжебаевтан, Әуелбек Қоңыратбаевтан және т.б. алыптардан жалғасқан әдеби байланыстар, ықпалдастықтар жолын зерттеу, зерделеу кейінгі дамудың басты ұстанымы болумен келеді.

Зейнолла Қабдолов – осы дәстүрлі жолды жалғастырушылардың, дамытушылардың көрнекті өкілі. Оның кітаптарында («Сөз өнері:Әдебиет поэзиясының негіздері», «Жебе: Әдеби толғаныстар мен талдаулар; «Арна: Зерттеу. Сын. Эссе», «Көзқарас: Талдаулар мен толғаныстар»), жүздеген мақалаларында әлем халықтарының фольклоры мен әдебиеті мұраларын сөз арқауына алған талдаулары ұлттық құндылықтарымызбен үндестіріле, сабақтастырыла өріліп қарастырылады. Әлем әдебиеті мен ғылымы алыптарының (Гомердің, Софоклдің, Еврипидтің, Эсхилдің, Эзоптың, Пифагордың, Платонның, Аристотельдің, Горацийдің, Дантенің, Сервантестің, Әбу Насыр Әл-Фарабидің, Әбу Райхан Бирунидің, Әбу Әли Ибн-Синаның, Омар Іһйямның, Роджер Бэконның, Әбдірахман Жәмидің, Леонарда да Винчидің, Торквато Тасоның, Джордано Бруноның, Галилео Галилейдің, Рене Декарттың, Никола Буалоның, Дени Дидроның, Гетхольд Лессингтің, Иоганн Гердердің, Иммануил Канттың, Георг Вильгелм Фридрих Гегельдің және т.б.) мұралары, олардың тұжырымдары академик Зейнолла Қабдолов көзқарастарының алтын желісі болды.

Әлем әдебиетіндегі классикалық жанрлар бойынша суреткерлік шеберлік нәтижелері болған туындыларын жазған қаламгерлер (Шекспир, Э. Хемингуэй, Флобер, Гете, Л.Н. Толстой, А.П. Чехов, Ф. Достоевский, Н.В. Гоголь, А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Тургенев, И.А. Крылов, А.М. Горький, М. Шолохов, А. Фадеев, А. Толстой, Самед Вургун, Садриддин Айни, Айбек, т.б.) шығармалары да ғалым-жазушы зерттеулерінің де, әдеби шығармаларының да құрылысында тұрақты орын алды. Демек, академик-жазушы Зейнолла Қабдолов - әлемдік сөз өнері үдерісін өзара сабақтастық, поэтикалық үндестік тұрғысында тұрақты зерделеген өркениет кеңістігін қамтыған кемел дүниетаным иесі. Зейнолла Қабдолов шығармашылығында туысқан қырғыз елінің перзенті, Мұхтар Әуезов ұстазының және дүниежүзі оқырмандарының бағалауымен «Адамзаттың Айтматовы» атаған Шыңғыс

Төрөкүлүлү Айтматов туралы ойлары да ерекше орын алады. Шыңғыс Айтматовтың «Қызыл алма» әңгімесін көркем аудармамен қазақ оқырмандарына жеткізген ғалым-жазушы қырғыз жазушысының әлем әдебиеті классиктері қатарына көтерілген суреткерлік биіктігін зор ықыласпен тарихи-танымдық пікірлерімен жазды.

Шыңғыс Айтматовтың шығармалары – өмір шындығын тарихи-поэтикалық, психологикалық-философиялық күрделі қайшылықтарымен, қақтығыстарымен, үндестіктерімен қарастырған көркем шындық пен суреттеудің, бейнелеудің үздік көрсеткіші. Ғалым-жазушы Зейнолла Қабдоловтың мақалаларында («Адамзаттың Айтматовы», 1978; «Мерей: Шыңғыс Айтматов туралы»; «Гордость: К 50-летию со дня рождения Ч. Айтматова», 1978; «Ч. Айтматоведение – вечная проблема: О книгах А. Акматалиева «Чингиз Айтматов в взаимосвязи литератур»(1991), « Слова об Айтматове» (1991), «Ч. Айтматов: Жизнь и творчество»(1991), т.б.) – бәрі де өркениет кеңістігін қамтыған терең де жан-жақты білімді, дарынды дүниетаным иесін даралайды.

Өзінің Бас кітабы «Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері» атты оқулық-монографиясындағы мазмұн мен пішін поэтикасын қамтыған теориялық талдаулары жүйесінде Шыңғыс Айтматовтың «Ана – Жер Ана» пьесасы туралы бағалауындағы трагедиялық сипат туралы пікірі аса маңызды:

«Кейбір әдебиет сыншылары бұл жанрдың күні өтті, ғұмыры бітті, біздің совет шындығында трагедиялық шығарма туғызуға болмайды деседі. Ағат пікір! Әбден болады. Айталық, совет адамдарының басынан өткен екінші дүниежүзілік соғыс ше; бүкіл халықтық трагедия емес пе? **Жылдар бойы М.Әуезов атындағы академиялық театрдың сахнасынан түспей келе жатқан Шыңғыс Айтматовтың «Ана-Жер ана» пьесасы ше, қаһармандық трагедия емес пе? Сол пьесадағы Толғанай ше, трагедиялық образ емес пе?... [2,337-б.].**

Әлемге танылуында суреткер Мұхтар Әуезовтің ықыласынан қанаттанған, Шыңғыс Айтматовтың шеберлігі туралы Зейнолла Қабдолов та шынайы бағалауларын жасады. Қазақ сөз өнері тарихындағы хакім Абайдың, Мұхтар Әуезовтің көркемдік дәстүрін жалғастырған туысқан қырғыз халқының қаламгер Шыңғыс Айтматов шығармаларының туған жері Алатау атырабынан қырандай қалықтап самғап ұшып, жер-жаһандағы түркі әлеміне, планетамыздың барлық халықтарына ортақ рухани құндылықтар болғанын ғылыми-әдеби көркемдік-эстетикалық жоғары деңгейлі ойларымен байыптаған:

«Айтматов әлемнің бес құрылығына бірдей ортақ биік бел үстіне қырғыздың алты қанат ақ үйін апарып тікті. Мұның өзі тоғыз жолдың торабында тұрған ақ орда болып шықты. Бұл тұста замана жолаушысының қандайы болсын, бәрібір бұл ақ ордаға бір соқпай өтпейді. Соқса болды, - ол кім; Европа яки Америка адамы ма, Азия яки Африка азаматы ма, бәрі бір, - ақ ордадағы шоң қырғыздың толағай ақылы мен парасатына кенелмей кетпейді, телегей сыры мен сезіміне тербелмей өтпейді. Ол – ол ма? Ағылшын болсын, француз болсын, грек болсын, түрік болсын, бәрі бір... бәрі де қалай қырғыз боп кеткенін білмей қалады: испан қызы сүюдің актығы мен пәктігін Жәмиладан үйренсе, иран жігіті Манас елінің, Талас жерінің Данияры боп ән салады, Дүйшен бес құрлықта бірдей ұстаздарға ұстаз болса, Толғанай Долерес Ибаррурури айтқандай, аналардың анасына айналып кетті. Ол – ол ма? Бүгінде бесқұрлықта бірдей жамырап өсіп келе жатқан жас балдырғандар жабыла жүгіріп Ыссықкөл жағасына келіп, Сантас шоқысына шығып, жарық дүниеге «Ақ кемедегі» қырғыз баласының дүрбісімен қарай бастады. Бұл не деген сөз?

Бұл – біздің қандас қырғыздың о баста бір жарқ еткен ұлттық рухының ұшқыны – Шыңғыс Айтматов бұл күндерде ұлттық шеңберді бұзып шығып, жалпы адамзат санасында мыңдаған Прометей отына айналды деген сөз. Бұл – нағыз ақынның бірыңғай ақындықтан гөрі кеңірек, тереңірек, биігірек тұратыны тәрізді Шыңғыс Айтматов бірыңғай қаламгер деген ұғымнан әрірек асып, біздің дәуіріміздегі жалпы парасат әлемінің ірі, іргелі де күрделі тұлғасына айналды деген сөз» [3, 442-б.]. Бұл – Қабдоловтанудағы үнемі басты назарға алынуы тиіс бағалаулар. Академик Зейнолла Қабдолов әлем әдебиеті классикалық шығармаларын оның ішінде Шыңғыс айтматов туындыларын әуелі туған ұлтқа және одан асып жалпыадамзатқа ортақ рухани құндылық тұрғысында бағалау арқылы өзіндік кемел

болмысын дәлелдеді. Қорыта айтқанда, Тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихында академик-жазушы ұлағатын ұрпақтарға жеткізетін Қабдоловтану зерттеулерінің әлем өркениеті кеңістігінде кеңінен танылатыны да анық. Бұл – біздің ұлттық өркендеу мұратымыздың басты көрсеткіштерінің бірі.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов Зейнолла Қабдолұлы. Биобиблиографиялық көрсеткіш.(Құраст. Ә.Қ. Нарымбетов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. -136б.
2. Қабдолов З. Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері. –Алматы: Мектеп, 1982. -368б.
3. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы. Т. 2: Сөз өнері: Монография; Талант пен таным: Әдеби толғаныстар, 1983. – 456 б.

БИБІГҮЛ ХАЙРЖАНОВА

Көптілді білім беру факультеті, Қазақ тілі және әдебиеті
Кафедрасының аға оқытушысы,
филология ғылымдарының кандидаты
Атырау, Қазақстан
Khairzhanova73@mail.ru

«ЕРЛІК ПЕН ЕЛДІКТІҢ ӨШПЕС РУХЫ»

(Жырлары мен толғаулары арнасына сыймай, бейсаналық әрекеттерімен жиі қабаттасып жататын Махамбет тұлғасын ешкімге ұқсамайтын дара құбылыс етіп суреттеудегі З.Қабдоловтың жазушылық шеберлігі хақында)

Өзектілігі: *Бұл мақалада ұлы ғалым, академик Зейнолла Қабдоловтың аяқталмаған романы туралы сөз болады. Қаламгер Махамбет образын сомдау арқылы ХІХ ғасырдағы көшпелі қазақ өмірінің шындығын ашып көрсетеді. Жауынгер ақын өмірін оның шығармашылық өнерімен бір арнада өрбіткен жазушы шеберлігіне талдаулар жасалады.*

Тірек сөздер: Махамбет, қазақ ауыз әдебиетінен өту, Алла сыйлаған дарын, шексіз қабілеттің қуаты, жаңа үлгі бойын буып бұрқанған сезімдер, заманға сай талаптар, метафоралық мағыналар, құндылық.

«Махамбет! Бұл есім – өмірдегі қасіреттің синониміне, өнердегі қасиеттің символына айналған аса аяулы әрі ардақты есім. Көзі ашық,көкірегі ояу қазақтың бір де бірі бұл есімге бейтарап қарай алмайды!» ...

З.Қабдолов

Кіріспе

Махамбет Өтемісұлы – көзсіз батырлығының үстіне, аса дарынды тұлға. «Батырдың да батыры бар...Махамбеттің батырлығы бұлардың бірі де емес», - деп жазады З.Қабдолов «Қаһарман ақынның тағдыр мен тағлымы» мақаласында. Махамбет ердің мақсаты – ерекше мақсат. Оның күресі ханмен ғана емес, хан арқылы халықты қан қақсатқан отаршылық бұғауына қарсы халқымыздың азаттығы үшін, біздің бүгінгі күніміз үшін күрес».

Суреткер жазушы Зейнолла Қабдоловтың қаламынан проза жанрында бірнеше құнды туындылар дүниеге келді. Жетпісінші жылдары жарық көрген «Біз жанбасақ...» роман-диалогиясы қазақ әдебиетінің алтын қорынан орын алған көркем шығарма десек артық айтпаймыз. Заманауи тақырыпқа қалам тербеген қаламгер аталған шығармасында көркемдік бітімі мүлдем бөлек бірнеше тың кейіпкерлерді қазақ әдебиетіне алып келді. Сондықтан да бұл роман-диалогияны кезінде қазақ оқырманы жылы қабылдап, жоғары бағалады.

Қазақ прозасындағы сол тұста жақсы көріне бастаған интеллектуальды бағыттағы соңғы, жаңа тынысты шығармалардың көш басында осынау роман тұрды. Әдебиет сыны

романның әсіресе осы құндылығын баса көрсетіп, жарыса жазды. Сардар, Қабен, Тайман сынды жаңа кейіпкерлер көркемдік жинақтау биігінен табылған, қаламгердің суреткерлік дарынын айрықша жарқыратып көрсеткен типтік бейнелер ретінде әдебиет төріне көтерілді. Тура осы арнада, өзінің суреткерлік қолтаңбасынан көз жазбаған қаламгер араға уақыт салып Әуезов бейнесін де әдебиетімізге алып келді. «Менің Әуезовім» роман-эссесі де тұлға және заман тақырыбын тереңнен тартып бейнелеген, тарихи шындықты үлкен ауқымда көркемдік тұрғыдан жинақтап бере алған бірегей туынды ретінде оқырман жүрегіне жол тапты. Мемлекеттік сыйлыққа ие болған бұл роман да З.Қабдоловтың көркем прозадағы көп жылғы шығармашылық ізденістерінің бір белесі ретінде әдебиет тарихында қалды. Саңлақ суреткер, ғұлама ғалым, әлемдік әдебиеттің классигі Мұхтар Әуезовтің жеке тағдырынан бастау алатын оқиғалар тереңдей келе ұлы тұлғаның тұтас өмір жолымен, қаламгерлік жолымен, сол заманның тарихи шындығымен сабақтасады, қатар ашылады. Әуезовтің күллі кісілік болмысы, жан дүниесі, жеке басының трагедиясы нақты оқиғалар арнасында суреттеледі.

Жазушы Зейнолла Қабдоловтың көп жылдар бойында іштей дайындалып, ойына алған, осы мақсатта деректер жинастырып, жүрек түкпірінде сақтап жүрген, жанына жақын тақырыбы қазақтың алдаспан ақыны Махамбет бейнесін сомдау болатын. «Менің Әуезовім» роман-эссесінен кейінгі күрделі туындысы Махамбет бейнесіне қалам тартқан қаламгер бұл романын толық аяқтап үлгермеді. Оу бастан Махамбет тағдыр кешкен тұтас дәуірді толықтай қамтып, сол кезеңнің тарихи шындығы мен тарихи тұлғаларды қатар ала отырып, бүгінгі заман биігінен ой толғағысы келген қаламгердің аяқ алысы, қалам сілтесі бірден сезіледі. Ой ауқымын кеңге салған, суреткерлік, көркемдік жинақтаудың эпикалық биігіне қол артқан автордың суреттеулерінен болашақ туындының терең тынысы, көп қырлы болмысы бірден көзге түседі. Бұл туындының алғашқы тараулары З.Қабдоловтың өзі дүниеден өткеннен кейін жарық көрген бес томдық таңдамалы шығармаларының бесінші бөлімінде «Мұз үстінде от жаққан» атты тақырыппен жарық көрді. Болашақ романның алғашқы беттеріндегі оқиғалардан-ақ оқырманға терең әсер тастайтын «Арыстан еді-ау Исатай», «Қаһарман ақынның тағдыры мен тағылымы», «Айбын мен айдын», «Ақын өлімі» (роман эскиздері) деп аталатын атаулар бір-бірімен іштей сабақтасып, тұтас дүниенің енді көтеріле бастаған қабырғаларын көзге елестетеді. «Ақын өлімі» тарауында тұтаса бастаған басты идея, тартысқа толы сюжет шырғалаңдары қылаң бергендей. Махамбет қазасына байланысты өрбитін оқиғалар суретінің алғашқы арналарын Зекең өзіне тән құнарлы тілмен, суреткерлікпен, өзіне тән стильде қағазға түсіріп үлгірген екен. Өте әсерлі, тартымды оқылады. Жазушы бірден Бөкей ордасына байланысты тарихи оқиғаларға баға беріп, тарихи ретроспектива аясында бірнеше шегіністер жасайды. Еділ-Жайық арасын бейбіт жайлаған қалың қазақтың тарихи тағдыры қалайша замана көшінде сан қайтара сынға түскені де жазушы жинақтауларында суреткерлікпен көрініс табады. Жазушы ой ауқымын кеңге салады. Тарихи деректер шығарма тініне әдемі кірігіп, болашақ Махамбет тұлғасына барар жолды саралай түседі.

Қорытынды

Зейнолла Қабдолов өз романында Махамбет қазасын суреттейтін эпизоттарды қағаз бетіне толық түсіріп, үлгеріп кете алмағанымен, бірақ ақын қазасына алып келетін барлық оқиғалардың дәлелдеректерін айна-қатесіз, нанымды, сенімді суреттеулер арқылы алып келеді. Махамбет трагедиясына алып келетін оқиғалар тізбегі жазушы суреттеулерінде көп қырлы, полифониялық сипатымен есте қалады. Махамбеттің соңғы күндерде, жалғыз алғанда, күллі өмір жолын көз алдынан өткізіп, ой тұңғыығына батқан сәттерін суреттеген беттермен роман нүктесі төмендегідей қойылады: «Сол баяғы жалғыз үй, сол баяғы екі құлынды бие, екі боталы түйе, бір ат. Қазір боталар босатылып, құлындар ағытылған. Бәрі қосылғанда тоғыз құрапты; кәдімгідей көз кідіртер бір табын мал. Және бәрі қосылып, топталып, бірге жайылып жүр; тоғызы да Қаройдың Дендер жақ беткейінде-шідерлеулі кер арғымақтың төңірегіне шоғырланып, бір-бірінен қара үзбей жайылады.

Махамбет бірауық аспанғаи бұрқыраған будай яки түтілген түбіттей будақ-будақ әуеде ілініп тұрып қалған қызғылт бұлттарға қарады. Алып аспанға айшық-айшық сурет салған

қызыл бұлттар шынында да әр нәрсеге бір ұқсап кетеді. Махамбеттің көзіне мына суреттер Жасқұстағы Орда шаһары секілденіп кетті. Хан ордасына Теке жақтан келіп төте кіретін айдау жол барды; мынау орданың сол Теке беті сияқты. Хан сарайының әшекейлі биік қақпасы, сарайдың екі қанатын кере созып әкететін көше-көше көп үйлер, тіпті оң жақтағы айдын – Шалқар көл мен сол жақта қолдың саласындай тізіле самсап, жиекқұмды жағалай жосылып әрі асқан жал-жал жасыл теректер... Бәрі де қызғылт сары нұрға балқып, керемет көркем келбетпен Махамбеттің көзін арбап алды. Махамбет аспандағы бұлтқа телміріп ұзақ тұрды; қызыға қарап, қатты толқып ойланып тұрды: «Япырмай, тіршілік түптүгел жерден кетіп, аспанға көшкен бе, қалай!»... Жапан далада жалғыз қалған ақынның күллі ішкі жан әлемі, жүрек күйзелісі, атамекеніне, туған жеріне, туысбауырларына деген ұлы сағынышы, ұлы қайғысы, ұлы мұңы, барлығы ақынның осынау сана ағымы арқылы көз алдымыздан өтеді. Осыдан кейін роман Махамбеттің басын шабуға келген бір топ жендеттердің, яғни «сау желіп, суыт келе жатқан тобырдың» оңаша отырған қараша үйге еңмендей кіріп, залым ойларын іске асыруға беттеген зымиян іс-әрекеттерін суреттеумен тәмамдалады.

Ары қарай Махамбеттің Ықылас бастаған опасыз ағайынның алдында алдаспандай арқырап сөйлеп, айыбын айтып, ат құйрығын кесісіп, шарт кетуі. Ызадан жарылардай болған жеті баскесердің қылыштарын ала ұмтылған қаскөйлігінен титтей де қаймықпаған, жаралы арыстандай жалғыз алысқан алып жүректі ақынның жан алысып, жан беріскен арпалысы.

Дуалы ауыз сөз зергері, ел ағасы З.Қабдолов айтқан өнегелі уағыздар ұлтты елдік пен бірлікке үндейді. Қазақ қауымының рухани өмірінде азаматтық пен кісіліктің, кішілік пен зиялылықтың орасан үлгісі бола білген осынау аяулы тұлғаның ардақты бейнесі жүрегімізде мәңгі сақталады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Таңдамалы шығармалар. 4-т. – Алматы: Санат, 2007. – 416 б.
2. Тұржан О. Махамбет өлеңдерінің поэтикасы. – Астана: Елорда, 2007.
3. adebiportal.kz сайты

ГҮЛЗИРА АЯПОВА

филология ғылымдарының кандидаты,
доцент

3. ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ «СӨЗ ӨНЕРІ»

Әдебиеттанудың іргелі саласының бірі – әдебиет теориясының ұлттық негіздегі алғашқы толғамдары. А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы», Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы», Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» еңбектерінде бастау алып, тарих алдындағы алғы шарттарға сай өсіп-өркендеу және жеке ғылым ретінде туу, қалыптасу дәуірлерін бастан өткеріп, 70-ші жылдардан бастап, даму жолындағы жаңа адамдар жасауға бет алды.

Жоғарыдағы еңбектердің арасында академик Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» оқулығы орта мектепке арналып жазылса да, қырқыншы, елуінші жылдар ширегінде республикамыздағы жоғары оқу орындарының қажетін өтеуге жарады. Бірақ, бұл оқулықтың басты кемшілігі, академик З. Қабдолов атап көрсеткендей, сол жоғары оқу орындарының талаптарына сай болмауы еді.

Ал біз тоқталмақшы болып отырған З.Қабдоловтың «Әдебиет теориясы негіздері» («Сөз өнері») еңбегі ілкіде ғалымның докторлық диссертациясы нұсқасында жазылып, 1970 жылы «Мектеп» баспасынан 150 баспа табақ көлемінде жарияланды. Бұл жоғарыда аталған кемшіліктің орнын толтыруға жараған бірден бір құрал болды.

Араға алты жыл салынып, 1976 жылы «Сөз өнері» деген атаумен өңделіп, толықтырылып екінші рет басылды.

Үшінші рет 1982 жылы тағы да толықтырулармен қоса баспа бетінен жарық көрді. Ал 1983 жылы «Сөз өнері. Монография: Талант пен таным. Әдеби толғаныстар» деген атаумен ғалымның бір алуан ғылыми еңбектері бір арнаға тоғыстырылып, екі том болып жарияланды.

Айта кететін бір жайт, З.Қабдоловтың ғалым ретінде өзіндік ерекшелігі – еңбекті жаздым, жарыққа шығардым деп жылы жауып қоймай, үнемі ізденіс, тынымсыз еңбектену үстінде жүретіндігі. Сонау жетпісінші жылдарда басылған еңбек арада кейде үш, кейде алты-жеті жыл салынып, өзгертіліп, толықтырылып басылғаны анық байқалып тұр.

Тағы да еңбекке оралайық. 1992 жылы тағы да өңделген, толықтырылған күйде төртінші рет өзі елу жылдың үстінде дәріс оқыған әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасынан жарық көреді.

2002 жылы ғалым мерейлі жастың бірі – 75 жасқа келген шағында еңбекті өзгертуден, түзетуден қол үзбеген. Осы жылдың күз айында «Санат» баспасынан жоғарыда басылған нұсқаларынан үлкен өзгешелікпен жарыққа шықты.

Себебі, уақыт өткен сайын әр дәуір ұрпақтары бұрынғы тарих шежірелерін қажетінше қайта қарастырып, жаңа заман көзқарасы тұрғысынан баға беріп отырады және қарастыруы тиіс те еді. Осыдан келіп өткен заманғы мәдени мұраға деген жай ізеттілік қана емес, бүгінгі таңдағы өскелең қажеттілік талап етіп отырған заңды құбылыс тарихтың кей беттерін жаңаша ұғым-түсінікпен қайта оқу мәселесі туады.

«Қазақ топырағындағы әдебиет туралы ғылым туу, қалыптасу дәуірінен әлдеқашан өтті. Бұл ғылым бүгінде күрделі (әрі қиын, әрі қызық) даму-өсу, өркендеу кезеңдерін бастан кешіріп отыр.

Атап айтсақ, қазақ әдебиетінің тарихын түгендеу бағытында жаңа дәуірге сай біршама батыл адымдар жасалды. Орта мектепке, жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдары, әр алуан арнаулы зерттеулер мен монографиялар, әсіресе, «Ақтаңдақтар ақиқатына» байланысты толғаныстар мен талдаулар – осының айғағы.

Әдеби сынымызда да әжептеуір ажар бар. Көркем шығармашылықтың қандай келелі мәселелері мен нәзік құбылыстары болсын, қазіргі әдеби сын талдап-тексеруге де, барлап-байыптауға да әзір». Теоретик-ғалым З.Қабдолов «Сөз өнері» атты оқулығын осындай өзіндік пайымдаулармен бастапты.

Ғалымның «Сөз өнері» кітабы орыстың әдебиетші-теоретиктерінің еңбектерімен үндес болсадағы, мұнда автордың өзіндік ой-толғамдары, пікірлері, дәлелдері айқын көрініп, айшықтанып, әсіресе, қазақ өлеңінің құрылысын талдауында, теориялық анықтамалар неғұрлым қарапайымдылығында, ұғымға жеңіл түсінікті тілмен де жазылуымен-ақ сезіліп тұр.

Ең бастысы, автор әдебиет теориясының қазақ әдебиеттануындағы негіздерін пайымдау шеңберінде қалып қоймай, ұлттық әдебиет теориясындағы кейбір аға ағымдар, солақай сын атқа мінген сәттер болғанын, содан біраз кесір көргенімізді еске сала кетіп, өткен тарих пен бүгінгі таңға дейінгі әдебиет қисынын талдап, талғап жеткізу бар. Оқулық «Сөз басы», «Сөз соңы» және «Баспадан» деген қосымшалармен бірге сегіз тараудан тұрады.

1. Сөз өнері туралы сөз.
2. Сөз өнері жайлы ғылым.
3. Сөзбен сомдалған тұлға.
4. Сөзбен шындалған шындық.
5. Сөз сыры.
6. Сөз сарасы.
7. Сөз өнеріндегі тек пен түр.
8. Сөз өнеріндегі бет пен бағыт.

Зерделей қарап отырсақ, тақырып тарауларының өзі тек жалаң ойдан құрылмаған. «Сөзбен сомдалған тұлға» деп көркем бейненің «Сөз сарасы» қалай жасалатынын көз алдымызға елестетеді. Тақырып және идеяны «Сөзбен шындалған шындық» көркем шығарма тілін – «Сөз сарасы» деп атап, әр тарау аттарының өзі бейнелі, шебер келтірілген.

Кіріспедегі тарауда автордың әдебиет теориясының жалпы ұлттық даму сатысынан қысқаша болса да мағлұмат беруді мақсат еткенін көреміз.

Екінші тарауда бүгінгі таңдағы ұлттық сипаттағы әдебиет теориясының тарихындағы өзгерістер бір кездері қай зерттеу еңбекте болмасын басты бастауыштық ренде тұратын әдебиеттің таптығы, әдебиеттің партиялылығы, халқымыздың өткен ғасырдағы көркем дамуында болған ақиқат шындық екендігін, оларды тарих бетінен сызып тастаудан гөрі, «бізге қалған бүгінгі міндет – осы тарихтың байыбына бара түсу, ғасырдан-ғасырға көшіп отыратын әдеби дамудың кезең-кезендеріндегі күрделі құбылыстарды жан-жақты пайымдау, адам мен қоғам, өмір мен өнер арасындағы қарым- қатынаста әр дәуірдің идеологиясына байланысты болмай қоймайтын мұндай ірі процестердің мағынасы мен мәнін, сыры мен сипатын зерттей келе олардың қазіргі жаңа замандағы көркем дамуына ауадай қажет түйіндер түйіп, тұжырымдар жасау, қорытындылар шығару» деп түйін жасайды тарихтын кедір-бұдырлы беттеріне.

Бірінші тарауға кезек берейік. Тарау шағын жеті тараушадан тұрады. Мұнда З.Қабдолов ең алдымен, әңгімені әдебиеттің тура өзінен бастаған. Одан әрі шығарманың ішкі иірім-құпияларына бірте-бірте енгізіп, жалпы әдебиеттің даму, құбылу заңдылықтары сырына жүгіндіреді. Автордың өзі де еңбектің басталу себебін былай түсіндіреді: «Әдебиеттің теориялық мәселелері, әдетте әдебиеттану жайын, оның ғылымдық сыры мен сипатын, әр алуан ғылыми салаларын талдап түсіндіруден басталатын. Біз олай етпедік, ой-пікірімізді әдебиет туралы ғылымнан емес, әдебиеттің тура өзінен, яки әдебиет туралы жалпы түсініктен бастадық».

Автор әдебиет туралы ғылымның әдебиет теориясы, әдебиет тарихы және әдебиет сыны деген үш түрлі салаға бөлінетінін жүйелей келе, өзінен бұрынғы жазылған бір мақаланың басында атап өткен еңбектеріндегідей жәй шолып қана өтпей, жеке-жеке тоқталып, мысалдармен дәлелдеп көрсетеді. Әдебиеттің әдебиет теориясы саласын түсіндіргенде автор тек жалаң математика аксиомасы сынды ережемен шектелмей, қолмен ұстап, көзбен көретін деректі зат есімдей негіздейді. Алайда, мұның өзі әдебиет теориясын тым қарапайымдылыққа салындырмай эстетикалық талғам дәрежесіне лайықтап, өз мүмкіндігінше әдебиеттің нақты теориялық мәселесін қозғауға махаббаты оянатындай сипаттайды. Ол үшін 5 түрлі сұраққа жауап іздеу шарт екен; қандай оқиға болды? Кімдердің басында болды? Болған оқиға қалай баяндалған? Ол оқиғаға автордың көзқарасы қандай?

Сұрақтарға жауап беру шартымен әдебиет теориясының байыбына барып, көркем творчество психологиясына жол ашылмақ. Себебі, 5 түрлі сұраққа жауап беру шығарманың тақырыбы мен идеясын, шығарманың сюжеті мен композициясын сөз ету, шығармадағы тип пен характер жайын сөз ету, шығарманың тілі мен суреткердің стилін сөз ету, суреткердің дүниетанымы мен көркемдік әдісіне ену деген сөз. Міне, автор әдебиет теориясының ереже секілденген эстетикалық қағидалары мен қисындарын өзінше аударма жасамай-ақ, нәзік практикалық ұғыммен түсіндіруді басшылыққа алып, Қабдоловша түйін-тұжырым жасаған.

«Сөзбен сомдалған тұлға» атты үшінші тарауда автор бізді неше түрлі қаһарман типтер дүниесіне алып кетеді. Көркем шығарманың ең құнды қасиеті адамдар екенін баса көрсетеді. «Кітап немесе симфония не туралы жазылған? Сурет немесе скульптура не туралы салынған? Қай сұраққа болсын, жауап біреу-ақ: адамдар туралы, адамдардың әсемдігі мен асылдығы жөнінде, адам рухының керемет күші мен қасиеті жайлы». Зерттеуші анықтамаларды айтуда жаттанды, ресми ережелер соқпағынан шығып, өзінше тәсіл тауып отырған. «Образдың қазақшасы көркем бейне. Ең қарапайым мағынасында образ суретті сөз» деп келтірілген. Бір сәт қораш көрінетін тәрізденеді. Бірақ, олай емес. Автордың әдебиеттегі адамдар, сөздегі сурет, жинақтау және даралау, тип жасау, образдың жасалу жолдары мен образдың түрлері жайында айтқан түсініктерін оқығаннан кейін жоғарыдағы анықтаманы ауырлатудың, кітаби тілмен күрделендірудің қажеті жоқтығына иланасыз. Образдың, образдылықтың не екенін төл әдебиетіміздегі шығармалардан мысал оқи отырып түсінген соң, «образ – көркем бейне» деген тұжырымы әбден жетіп жатыр.

Бұрыннан келе жатқан жағымды және жағымсыз образдардың екі түрін былай қойғанда, З.Қабдолов өзінің теориялық оқулығында образдарды сан тарауға салып түрлентеді.

Ойдың жалғасындай әр тараулар өлең құрылысы, тіл ерекшелігі, жанр түрлері сынды

ішінара бірін-бірі толықтыра туындатып, ұлттық сипаттағы қисынның даму, өркендеу тарихын қарастырған.

«Әлгі бір Аристотель қалыптастырған ұғыммен тұжырымдар болсақ, бұл ғылым да бүтін. Мұның да «басы, ортасы, аяғы» бар. Басы – 20-шы жылдарда туған А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы», ортасы – 40-шы жылдарға таяу басылып шыққан Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» мен Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері», аяғы – 60-шы жылдардың соңғы жағында жазылып бітіп, жарық көрген, біз тоқталып отырған еңбектің авторы – З.Қабдоловтың «Сөз өнері» атты оқулығы.

ӘӨЖ 821. 512. 122 (091)

ДӘУРЕН МҰХАМАДИЕВ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Академик С.Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының
аға оқытушысы, филология ғылымдарының кандидаты

Алматы қаласы

dauren-77@mail.ru

ӘУЕЗОВТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ПРОФЕССОР М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ ЗЕРТХАНАСЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа: Бұл мақалада көрнекті абайтанушы, әуезовтанушы ғалым, профессор Мекемтас Мырзахметұлының әуезовтанудың қазіргі мәселелері жайындағы ғылыми тұжырымдары зерделенеді.

Тірек сөздер: Абайтану, әуезовтану, әдебиеттану, хәкім, әлем әдебиеті, текстология, дүниетаным, рухани сабақтастық, “толық адам”, “нравственная личность”, “гармоническая личность”, ұлттық сана, ұлттық болмыс, ұлттық рух, эпистолярлық жанр, әдеби орта.

Аннотация: В данной статье рассматриваются научные выводы выдающегося ученого абаеоведа, ауэзоведа, профессора Мекемтаса Мырзахметұлы по современным проблемам ауэзоведения.

Ключевые слова: Абаеведение, ауэзоведение, литературоведение, хаким, мировая литература, текстология, мировоззрение, духовная преемственность, “полный человек”, “нравственная личность”, “гармоническая личность”, национальное сознание, национальная идентичность, национальный дух, эпистолярный жанр, литературная среда.

Отандық әдебиеттану ғылымында абайтанудай абыройлы, мәңгілік өшпес арналы ғылым саласының негізін қалаған М.О. Әуезовтің өмірі мен мерейлі мұрасы әуезовтану атты өзіндік сара жолы бар іргелі ғылым саласына айналуы заңды құбылыс. Бірін-бірі толықтырып, бір-бірімен тығыз рухани байланысы бар аталмыш екі ғылым салалары қазақ руханиятының көкжиегін кеңейтер, ұлттық болмысымыздың байрағын биіктетіп, бағын баянды ететін құндылықтар.

Кемеңгер М.Әуезовтің шәкірті, академик-жазушы З.Қабдолов: “Мұхаң – әрі жазушы, әрі ғалым, әрі ұстаз, әрі қоғам және мемлекет қайраткері. Ол осының бір де бірінде осалдық көрсетпеген, бәрінде де орасан күшті, бәрін де қатар және тең ұстаған адам. Ол ғажайып бүтіндіктің, “сегіз қырлы бір сырлылықтың”, Абайша айтқанда “тас бұлақтың суындай сылдыраған өңкей келісімнің” үлгісі болатын.... Қайран Мұхаң... тиіп кеткен жері тәрбие, үлгі-өнеге болатын” [1, 46-б.], - деп аталмыш ғылым саласының дүниеге келуіне себеп болған ұстазы мен оның мәңгілік мұрасы жөнінде тереңнен ой қозғайды. Қазақ әдебиеттану ғылымының ішінде өзіндік орны бекіп, сара жолы қалыптасқан әуезовтану саласы бүгінгі таңда күрделі мәселелерді мақсат еткен кең ауқымды ғылым саласына айналып үлгерді. Бастау бұлағы ХХ ғасырдың он жетінші жылдарында басталған ғылым саласына өз үлестерін қосқан аға буын өкілдерінің жемісті бастамаларын жалғастырып, олардың айтпаған, айта алмаған ақиқатын ашып, бүгінгі таным тұрғысынан қайта зерделеп әуезовтануға өзіндік білім-

білігімен атсалысып келе жатқан зерттеуші ғалымдардың атқарып жатқан еңбектері ерен. Солардың ішінде бүкіл саналы ғұмырын халқымыздың ардақты перзенттері, ұлы мұраттың иелері Абай, Мұхтар мұраларын бір-бірінен бөліп жармай, екі ғылым салаларын бүтін контексте зерттеп, ғылыми негізде бір жүйеге түсуіне өнегелі өрнегін салып келе жатқан профессор М.Мырзахметұлының орны ерекше. Әуезовтану саласының мәселелері жайында ғалымның өзі: “Әуезовтану жөніндегі сын пікірдің басы ертеректе басталса да, жазушының Абай мұрасы саласындағы ғылыми еңбектерінің жайы әлі күнге дейін арнайы зерттелген емес. Әрине, бұл жөнінде көптеген ғалымдар өздерінің зерттеу тақырыбына орай құнды пікірлер айтты, бірақ дәл осы салада арнайы зерттеу еңбектері жазылған емес, бұл тақырып бүгінгі міндет тұрғысынан күн тәртібіне қойылуы керек. ...Әрине осы арада мына жайды айрықша ескерте кетер едік: мұхтартану саласында жазылған еңбектер көп, бірақ олардың қай-қайсысы болмасын жазушы М.Әуезовтің көркем шығармаларына арналады да, ғалым М.Әуезовтің абайтану саласындағы зерттеулеріне тоқтала бермейді. Немесе айтыла қалған күнде жанама түрдегі пікірлер болып отырады” [2, Б. 8-9]. Әуезовтану саласы халқымыздың руханиятын еселеп, кемелді келешегіне қызмет етер ұлттық мұрамыз. Ұлт қасиетін танытар мұраларымызды құрметтеп, жас ұрпақтың кәдесіне жарата білу бүгінгі күннің басты талабы.

Отандық әдебиеттану ғылымында М.Мырзахметұлының ғылыми шығармашылығының арқалар жүгі өте ауыр. Олай дейтін себебіміз ұлттық тұлғаларымыз ардақты Абай, мұхиттай Мұхтар сынды ой алыптарының мұраларын зерттеп, насихаттауда үлкен белсенділік таныта білді. Абай мен М.Әуезов әлемінің тылсым ғажайыптарына терең бойлап, ұлт руханиятының заңғар биікке көтерілуіне үлес қосқан ғалым еңбегін профессор Арап Еспенбетов төмендегідей тұжырымдайды: “Абай мен Әуезовті қатар зерттеп абайтану, әуезовтануға айтып таусылмас ірі қызмет жасап келе жатқан “Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары”, “Абайтану”, “Абайтану тарихы”, “Абай және Шығыс”, “Абай және Әуезов” сияқты жиырмадан астам зерттеулердің авторы Мекемтас Мырзахметовтің туындылары – қазақ әдебиеті ғылымындағы шоқтықты дүниелер” [3, 69-б.]. Әдебиеттанушы ғалым А.Еспенбетов профессордың абайтану мен әуезовтану салаларын бөліп жармай бірге зерттеп, аталмыш ғылым салалары бойынша көптеген кең тынысты, құнды еңбектерді дүниеге әкелгенін тілге тиек етеді. М.Мырзахметұлы абайтанумен қоса әуезовтануға да өлшеусіз үлес қосып, әуезовтану саласының көкжиегін кеңейтіп, ғылыми деңгейінің мазмұнды да мағыналы болуына тері төгіліп, еңбегі сіңген білікті ғалым. Қос кемеңгердің мұраларына байланысты ой толғағанда ғалым М.Мырзахметұлының еңбектері парақталып, оның есімі де тілге тиек болатыны ақиқат. Бұл жерде біз әуезовтануға үлестерін қосқан, қосып келе жатқан өзге де зерттеуші ғалымдардың еңбектерін ескерусіз қалдырудан аулақпыз. Олардың М.Әуезовтің өмірі мен мұрасы жайындағы қабырғалы еңбектері отандық әдебиеттану ғылымында өзіндік құндылықтарымен ерекшеленетіні белгілі.

Отандық әдебиеттану ғылымының алдында тұрған, бүгінгі уақыттың қойып отырған талабын дөп басып, тани білген көзі қарақты ғалым М.Мырзахметұлы: “...ұлттық рухани қазынамызға айналып отырған қайталанбас болмысы бар әдеби мұрамызды жаңа заман рухы мен ғылыми тұрғыдан келіп, жаңаша бағасын тану мәселесі алдымызға тарихи міндет ретінде қойылуда” [4, Б. 33-34], – деп әдеби мұрамызды жаңа заман, жаңа көзқарас тұрғысынан баға беріп, зерделеу мәселесін көтереді. Бұл, ұлт мұрасы мен жас ұрпақ алдындағы зерделі ғалымдарымыздың жауапкершілігі мен парызын сезіне білуге деген ғалымның үндеуі және оған берген жауабы деп білеміз. Әуезовтанушы ғалым осы мәселені сөз жүзінде көтеріп қана қоймай, іс арқылы да жүзеге асырып, қомақты, күрделі ғылыми зерттеу еңбектерін арнаған. Профессор – әуезовтану саласының бүгінгі күн таным талабына сай туып отырған мәселелеріне жауап бере білген ғалым. Сондай-ақ әуезовтану мұраларына алдағы уақытта қосылуы тиіс ғылыми зерттеулердің қандай бағытта жүргізілуі қажеттілігіне бағдар беріп, белсенділік таныта білді. “Мұхтар Әуезовтің өмірі мен ғылыми-творчестволық әдеби мұрасы жөнінде қалам тербеп, ой бөліскен, ірі ғылыми зерттеулер жазған қалам иелерінің саны жазушының жүз жылдық мерейтойына дейін-ақ мыңнан асып түссе, бұл топтың қарасын жаңадан келіп, зерттеу ісіне қадам басқан жастар легі молықтыра түсуде... жазушы мұрасын жаңаша танып бағалауда жан-жақты, көп салалы аумақты ізденістер мен ғылыми-теориялық

зерттеулер талабы туып отыр” [4, 34-б.]. Кемеңгер Абай Құнанбайұлының мұраларын М.Әуезовтің беріп кеткен бағытымен ғана игере алатынымызды профессор М.Мырзахметұлы өзінің ғылыми еңбектерінде дәлелдеп берді. Ұтымды да ұтқыр дәлелдерімен ғұлама ғалымның ғылыми-шығармашылық жолындағы құнды зерттеу еңбектеріне ғылыми талдау жүргізу маңыздылығына тоқтала отырып: “Қазіргі және алдағы кезеңдерде абайтану саласында көтерілер өзекті проблеманың бәрі де әуезовтану арқылы, соның ғылыми-теориялық деңгейі тұрғысынан қаралып, таразылануы себепті де, жазушы мұрасына бойлай еніп терең тану міндеті жаңа буын, жас ұрпақ алдында да тарихи міндет ретінде қойылмақ” [4, 35-б.], – деп әуезовтану саласының мәселесін және методологиясын білгірлікпен көрсете білді. Сонымен қатар әуезовтану саласының бүгінгі және ертеңгі міндеттерінің өзекті проблемаларына назар аударылу қажеттілігін былайша топшылайды: “Әуезовтану саласындағы ғылыми-зерттеу жолында қол жеткен табыстарымыз, көлемді еңбектердегі ой толғаныстарымыз бүгінгі күн деңгейінде қалмай, алдағы кезеңнің уақыт талабына қарай әуезовтанудың қандай-қандай өзекті проблемалары зерттеу нысанасына алынбақ, оның қай жағы арнайы түрде сөз болып қарастырылмақ деген сұрақтардың алға қойылары анық” [4, 35-б.]. Ғалымның аталмыш қос ғылым салаларына арнаған зерттеу еңбектері Абай және М.Әуезов мұраларын зерделеуді мақсат еткен зерттеушілерге тигізер пайдасы орасан зор.

Ендігі кезекте М.Мырзахметұлының әуезовтану саласындағы бүгінгі уақыт талабынан туындаған, кезек күттірмес өзекті мәселелерін көтерген ғылыми идеялары мен бағыт-бағдарына тоқталсақ. Әдебиет тарихын зерттеуші ғалым әуезовтану саласында әлі зерттеу нысанына алынбаған, арнайы ғылыми зерттеу жұмыстарын қажет ететін тың тақырыптарды атап көрсетеді. Профессордың пікірі бойынша, оларды төмендегідей атап өткенді жөн санаймыз. Олар: *бірінші, Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті*. Аталмыш тақырып жайында ғалым былай деп ой өрбітеді: “Бұл тақырып әуезовтану саласында арнайы зерттеу нысанасына алынып зерттелген емес.... Мұхтар Әуезов және әлем әдебиеті жайлы тақырыпқа пікір толғау – өте күрделі де қиындығы мол проблема. Бұл мәселеге тереңдей бойлап ену үшін, кемеңгер суреткерден қалған көркем туындылары мен ғылыми публицистикалық еңбектерінің рухани нәр тартып қалыптасқан қазына көздерінің табиғатын танып барып сырын ұғыну арқылы ой толғаса болар” [4, 27-б.]. Шын мәнінде де ғылыми зерттеуді қажет ететін бұл тақырып әуезовтану саласының өзекті бір мәселесі. Әдебиет зерттеушісі бағытын айқындаған әуезовтану саласында зерттеуді қажет ететін, *екінші* күрделі тақырып *М.Әуезов мұраларының текстологиясы*. Бұл тұрғыда академик-жазушы туындыларына, сондай-ақ сөз шеберінің отызыншы-қырықыншы жылдардағы басылымдарда жарық көрген еңбектерін, “Абай жолы” эпопеясын жазу барысында өзінің мұрағатында сақталған қолжазбаларын және классик жазушының жүз жылдық мерейтойында белгіленген басты міндеттердің бірі оның елу томдық академиялық толық шығармалар жинағын дайындауда текстологиялық тұрғыда кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізуді алға тартады. Жазушы-ғалымның мұрасына текстологиялық зерттеу жүргізудің аса қажеттілігін назарға ұстаған профессор бұл бағыттағы жұмыстардың не себепті атқарылу керектігіне терең ғылыми түсініктеме береді.

Ғалымның әуезовтану саласы бойынша зерттелу нысанына айналдыру қажет деп пайымдаған *үшінші* тақырып *М.Әуезовтің жазған хаттары және өзгелердің жазушыға жазған хаттарының тобын құрайтын эпистолярлық жанрда жазылған нұсқалары*. Өртүрлі тақырыпты, түрлі мазмұнды арқау еткен хаттарына зерттеу жұмыстарын жүргізу жазушының өмірін, оның шығармашылық зертханасының сырын ашып, табиғатын танытуға жол ашатынын тілге тиек етеді. Сонымен қатар профессор бұл мәселені көтеріп қана қоймай, оны қандай бағытта зерттеу жолын да ұсынады. Хат авторы қаламының қолтаңбасы қалған нұсқаларын тарихи тұлғаларға, жеке адамдарға, әртүрлі ресми орындарға жазылғандығын жүйелеп береді. М.Мырзахметұлының осылай жүйелеуінен аталмыш тақырыптың зерттелу бағытын анықтап беруімен қатар, оның әуезовтану саласына қосатын үлесінің маңыздылығын да айқындайды. Зерттеуші ғалым: “Мұханның эпистолярлық жанрдағы төл қолтаңба нұсқалары негізінен тарихи тұлғалар, жеке кісілер мен ресми орындарға жазылған хаттардан тұрады. Бірақ, бұл сала – бүгінге дейін қозғаусыз жатқан, зерттеу нысанасына алынбаған тың

сала” [4, 38-б.], – деп тыңнан түрен салуға сұранып тұрған тақырып туралы сөз қозғайды.

Әуезовтану саласында өзіндік үлес қосар, қомақты *төртінші* тақырыптың бірі жазушының өмірін, әдеби, ғылыми шығармашылығы, атқарған тарихи қоғамдық қызметтері туралы жазылған естеліктерді жинақтап, бірізділікке түсіру мәселесіне арнайы зерттеу жұмыстарын жүргізу. Мұнда болған тұлғалардың ғұмыры, жүріп өткен жолдары, артына қалдырған мұралары жайлы жазылған куәгер адамдардың көзімен көргендерін өз атынан жазып, жариялаған шығармалары. Күнделік, жолжазба сияқты мемуар жанрының бір түріне жататын естеліктер белгілі бір тұлғаларды зерттеу үшін таптырмас дерек көздері болып саналады. Осындай дереккөздерді пайдалана білу естеліктің бас кейіпкерінің өмірі мен шығармашылығын жүйелі зерттеуге жол ашады. Бұл орайда М.Мырзахметұлы академик-жазушы жайында жазылған естеліктерді жинастыруға, жүйелеуге ерекше көңіл бөледі. “Қазіргі күнде М.Әуезовтің өмірі мен ғылыми творчестволық басып өткен өмір жолын терендей білуде ерекше орны бар әрі жазушы замандастарының, көзкөргендерінің қатары сиремей тұрған шақта жазылып алынған естеліккер жылдан жылға молығып, қорлану үстінде” [4, 38-б.], – деп жазушы жайында жазылған естеліктердің ерекшелігіне ұтымды ой айтады. М.Әуезов мұрағатында соңғы уақыттарда жинастырылып жатқан естеліктерді бір жүйеге келтіріп, олардың әрқайсысына түсініктеме беріп, онда кездесетін адам есімдеріне, елді мекендерге, жер-су атауларына арналған көрсеткіштерді де бере кетудің маңыздылығына тоқталады. Әуезовтану саласына айтып тауыса алмас ауқымды қызмет жасап келе жатқан әдебиеттанушы ғалымның зерттеуге лайық деп назарына ілінген тағы бір кең де келелі *бесінші* тақырыбы Мұхтар Әуезовтің әдеби ортасы мен айналасы. Аталған тақырыптың ғылыми мәні туралы: “Жазушы мұрасын зерттеп танып-білуде кезек күттірмес аса ділгір мәселенің бірі – Мұхтар Әуезовтің әдеби ортасы мен айналасына келіп тіреледі. Өйткені, кемеңгер жазушының өмір жолында кездескен, тікелей немесе жанама түрде араласқан сан қилы тағдырлы тарихи тұлғалар мен оның семейлік, орынборлық, ташкенттік, москвалық, Санкт-Петербургтік, алматылық нақтылы әдеби ортасы болғандығына ешкім де күмән келтірмесе керек-ті” [4, 38-б.], – дейді. Кемеңгер жазушының әдеби ортасы мен айналасы зерттеліп танылса әуезовтану саласының ғылыми деңгейінің көтерілуіне қосылар құндылық болмақ. Ғалымның бағыт-бағдары бойынша бұл тақырыптың ғылыми сипатын ашу үшін суреткердің өміріне тікелей қатысы бар Семей, Орынбор, Ташкент, Мәскеу, Санкт-Петербург, Алматы қалаларында әдеби ортасы болғандығын басты назарға алады. Бұл жайында ғалым суреткер-жазушының Семейдегі өмірі мен қызметі жайында былай дейді: “Мұхтар Әуезовтің қазақ педагогикалық техникумы мен орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінде бір жыл аралығында атқарған қызметі мен Абай шығармаларын жинау, толық жинақ ретінде құрастыру, ғылыми өмірбаянын жазу, зерттеулер жүргізу жұмыстарында абайтану тарихындағы зор белес пен түбегейлі ізденістердің негізі жатыр деп танымыз” [5, 13-б.]. Профессордың назарына іліккен тақырыпта М.Әуезовтің есімі және шығармашылық өмірімен байланысты аталған қалалардағы оқыған оқулары мен атқарған қызметтерінің әрқайсысы өз алдына жеке-жеке тақырыптар ретінде қарастырып зерттеу нысанына алуға болады. М.Мырзахметұлының әуезовтану саласында ғылыми негізі бар деп зерттелуге тиісті бағыт берген *алтыншы* тақырыбының бірі М.Әуезов шығармаларындағы Абай мұрасы. М.Әуезов – суреткер жазушы, ғұлама ғалым. Бұл бекерге берілген бағалар мен босқа айтылған пікірлер емес. Өйткені абайтану арнасындағы қайталанбас еңбектері жоғарыда айтылған жазушылық және ғалымдық бағытта жүргізілгені белгілі. Осы проблеманы көтеретін тақырып жөнінде ғалым былай деп ой өрбітеді: “...жаңадан туындаған өте қажетті де күрделі мәселеге саятын “Абай мұрасы Мұхтар Әуезов шығармашылығында” деп аталатын тақырып қазірдің өзінде іргелі зерттеу жұмыстарын талап етуде...” [4, 40-б.]. Академик-жазушының суреткерлік және кемеңгерлік, ғұламалық деңгейге көтерілуіне ақын мұрасының тигізген әсері ұшан теңіз. Осы бағытта М.Әуезовтің ғалымдық қабілетінен туындаған абайтанушылық ғылыми зерттеу еңбектері болса, суреткерлік шеберлігінен туған Абай жайындағы көркем туындылары. Бұл айтылған ойлардан шығатын қорытындыны таразылар болсақ әдебиеттанушы ғалым көрсетіп отырған “Абай мұрасы Мұхтар Әуезов шығармаларында” деген тақырыпты зерттеу барысында

академик-жазушының абайтану саласында қатар жүргізген ғалымдық және суреткерлік қырларын басты нысанаға алу қажеттілігін алға тартады. Аталмыш тақырыпты екінші сөзбен айтар болсақ М.Әуезов танытуындағы абайтану болмақ. Айтқан пікіріміздің дәлелін мына бір ой тұжырымымен бекітсек: “Абай мұрасын егжей-тегжейлі зерттей отырып, ақынның өмірі мен шығармашылығы жөнінде жазылған ірілі-ұсақты ғылыми деректер мен авторларының библиографиясын жасаған М.Мырзахметұлы абайтану саласындағы тұтас дүниені екіге – “Абай мұрасы өзгелер танымында” және “Абай мұрасы – М.Әуезов танымында” деп бөліп, соңғысын өз зерттеу нысанына алады” [6, 58-б.]. М.Мырзахметұлы М.Әуезов танытуындағы абайтану жайында көптеген терең-терең ғылыми зерттеулер жасап, тұғыры берік, танымы мен тынысы терең еңбектерін арнады. Ғалым көрсетіп берген М.Әуезов шығармаларындағы Абай мұрасы деген тақырыпқа байланысты өзінің ой-байламдарын да білдіре кеткен. Бұған ғалымның Абай және Әуезов: рухани сабақтастық атты ғылыми мақаласы [7] дәлел болады. Аталмыш мақаласында осы мәселелердің кейбір өзектілігіне тоқталып өтеді.

“Дүниеге қазақ перзенттері болып келіп, адамзат перзенттері болып аттанған” Абай мен Әуезов арасындағы сабақтастық, ұлылар үндестігі арнайы зерттеуді қажет етеді. Бұл тұрғыда айтылған М.Мырзахметұлының пікіріне кезек берейік: “Абай мен Әуезов арасындағы рухани байланыстардың болмысын танып білу кез келген зерттеушіге оңайлыққа түсе қоймайтын жағы да бар. Өйткені бұл бір жақты емес сан қырлы болып желі тартады. Оны түгел танып тарату бір мақала не бір баяндаманың желісіне симады. Осы себепті біз осының ең өзекті деген ұрымтал тұсына пікір білдірумен шектеліп, күрделі еңбек жазу үшін ізденісті жастардан күтеміз” [8, 63-б.]. Осы пікір арқылы аталмыш тақырыптың күрделілігін әрі арнайы зерттеуді қажет ететінін тілге тиек етеді. Сонымен қатар ізденімпаз жастарға үміт артады. Абай мен М.Әуезов арасындағы рухани үндестік өз зерттеушісін күтуде. Алайда оған үлкен үлкен жауапкершілік, еңбекқорлық, табандылық әрі арнайы білім қажет. Абай мен М.Әуезов арасындағы рухани сабақтастықтың бір желісін: “Абайдың адамгершілік мұраты М.Әуезовтің ғылыми шығармашылық ізденістерінің рухани тамызығына айналғанын, әрине, екі алыптың адамгершілік мұраттарының үйлесім тапқан сабақтастығынан табамыз” [8, 60-б.]. М.Әуезовтің тілдік қолданысындағы “нравственная личность”, “гармоническая личность” деген терминдік сөздердің Абайдағы “толық адам” сөзінің тікелей баламасы екендігін М.Мырзахметұлы ғылыми танымда талдап береді. Абайдағы толық адам ұғымын академик-жазушы өте терең түсініп, өз еңбектеріне арқау ете білген. Бірақ сол кезеңнің жағдайына қарай “нравственная личность”, “гармоническая личность” деп бейімдеп қолдана білуі ғалымның парасатын, суреткерлік шеберлік иесіне ғана тән қасиетін танытса керек.

Қорытындылай келе, әуезовтану атты өміршең ғылым саласының тынысына тыныс қосып, ғылыми деңгейінің артуына өзіндік қолтаңбасын қосып келе жатқан академик-жазушының ғылыми мұрасы жайлы жазған М.Мырзахметұлының еңбектері – әуезовтану саласына қосылған рухани қазыналар. Даналық пен парасаттың қасиеті дарыған, кеменгер М.Әуезовтің өмірі мен шығармашылық мұрасы қазақ халқының мерейін аспандатар, қазақ руханиятының үздік өнегесін көрсетер ұлттық құндылықтарымыздың бірі болып қала беретіні ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Жұмажанова Т. М. Әуезовті танытудың қыры мен сыры // Мәдени мұра қазіргі ғылым контексінде. – Семей: Семей Полиграфия, 2005. – 615 б.
- 2 М.Мырзахметұлы – Абайтанушы ғалым. – Астана: Руханият орталығы, 2001. – 256 б.
- 3 Еспенбетов А. Уақыт өрнегі. – Алматы: Инжу-маржан, 2005. – 515 б.
- 4 Мырзахметұлы М. Түркістан Тараз арасы... – Астана: Білге, 2002. – 432 б.
- 5 Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 272 б.
- 6 Мұсабекова С. Зерделі зерттеулер // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. – № 1. – Б. 55-59.
- 7 Мырзахметұлы М. Абай және Әуезов: рухани сабақтастық // Тараз Ой толғаныстары. – Түркістан: ХҚТУ, 2005. – 239 б.
- 8 Мырзахметұлы М. Тараз. Ой толғаныстары. – Түркістан: ХҚТУ, 2005. – 239 б.

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДҮНИЕТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ

Сыр сүлейлері ақын-жыраулары шығармаларындағы дүниетаным, пәлсапалық ой-толғамдар мәселесін суреткер дүниетанымы дегенеміз не, қазақ пәлсапалық ой-толғамдарының бастау бұлағы қайдан деген сұрақтарсыз айта алмайтынымыз анық. Сондықтан жалпы дүниетаным, оның суреткер туындысына әсер-ықпалы деген мәселе туралы сөз қозғауымыз ғылыми қажеттілік.

Дүниетаным ұғымы туралы көптеген ғалымдар маңызды пікірлер айтқаны белгілі. Бұл ұғым, әсіресе философ ғалымдардың назарына кеңінен алынған. Түсіндірме сөздіктерде дүниетануды «дүниенің даму заңдылығын білу қабілеті, жалпы ой-өріс» деп түсіндіреді. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясында: «Дүниеге көзқарас, дүниетаным – қоғамдық сана мен жеке адам санасының ең жоғарғы деңгейі. Ол өзінің қызметі мен мәдени міндеті бойынша адамның біртұтас дүниедегі бағдарлар кешені болып табылады», делінген. Ал, Ғ.Тұрғынбаев: «Адамның дүниетанымы дамып, тереңдеген сайын ақиқат деген не, оны жалғаннан, қателесуден қалай айыруға болады, ар, намыс, борыш, жауапкершілік, әділеттілік пен әділетсіздік, зұлымдық пен қайырымдылық дегеніміз не деген сияқты әлеуметтік сұрақтар да қалыптаса бастайды», – дейді.

Дүниетаным ұғымы әдебиет зерттеушілері тарапынан да сырт қалған емес. Мәселен, белгілі ғалым Рахманқұл Бердібай: «Дүниетаным – белгілі, санаулы қағидалардың қосындысы емес, оның меңгеру, бойға сіңіру процесі де күрделі жол» [3,109] – дейді. Ал белгілі педагог, әдебиетші-ғалым Төлеутай Ақшолақов көркем әдебиетке тән ерекшелікті саралай келе: «...Ол жазушының өз дүниетанымынан туған. Онда оның жүрек лүпілі, өз ой-сезімі бар, көргені, тоқығаны бар. Өнер адамы өмір жайлы өз толғанысын, ой-сезім түсінігін бейнелейді. Шығармада жазушының бүкіл жан дүниесі ашылады, сүйініш-күйініші көрінеді. «Мені» жоқ суреткер сирек. Ал оның «мені» негізсіз емес, өмірден аулақ емес. Ол өзі өмір сүрген кезеңге селқос қарамайды, оған көз жібереді, тереңдейді. Бірақ өмір жайлы өз «менін» айтқанда, ол объективті дүниеден аулақтанбайды, қайта нақтылы өмір ақиқаттарынан, көрген-білгендерінен, көркемдік түйін жасайды. Демек, көркем әдебиеттегі ақиқат пен қиял дүниесінің жемісі емес, оның туған топырағы бар, ол – шындық өмір, адам тіршілік еткен нақтылы дүние» [4,7] – деп атап көрсетеді. Осы тұрғыдан қарағанда, дүниені тану құбылысының шығармашылықпен тікелей байланысты екендігін де естен шығармағанымыз дұрыс. Шығармашылық дүниетаным кез-келген шығармашылық адамдарында болатын өзіне ғана тән, дүниетанымы, дүниеге көзқарасы және оның төл туындыдағы көрінісін білдіреді. Көркем шығарма жазу үшін дүниетаныммен қоса суреткерлік, шығармашылық қиял қажет. Ал публицистикалық жанрдың бір ерекшелігі – өмірде болып жатқан нақты фактілерге негізделетіндігінде. Осы дүниетаным арқылы суреткердің айналадағы болып жатқан оқиғаларды, құбылыстарды көру мен бағалаудағы өзіндік тұлғасын танимыз. Кез-келген туынды жазушы басында туған жаңа ой, көптеген жылдар бойына жинаған түсінік пайымын білдіреді. Белгілі оқиғаға автор өз пайымы арқылы, таным таразысына сала отырып баға береді. Оның дәлелді немесе жай ғана айтыла салған сөз болып шығуы жазушы дүниетанымының сонылығына байланысты. Екінші бір мәселе, дүниетаным тек көркем шығармада ғана емес, публицистикалық шығармаларда, ғылыми зерттеу еңбектерінде де көрініс табады. Бұл әсіресе, гуманитарлық-қоғамдық ғылымдар саласына тікелей қатысты. Дүниетаным ұғымы белгілі бір шеңбермен шектеліп қалмайды. Ол әрдайым жаңа өзгерістер ағымына орай жаңаша сипат алып отырады, дүниетанымның толығы түсуінен кейбір көзқарас түбірімен өзгеруі де мүмкін.

Әдебиеттану ғылымында дүниетаным мәселесі көбіне көркем шығармаға қатысты зерттеліп келеді. Көркем шығарма идеясы, образдар характері, тіптен әрбір деталь мен

композициялық құрылым – бәрі-бәрі суреткер дүниетанымының көрінісі екендігіне дау жоқ. Дүниетаным туралы жоғарыда келтірілген пікірлерден мынадай түйін жасауға болар еді: биік дүниетану тұрғысы жоқ жерде, шындықты терең, дұрыс тану мүмкін емес [5, 392].

Дүниетаным – өмірлік тәжірибе, кез келген адамның өмірден көргені мен түйгені, сол арқылы, өмірге, тіптен өмірдегі болып жатқан әрбір оқиға мен құбылысқа деген көзқарасы.

Дүниетаным негізінде дүниеге көзқарас қалыптасады дедік. Ол туралы: «Дүниеге көзқарас – бұл, алдамның әлемге деген тұтас көзқарасы және оның осы әлемге қатынасы және сол көзқарастарға негізделген сенім, сезімдер және адам өмірінің бағыт-бағдарын айқындайтын идеялар, жүріс-тұрысының қағидалары және құндылықтары» делінген. Техника ғылымдарының докторы, профессор Саят Ыбырай: «... ұлттық дүниетанымымызда адамды тану, табиғатты тану, Құдайды тану – ауқымы кең, ажырамас бүтін мәселе».

Екіншіден, адамның табиғатында хайуандық, нәфсәни табиғаттан басқа рухани қуат бар, міне, осы екі қуатты ажыратып, танымай тұрып, адамшылық орнына келмейді» [6,47] – деп, ата-бабаларымыздың дүниетанымындағы рухани құндылықтарға деген құрметті білдіріп өтеді.

Дүниетаным немесе дүниеге көзқарас, адамның сыртқы дүние қоршаған ортаға, өзіне – өзінің, басқаларға қарым-қатынасы туралы мәліметтердің жиынтығы. Сонымен қатар, ол адамның бағыт-бағдарын, сенімі мен идеалдарын, принциптерін, ұмтылыстарын білдіреді.

Дүниетаным адамның өзі және қоршаған орта туралы білімдерімен ғана шектелмейді. Өйткені, ол дүниенің бейнесі ғана емес, ең алдымен, дүниеге деген қатынас. Адам дүниеге бейжай немқұрайдылықпен немесе қызығушылықпен қарайды, оны не ізгілік, не зұлымдық тұрғысынан бағалайды. Осы қатыныстар төңірегінде сырттық материалдық әлем мен ішкі рухани дүние туралы түсініктер жинақталып, тиянақталынады. Сөйтіп, әлем, табиғат, адам, олардың бірлігі мен адамның дүниедегі орны, болмыс пен болашақ туралы түсініктер қалыптаса бастайды. Дүниетаным – өзін-өзі, айналадағы ортаны өзгертетін адамның практикалық іс-әрекетінің тірегі.

Кез келген пенде, жеке адам, ойшыл дүниетанымның субъектісі бола алады. Өйткені әр адамның өзіндік тәжірибесі мен білімдері бар, ол әр нәрсені өзінше қабылдайды, түйсінеді, түсінеді. Қоғамдағы үлкен топтардың да өзіне тән дүниетанымы бар. Ол осы тапқа, топқа тән ортақ белгілерді, бағалау мен идеалдарды біріктіреді. Біз оны тарихи, этнографиялық деректерден, көркем әдебиеттен айқын көреміз.

Дүниетаным – құрылымы жағынан күрделі жүйе. Оның бастапқы және өзекті элементі – білім. Ол қарапайым және ғылыми болып бөлінеді. Білім – керемет күш, оның көмегімен белгісіз құбылысты ашып, игеруге болады. Бұл процесс тереңдеген сайын дүниетаным да екшеленіп, жүйеленіп, тұрақтылық сипатқа ие болады. Білім адамның көкірегіне еніп, санасына ұялап, оның өмір тәжірибесінің елегінен өтіп барып, сенімге айналады. Сенім дегеніміз – дүниеге көзқарастың түп қазығы, бағыттаушысы, адамның өз позициясына, тоқыған ойына, істеген ісіне деген беріктігі. Сенімі берік адамның көзқарасы, дүниетанымы нақты, ісі қонымды, бағыты қашан да айқын. Осы тұрғыдан алғанда Сыр бойы ақындарының дүниетанымы мен ақындық шеберлігінің қалыптасуына қандай білім көздері әсер етті деген сұрақ төңірегінде айта кетуіміз керек.

Адам сенімсіз өмір сүре алмайды. Тек сенім арқылы адам өзінің кім екенін және жарық дүниеде не үшін өмір сүретінін біле алады. Адамның алдына қойған мақсатының айқын болуы, дүниетанымның өмірімен байланыстылығы берік сенімнен туады. Сенім мен дүниетаным қатарласып жүрсе ғана адам санасы нұрлана түседі. Сенімі күшті адамның өмірі де мықты, мәнді, мағыналы болады. Берік сенім жоқ жерде тыңғылықты дүниетаным да, тұрақты мінез-құлық та болмайды. Сенімі қалыптаспаған адамның шындықтың жай-жапсарын дұрыстап айыруға, өмірден өз орнын дұрыс табуға шамасы жете бермейді.

Сенім дегеніміз адамның білімдеріне, айналадағы қоршаған ортадағы іс-әрекеттерінің дұрыстығына деген батылдығын білдіреді. Адамда өзіне-өзінің терең сенімі болуы – оның әлеуметтік өсуінің дәрежесін көрсетеді. Наным – адамның қиялдағы шындықтың болатынына сенім білдіретін ерекше жағдайы – психологиялық ұстанымы.

Адамның дүниетанымы оның білімі мен сенімінің бірлігі. Ол әйтеуір бір қуанышты оқиғаны немесе нәтижені білдіретін үмітсіз болмайды. Үміт – адамды болашаққа жетелейді, өмірге деген сенімді одан әрі арттырып, оған ғашық етеді. Үміт – белгілі бір істің, ойдың жүзеге асуына білдірілген сенім, дәме. Адам үмітпен өмір сүреді. Үміт бар жерде өмір де бар. Ол – адам өміріндегі ең маңызды адамгершілік тірегі.

Дүниетанымның құрылымдық жүйесіне адамның негізгі принциптері мен рухани құндылықтары да кіреді. Дүниетаным дегеніміз – дүниені түйсіну, түсіну арқылы адамның өзіне өзінің, сыртқы дүниеге қарым-қатынасын анықтаудың өзегі, күре тамыры. Дүниетаным ғылыми, ғылыми емес, прогрессивті немесе реакциялық, оптимистік немесе пессимистік болуы мүмкін. Сонымен қатар, әрбір тарихи дәуірде осы заманның сарынына сәйкес дүниетанымның ерекше типі болады. Мысалы, көне дүниеде мифологиялық, орта ғасырларда діни, ал Жаңа дәуірде адамдардың табиғи құқықтары туралы идеяға сүйенетін, ғылымға бағытталған заңды дүниетаным қалыптасты.

Өзінің мағынасы жағынан дүниетаным әр уақытта көп жақты. Сондықтан оның бірнеше маңызды қабаттарын, аспектілерін ерекше бөліп көрсетуге болады. Ғылыми дүниетанымда табиғат, әлем, оның құрылымы және өмір сүру заңдылықтары туралы мәліметтер ерекше роль атқарады. Дүниетанымның экономикалық қыры адамдардың еңбек етуі мен техника, сауда, ақша, яғни қоғамның экономикалық болмысының барлық қатынастарын білдіреді. Әлеуметтік-саяси, аспект – бұл қоғамның саяси өмірі, үлкен әлеуметтік топтардың өзара қарым-қатынасы туралы мәліметтерді қамтиды. Бұдан басқа адамгершілік, эстетикалық, құқықтық, тарихи, экологиялық, тағы да басқа аспектілері бар.

Жалпы дүниетаным адамның тану функциясын орындайды. Бұл орның мәнінен туындайтын негізгі ролі. Сөйтіп, дүниетанымның әр түрлі түрі, қыры, типі бар.

Мифологиялық дүниетанымның негізі – қиял, ойдан шығару. Г.Гегель миф дегеніміз – адам ақылының әлем алдындағы әлсіздігінің көрінісі деп жазған. Мифология ауқымды әрі жан-жақты құбылыс, ол әлем халықтарына түгел қатысты адамзат санасының өте ерекше қабаты.

Миф – алғашқы қауым адамына тән ойлаудың бірінші, бөлінбеген формасы. Адамзаттың мифтері әлемнің қалыптасуы мен дамуы табиғи құбылыстардың мәні, адамның тағдыры, өмірі, өлімі, іс-әрекеті, табыстары, адамгершілік, этикалық ұғымдар тәрізді аса маңызды сұрақтарды қамтиды.

Мәселен, көне грек мифологиясында, әлем хаостан пайда болды делінген. Сонан соң жер, күн мен түн, әр түрлі құдайлар пайда болған. Мифология адамзаттың «балалық» дәуірінің дүниетанымы болып табылады, ол сол кездегі адамдардың дүниеге эмоциональды – бейнелеу көзқарасын білдіреді.

Діни дүниетаным құдіретті күшке, яғни құдайға сеніп, соған табынуға құрылған. Діннің дүниетанымдық принципі негізінде адам мен дүниенің жаратылуы туралы наным жатыр. Ғылыми дүниетанымның негізін адамның өзі және сыртқы әлем туралы білімдерінің жиынтығы құрайды. Ол үшін ешқандай керемет жоқ, тек қана танылмаған құбылыстар бар. Алғашқы қарапайым ғылыми білімдер антикалық дәуірде пайда болған, алайда жүйелі ғылым ХУІІ ғасырдан бастап қана қалыптаса бастады, ол адамзаттың (ойлау) даму тарихына ерекше әсер етті.

Ғылым, ең алдымен ұғымдық дүниетаным болып табылады. Қарапайым дүниетаным адамдардың өзі және қоршаған дүние туралы күнделікті іс-әрекетінде пайда болып тұратын жекелеген білімдеріне негізделеді. Ол әркімнің жеке өмірлік тәжірибесінде көрініс табады. Қарапайым дүниетаным халық даналығына сүйенеді.

Философия ерекше дүниетаным және адамның рухани іс-әрекетінің көрнекті саласы ретінде аталған дүниетаным түрлерінің өзара қабысуының нәтижесінде қалыптасты. Бірақ ол олардан жоғары дәрежеге көтерілді, сонымен бірге, алғашқы бастауы, қайнар көзі ретінде олармен байланысын жоғалтқан жоқ.

Философия адамның дүниені тану тәжірибесін жинақтау, әлемнің біртұтас теориялық үлгісін жасау, әлемге қарым-қатынасты білдіру қажеттігінен туындаған ерекше феномен.

Дүниетаным – жеке адамның, әлеуметтік топтың, таптың немесе тұтас қоғам қызметінің бағытын және шындыққа деген қатынасын айқындайтын принциптердің, көзқарастардың, мақсат-мұраттар мен сенімдердің жүйесі. Дүниетаным қалыптасуына саяси, адамгершілік және эстетикалық көзқарастар көп әсер етеді. Ғылыми білімдер Дүниетаным жүйесіне ене отырып, адамның немесе бүкіл топтың қоршаған әлеуметтік және табиғат заңдылықтарын бағдарлау мақсаттарына қызмет етеді. Сонымен қатар, ғылым адамдарды әртүрлі нанымдар мен адасулардан құтқарып, оның шындық болмысты ақыл-ойы арқылы тануына жағдай жасайды.

Дүниетаным – адамдар мен табиғатқа, жалпы құндылықтарға, моральдық ережелерге жеке тұлғаның жалпы қатынасын білдіретін негізгі сенім, қалып, таным немесе қоғам мүшелеріне ортақ көзқарас қалыптастырып, қоршаған ортамен қатынас қалыптастырудағы негізгі өлшем. Ол – адамның дүниені ақиқатпен теориялық және тәжірибелік жағынан бірлікте тану мақсатындағы рухани-тәжірибелік әдіс. Дүниетанымда тұтас адамзат әлемінің үлгісі сияқты мәдениет категорияларының жүйесі көрініс тапқан.

Қорыта айтқанда, Сыр сүлейлері ақын-жыраулары шығармаларында дүниетаным мен ұлттық сипат қатар өрілетінін байқап, пәлсапалық ой-толғамдарының өн-бойында ұлттық құндылығымыздың исі аңқыған туындылардың даралығын көреміз. Мұнан ұлттық сипатсыз әдебиеттің қыр-сырына ұғыну мүмкін еместігін аңғаруға болады. Тиісінше ақын-жыраулардың суреткерлік дүниетанымын да түсінудің маңызы зор

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 3-5 том, Энциклопедияның бас редакциясы, 2006, – 64 б.
2. Тұрғынбаев Ә.Х. Философия. ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Білім, 2001, – 328 б.
3. Бердібай Р. Әр жылдар, ойлар. – Түркістан: Тұран, 2007, – 630 б.
4. Ақшолоақов Т. Шығарманың көркем айшықтарын таныту. – Алматы: Рауан, 1994, – 224 б.
5. Қаратаев М. Шығармалар жинағы, 3 – том. – Алматы: Жазушы, 1974, – 392 б.
6. Ыбырай С. Мәдени мұралардың танымдық негіздері (ғылыми-конференция материалдары). – Ақтау, 2004, – 260 б.

ОРАЗБЕКҚЫЗЫ МӘНШҮК

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әдебиет тарихын зерттеу секілді аса күрделі де өзекті мәселе әдебиеттанудың дәуірлеу кезеңдерінің біртұтас болмысын, тарихи бітімін зерделеуде ерекше орын алады. Әсіресе, ұлттық әдебиеттануымыздың сан мың ғасырлық даму уақытының бастапқы да байырғы кезеңдерін мәдени және рухани сабақтастық тұрғысынан саралау бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының маңызды мәселелерінің бірегейі деп айта аламыз. Ол қазақтың өзінің төл тума ұлттық әдебиеттануының түп негізін және жанрлық болмыс-бітімін дәстүр мен жаңашылдық, дәстүр және жалғастық жағынан терең зерттеуге, сол арқылы ғасырлар тереңіндегі басты дәуірлер мен кезеңдерді, негізгі мәселелерді айқындау секілді өзекті мәселеде ашыла түседі.

Бұл тұрғыда Зейнолла Қабдоловтың қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуге қосқан үлесі ерекше деп айта аламыз. Ғалымның өзіне дейінгі әдебиетті саралау, оның айшықты тұстарын бағдарлау, бүгінгі мен келешегіне баға беріп, бағытын айқындау мәселесінде үлкен еңбектер атқарғанын білеміз. Ол тек әдебиеттанудың бір ғана саласында қалам тербеген жоқ. Оның ғалымдық зейіні мен көзқарасы әдебиет теориясы, әдебиет сыны, әдебиет тарихы секілді үш үлкен арнаны жалғады. Осы үш арнаның негізгі мәселелерін зерттей отырып, олардан ортақ мән, жүйелі байланысты тапты. Бұл туралы Зейнолла Қабдолов «Әдебиет теориясы» кітабында: «Әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны – әдебиеттану ғылымының жеке салалары болғанмен де, олар өзара бір-бірімен тығыз байланысты. Бір елдің әдебиет тарихын оқу, зерттеуде теориясыз ешбір көркем шығармаға талдау беру мүмкін емес болса, ал сол, елдің фольклорын, әдебиетінің тарихын жақсы білмеген адам өз кезіндегі әдебиеттің

даму жолдарын дұрыс танып, басшылық ете алмайды. Өткенді жақсы білмей, келешекті болжау қиын» [1, 24] деген еді.

Қатпарланған әдебиет тарихымыздың тереңіне үнілетін болсақ, Зейнолла Қабдоловтың батыл айтқан, батыра айтқан дүниелері молынан болды. Оның әдебиеттану ғылымы жөніндегі қисындары көңілге қонымды еді. Тіпті, алғаш осы жөнінде тиянақты пікір айтып, оның ғылыми айналымға енуі сол уақытта ірі жаңалықтардың бірі болды. Себебі, бұл тақырыпта жазып, зерттеп жүргендер некен-саяқ еді. Әдебиет тарихын зерделеуге келгенде, көпшілік ғалымдар қылышынан қан тамып тұрған империалистік саясаттың салқынына іліккісі келмеді. Ал кеңестік идеологияның негізгі мақсаты – қазақ әдебиеті тарихын 1917 жылдан бастау еді. Олардың ойынша, «бұған дейін қазақ деген халық болмаған және олардың әдебиеті 1917 жылдан бастау алған». Міне, осындай пікірлерді жиі-жиі естіп жүрген Зейнолла Қабдолов әдебиет теориясы мен тарихы жөнінде толымды еңбектер жаза бастады. Сондай-ақ, ғалымның пікірінше, әдебиеттің негізгі үш саласы бір-бірімен тығыз байланыста бола отырып, өзіндік өрнек құрады. Мәселен, әдебиет теориясы өзінің негізгі бастау бұлағын, материалын әдебиет тарихы арқылы алып, сол арқылы дамып отырады. Ғалым өзінің еңбегінде «Әдебиет теориясының ереже секілденген эстетикалық қағидалары мен қисындары әншейін ойдан туа салған нәрсе емес, әдебиет тарихы арқылы табылып, тексеріліп, жүйеленген ұшан-теңіз нақты әдеби деректерді терең талдау, пайымдау нәтижесінде қорытылған толғамдар, түйін-тұжырымдар» [2, 50] деген болатын.

Әдебиет тарихын дәуірлеу – әдебиеттанудың қай саласының болмасын түйінді өзегі. Өз кезегінде дәуірлеу мәселесіндегі ғылыми принциптердің қайсысы болмасын әдебиеттанудың әдебиеттің тарихы, сыны, теориясы салаларымен үнемі бірлікте қарастырылады. Сондықтан да, ұлттық әдебиеттанудағы тұңғыш теориялық еңбек Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышында» да әдебиет тарихын дәуірлеу сияқты басты мәселе зерттеушілік назардан тыс қалғаны жоқ. Өйткені ғалым Рымғали Нұрғали: «Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қарастырылған» [4, 23-24] деп жазғанындай, әдебиет тарихын дәуірлеуге қатысты ғылыми пікірлері, оны теориялық негіздеуі де қазақ топырағында туған озық ғылыми тәжірибенің айрықша құбылыс іспеттес көрінісі болатын. Зерттеуші жазба әдебиетті діндар дәуірі, ділмәр дәуірі деп екі дәуірге бөліп қарастырады. «Қазақ әдебиетінің діндар дәуірі де, ділмәр дәуірі де халық әдебиетін дамытып, күшейтуден туған дәуірлер емес, басқа жұрттардың әдебиетінің әсерінен туған дәуірлер. Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларды еліктегеннен пайда болған. Ділмәр дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соны еліктеуден пайда болған [5, 435] деп әдеби дамудың өзара байланысы, ықпалы туралы келелі ордалы ойлар айтады. Жазба әдебиеттің ендігі бір кезеңін бастапқыда ділмәр дәуір деп атаған Ахмет Байтұрсынов оны сындар дәуір деп те атайды. Бұл дәуірдің басты сипатын ғалым: «Сындар дәуір деген – қазақ әдебиетінің сынды болған, яғни сын арқылы шығып, әңгімеленген мағыналы сөз. Бір мағынасы сыны бар деген сөз болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы сипатты деген болады» [8, 446] деп айқындайды. Аталған дәуірлер ұғымы арқылы әдебиеттегі көркемдік әдіс көрінісін және де әлемдік классикалық әдебиет үлігілерінің үрдісіндегі көркемдік даму арналары байыпталған.

Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» туралы ғалым Зейнолла Қабдолов та өзінің пікірін білдіріп, бұл турасында ой өрбіктен. Әдебиеттанудағы алғашқы ізденіс ретінде қарастырып, бұл жерде келтірілген мысалдарды, тұжырымдарды бүгінгі әдебиет теориясының бастау бұлағы деп қарайды. Бұл арқылы З. Қабдолов ұлттық әдебиеттанудың тамырын Ахаңның, Ахмет Байтұрсыновтың есімімен байланыстырады. Демек, бұл ұлт әдебиетінің, оның ғылымының күнінің жоғарыға көтерілген кезеңін, Алаш рухын тәбәрік етеді. Тіпті, Ахмет Байтұрсыновқа «әдебиеттің әліпбиі» деп баға береді. Зейнолла Қабдолов өзінің «Ахаң һәм әдебиеттің әліпбиі» атты мақаласында: «Ахмет Байтұрсынов 1926 жылы өзінің әйгілі «Әдебиет танытқышын» кітап қып бастырып шығарды. Бұл біздің жыл санауымыздан 326 жыл бұрын Эллада елінде жарық көрген Аристотельдің «Поэтикасы» тәрізді сөз өнерінің болмысы мен бітімін жүйелі байыптайтын қазақ қоғамында тұңғыш теориялық зерттеу еді» [3, 3] деп

баға береді. Сонымен қатар, әдебиет тарихында Лессинг атты ғалым бар. Ол өзінің тұжырымдары арқылы ғылыми ортаны талай мәрте мойындатқан. Оның өзекті ой-пікірлері әдебиеттану ғылымының жемісі болып саналады. Лессинг өзінің «Гамбург драматургиясы» еңбегінде Аристотельдің әйгілі еңбегі «Поэтиканы» көркемдік тұрғысынан «Евклид элементтерімен» теңестіреді. Ал осы тұрғыда шеберлік жағынан, тіл және стиль тұрғысынан Зейнолла Қабдолов өзінің аталмыш мақаласында Ахаңның, Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» Аристотельдің «Поэтикасымен» салыстырады. Мұны байланыстырудың, ортақ мәнді іздей отырып зерделеудің себебі – екеуі де екі елдің алғашқы «әліпбилері», яғни алғашқы әдебиеттану бойынша еңбектері. Бұл тұрғыдан Зейнолла Қабдолов әдебиет тарихын зерттеу мәселесіне келгенде, Ахмет Байтұрсыновтың бірқатар тұжырымдарына тоқталып, оның мәнінің әлі күнге дейін өзінің маңызын жоймағанын айтады. Уақыт пен кеңістік мәселесі де екі ұлы туындының негізгі бағасын аша отырып, оның көркемдігін айқындайды.

Зейнолла Қабдолов бұл еңбегінде әдебиет тарихын зерттеу мәселесіне тоқтала келіп, «Әдебиет танытқыш» еңбегінің маңызын атап өтті. Зейнолла Қабдолов әдебиет тарихын зерттеуге келгенде өзінің ғалымдық зейіні мен талғампаздығын көрсетті. Ол сол уақыттағы Бейсенбай Кенжебаев, Есмағамбет Ысмайылов секілді ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі ойды түйсініп, өзінің ғылыми ізденістеріне азық етті. Міне, осы ордалы ойды, пайымды пікірді академик Зейнолла Қабдолов өзінің аталмыш мақаласында Ахмет Байтұрсынов туралы айтқан пікірінде де нақтылай түсті. Бұл туралы З. Қабдолов: «Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышы» арқылы қазақтың таза ұлттық топырағына егін өсіріп, жалпы әдебиет дегеннің болмысы мен бітімін Ахаңша есіліп, Ахаңша көсіліп бір толғап берді. Бұл сөз өнерінің басы – «әліпбиі». Өйткені сөз өнерінің тек ұлттық қана емес, күллі адам баласының ұлы проблемалары әдебиеттің болмыс-бітімін белгілеумен ғана шектелмейді; бұдан әрі біріне-бірі тұтасып, әдеби шығарманың сыры мен сипатын парықтау, ақыр аяғында әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау қажет» [3, 8] деген еді.

XX ғасырдың басынан бастап бүгінгі жаңа кезеңге дейін бұл мәселенің үнемі зерттеу нысанында болуы да қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін, дәуірлерін жүйелі тану үрдісінің өткір көтеріліп отырғанын жаңа бір қырынан айқындай түседі. Бұл ретте ұлттық әдебиеттануда әдебиет тарихын дәуірлеудің ғылыми тәжірибелерінің қалыптасуы да ерекше назар аудартады. Орыс ғалымы П. Н. Сакулин тұжырымына қарағанда, дәуірлеудің үш принципі бар. Олар: аналитикалық принцип, гетерогендік принцип, автономдық яки автогендік принцип [6, 62]. Міне, осы тұрғыдан келгенде, қазақ әдебиеттануында XX ғасыр басында бастапқы екі принцип орныққанын байқаймыз.

Ғалым, академик Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнерінің» көркемдігі оның тағылымдық қырымен ғана бағаланбайды, қалыптан шыққан асыл тастай сөз күдіреті мен киесінің біртұтас бітімі, арқалаған жүгі тек қана жеке тұлғалармен шектелмейді, ол социумға, бүтін бір дәуірге өзінің ықпалын тигізеді. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, ғалым З.Қабдолов әдебиеттің негізгі теориясын өзінің практикасымен байланыстырып, сонымен қатар жалпы теориялық тұжырымдарды шеберлік тұрғысынан пайымдап, арагидік қаламгерлік қуатын көрсететін күрделі иірімдерімен үйлестіріп, көркем туындының ішкі ойымен түйістіре отырып негіздеу мақсатын саралаған. Академик бұдан кейін әдебиет теориясын зерттей келе, кезең мен әдебиет аралығындағы жіпсіз, нәзік байланысты жүйелейді. Нәтижесінде ол әдебиеттің негізгі сипаттарын дәлелдермен дәйектейді. Ұлттық негізді, елдік сипатты осы тұстан келіп зерделейді.

Зейнолла Қабдолов осы арқылы ол әдебиет тарихын зерттеуге аса мән береді. Өзінің ой пікірлері арқылы әдебиет тарихын зерделеуге аса мән қойды. Зейнолла Қабдоловтың пікірінше, әдебиет тарихы жеке алғанда бір елде, жалпы алғанда бүкіл адам баласының тарихында көркем әдебиеттің қалай пайда болғанын, қайтіп қалыптасқанын, қандай жолдармен дамығанын зерттейді. Бұл туралы ғалым З. Қабдолов: «Қай халықтың болсын, атамзамандағы сәбилік шағында, жазу-сызуы жоқ кезінің өзінде ауыз әдебиеті өрбігені, одан ілгерілей келе жазба әдебиеті туып, дамығаны мәлім. Әр халықтың осындай көркемдік даму сапарын саралайтын да, сын көзімен сұрыптап, сарапқа салатын да әдебиеттің тарихы» [2, 50] деген еді.

Сондықтан да академик З.Қабдолов саралаған әдебиеттану ғылымының ересен қуатын ұрпақ бойына сіңіріп, оны бүгінгі күні тиімді түрде қолданғанымыз жөн. З. Қабдолов өшпес мұрадай қалдырған еңбегі «Сөз өнерінің» соңғы беттерінде әдеби дамудың мағынасы мен мәні, яғни әдеби үдерістің не туралы екендігі дәйектеледі. Бұл жерде жанр мен түрдің әлі күнге де дәлелді анықтамаға ие бола алмай келе жатқанын, жанрлар арасындағы проблематикалық мәселелер қарастырылады. Қабдолов «жанр» деп – әдебиеттің тегін, ал түрлерін «жанрлық түр» деп қарайтын қағиданы ұстанады. Ғылыми талдау, ғылыми процесс барысында жанр типі мен тегін терең саралап зерттеуге болар. Бірақ оқырман бойына әдебиет нәрін сіңіруде жылуы жоқ сөздерге құрылған терминдердің тигізер пайдасы шамалы. Алғаш шағын әңгіме, эпостық шығармалардан басталатын әдебиет сабақтарында ұлттық пен қатар танымдық сипатқа баса назар аударсаңыз, ұтқаныңыз. Басқа жанрлар З.Қабдолов теориясымен одан әрі өз ауанымен өрбиді. Өйткені жас буын жанрлық мәселелерді бірден қабылдамауы мүмкін. Ал оны әдеби үрдіс ретінде даму тенденциясын барынша жан-жақты талдап, «нақты тарихи түр» деп қарастырып берсе, бұл, ең алдымен, жас буынның бойындағы білім құнарлылығын арттыруға септігін тигізеді. Бұл туралы «Ана тілі» газетіне шыққан мақалада: «Көркем әдебиет бүгін ғана пайда бола қалған жоқ. Оның өзіндік тарихи теориясы, суреткерлер қолымен жинақталған бай тәжірибесі, ешкімге бағынбаған объективті заңдылықтары бар. Міне, мұны бірден жас буын санасына қондыра салу, оның ерекшелігін қалыптастыру мүмкін емес және мүмкін болмайды. Оған сатылы білім, сатылы әдіс қажет. Бұл жолда тағы да академик З.Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздеріне» келіп соғамыз» [7] делінген.

Ғылыми ортада әдебиеттану ғылымы туралы сөз өрбігенде, алғашқылардың бірі болып тілге тиек болатын ұлы тұлға – Зейнолла Қабдолов. Сол себепті Зейнолла Қабдолов әдебиеттің сан саласында қаламының табы, сөзінің зері қалған ғалым деп толыққанды айта аламыз. Әсіресе, ғалымның әдебиет тарихын зерттеу, дәуірлеу, саралау мәселесінде үлкен қажыр мен қайрат көрсеткенін ғылыми еңбектерден байқаймыз. Бұл ғалымның ізденімпаздығы мен еңбегінің еселі екенін айғақтайды. Алғаш Зейнолла Қабдоловтың еңбегінен бастау алған пайымды пікірлер мен ордалы ойлар бүгінгі күні өзінің жалғасын тауып, өзінің жемісін беріп келеді. Сондықтан, ғалымның еңбегінің шуақты шұғыласы әдебиет деген айдыңның туы жығылмайынша өзінің биігін аласартпақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әдебиет теориясы (1960-1970 жж.) / Қ. Жұмалиев, Қабдолов З., Ахметов З.; [жалпы ред. басқ. У. Қ. Қалижанов; құраст. М. К. Әзімханов, Е. Әбікенұлы] – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2013. – 411 б.
2. Қабдолов З. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3: Оқулық монография. – 360 б.
3. Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері [Мәтін]: (ғылыми мақалалар жинағы) / ред. басқ. З. Қабдолов; құраст. Т. Қожакеев, ҚР білім беру министрлігі – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 142 б.
4. Нұрғали Р. Қазақ әдебиеттану алтын ғасыры. Астана: Күлтегін, 2002, – 528 б.
5. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
6. Сакулин П.Н. Филология и культурология. – Москва: Высшая школа, 1990. – 240 с.
7. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/8546>

ТҰРСЫН ЖҰРТБАЙ
филология ғылымының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
E-mail: zhurtbai@mail.ru
РАМАЗАНОВА ШАЙГҮЛ ӘМІРҒАЛИҚЫЗЫ
филология ғылымының кандидаты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: shaigul69@mail.ru

ТӘН МЕН ЖАННЫҢ ҰЯСЫ

Халқымыздың ұлы ойшылы, философ ақын Абай қазақ ақыл-ойының мәңгі жарқырап жанып тұрар шамшырағы. Ақын шығармашылығы туралы том-том ғылыми еңбектер жазылды, әлі күнге дейін іргелі зерттеу жұмыстары үзіліссіз жүргізіліп жатыр. Бұл бағыттағы ізденістер болашақта да өз жалғасын таба беретініне сенімдіміз. Себебі, Абай шығармашылығы телегей теңіздей терең, шексіз тұңғық. Түбінен саналуан маржан тересіз. Іздегеніңізді табасыз. Көкірек көзіңіз ашылады, көңіл көкжиегіңіз кеңейеді, жүрегіңіз жұбанады.

Ақын шығармашылығы тылсым мен құпия-сырға толы, жан-жақты, әр тұрғыдан (жалпылай немесе жалқыдай) қарастыруға болады. Көңіл қойып үңілсеңіз, жарқыраған жақұттарға кезігіп, көркем ойлар сүзесіз. Біз бұл мақалада ұлы ойшылдың қарасөздері мен жырларында жан мен тәннің ұясы, ақиқат пен хақтың құбылнамасы – жүрек турасында толғанған толғамдары жөнінде сөз сабақтамақпыз.

Жүрек категориясы – кең ұғым. Қалай жырласаңыз да тауысып біте алмайсыз. Шексіз кеңістік. Абай жүрек ұғымына не сыйдырған, қалай жырлаған және оған нендей мән-мағына артқан. Ұлы ақынның бір ғана осы жүрек турасындағы ойлары мен құпия-сырларын шешу мен ақтарудың өзі асқан білім-білік пен тыңғылықты зерттеуді қажет етеді. Абайдың ұлылығы сонда, әр сөзі мен онда жасырынған ой-орамдарына жеке-жеке тоқталу, жұмбағын шешу, айтпағын жарқырата ашып көрсету үлкен жауапкершілік жүктейді. Қия басуға, қателесуге әсте болмайды. Ойшыл суреткердің осы бағыттағы тылсымына бойлау мен зейін қоя зерделеу де кез-келгеннің қолынан келе бермейді. Біз соны өзімізше тәпсірлеп көрейік. Жүректің сөзін айтайық, жүрекпен түсініп-қабылдаңыз.

Алдымен **Жүрек-Калб философиясына** түсінік бере кеткен жөн секілді. Шынтуайтына келгенде, Жүрек-Калб философиялық жүйесі – ұлы жүйе. Абайдың пайымдауынша да Жүрек – мынау мұғжизалы қилы-қилы құбылысты дүниенің әсерін қабылдап, оның астары мен мағынасын сана сарасынан өткізіп, соның сырын бейнелеп жеткізетін көркем ойлау жүйесі. Жаратқан иемнен, оның тоқсан тоғыз сипаты мен құдіретінен бастап, мұқым Он сегіз мың ғаламды, жан мен тәнді, дүниенің мағмұрлығымен қоса «адам ұлының мінездерін» қамтып, «махаббаттың төлеуін – махаббатпен» қайырған қайырым иесі. «Отыз сегізінші сөздегі»:

«Ей, жүрегімнің қуаты, перзенттерім!» [1.469], – деген қаратпа сөз Абайдың бүкіл көркем ойлау жүйесінің жиынтығы болып табылады.

Өйткені, адамның негізі – Тән мен Жан. «Тән – жанның қонағы», яғнай, затиялық бітім. Тірліктің көзі – Жан. Ал, жанның өзіне жан бітіретін субутиялық қасиет – жан қуаты. Жан қуаты мен ділінің шарпысуынан ақыл тумақ. Сол ақыл мен қуаттың қормалы – жүрек. Сондықтан да, Абайдың ойлау жүйесі мен көркем әлемінің айнасы – осы үш бірліктің санадағы дидары. О баста өзіне құдірет сипатымен тумыса біткен бұл жауапты артықшылықты жүрек те біледі. Біліп тұрып сол қасиеті үшін өзі тұтқасын ұстаған ақыл мен қайраттың менменсінуіне налып:

«Мен адамның денесінің патшасымын, қан – менен тарайды. Жан – менде мекен қылады. Менсіз тірлік жоқ. Жұмсақ төсек те, жылы үй де тамағы тоқ жатқан кісіге: төсексіз – кедейдің, тоңып жүрген – киімсіздің, тамақсыз – аштың күй-жәйі қандай болып жатыр екен – деп ойлатып, жанын ашытып, ұйқысын ашылтып, төсегінде дөңбекшітетұғын – мен. Үлкеннен

ұят сақтап, кішіге рақым қылдыратұғын – мен. Бірақ (адамдар) мені таза сақтай алмайды, ақырында (өздері) қор болады. Мен таза болсам, адам баласын алаламаймын: жақсылыққа елжіреп еритұғын – мен, жаманшылықтан жиреніп тулап кететұғын – мен, әділет, нысап, ұят, рақым, мейірбаншылық дейтұғын нәрселердің бәрі менен шығады. Менсіз осылардың көрген күні не? Осы екеуі маған қалай таласады?» [1.453], – деп масаттануы орынды.

Мақтан емес, өзін басынғысы келгендерді орынына қою, өзін, яғнай, жүректі сыйлата білудің амалы. Егерде, соншама құдіретті сипатқа ие бола тұрып, ақыл мен қайрат жүректі сыйламаса, онда Шарифат та, Тарихат та, Мағрифат та жоқ. Ақихаттың фирдауыс қақпасын да аша алмайды. Жаратқан ием жаратқан жаратылыста да қасиет қалмайды. Пендесіне иман ұйымайды, қайырым бұйырмайды. Арын сатып, ақылдың айласымен адамзатқа қарсы амал тапқан адам, қайрат бойына біткен қуат-күшті пайдаланып дүниені бүлдіріп тынар еді. Бұл риуияттың тәмсілі де осы болса керек. Шындығында да, мынау фанидің бар адами жауапкершілігі жүрекке салмағын салады.

Жүректің тіршілікке қатысты затиялық міндеті өз алдына ұшан-теңіз әрі жан-жақты. Ал, оның жан қуаты тұрғысынан алғандағы субутиялық парыз-сүндеттері және оған қойылатын талаптар Шарифатты да, Тарихатты да, Мағрифатты да, тіпті, ақихатты да қамтиды. Біз, тек Абайдың пікір-пайымдауымен таратылатын пікірлерге, соның ішінде, ақыл, қайрат, жүрек мәселесіне қатысты жалпылама берілген тассауфтық анықтама-ұғымдарды атап өтумен ғана шектелеміз.

Тассауфтың қағидаттары бойынша:

Жүрек – жақсылық пен жамандықтың, тақуалық пен күнәнің, яғнай, періште мен шайтани күштердің ғарасат майданы. Яғнай, қалау қабілеті мен құмарлықтың (нәфсінің) карама-қарсы қозғалысы. Құран – жүрекке түскен (Шұғара. 193-195). Сондықтан да, жүрек – иманның орыны.

Жүрек – тән мен рухани жан дүниенің де ұясы және таза қанды тәнге таратушы қуат. Егер қан айналымы төрт секунд тоқтайтын болса, жүрек тоқтайды.

Жүрек – Ақихат пен Хақтың құбылнамасы.

Жүректің досы – қанағат, дұшпаны – күпірлік.

Жүрек және оның рухани жаратылысының атауы – көңіл.

Ихсан дәрежесіне жеткен жүрек – тірі жүрек.

Нәфсіге құмар жүрек – мөр басылған өлі жүрек, надандық пен өтірік билеген, сезімнен ада, қанағатсыз жүрек – ауру жүрек [58.183-194].

Жүректің он сегіз мың ғаламнан алатын орыны, ықпалы, ақыл, мінез тәрбиесі, ар тазалығы, иманды ұйытатын жүрек мәйегі, оның игілікті сақтап қалу жолындағы амал-әрекеті, Шарифаттық, Тарихаттық, Мағрифаттық сыпаты ислами ойлау жүйесінің ең бір құнарлы да мағыналы «Қалб» (Жүрек) катеогриясында толығымен және сондай бір нәзік те алғыр сезіммен түсіндіріліп берілген. Абай жиі қолданатын: «Жүректің қалыбы», «Жүрек қалпы» «Жүрек қалпында таза сақта» – деген сөз тіркестері осы «қалбті»-жүрек катеогриясын білдіреді. Біз, жоғарыдағы таңдалып алынған анықтамалардың әр қайсысының терең философиялық мәнге ие екендігін аңдату үшін өзінің өлеңінде арнайы тоқталған «ауру жүрек» ұғымына аз аял етеміз.

Сонымен:

1. «Қалб-и салим» – «Таза жүрек», нәфсіден толық тазарып, иман ұйыған жүрек.

2. «Қалб-и мұниб» – «Шын жүрек», фанидің қызығынан бақидың сынағын жақсы көрген, «ахирет азығын», Абайша айтқанда, «жол азығын» толық жинаған пенде.

3. «Қалб-и мұтмайн» – «Қанағатшыл жүрек», жамандықтан жиіркеніп, жақсылықты ұстанатын жүрек.

4. «Мөр басылған жүрек» – иманның есігі жабылған, іс-әрекеті хайуанмен тең өлі жүрек.

5. Науқас (ауру) және ғапыл жүрек» – фанидегі өмірі күйінішпен, күмәнмен, тұрақсыздықпен, жаны азапқа түсумен өтетін, ішкі дүниесінде тыныштық жоқ: күмәнға, надандыққа, құмарлыққа, ашкөздікке, әдепсіздікке, қаттылыққа бой алдырған рухани дертке шалдыққандар [58.183-194].

Оларды, Иман – төрге жетелейді, имансыздық – көрге жетелейді.

Міне, өзі барынша ашық сынаған мінездерден арылмаған, жаны азап шегумен өткен пенденің жан азабын Абай өзінің «Ауру жүрек» атты өлеңінде барынша шынайы шіміркеніспен суреттейді. Ол ар сотына түскен жаһил жанның қан қысымы мен жан азабын:

Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Шаршап қалған кеудемде тулай алмай.
Кейде ыстық қан басып кетеді оны,
Дөңбекшіген түнде де тыншыға алмай.
Қараңғы саңырау қайғы ойды жеңген,
Еркелік пен достықты ауыр көрген.
Ақылы жоқ, ары жоқ шуылдақты
Күнде көріп, тұл бойы жиіркенген.
Тірілтіп өткен күнді, тағы шөлдеп,
Осы күнді күн демес қарғап, міндеп.
Кейде тілеп бақ пенен тағы тыныштық,
Кейде қайғы, азапты тағы да іздеп.
Кейде ойлайды жылауға қайғы зарын,
Тынышсыз күнде ойлаған дерттің бәрін.
Кейде онысын жасырар жұрттан ұрлап,
Кетірет деп мазақтап беттің арын.
Ауру жүрек ақырын соғады жай,
Өз дертін тығып ішке, ол білдіре алмай.
Кейде ыстық тағы да қан басады,
Кейде бір сәт тыншығар үн шығара алмай [1.279], –

деп суреттейді.

«Ауру адамның» ар-ұяты өртенген, кеудесінде ар-ожданның күйігі қалған. Арлы емес, бірақ, арсыз болудың амалын таппайды. Ұстамдылық, сабыр, қанағат, тәубә, төзім жоқ. Күнәқар болса да, күнәсіз боп көрінгісі келетін қылымсыған алмағайып күн көрістің иесі. Өлі де емес, тірі де емес, алмағайып тірі өлік.

Міне, Абайдың бір «ауру жүрек» ұғымының өзінде осыншалықты фани мен бақидың арасын қамтитын астар жатыр. Оның әдібін жазып, «жүрегінің түбіне терең бойлап» түсінген адам ғана Абайдың «жұмбағын» түсінеді. Ол «жұмбақ» мұнымен ғана шектелмейді. Абайдың поэзиясы мен пәлсафалық рисаларындағы:

«Орныққан жүрек», «қуатты жүрек», «асау жүрек», «долы жүрек», «суыған жүрек», «сорлы жүрек», «ит жүрек», «ет жүрек», «жылы жүрек», «өрт жүрек», «мұз жүрек», «улы жүрек», «дертті жүрек», «ауру жүрек», «ыстық жүрек», «суыған жүрек», «қан жүрек», «жан жүрек», «қам жүрек», «жаралы жүрек», «сезгіш жүрек», «қайғылы жүрек», «мұңлы жүрек», «күйген жүрек», «сүйген жүрек», «айна жүрек», «қалыпты жүрек» «жамау жүрек», «кірлі жүрек», «ғаділетті жүрек», «таза жүрек» «тән жүрек», «жан жүрек» т.б. – деген теңеулермен;

«Жүрек айнасы», «жүректің көзі», «жүрек қаны», «терең жүрек», «жүректің түбі», «жүректің басы», «ұйықтап жатқан жүрек», «жүректің ақылы», «шешімді жүрек», «ызалы жүрек», «долы жүрек», «жұмбақ жүрек», «жүрек қалыбы», «жүрек ісі», «қуаты күшті жүрек», «тоқтаған жүрек», «кірлеген жүрек» т.б. – деген ұғымдық тіркестер сол шүйкелеуге түскен көркем жүйенің жүйке тамырлары.

Бұл тіркестер мен ұғымдар көркем оймен, «сұлу сөзбен», астарлы, емеуірінді мағынамен, ырғақпен, ұйқаспен өрнектеліп барып тұтас бір көркем жүйеге айналып, шығармашылық мазмұнға ие болады. Өзіне тән дербес көркем жүйесі болмаған талант – кемел, толық тұлға емес. Ақыл-ойдың көркем ойлау деңгейіне жете алмаған, бірақ көрнекті тұлға ретінде бағаланады. Бұл реттен алғанда, Абай – мұқым жаратылыстық сипаттармен тамырласып жатқан өзіндік қабылдау, санада саралау және бейнелеу жүйесі бар әлемдік дара дана.

Абайдың ақыл-ой ілхамы – «Махаббатпен жартқан адамзатты» [1.296], «Әкесінің баласы – адамның дұспаны, адамның баласы – бауырың» [1.468] – деген дүниеауилық ұстаным. «Ақылдың сауыты», «жүрегімнің қуаты, перзенттерім!» – деп Абайдың барлық пенде

атаулыны бауырына тарта қамтуы және арнайы «адам ұғлының мінездері туралы» ядгар қалдыруы да сондықтан. Ақыл мен қайратты қалыс қалдыра тұрып, оның тек қана «жүрек» сөзі мен ұғымын қолданудағы психологиялық желісі мен ой ырғағын ғана қарастырсақ, «жүрек» ұғымы оның көркем бейнелеу жүйесінде соншалықты тиянақты сыпатқа ие екендігін аңлау қиынға соқпайды. Жалпы, «жүрек» ұғымын осыншама биік ақыл деңгейіндегі көркем жүйені құралы еткен талант әлемдік ой адамдарының арасында да сирек құбылыс. Дегенмен де, тәмсілден – тәмсіл тудырмас үшін, біз Абайдың әр түрлі сана арпалысы мен жанталасы тұсында адамның көңіл-күйінің, ақыл ауанының, жан қуатының Һал күйін (исламиятта бұл өзі мұғжизалық сифаты бар аса ауқымды және өте маңызды философиялық категория) бейнелеп жеткізген жүрек ахуалына байланысты ядгарларын дәйек ретінде үш түрлі желіге жүйелей түсіріп, сөз бе сөз ұсынамыз:

Жүректің характеріне тән бірінші Һал-күй: Егер, «Жүректің көзі ашылып, «Хақтықтың сәулесі түсіп», «іштегі кірді жуса», «адамның хикметкеудесі (жүрегі)» тазарады. «Ол сәуле болмаса, наданның көңілін қараңғылық пердесі басып тұрады». Онда адам «ақылдан бойын қашық ұстайды», ойында тек «бір-ақ шаруа – өзінің күйбің тіршілігі» ғана болады.

Ал, Ақыл – «қуатты ойдан бас құраса» ғана, «сөз еркеленіп, еркін шығады» (яғнай, жүректің қуаты болмаса ақыл өз бетінше дербес бас құрай алмайды). Сондықтан да, «Дүние (өзінің) барша қуатын (бар салмағын) Өнерге (жүрекке) салады. Өйткені, «Жүрек – ақылдың сауыты». Жүрекпен сүю арқылы «Махаббат қылса да Тәңірі жарылқасын» үшін істейді. Өйткені, «Шын жүрек – бір жүрек».

Екінші Һал-күйі (Жастық қуаты): «Жастықтың оты (қуаты) жарқылдап, жүректі түртіп қозғайды». Қандай да болмасын, бір мезет «асау жүрек қайнамай», «іс те бітпейді». Жүрек дер кезінде мінез көрсетпесе, «жуасып», жасып кетер еді. Мұндайда, «жүрек әділдік пен ақылға сүйеніп, қайраттың дегеніне көнеді». Бірақ, «жүрек өз еркімен ешбір дүниеге тимейді». Ол, «Жас жүрек» шын адал ниетімен «алыстағы Айға талпынып, саусағын жаяды».

Егерде, «жас жүректің толқынын дөп баспасан», ол «ақ жүрегінің өзін ұнатпайды». Тек «қалауын тапсаң ғана «мұз жүрегі май сықылды ериді». Егер, еріксіз «қор қылуға Құдіреттен бұйрық арқылы өрт (қатер) түссе (келсе), онда «жас жүрек жай таба алмай жанады», «Тұла бойды жылытқан ыстық жүрек өз-өзінен толғанып барып», «Құдіреттің» бұйрығын «жүрегіңмен тындап, бұла, асау жүрек алқынады».

«Жүрегі жұмсақ білген құл ғана, Жүректің отын сөндірмейді, керісінше, жүректің көзін ашады». Хақтықтың сәулесін түсіреді. Іштегі кірді кетіреді. Егерде, «жүректе айна жоқ болса», онда «мұның бәрі бос сөз». «Жүректі лүпілдетіп, Жүректі алас ұрғызып, Жүректен қозғайтын» және «Жүрекке құйылып, жан рахатына бөлейтін бір рағит сәуле бар».

Мүмкін, Махаббат деген осы шығар.

Үшінші Һал-күй: Жүрек – өмірдің «жүрегіңді қан қылатын» қиын да қилы-қилы құбылыстарына тап болуы мүмкін. Ондайда: «Жаужүрек, жомарт, құбылмайтын, жүрек жалыны суынбайтын, жалтандаған (жайтандаған) жас жүрек: «Байғұс-ай!» – дегенді жақтырмайды. Сондай сәтте жүректің достары «қайрат пен ақыл жол табады». «Қашқанға да, қуғанға да әділет пен шапқат» кесім айтады. Болмыстық түйсік солай. Өйткені, «Бастапқы екеуіңіз» жүректің «Алды – жалын, арты – мұз». Сондықтан да, «Шошынып, суылдап, елжіреп тұрған шын жүректі» «қорқытпай орнықтыру» – ақыл мен қайраттың парызы.

Жүрек – теңіз, қызықтың бәрі – асыл тас,
Сол қызықсыз өмірде жүрек қалмас.
Жүректен қызу-қызба кете қалса,
Өзге тәннен еш қызық іс табылмас.
Достық, қастық, бар қызық – жүрек ісі,
Ар, ұяттың бір ақыл – күзетшісі.
Ар мен ұят сынбаса, өзге қылық,
Арын, алқын – бұл күннің мәртебесі [1, 299].

«Көздің жасы, жүректің қанын» сол екеуі – ақыл мен қайрат қана құрғатып, «іштің мұзын ерітеді». Одан өзге жүрек дәмететін» жақсылық жоқ».

Осыны оқып, ойлай бер, болсаң зерек.
Еңбекті сат, ар сатып неге керек?
Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек [1.249].

Бұл жақсылықтың өтеуі мынау: «бастағы ұйықтап жатқан миды жүрек тербеп оятады», ал «ұйықтап жатқан жүректі әнмен оятады». Сонда ғана, «жылы жүрек қозғалмақ». Қозғалып барып: «Көрген-білгенін әділет пен ақылға сынаттып, солардың сөйле дегенін алыс, жақынға білдіреді». Сондықтан да, «ынталы жүрек, шын көңілдің» иесі:

Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан – шын асыл, тастай көрме [1.265].

Асыл ойдың тереңіне бойласаң ғана: «Ақылды, асыл, сөзі майда жүректің» «ізі кетпес қызығын көресің». «Тулағыш мінезіңнің» долы күйімен «жүректің басынан у төгілгендей» болса да, «жүрекке сеніп, жылауға да, сенуге де болады». Ізгілікке «іңкәр жүрек» кек сақтамай «ұмытуға ұмтылады». Тек: «ет жүрексіз еріннің сөзін айтпа», шынға жүгін. Әйтпесе, «қайран жүректің мұзы» ерімейді. Егер, «жүректе қайрат болмаса, ұйықтаған ойды» оятпаса, «ақылға сәуле қонбаса», онда «хайуанша жүріп» күнелтпексің. «Ақыл қайраттан аспаса, тереңге бармай, үстірт» қалқисың. Еріксіз:

Күйесің, жүрек, күйесің,
Күйгеніңнен не пайда?
Дүниеде нені сүйесің,
Өмір қайда, дос қайда? [1.287], –

деп күйінесің.

«Жүрегім, соқпа, кел тоқта», – деп, «көзіңе жүр-жүрлеп жас келіп», күйінбес үшін, әуелі:
Қарашы, өз бойыңда түгел ме екен
Ыстық жүрек, өң-шырай, қуат пен күш? [1.291].

Соны түгенде. Ол үшін «сынық көңіліңді» жұбата отырып, «жүрегіңді байқа» (тексер), егер «иненің жасуындай» кір болса да «аршып алып таста». Сонда:

Сылдырлап өңкей келісім
Тас бұлақтың суындай,
Кірлеген жүрек өз ішін
Тұра алмас әсте жуынбай [1.256].

Иә, жоғарыда айтқанымыздай:

Үш-ақ нәрсе – адамның қасиеті:
Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек [1.249].

Бұл тәмсілдерге қарап, жүректің міндеті – тек жабырқау, жабығу сияқты көрінуі де мүмкін. Үнемі қайғыруға тән де, жан да шыдас бермейді. Абайдың:

Тән сүйгенін бермесе,
Жан шыдамас жаны ашып.
Бере берсең – бер десе,
Үміт етер таласып [1.276], –

дегені соған дәлел.

Серпілген, сергек жүректің қанаты – көңіл-күй. Сондықтан да, Абай сергек, жеңіл, адами сезімдерге қарата жүректің орынына «көңіл» деген сөзді жиі қолданады. Айтылып, жазылуы басқа болғанымен де, екеуі де бір көркемдік жүйенің балама ұғымдары. Тек «жүрекке» – тәңірі текті сыпат береді, ал «көңілде» – адами сезім басым. Әйтпесе:

«Жүрек және оның рухани жаратылысының атауы – көңіл». Хазіреті Мәуләнаның пайымдауы бойынша: «Егер сенде көрегендік бар болса, онда көңіл Қағбасына тауап қыл. Сен: топырақтан жасалған деп ойлаған Қағбаның негізі – көңіл» [58.272-273].

Ішінара ғана мына дәйектерге иек артсақ, бұл пікірдің астары анық аңғарылады. Мәселенки:

«Жастықтың оты жалындап, Жас жүректе жанған шақта», «жүрекке бір сәуле жан рахаты боп құйылған кезде», «ұйықтап жатқан жүректі (өмір аңсары) ән оятады». Сөйтіп, «Көңіл құсы шартарапқа құйқылжып, Адамның ойы түрленіп»: «Құдай-ау, бұл көңілім, Күн бар ма бір тынар?» – деп сілкінеді». «Шырқап, қалқып, сорғалап, тамылжытып, жүректі тербейді, миды оятады». «Кейі зауық, кейі мұң, тәтті үн дертінді қозғап, жас балаша көңілді уатады». «Мұңмен шыққан тәтті күйге жылы жүрек қозғалады». Мұндайда:

...Сонда ақын белін буынып,
Алды-артына қаранар.
Дүние кірін жуынып,
Көрініп ойға сөз салар [1.256].

Сөйтіп, «Ақылды, сөзі майда асыл жүрек»: «жүректі – ізі кетпес қызық пен жақсылыққа бөлейді». «Жаралы болған жүректі дауалап», «сынық көңілін жамайды». Содан кейін, «Көңіліне түрлі ой түсіп, әр тереңге нұсқайды». Шамырқанып-қомданып, өзін-өзі:

«Енді аянда, жығылма, Сыймас жерге тығылма, Қой бұрынғы желгенді! Қайғы шығып иыққа, Қамалтпасын тұйыққа, Сергі, көңілім, сергі енді! Балапан құстай ондалып, Қанатыңды қомданып, Жатпа ұяда, қорғанып, Ұш, көңілім, көкке, кергі енді! Көңілде қайғы, қалың зар, Айтатұғын сөзім бар, Салсын құлақ ұққандар, Өрбі, сөзім, өрбі енді! Іште қайғы дерт пысып, Көкіректі өрт қысып, Айтұға көңілім тербенді [1.166], – деп шабыттандырады Абай.

Міне, бұл – ақылға сүйеніп, жан қуатынан күш алған қайратты жүрек, яғнай, софылық-рисалардың тілімен айтсақ, «тірі жүрек». Келтірілген: «Орныққан жүрек», «жылы жүрек», «ауру жүрек», «жаралы жүрек», «күйген жүрек», «сүйген жүрек», «қалыпты жүрек», «кірлі жүрек», «ғаділетті жүрек», «таза жүрек» «тән жүрек», «жан жүрек» «айна жүрек», «жүрек айнасы», «жүректің көзі», «ұйықтап жатқан жүрек», «кірлеген жүрек» сияқты т.б тәмсілдердің барлығы да жәй қисынды сөз, қиынды ұғым, әдемі теңеу, не ойды шендестіру ғана емес, сонымен қатар, мұндағы әр ұғым жеке-жеке философиялық категория. Әр ұғымның өзіне тән анықтамасы, қалыптасқан қағидаттары, қамтитын шек-шекарасы, дербес мазмұны бар.

Ол айтылған анықтамалардың әр қайсысын даралап талдау біздің Мағрифаттағы ар тазалығына қатысты негізгі ой желісін шашыратып әкетуі мүмкін. Сондықтан да, ең қуатты және иман тазалығына, яғнай, ар тазалығына кепілдік беретін Абайдың көркем жүйесінің бір тамыры – жүрек айнасы мен оның баламасы – «көңіл көзіне» ғана тоқталамыз.

2. «Жүрек айнасы»: «Жүрек айнасы» – исламияттағы Алланы тану, Шарифатты мойындау, иман үйіру, Мағрифаттану – тазару (жүректі ағарту, ақ жүрек), Ақихатпен бетпелбет келу сияқты үзірлі дүниетаным болып табылады. Таза жүрексіз бұл мұғжизалық киелі әлемнің есігі ешқашан ашылмайды. Тәнің де, жаның да, рухың да кіршіксіз саф таза күйінде Ақихаттың алдына баруы қажет. Оған жету үшін:

«...Ізденген талап болса, әуелі көкіректі тазалауы керек» [1.488].

Бейнелі, бірақ өте кірпияз да нәзік бұл ұғымның затиялық та, субутиялық та сипаты бар. Мысалы, Имам Ғазалидің:

«Сіздің жүрегіңіз – жылтыраған айна. Сіз оны оған қонған тозаңнан тазартып отыруға тиіссіз, өйткені оған (айнаға) Жаратқан ием түсірген жұмбақ жарықты шағылдыру нәсіп етілген» [3.1; 3.2. <https://konekrusoskronos.wordpress.com/2019/03/20/polishing-the-heart-mirror-of-the-sout/>], – деген пікірін софылық ойлау жүйесі таңсық адам: тура мағынасында – затиялық, астарлы мағынасын да – субутиялық тұрғыдан да екідай түсінуі ғажап емес.

Тек, «жүрекке жаратқан иемнің жұмбақ жарығының» түсетінін түйсікпен аңлап барып, түйсінуі мүмкін.

Қалайда, «жүрек айнасы» – субутиялық тылсым сыр. «Жүрек айнасына» түскен кір – жәй кір емес, жан, рух, иман, ар, ақыл кірі, яғнай, рухтың тылсымы. Ал, сол «жүректің айнасына» түскен кірді қалай таза ұстау керек? Ол туралы Мұхмед пайғамбар өзінің әйгілі Хадисінде:

«Жүректі тазарту дегеніміз – Аллаға деген мінәжат азаны немесе (зікір салу арқылы) оны еске алу», – дейді. Басқаша айтқанда, адам Алланы неғұрлым жиі есіне алып, өзінің жанын жиі тазартып отырса, соғұрлым оны уақыттың тозаңы басудан сақтайды, неғұрлым таза болған сайын, жүрегің де тазарып, нұрға бөленеді» [2.ҮІ].

Шындығында да, Абайдың жоғарыда аталған «Орныққан жүрек», «жылы жүрек», «ауру жүрек», «жаралы жүрек», «күйген жүрек», «сүйген жүрек», «қалыпты жүрек», «кірлі жүрек», «ғаділетті жүрек», «таза жүрек» «тән жүрек», «жан жүрек» «айна жүрек», «жүрек айнасы», «жүректің көзі», «ұйықтап жатқан жүрек», «кірлеген жүрек», «шын жүрек-бір жүрек» – деген тіркестерінде сондай жаратқанның болмысымен тұтасып жатқан емеуірінді сыр – мағына бар. Мәуләна Руми ғұлама:

«Жүректің затиялық және субутиялық қасиеттерінің арасында, яғнай, «жүрек пен айнаның арасында жалғыз-ақ айырмашылық бар: жүрек құпияны (сырды) жасыра алады, ал айна жасыра алмайды», – деп ерекшелейді [2.ҮІ].

Жалпы, мұқым мұхминнің бойындағы сырбаздықтың өзі де осы сырды сақтай білуімен бағаланады. Софылық Тарихат бойынша, зікірмен пара-пар талаптың бірі де осы «сыр сақтау». Бұл: «Қалб» – «Жүрек» категориясының да басты талабы. Абайдың, егерде шынымды-сырымды білгің келсе: «Жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла», – дейтіні де сондықтан. Өйткені, «шын жүректің» сыры «бір жүректе» ғана сақталады. Бұл – пенде атаулыны дарақылықтан, даңғазалықтан, өтірік-өсектен, менмендіктен, сатқындықтан, тағы да басқа жексұрын қылықтан құтқарады. Егерде:

«Жүректі мақтаншақтық, пайдакүнемдік, жеңілдік, салғырттық (сияқты) ... төрт нәрседен (бірлән) кірлетпей таза сақтаса, сонда (ғана) сырттан ішке барған нәрсенің суреті жүректің айнасына анық раушан (жарық, нұрлы) болып түседі. Ондай нәрсе (қасиет) тұла бойыңа жайылады, тез ұмыттырмайды» [1.487].

Абайдың пайымдауынша:

«Тірі адамның жүректен аяулы жері жоқ. Қазақтың жүректі кісі дегені – батыр кісі дегені. Онан басқа жүректің негізгі қасиеттері – рақымдылық, мейірбандылық, әртүрлі істе адам баласын өз бауырым деп санау, өзіне не ойласа, оларға да солай болса игі еді деп тілеу, асықтық та (махаббат та) жүректің ісі. Егерде, тіл – жүректің айтқанына көнсе, онда жалған шықпайды. Ал, амалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптен атының басын бұрып алуға жараған, әділет пен ақыл мойындаған нәрсеге, қиын да болса, мойындау, әділет пен ақыл мойындамаған нәрсеге, оңай да болса, мойындамау – ерлік, батырлық [1.487].

Міне, шын Жүрек – осы Жүрек. «Жүрек айнасына» түсетін диларғайып-бейне де осы.

«Егер де бағанағы төрт нәрсемен жүректі кірлетіп алсаң, жүректің айнасы бұзылады, иә қисық, иә күңгірт көрсетеді. Енді ондай нәрседен оңды ұғым болмайды» [1.487].

Ал, жүректің айнасына осындай «күңгірт», «қисық» түскен» шетін, мінезсіз мінездер Абайдың өлеңдеріндегі: «надан көңіл», «сынған ар мен ұят», «кірлеген жүрек», «сорлы жүрек», «итжүрек», «ет жүрек», «ауру жүрек», «жаралы жүрек», «қан жүрек», «күйген жүрек», «ғаділетсіз жүрек», «әділетсіз жүрек», «қиянатшыл дүниеден қырық жамау болған жүрек», «улы жүрек», «у мен дерт торлаған жүрек», «шошынған жүрек» – деген шендестірулер арқылы шенеле сыналған. Әбден, «күйіп тұрып сүйген», «қиянатшыл дүниеден қырық жамау болған шарасыз қалған жүрегіне»:

«Ия, құдай, бере көр, Тілеген тілекті. Қорқытпай орнықтыр, Шошынған жүректі» – деп жазмыштан араша сұрап, «шын жүрегі елжірейді» [1.215].

Тіпті, Алладан:

«Көзіме жас бер, жылайын, Шыдам бер, сабыр қылайын. Жаралы болған жүрекке, Дауа бер, жамап сынайын [1.280], – деп тілеген шарасыздық та танытады.

Әрине, мұның барлығы «сорлы», «жаралы», «кірлі жүректің» «ізі» жүрек айнасына түсіп, «шын жүрек – бір жүрек» боп жатқаны жәзмән (жазмыштың жазуы, яғнай, анық).

Осыншама ызалы, құсалы күй кешсе де, Абай «ойлы адамнан шығатын» мінезбен «уайым-қайғының ішіне кіріп алып, шығар есігін таба алмай, қамалып қалуды» қостамайды. Оның өзі «бір антұрғандық. Оған егер бір еліксе, адам баласы құтылмағы қиын» [1.442] екенін біліп, өзін-өзі: «Қайғы келсе қарсы тұр, оңғаққа ерме» – деп қайрап, «қайраттанып, сілкіп тастап, ақырында жеңеді». Сөйтіп, адам:

«Ақылсыздығынан азбайды, ақылдың сөзін ұғып аларлық жүректе жігер, қайрат, байлаулылықтың жоқтығынан азады» [1.450-451], – деп ойын тұжырымдайды.

Жалығудан сергітетін – қайрат. Ақыл – тереңге батырады. Шешімін жүрек айтады. Ал, «жүректің айнасын» бұзатын мұндай «уайымсыз салғырттық» пен «жалығуды» асқындырып алмас үшін Абай:

«...Ар мен ұятқа терістіктен сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі, үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын өзі бір тексермей кеткен кісі, тәуір жігіт түгіл, әуелі адам ба өзі?» [1.451], – деп қатқыл ескерту жасайды.

Өзі де сол қатал тәртіпті ұстанып: Ойға түсті, толғанды. Өзінің мінін қолға алды. Сөйтсе: «Бойдағы мінін санаса, Тау тасынан аз емес екен. Жүрегін байқаса, Индейін таза емес екен. Себебі: Көрінгенге қызығыпты, Ғәділетті жүректің, Әділетін бұзыпты. Ақыл менен білімнен, Әбден үміт үзіпті. Мақтанбасқа мақтанып, Деп жүріпті: «Пысықпын!» [1.302].

Әрине, мұның барлығы өзінің кінәсін әсірелеп бейнелеген өлең жанры – сарказм. Бірақ, қалайда орайын тауып, ит жүрегіннің айнасын тазалауға ұмтылған. Демек, өз тілімен айтсақ: «Адам!», нағыз имани жүректі, арлы адам! «Жүрек айнасы тазарса» – «жүрек көзі» де, «көңіл көзі де» ашылады, «ұйықтаған жүрек оянады». Сөйтіп, жүрек «кірден тазарып», өзінің бастапқы нағыз субутиялық киелі қасиетіне ие болады. Ақырында мақсатына жетіп, «Шын жүрек – бір жүрек» қалпына оралады.

Міне, бұл Мағрифатул-аллаға жеттің деген сөз.

Енді, сол тазарған ақ жүрекпен Мәңгіліктің-бақидың фирдауыс қақпасын ашып, Ақихаттың алдына барып, Хақпен бетпе-бет келесің [4.74-78].

Келесі табалдырығын аттайтын таным сатысы – Ақихат. Ал, ол Ақихат кімнің жазмышына қалай жазылған, пендесі: Нені сүйді, дүниеде, неден күйді, Оның қазысы – ары мен бір-ақ Құдай! Ал: Кімнің иманы жолдас, «түбінде кім жазалы, оны Жазмышты жіберушінің Өзі ғана сынап, анықтайды [1.378]. Абайдың «жүрек айнасының» тазалығына иманымыз кәміл.

Өмірде ойға түсіп кем-кетігің,
Тулағыш мінезің бар, жүрек, сенің.
Сонда сенің отынды басатұғын,
Осы өлең – оқитұғын дұғам менің [1.379].
Біздің де қайырған дұғамыз, осы жолдар.
Шын жүрек – бір жүрек.

Әдебиеттер:

1. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. Редакциясын қарап, түсініктерді, материалдарды толықтырып баспаға дайындаған Ә.Жиреншин/А.: Қазмемкөркемәдбас.1961 -693 б.

2. Әлеуметтік желілер: I. www.uniface. kz/index. PhI. Тақырыбы: Әлем діндер тарихы; II.2. Құран (The Space Atlas («Космический атлас»), Хизер (Heather) и Хенбест (Hendest); 3. Horizons Explorinq the Universe («Горизонты. Исследуя вселенную»), Сидз, Ассоcация университетов по астрономическим исследованиям, Инк); III. 1. The First Nthree Minutes, a Modern View Of the Oriq3in of the Universe. «Первые три минуты на происхождение вселенной), Вайнберг (Weinberg), С94-105; 2. Эти слова взяты из видеофильма This is the Truth (Бейнетаспа); 3. This is the Truth (Это истина), бейнетаспа; IV. Sharic ah, Tariqah, Naqiqah и Mac rifah; Y.1. Есть ли границы у вселенной | Сквозь кротовую нору с Морганом Фрименом | discovery <https://www.youtube.com/watch?v=yppmu2dsioeo>; Y.2. Вечная жизнь? | Сквозь кротовую нору с Морганом Фрименом | discovery <https://www.youtube.com/watch?v=n2whhpovksk>; Y.3. Жизнь после смерти есть/Мнение учёных <https://www.youtube.com/watch?v=7oro-nwhc>; Y.4. Есть ли жизнь после смерти? Сквозь кротовую

норы с Морганом Фреймоном. Discovery. <https://www.youtube.com/watch?v=yymu2dsioeo>; Y.5. Вечная жизнь? | Сквозь кротовую нору с Морганом Фреймоном | discovery <https://www.youtube.com/watch?v=n2whhpovksk>]; Y.6. Как душа выбирает себе новую жизнь? <https://www.youtube.com/watch?v=mris2ibplwg>]; Y.7. Фильм запрещён в 43 странах мира! (30.09.2021) жизнь после смерти - вся правда! <https://www.youtube.com/watch?v=vwzip1LvV7M>; Y.8. Жизнь После Смерти | Что чувствует человек, когда умирает <https://www.youtube.com/watch?v=ZqzENIb6eGI>; Y.9. Душа и квантовая физика. Самые шокирующие гипотезы (22.09.2020). <https://www.youtube.com/watch?v=CyiWWp55I7k>; Y.10. Что Происходит После Смерти человека? <https://www.youtube.com/watch?v=4zhdUi-tc>

3. Рисалар: Хисматулин А.А. Сочинения имама ал-Газали. Назидательная литература эпохи Салджукидов на персидском языке: оригиналы и подделки/ СПб.: Петербургское Востоковедение; М.: Садра, 2017. -640 с.

4. Жұртбай Т. Хақ және Жалғыз (Абайдың сыртқы әлемі): әдеби-салыстырмалы рисала. 1-кітап. / Астана: «Алгоритм». 2022. -398 б

4-СЕКЦИЯ

ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ТОҒЖАН ӘКІМОВА

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Phd докторанты,
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер
институтының ғылыми қызметкері

«ЕР ТАРҒЫН» ЖЫРЫ НҰСҚАЛАРЫНЫҢ СЮЖЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ұлттық фольклорымыздың бай мазмұнды жанрларының бірі – батырлар жыры. Солардың ішіндегі «Ер Тарғын» жыры қазақтың ерте замандардан жеткен аса көркем батырлық жырларының бірі. Жыршылар оны ел бірлігін сақтауда жасаған ерлігін мадақтап, ел-жұртын сүйген шын батыр ретінде суреттейді.

Ноғайлы дәуіріндегі оқиғаларды, ерлік пен елдік қасиеттерді, татулықты, ынтымақ-бірлікті, достық пен адал махаббатты дәріптейтін классикалық эпосқа тән сипаттарды толық сақтап қалған ұлттық жәдігерлердің бірі – «Ер Тарғын» жыры. Еліміздің сирек қолжазбалар қорында жырдың Ә.Диваев, Қ.Иманов, Н.Нұрғалиұлы, З.Бекарыстанов, Н.Саркин т.б. жеткізген оннан астам нұсқасы сақтаулы. «Ер Тарғын» жыры туралы М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Р.Бердібай, Ш.Ыбыраев сияқты эпостанушылар өз зерттеулерінде ғылыми пайымдар айтқанымен, қорда бар барлық нұсқаларын жинақтап, текстологиялық тұрғыда зерттеп, терең талдау жасалған іргелі зерттеу жазылған жоқ. Сондықтан жырды түбегейлі зерттеу әдебиеттанушы ғалымдардың ортақ міндеті деп ойлаймыз.

«Ер Тарғын» – ноғайлы дәуірінің тарихи оқиғаларын суреттейтін жыр. Жыр қазақ халқының арасына кең таралған. «Ер Тарғын» жырын алғаш рет қағаз бетіне түсіріп, баспа жүзінде жариялаған орыс миссионері, түркітанушы Н.Ильминский. Ол қазақтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинап бастырған. Ғалым бұл нұсқаны табын руының атақты жыршысы Марабай ақыннан 1859 жылы жазып алып, 1862 жылы Қазан қаласында бастырған.

Мұнан кейін жырдың осы нұсқасы өзгеріссіз 1892, 1893, 1909, 1913 жылдары жарық көрді. Профессор Қ.Жұмалиевтің «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» [1] деген кітабында, академик М.Ғабдуллинның сол жылы жарияланған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты еңбегінде [2] «Ер Тарғын» жырына толық талдаулар жасалған.

Қазан басылымында өлең мен қара сөз аралас келіп отырады. Эпоста Тарғынның кім екендігі бірден айтылмайды. Жыр Тарғынға қатысы жоқ жайды суреттеуден басталады. Яғни қалың қолмен торғауыт еліне аттанған Ақшахан жеңіліске ұшырайды. Әскерінің жан-жаққа қаша бастаған кезінде, Қырымның еліне барып, алғашқыда елеусіздеу болып жүрген Тарғын бір өзі жаудың әскерін жеңіп, осы ұрыста өзін танытады. Осыдан бастап Тарғын образы даралана бастайды.

Марабай жырлаған «Ер Тарғын» жырының нұсқасы дәстүрлі эпикалық стилде, халықтың бай да көркем тілімен өрілген таңдаулы эпостарының қатарына жатады.

В.В.Радлов Қырым елінен Ер Тарғын туралы тағы бір ертегі-аңызды жазып алады және оны өзінің жетінші томында жариялаған [3].

Мамай сұлтанның қоластында Ер Тарғын деген батыр болады Бір күні Мамайдың Алшы Ысмайыл Тобаяқ дейтін інісі Тарғынды «Мамайдың Кәрікүрең атын алып кел» деп жұмсайды. Тарғын Кәрікүреңді мініп келгенде, Мамай «басқа ат мініп келсең болмады ма?» деп ренжиді.

Бұған өкпелеген Тарғын Қырым еліне көшіп кетеді. Мамай Тарғынды қайырып алып келеді. Сол кезде Қырым елінде Батырақ дейтін жігіт Тарғын туралы естіп, Мамайға келіп жалданып, үш жылдай жұмыс істейді. Еңбекақысына Тарғынның оғы мен жағын сұрайды. Тарғын бұған көнбейді. Тарғын көнбеген соң Батырақ тағы да үш жыл жалданып жұмыс істейді. Бұл жолы Мамай Тарғынды көндіріп, Батырақтың қалағанын береді. Сөйтіп Батырақ олжалы болып еліне қайтады. Көп ұзамай Қырым мен Мамайдың арасында үлкен соғыс болады. Мамай Тарғынды қолбасы етіп майданға аттанады. Алдарынан Батырақ шығып, Тарғынды өз оғымен атып түсіреді. Тарғын Мамайдан Батырақтың басын алуды өтінеді. Ақырында Мамай Батырақты өлтіріп, басын Тарғынға алып келеді. Мамаш деген жерге келгенде, Тарғын өледі. Мұнда Тарғын аты аталғанмен, қазақтағы «Ер Тарғын» жырына ұқсамайды.

1904 жылы қазақтың мәдени мұрасын жинаған белгілі жинаушылардың бірі – Николай Саркин Қостанай уезі, Кеңарал болысының қазағы Оспан Қисықұлынан жырдың бір түрін жазып алады. Оспан Қисықұлы жырлаған «Ер Тарғын» нұсқасы туралы пікір айтқан ғалымдардың бірі – Қ.Жұмалиев [4]. Қолжазбасы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорында сақтаулы [5].

«Ер Тарғын» жырының бірнеше нұсқаларын салыстырып қарағанымызда, Оспан Қисықұлы жырлауында «Ер Тарғын» эпосының байырғы желісі барынша сақталып, жырдағы кейіпкерлердің есімдері, мінездемелері мен көптеген өлең шумақтары да ұқсас болып келгенімен, кейбір айырмашылықтары да бар екені байқалды. Мысалы, бұл нұсқада басқа варианттарда бар Ақшаханның Ақжүніс атты қызын суреттейтін тұсы, Ханзаданың Тарғын мен Ақжүністі Бұлғыр тауындағы Шаған деген жайлауға тастап кеткенде, олардың азығы таусылып, Ханзададан ешбір адам келмей, тарыққан кезде Тарғынның айтқан толғауы т.б. эпизодтар кездеспейді. Сондай-ақ, жырдың кейбір көріністері қысқартылып берілген, Жалмағанбеттің есімін Қалмамбет деп атайды, оқиғаның көпшілігі қара сөзбен баяндалған.

Қысқасы, жыршы Ильминский нұсқасымен жете таныс болған. «Ер Тарғын» жырының түпкі сюжетін жадында сақтай отырып, қысқартып, ықшамдап өзіндік стильмен жырлаған деп санаймыз. Аталған мәтінде араб, парсы, жергілікті сөздер барынша аз кездеседі.

«Ер Тарғын» жырының Н.Саркин орыс тіліне аударған нұсқасының мазмұны Саркиннің өзі жазып алған қазақша түпнұсқасына сәйкес келеді. Қолжазбаның сыртында мынандай жазу бар: «Материалы к изучению киргизского наречия. «Ер Тарғын» (киргизская поэма). Профессор Н.О.Катанов и священник Н.Саркин». Ал қолжазбаның соңында Николай Саркин деп қол қойған.

Ә.Бөкейханов 1923 жылы «Ер Тарғынның» Марабай ақын жырлаған нұсқасын өңдеп, түсініктерін жазып, кітап етіп бастырған. Кітаптың соңында берілген түсініктемелерінде ол: «Бұл жырды В.В.Радлов жазып алған. Мен қара сөзбен жазғанын қысқартып, өлеңмен жазған жерлерін өңдедім», – деп жазады.

Қазір ҚР Білім және ғылым министрлігі Орталық ғылыми кітапханасы мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында жырдың бірнеше нұсқасы сақтаулы. Солардың бірі – Ыспанұлы Әміре Нұрқасым Нұрғалиұлынан 1939 жылы Семей облысы, Шұбартау облысында жазып алған нұсқа.

Нұрқасым нұсқасы Тарғынның Ақшаханға келуінен бұрынғы өмірін суреттеуден басталады. Яғни ерте заманда ноғайлы елінде Астархан деген хан болғаны; бұл елде Тарғынның да өсіп, ержеткені, жалғыз аты Тарланды құлын күнінен бастап өсіргені; Тарғынның жігіттік, батырлық құрған шағы т.б. баяндалады. Нұсқа «Ер Тарғын» жырының бұрынғы баспа бетін көрген және жарияланбаған нұсқаларының бастапқы тарауы сияқты. Нұрқасым Нұрғалиұлы нұсқасының тілі көркем, оқиғасы қызықты. Мәтінде араб, парсы т.б. тілдерден енген сөздер жоқтың қасы.

1959 жылы Тіл және әдебиет институты Семей экспедициясын ұйымдастырады. Топ жетекшісі – институттың аға ғылыми қызметкері Балтабай Адамбаев болады. Экспедиция мүшелері бұл сапарда Абай, Шұбартау, Ұржар, Аягөз аудандарын аралап, көптеген халық әдебиеті мұраларын жинайды. Сол мұралардың арасында Аягөз ауданы, «Шолпан» колхозында Б.Адамбаевтың жазып алған Нұрғалиұлы Нұрқасым қолжазбасы да кездеседі.

Нұрғалиұлы Нұрқасымның екінші нұсқасының 1939 жылы жазылған бірінші нұсқасынан айырмашылығы жоқ. Айырмашылығы жырдың ішінде кездесетін жеке сөз, кейбір сөйлемдердің өзгертілуі мен кейбір өлең жолдарын ауыстырып қолдануында ғана. Шығарма мәтіні еш жерде жарияланбаған.

М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында Қ.Иманов деген кісінің 1939 жылы жазылған қолжазбасы сақтаулы. Жинаушы Қ.Имановтың өмірбаянынан ешқандай дерек табылмады. Жыр мазмұны 1923 жылы Москвада «Күншығыс» баспасынан шыққан «Ер Тарғын» жырымен бірдей. Айырмашылық тек жеке сөз, кейбір сөйлемдерінде ғана. Соған қарағанда, бұл мәтінді 1923 жылы Ә.Бөкейханов жариялаған нұсқа деуге болады.

Тарғынға байланысты жырдың аңыз түрінде айтылатын қысқаша бір вариантын Зердебай Бекарыстанов 1941 жылы Қазақ Ғылым академиясына тапсырған. Зердебай нұсқасы – толық және қара сөз түріндегі шағын аңыз-әңгіме. Шығармада Тарғынның өзі және әкесі Қосының күн көріс кәсібі туралы қысқаша дерек беріледі. Тарғынның әкесі Қосының кедей шаруа екені, ханға барып сыйлық алғаны, түс көргені, оны әулиенің жоруы, Тарғындай жалғыз ұл тауып, батыр болғаны, Тарғынның үш елмен жауласып, үшеуін де жеңгені, ақырында олармен өкпелесіп кеткені сөз болады [6]. Қолжазба Орталық ғылыми кітапхананың қолжазбалар қорында сақтаулы.

Ал ендігі бір нұсқа – Мұрат Құсниевтің 1954 жылы институт қорына тапсырған қолжазбасы. Мұрат осы қолжазбаны тапсырған 1954 жылы 71 жаста екен. Қолжазбаның ішкі бетінде жазған қысқаша мәліметінде қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларын 16 жасынан бастап нағашысы Малтақаннан үйренгенін және одан «Ер Тарғын» жырының қолжазбасын алғанын айтады. Шығармада Тарғынның жастық шағынан бастап, қартайып өлгенге дейінгі өмірі, Қырым хандарына барғаны, батырлық жорықтары баяндалады. Қолжазбаның соңғы беттерінде «Ер Тарғынның» өмірінен тарихи деректер келтірілген. Ханзаданың, Сыпыра жыраудың сөздері осы жерде тарихи дерек ретінде алынған.

Тарғын ерлігімен көзге түсіп, өз елінде Ер Тарғын атанады. Арғын атасының қаһарынан бой тасалап, Қырымға кетіп, бір ханды паналайды. Үлкен егес үстінде ханның бір беделді адамын өлтіріп, Ақшаханның қоластына барады. Жырдың соңында Тарғынның өз еліне келіп, жаңа жер алып мекендегені, Ақжүністен екі ұл туып, балаларының атын өзі жаулап алған жерінің атымен атағаны баяндалады. Бұл жырда Марабай нұсқасының негізі сақталып отырады.

Жыр нұсқалары арасында айырмашылық аз. Жырдың сюжеттік нұсқалары қазақтан басқа башқұрт халқының ауыз әдебиетінде сақталған. «Ер Тарғын» жырының негізгі вариантын (Марабай нұсқасы) ақын Пенковский орыс тіліне аударады. Ол 1940 жылы «Песни степей» деген жинақта жарық көрген. Осы жырдың сюжеті бойынша Е.Г.Брусилловский «Ер Тарғын» атты опера жазды.

Қазан төңкерісіне дейін «Ер Тарғын» жыры арнайы зерттелген жоқ. Аталған жыр туралы ғылыми пікірлер мен зерттеу еңбектер Кеңестік дәуірде ғана туа бастады. Бұл жөнінде алғаш рет зерттеу жазып, пікір айтқан – М.Әуезов болды [7]. Ол қазақтың эпостық жырларын ұлы батырлар және кіші батырлар деп екі тоқа бөлді. Ұлы батырлар тобына енгендердің бірі етіп Ер Тарғынды алады. Ер Тарғын ұлы батыр атануы – ерлік істер жасап, ел-жұртын қорғағандықтан деп көрсетеді. Мұнан кейін Қ.Жұмалиев, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов Р.Бердібаев, Ш.Ыбыраев сияқты ғалымдар жыр туралы өз пікірлерін білдіріп, жырдың шығу төркінін, тарихқа қатысын, идеялық мазмұнын, сюжетін, кейіпкерлерін образын, көркемдік ерекшеліктерін т.б. сөз етті.

Мақалада «Ер Тарғын» жырының қолжазбалар қорында сақтаулы оннан аса нұсқаларының жырлануы, хатқа түсуі, сюжеттік ерекшеліктері жайында баяндалып, жырларға қысқаша ғылыми талдаулар жасалды. Жырдың вариант-версияларының көп болғанына қарамастан, оларда ортақ мотивтер мен ұқсас оқиғалар мен эпизодтар жиі кездеседі. Қорыта айтқанда, қолжазба қорларында сақтаулы «Ер Тарғынға» арналған нұсқаларды өзара салыстыра зерттеу барысында солардың ішінде сюжеті толық нұсқа ретінде Марабай

орындаған нұсқаны атауға болады және негізгі нұсқа деп санауға болатыны дәлелденді. Сондықтан олардың әрқайсысының тарихының жазылуы фольклортанушы, текстолог ғалымдарға аса құнды дереккөздері бола алады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1958. – 402 б.
2. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974. – 320 б.
3. Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен живущих в Южной Сибири Джунгарии. ч.VII. Санкт-Петербург. 1870.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы. Т.1. 1-кітап: Қазақ халқының ауыз әдебиеті / Жалпы ред.басқарған М.Әуезов. – Алматы: Қазақ ССР ҒА, 1960. – 740 б.
5. Ер Тарғын // 373-бума, 1-дәптер. Орталық ғылыми кітапхана, қолжазба қоры.
6. Қазақ қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы. Т.1: Батырлар жыры / Ред.Б.Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1975. – 352 б.
7. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991. – 240 б.

МӘНШҮК МҰҚАШЕВА

АЙНАЛАСЫНА НҰР ШАШЫП ЖҮРЕТІН

Ертеңгілік Зекеңді кездестіру күні бойы көңілді жүру деген сөз. Ол өзінің жылы ықыласымен, әрқайсысымызға дәл де ғажайып сөздерін арнап, бізді энергиясымен жігерлендіріп жүретін.

Қазір жазушы, тәлімгер, ұлы ғалым Зейнолла Қабдоловтың бізбен бірге жоқ екеніне сенгің келмейді. Міне, қазір есік ашылып, оның батыл да сенімді даусы естілетіндей. Өттең, ондай болмайды ғой! Бірақ онын ойлары, пікірлері, қылықтары біздердің істерімізде өмір сүріп, көптеген шәкірттерінің, оның жолын ұстаушыларының естеліктерінде айтылатын болады. Басқаша болуы мүмкін емес.

Академик Қабдоловтың барлық өмірі – ұлтына, еліне, шығармашылығына мақсаттық қызмет етудің үлгісі болды.

Мен әрқашанда жерлес ағаның есімімен мақтанатынымын. Менің ол кісімен бір ауданнан болғанымды өзіме абырой санайтынмын. Мектепте, студенттік жылдары мен Зекеңнің шығармашылық жетістіктерін мұқият қадағалап жүрдім. Өзімнің мұнайшы мамандығыма қатысым барлығына, тағдырыма ризамын. Зейнолла аға өз шығармаларында мұнайшылардың өмірі мен еңбек тыныстарын дәл көрсете білді. Ал мен өзімнің еңбек жолымды «Доссормұнайгаз» мұнай-газ өндіру басқармасында мұнай-газ өндіруші оператор мамандығынан бастадым. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басында академикпен жеке таныстығым маған өшпес әсер қалдырды. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетіндегі жұмысым ол кісімен көп араласуға себеп болды. Оның адамдарды өзіне тарту қасиеті таңқаларлық еді. Академик аға кісіге ескерту жасарда, ия сын айтуда ешқандай аптығуға, шала-пқла, ойланбай айтуға жол берген емес. Ол ескертуді үлкен сыйластыөпен, адам жанын жараламай, әуелі адамның жетістіктерін айтып, содан соң кемшіліктерін көрсете білді. Ол лауазымына және тегіне қарамастан әр адамға тұлға деп біліп, оған үлкен құрметпен қарады. Аға мұндай қасиетті өткен өмір жолдарынан алған болуы керек. Ол өз мансабына адал еңбегімен, табиғи талантымен жетті. Сондықтан Зекең әр адамды алғашқы қадамынан қолдау көрсетіп, әсіресе, шығармашылығын қамқорлап отырды.

Қазіргі заманғы шығармашыл зиялы қауым – оның шәкірттері және пікірлестері. Ол артына адамгершілік, құлықтылық, отан сүйгіштік көзқарастағы әдеби және ғылыми еңбектер қалдырды. Қабдолов шығармалары – қазіргі қазақ әдебиетіндегі көп қабатты, сан тараулы дүние.

Біз Зекеңнен әрқашанда кеңес, ақыл сұраймыз. Ол қандай қиын жағдайда да дұрыс жол

тауып, бізге пайдалы кеңес беруші еді. Ол көптеген ғылыми кеңесте, конференцияларда, жиналыстарда, кездесулерде шығып сөйлеп, өз ойын анық, әдемі, нақышты етіп, нақты мәселе бойынша жеткізетін. Ол кісіні саңаттап тыңдай беруге болатын.

Академик ағамыз энциклопедиялық білімдерді меңгерген. Сондықтан кей кездерде басқа саланың мамандары ол кісінің білімінің, пікірінің тереңдігіне, өмір мен қоғамның әр тараптары бойынша ұшқыр ойларына таң қалушы еді. Міне, осындай біліктілігі, шешендігі, шеберлілігі үшін президент Н.Назарбаев зиялы қауыммен кездескенде, ақылдасқанда Зекеңді де қалдырмай, елдің дамуындағы көкейтесті мәселелермен ақылдасатын. Зейнолла Қабдоловты заманымыздың атақтылары – Шынғыс Айтматов, Расул Гамзатов, Евгений Евтушенко сынды зиялылары әрдайым сыйлап, оның пікірлерін тыңдаушы еді. Міне, осындай тұлғалардың арқасында адамзаттың асыл қасиеттері ұрпақтан ұрпаққа таралады. Зекеңнің осындай қасиеттерін бойларына сіңірген оның көптеген шәкірттері бұл күндері елге танымал жазушылар, журналистер, филологтар, тарихшылар және т.б.

Зекең 1942 жылдан бері кәсіподақ мүшесі. Содан бері қанша жылдар өтсе де, ол кәсіподақ мүшесінің билетін жоғалтпай сақтап келген. Еліміздегі ірі білім ордасының кәсіподақ комитетінің төрайымы ретінде мен оған сүйсінемін.

Зейнолла ағаның туған өлкесіне келуді ұнатұшы еді. Жерлестерінің шақыруларына риза болып, елге келіп, ондағы оңды өзгерістерге қуанатын. Туған жерінің түлейтініне, гүлденетініне сенетін. Оның өмірі айналасына жақсылық жасап, нұр себуге толы болды, сондықтан да оның есімі әрқашанда ризашылықпен еске алынып, ұзақ сақталады.

ӘОЖ 81:001.4

АСЕНОВА АЙГҮЛ ХАЛДАРҚЫЗЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақ филологиясы мамандығының

1-курс докторанты (Қазақстан, Алматы қ.),

E-mail: asenova.1997@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖИДЕК АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИЗАЦИЯСЫ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа. Мақалада тіл біліміндегі өсімдік атаулары бойынша жидекті өсімдік атаулары қарастырылды. Қазақ тіл білімінде өсімдіктерге лексикалық талдаулар жасалып, іштей топтарға жіктелген. Алайда жидекті өсімдіктер атауына байланысты зерттеулер әлі де аз екенін байқаймыз. Төменде осы саланы түркі тілдері арқылы қарастырып, семантикалық ерекшеліктерін анықтауға тырыстық. Түбі бір түркі тілдеріндегі атауларды қарастыра отырып, қазақ тіліндегі өзгешеліктер негізінде лексика-семантикалық топтарға жіктедік. Жидек атауларына қатысты ішкі және сыртқы экстралингвистикалық факторларды айқындадық. Қазақ тіліндегі жидек атауларына байланысты лексемаларға талдау жасалып, мағыналық ерекшеліктері көрсетілді.

Түйінді сөздер: семантизация, салыстырмалы әдіс, өсімдік атаулары, жидек атаулары, лексика-семантикалық тәсіл, түркілік бірліктер т.б.

Елімізде өсімдіктердің түрі өте көп. Бүгінгі ғылым сол бай өсімдік атауларының қыр-сырын, жай-жапсарын жақсы біліп, жете танудың қажеттігін көрсетіп отыр. Өсімдіктердің түрін түстеп, атауларының шығу тегін зерттеген ғалымдардың еңбектері аз. Қазақ тіл білімінде өсімдік атауларына қатысты Б.Қалиұлы, Ә.Қайдар, Ш.Сарыбаев, Ш.Құрманбайұлы, Ә.Нұрмағамбетова, Г.Ұйықбаева сынды ғалымдардың еңбектері белгілі.

Өсімдіктің бір түрі – жидекті өсімдіктер. Жидек – бұта немесе шөптесін өсімдіктердің көп тұқымды шырынды жемісі. Оның құрамы пайдалы минералдар мен витаминдерге бай әрі құрамында хош иісті зат тектері бар емдік өсімдік. «Жидек» сөзін ғалым Ә.Қайдар: «жидек – таңқурай, бүлдірген, құлпынай өсімдіктері жемісінің жалпы атауы», - деп көрсеткен [1; 545].

Түркі тілдерінде *жидек* атауы *қат/хат* түрінде қолданылады. Мәселен, алтайша

қат/хат – жидек, қызыл қат – қызыл жидек, қара қат – қарақат. Хакас тілінде де *қат* сөзі «жидек» мағынасында жұмсалады екен.

Көне түркі сөздігінде: QAT II 1. Ягода, плод вообще (МК III 147). 2. Плод можжевельника (МК III 146)[2; 432]. Яғни, *қат* сөзі М.Қашғари «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде кездеседі. Осыдан келіп тілімізде жидектің: қарақат, қожақат, қойқарақат, қызылқарақат секілді түрлері қалыптасқан.

Зерттеу барысында жидектің мынадай түрлерін анықтадық:

1. Жидек: *итжидек, қасқыржидек, жержидек, мүкжидек;*
2. Бүлдірген: *итбүлдірген, орман бүлдіргені, қара бүлдірген (халық атауында – қожақат, ежевика), қойбүлдірген (костяника), сиырбүлдірген (земляника), тасбүлдірген, түйебүлдірген;*
3. Қарақат (смородина): *қара қарақат, қойқарақат, қызыл қарақат, сиыр қарақат (барбарис), бөріқарақат, аюқарақат;*
4. Қарлыған (тошала, тұшала)
5. Таңқурай (малина): *жидекқурай, балқурай, қызылқурай, сасыққурай;*
6. Құлпынай
7. Долана (жігілдек-шігілдек)
8. Қараған (акация): *құмқараған, ақ қараған, сары қараған, боз қараған;*
9. Қызылқат

Осы аталған жидектің түрлеріне жекелей тоқталғанды жөн көрдік. Итжидек – көпжылдық, алқа тұқымдасына жататын өсімдік; биіктігі 1 метрден жоғары, жапырақтары жалпақ, әрі қарама-қарсы орналасқан, гүлдері көк, жемісі қара кейде қызыл. Өсімдіктің ерекше қолайсыз иісі болады. Итжидектің уландырғаш қасиеті бар [1; 545].

Қасқыржидек – биіктігі 1,5 м-дей жидекті өсімдік (бұта). Өте улы келеді [1; 546].

Жержидек – бүлдіргеннің бір атауы. Қолдан жасалған жасанды атау.

Мүкжидек – батпақта өсетін мәңгі жасыл жартылай бұта өсімдігі, қызамық тұқымдасына жатады. Жіңішке сабағы төселіп, жер бетін жауып өседі. Жемісі – ашық қызыл түсті, дәмі қышқыл, шар пішіндес жидек [3; 109].

Байқағанымыздай, жидектің бұл түрлері өте улы, жеуге жарамсыз, тек емдік мақсатта ғана қолданылады.

Бүлдірген – көбінесе қопсық топырақты ылғалды жерлерде жер бауырлай түп-түп болып өсетін жидекті өсімдік [1; 545]. Ауыз әдебиетінде бүлдіргеннің сыртқы формасына қарай мынадай жұмбақ та бар: «Қыналы бармақ, жез оймақ». Бүлдіргеннің өзге де түркі тілдеріндегі атауларын салыстырсақ: қарақалпақ және хакас тілінде – ежевика, ноғай тілінде – булдірген, башқұрт тілінде – қара борзоған, татар тілінде – қара борлеган, қарашай-балқар тілінде – қара наньқ, қырғыз тілінде – маймынжан, алтай тілінде – қара ағаш-йийлек, өзбек тілінде – маймунжан, ұйғыр тілінде – қара болжурган, әзербайжан тілінде – бойуртқан, түрікмен тілінде – бовурслен.

Бүлдіргеннің түрлері көп болғандықтан, олардың атауына байланысты ғалымдар арасында да даулы пікірлер баршылық. Аударма сөздіктерде, түсіндірме сөздіктерде бүлдіргеннің түрлеріне байланысты атаулар әртүрлі берілген. Біз бірнеше еңбектерді пайдалана отырып, салыстыру жүргіздік. Нәтижесінде Б.Қалиұлының бүлдірген атауларына байланысты зерттеуін негізге ала отырып, мынадай түрлерін қарастырдық.

Итбүлдірген – жемісі жеуге жарамайтын, дәмі ащы өсімдік; қыс кезінде жасыл қалпын сақтап, көктем шыға жапырақтарын тастайды. Кей жерлерде оны қызамық деп атайды [1; 545].

Қара бүлдірген – ұсақ, шырынды, қара түсті жемісі бар, бұтақтары тікенекті, раушан гүлділер тұқымдасының бір түрі [1; 546]. Ғалым Б.Қалиұлы: «қара бүлдірген – ежевика – жидегі қара, көк түсті» - деп көрсетіп, оны кейде *тасбүлдірген* деп те атау кездесетінін айтқан [4; 11].

Қойбүлдірген – бүлдіргеннің топталып бітетін маржандай қызыл жемісті түрі [1; 545].

Орман бүлдірген – орман ішінде өсетін жидек, құлпынайдың жабайы түрі [1; 545].

Сиырбүлдірген – қара. Орман бүлдіргені [1; 546]. Сиырбүлдірген (земляника) – жидегі

ірі, қызыл түсті. Земляника өсімдігі сонау Л.Будагов пен В.Радловтың сөздіктерінен бастап, 1950 жылға дейінгі барлық орысша-қазақша сөздіктерде (1903, 1936, 1945) бүлдірген деп аударылып келді.

1954 жылы Н.Сауранбаев редакторлығымен Москвадан шыққан «Орысша-қазақша сөздікте» «қойбүлдірген» деп қате аударған. Кейде земляниканы «орман бүлдіргені» деп те атаған. В.А.Корчагина «Ботаника» оқулығында *бүлдірген, жержидек* деп аударылған [4; 12].

Тас бүлдірген – қара. Қойбүлдірген [1; 546].

Түйе бүлдірген – бүлдіргеннің үлкендігі бармақтай бір түрі [1; 546].

Байқағанымыздай, бүлдіргеннің түрлері оның сыртқы пішініне, түр-түсіне, жемісіне байланысты жіктелген.

Қарақат – шоқ бұта болып өсетін, мөлдір қара түсті, домалақ жемісті өсімдік [1; 546]. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігінде: «Қарақат. Жедім қолмен теріп ап қарақат, шие, өрігін (Д. Әбілев). Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл сөз қара және кейбір түркі тілдерінде кездесетін қат/хат («жидек, жеміс») сөздерінің бірігуінен жасалған (Г. Жәркешева. Кейбір кіріккен сөздердің этимологиясы. – «Қазақ тілі мен әдебиеті», 1959) Демек, қарақат – «қара жидек» деген сөз [4; 119]. Қарақаттың түрлері:

Қара қарақат – қарақаттың жемісі қара түсті түрі [1; 546].

Қойқарақат – қарақаттың екінші аты [1; 546].

Қызыл қарақат – қарақаттың жемісі қызыл түсті түрі [1; 546].

Қарақаттың түркі тілдеріндегі атаулары: қарақалпақ, ноғай, ұйғыр тілдерінде – смородина, татар тілінде – қарағат-қарлығын, қарашай-балқар тілінде – дуғум, қырғыз тілінде – қарақат, алтай тілінде – қарағат, өзбек тілінде – олвали қорағат, әзербайжан тілінде – ғарағат, түрікмен тілінде – ғарағат, хакас тілінде – харағат.

Қарлығын – көк ала жолақты домалақ жемісі бар, жабайы және мәдени өсетін бұта [1; 546]. Тұшаланың дәмі қышқылтым тәтті болады. Жемісі шар пішіндес, сарғыш, жасыл, қара қоңыр немесе қара түсті, тұқымы көп болады. Қарлығынды еліміздің Шығыс өңірлерінде «тошала» деп те атайды. Оның мынадай фонетикалық варианттары бар: тошала-дошала-тұшала.

Таңқурай – әрі жабайы, әрі мәдени түрінде өсетін таңқурай өсімдігінің жидегі. Оның үлкендігі саусақтың басындай, пішіні биенің емшегіне ұқсас (сондықтан да оны кейде «биеемшек» деп те атай береді), қызыл түсті. Таңқурайды шикі күйінде тағамға пайдаланады. Одан тосап та жасалынады [6; 382]. Таңқурайдың түркі тілдеріндегі атаулары: қарақалпақ, ноғай, түрікмен тілдерінде – малина, башқұрт – курай йелеге, татар тілінде – курай жилаге, қарашай-балқар тілінде – қара нанық, қырғыз тілінде – дан куурай, алтай тілінде – ағаш йийлек, өзбек тілінде – булдурғун-маймунчак, ұйғыр тілінде – кала бөлжургән-малина, әзербайжан тілінде – моруғ (ар.), хакас тілінде – ағас чистеги, көне түрк тілінде - крга.

Долана – раушан гүлділер тұқымдасына жатады. Жемісінің құрамында каротин, С витамині, эфир майы, танин, илік заты, лимон, шарап қышқылы болатын және жемісінен бағалы дәрі жасалатын тікенді бұта өсімдігі [3; 40].

Долана, қалақай, тошала – монғол тілінен енген атаулар. Оның мынадай фонетикалық варианттары бар: жігірдек – жігілдек – жігілдік – шігілдік – долана. Долананың түркі тілдеріндегі атаулары: башқұрт – дунала, татар, өзбек тілдерінде – дулана, қарашай-балқар тілінде – жабышмақ, қырғыз тілінде – долона, алтай тілінде – толонның ағажы, ұйғыр тілінде – долана, әзербайжан тілінде – ғайын йемишан, түрікмен тілінде – ғайын йемшан, хакас тілінде – тооағазы, көне түрк тілінде - imiti.

Қараған – бұршақ тұқымдасына жататын сары немесе ақ гүлдер шоғы болатын өсімдік. Орыс тілінен ауысқан өсімдік атауы: карагана – қараған. Көне түркі сөздігінде: QARAQAN бот. Карагана (Caragana Lam.) (МК I 448) [2; 424].

Құлпынай – қолдан өсірілген, үлкендігі саусақтың басындай, қызыл түсті жидек [6; 382]. Орыс тіліндегі «клубника» атауының қазақша баламасы.

Жидектің сирек қолданылатын түрінің бірі – қараған. Өсімдіктің жеке сөзден тұратын бұл сияқты түр атаулары ғылыми әдебиеттерде де кездесіп қалады. Айталық, Т. Мұсақұлов өз

сөздігінде (1960) «акацияны» - қараған деп атап, «акация белаяны» – ақ қараған, «акация желтаяны» - сары қараған, «акация степнаяны» - боз қараған деп аударған. Ал «акация песочнаяны» - қоянсүйек деп атаған. Дұрысында мұны құмқараған деп алған жөн еді. Оның қоянсүйек атауы құм қараған деген бинарлы атауынан кейін, үтірден соң, лексикалық вариант ретінде келтірсе де жарайды [7; 54].

Жидек атауларын лексикалық құрамы жағынан 1) төл жидек атаулары және 2) басқа тілдерден ауысқан (кірме) жидек атаулары деп екі топқа бөлуге болады. Төл жидек атауларын өз ішінде екіге бөлеміз: а) түркі тілдеріне ортақ жидек атаулары: қарақат, таңқурай, бүлдірген, қызылқат, долана; ә) қазақ тілінің өзіне ғана тән жидек атаулары: құлпынай;

Ал басқа тілдерден ауысқан жидек атауларын 2-ге жіктейміз: 1) монғол тілі мен қазақ тілдеріне ортақ жидек атаулары: долана, қарақат, тошала, қалақай, қараған; 2) орыс тілінен ауысқан жидек атаулары: карагана (акация), джиде, биюрен, алыча және т.б.

Қорыта келе, тіліміздегі жидек атауларының басым көпшілігі түркі тілдеріне ортақ атаулар екенін байқадық. Орыс, монғол тілдерінен енген атаулары болғанмен де, оның тілімізде қазақшаға аударылған нұсқасы бар. Қазақтың бай сөздік қорында әлі де қолданысқа енбей тек көркем шығарма мен зерттеу еңбектерінің аясында ғана қалып қойған көптеген өсімдік атаулары бар. Олардың этимологиясы мен семантизациясын зерттеп бүгінгі ұрпаққа түсіндіру, мәнін ашу – тіл жанашырларының міндеті деп білеміз. Дархан даламызды жайлаған көк майса шөп пен жасыл желек атауларының қалыптасуына, шығу тегіне зерттеу жүргізудің түркі халықтарының оның ішінде қазақ этносының дүниетанымы мен рухани болмысын ашуда септігі зор.

Түбі бір түркі халықтарының сөз әлемінде салыстырмалы зерттеулердің негізінде тіліміздегі жидек атауларының өзіндік даму жолы қалыптасқан, тілдің лексикалық қорын байытуға үлес қосып жатқанын байқауға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар баспа үйі, Т3: Табиғат. – 2013. – 608 б.
2. Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 б.
3. Шалекенова К, Мұхамбетова В. Жеміс-жидек, бүлдірген... – Алматы: Қайнар, 1977. – 192 б.
4. Қалиұлы Б. Сөзстан (мақалалар жинағы) – Алматы, 2009. – 341 б.
5. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Қазақ ССР-ның «Ғылым» баспасы, Алматы, 1966. – 240 б.
6. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. – Алматы: Сардар баспа үйі, Т1: Адам. – 2009. – 784 б.
7. Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.

А.Х. ӘБДЕЛДАЕВА

Ғылыми жетекші

ф.ғ.к., доцент Мәмбетов Ж.О.

Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының

2-курс магистранты

ӘМИНА МӘМЕТОВАНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУҒА ҚАТЫСТЫ ӘДІСТЕМЕ ЕҢБЕКТЕРІ

Мәметова Әмина Сүлейменқызы қазақ қыздарының арасынан шыққан әдебиеттану мен әдеби сын саласындағы тұңғыш ғалым-ұстаз.

Өмір жолын шәкірт тәрбиелеп, қазақтың әр азаматы сауатты болу үшін әдебиет саласы бойынша біршама оқу-әдістемелік нұсқалар жазған. Ол өз заманындағы жазушы, мұғалімдердің еңбектеріне сыни баға беріп, қате-кемтігін түзеп, балалар оқуына қажет не керек емес кітаптарды түгендеп көрсеткен. Бұл ғылыми семинарда мен өз жұмысымның

негізгі бөлімінің екінші тармағымен таныстырғым келеді.

Баспасөз бетінде 20-жылдардан көріне бастаған Әмина Маметова әдеби айтыстардың ортасында ойлы да өткір сын мақалаларын жиі жариялайды. Әсіресе, «Көркем әдебиет туралы» атты зерттеуі («Қызыл Қазақстан» 1927 ж., №7) зиялы ортаға ой салған, мазмұнды еңбектің бірі деп ойлаймын. Сөзіміз дәлелді болу үшін «20-30-жылдардағы баспасөз бетіндегі айтыс» айдарымен шығып отырған «Абай» журналынан үзінді келтірсек. Сондағы «*Көркем әдебиет туралы*» деп аталатын мақаласында «Көркем әдебиет деген не нәрсе, қай заманнан қалайша басталған, не нәрсеге байланысты, бұған болатын сын қандай болмақ?» деген сұрақтарға Әмина Сүлейменқызы қысқаша тоқтала келіп, «Қысқасы, ескілерді тексермей, білмей, олардан үлгі алмай тұрып, біз айтып жүрген «пролетариат әдемі өнері, көркем әдебиеті» деген нәрселер көктен түспейді» дейді. Осы жайды жалғастыра отырып, автор «Біздің осы күнгі жазушы-сыншыларымыз көркем әдебиетті сынай қалса, жұлып алғандай белден қос аяқ салады. Орта белінен келіп бастайды. Көбінесе айтатындары «Осы күнгі әдебиетіміз қандай болу керек? Қалайша басталуы жөн, ана ақын неге өткенді көксей береді, мына ақын неге әлдеқашан артта қалған, қазақ ұлтының көрген кемшіліктерін зарлайды?» деген ойлар. Біздің көркем әдебиетіміздің басы қайдан басталады, негізі қайда жатыр? Сын айтып, жазып жүрген анадай болмасын, мынадай болсын деген жастар болса, әдебиетіміздің дүниеге шығуына өткендегі жаман, жақсы болса да әдебиетіміздің әсері болды ма, жоқ болмаса, көркем әдебиет деген бізде бұрын болмай, тек болғаны осы соңғы 2-3 жыл ішінде ғана шығып жүр ме? Бұл туралы дұрыс ауыз ашқан адам, сынаушы, тіпті жоқ». Міне, бұл ойдың да түпнұсқасы өз әдебиетіне, еліне деген сөздер емес пе?[1].

Осы мақаланы оқып отырып, бүгінгі күнде де осы ойлар өзекті мәселе емес екенін мойындаймыз. Газет-журналдардың бетінен жандайшаптан туған мақалаларды көріп қиналумен отырасың. Сонау 20-30-жылдары осындай мақалаларды жазу – ең білікті, өткір және қайратты адамдарға ғана тән болған сияқты. Міне, соның бірі – Әмина Сүлейменқызы Мәметова.

Бұл мақаланың шығу кезі, мерзімді басылымдар беттерінен Октябрь революциясынан бастап, жаңа әдебиеттің туғандығы, пролетариат жазушыларының шыққандығы туралы мақалалардың қаптап басылып жатқан кезіне тұспа-тұс келеді. Сонда: «Біз қаншама таудай талап етсек те, бұрынғы «жаманымызды» біліп алмай, жөндеп тексермей, жаңа жақсыны жасай алмаймыз. Тыңнан ойып түсе алмаймыз. Қанша айтсақ та, жазсақ та, жақсының түбі сол өткен «жаманда» жатыр. Елдің тұрмысынан, адам баласының өмірінен тыс нәрсе жоқ, барлығы өмірден, тұрмыстан, шаруашылықтан туады». Одан кейін «Абайдың өзінің Пушкин, Лермонтовтан несі кем еді? Орыстар осы күні өткеніміз бар, тарихымыз бар деп мақтанғанда, көркем әдебиетін тексергенде, алдымен сол Пушкиндерін қолдарына ұстап шығады. Аханның (Ахмет Байтұрсынұлының) Чернышевскийден несі кем еді? Сондықтан, оған тарихтағы тиісті орнын берейік дегім келеді. Ахаң әдебиетке жұмыс етпеді ме? Қолынан келгенше заманына қарай, жылтыраған оқалы түймесін жұлып тастап, құл болған, теңдіксіз болған, жұрт екен деп есепке алынбаған қазақ жұртына, заманына көре білгенінше, түсінігінше жөн сілтемеді ме? Қара жүрек, арам саясатты патша үкіметінің түрмесіне түспеді ме? Оның бәрі де болады. Әлі күнге сақал шашы ағарғанға дейін тынбай жұмыс етіп келеді деп жазды. Қазақтың небір зиялыларына жала жабылып, арандатушылық асқақтап тұрған кезде Ахмет Байтұрсынұлы туралы шындықты жасқанбай, баспасөз бетінде жар салған Әмина Мәметованың ісі асқан ерлік деп ойлаймын.[2]

Ол кісінің «Мектеп балаларын әдебиетпен таныстыру», «Үшінші бөлімде әдебиет шығармасын талдау түрі», «Көркем әдебиет (оқу кітабы), «Әдебиет хрестоматиясы», «Көркем әдебиетіміз қазақ әйелін тани ма?», «Балалар кітапханасының мүлкі», «Орталау, орта мектебіміз үшін қазақ әдебиет программасын беретін уақыт жетті» және т.б. ғылыми зерттеу еңбектерін мысалға келтірсек болады.

Ойласу ретінде жазылған «Орталау, орта мектептеріміз үшін қазақ әдебиет программасын беретін уақыт жетті» деген мақаласына тоқталайықшы. «*Келешектің құрушысы – жас буынды заманына лайықты ер етіп тәрбиелеу жолында мектеп балалары*

пән негіздері мен тиісті мөлшерде дұрыс танысып, нық білім алуға тиіс. Олай болса - тіл, көркем шығарма, көркем әдебиет сол пәндердің арасында өзіне лайықты басты орын алуы тиіс. Дұрыс сөйлеп үйренбесе, тілін байыта отырып, тілдің құбылмалы, қызылды-жасылды астарлы мағыналарына жаттықпаса, пән негіздерін жақсы ұғуға бөтен жол жоқ» - деп айқын көрсетеді. [3]

1933-34 жылғы оқу қарсаңында шыққан бастауыш, орталау, орта мектептерде оқытылатын пәндердің түзетілген бағдарламасына талдау жасап, кемшіліктерін баса айтады. Бұл бағдарламадағы көркем әдебиет пен орыс әдебиетінің программасының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын жіпке тізіп береді. Орыс әдебиеті программасы белгілі принципке, тарихи системаға құрылса, қазақ әдебиетінде бұл мәселелер қарастырылмаған.

Оқу бағдарламасындағы негізгі кемшіліктер:

- Ақын, жазушылардың шығармалары белгілі бір жүйесіз, системасыз, бір ғасырдың басы, екінші ғасырдың ортасындағы әдебиет нұсқаларымен сапырылыса алынып, былықпа болып кеткен;
- Ақын-жазушылар шығармаларының мазмұны мен түр, көркемдік жақтары сұрыпталмай, ойға қалай түссе солай, кім болсын, не болсын алына берген;
- Балалардың жасы, сана-сезімі, білімі түк ескерілмей, шығармалар сан жағынан да сапа жағынан да бағдарламаға мейлінше көп ендірілген. 5-6 сынып балалары өз бетімен талқылап, оқуға сын материалдары да беріліп кеткен жері болған;
- Шығарманың көркемдік, түр, стильдік жақтары, әдебиет спецификасын танытатын теория жақтары, әсіресе жоғарғы сынып бағдарламасында ескерілмей қалған;
- Балалардың әр сынып ішінде алған әдебиет бөлімдерін толықтырып отыруда үлкен мән бар. Мектептен тыс оқитын көркем шығармалар көрсетіп берілмеген.

Мысалыға 1934 жылғы 5 класстың қазақ әдебиеті кітабын келтіреді. Кітапта 20 жазушының 50 шақты шығармалары келтірілген. Бар жоғы жылына берлетін 60-80 сағатқа бұл кітап оқушы қабылдауына ауыр. Жоғарыда айтылған кемшіліктердің кездесуі – үлкен қиыншылықтарға алып келеді. Әрбір жазушыға, ақынға характеристика берер уақытта бір пікірге сүйеніп, кейінгі әңгімелер сол пікірді аша түсуі керек. Бұл әдебиет мектебін көрмеген сол кездегі оқытушыларға едеуір көмек болар еді, тек оларға ғана емес бағдарлама жасаушылардың өздері шығармаларды талқылап, дұрыс сын алмағандығын байқаймыз. Міне, бұл сонау 30-40 жылдардағы қазақ әдебиеті кітабымыздағы бағдарламаларымыздың кемшілігі. Әмина Мәметова қателіктерді тізіп жазып қана қоймай, біршама ұсыныстарында ұсынады. Сол ұсыныстарына тоқталып өтейік:

- Тарихи жүйемен алған кезде белгілі дәкірдің басты ақындарының ең таудаулы мән-мазмұнды көркем шығармаларын алуымыз керек;
- Оқушының жасына, біліміне, сыныбына ыңғайланып таңдалуы керек;
- Сыныпта оқытуға берілген 60-80 сағат аз, мұндай аз уақыттың ішінде оқушылар әдебиеттің ең негізгі, басты мәселелерімен танысып үлгереді. Алған білімдерін тереңдетіп оқытуға керекті үлкен бір әдіс – балалардың арасында мектептен тыс кітап оқылатын шығармалардың кітап тізімін беру;
- Сонымен қатар сыныпта оқып, талдау жұмысын жүргізумен қатар кей шығармалармен толығырақ танысу үшін керекті әдістерді (экскурсия жасау, көрме ұйымдастыру, аймақ тану материалдарын пайдалану) ашып көрсете кеткен жөн.
- Ең бастысы программа жасауда, программа бойынша кітап жазудағы үлкен кемшіліктерді жоюда, бағдарлама мен кітапты іс жүзінде қолданып отырған оқытушылардың көмегі зор. Өзімізге белгілі әдебиет бағдарламасын, кітабын жасап келгендер – мектептен тыс, басқа жұмыста жүрген – әдебиет теоретиктер. Сондықтан да мектеп оқытушыларының кемшілікті байқаған кезінде немесе ұсыныстарын ашық айтуды тілейміз. [4]

Әмина Сүлейменқызының бұл мақаласының негізгі мақсаты – бұрынғы программаларда болған кемшіліктерді олқылықтарды көрсетумен қатар жаңа бағдарлама жазған кезде методика, принцип жақтарын ескеру. Екінші мақсаты – әдебиетшілер, соның

ішінде мектепте сабақ беретін оқытушылардың көмегін сұрау. Бағалы пікірлерін «Ауыл мұғалімі» журналы мен «Социалды Қазақстан» газетіне берулерін және берілген ұсыныстың ескерусіз қалып қоймауын қадағалау.

Ал енді өз заманымыздың әдебиетіне келейікші. 5-сыныптың «Қазақ әдебиеті» оқулығын алайық.

5-сыныпта аптасына 2 сағат, жылына 68 сағат жүктемемен оқытылады.

«Қазақ әдебиеті» пәндік білімнің мазмұны түсіну және жауап беру, анализ және интерпретация, бағалау және салыстырмалы анализ, сонымен қатар, дағдыларды қалыптастыратын бөлімшелерден тұрады. Оқу мақсаттары: 1) Түсіну және жауап беру: әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау арқылы идеялық мазмұнын түсіну, әдеби шығарманың жанрлық табиғатын тану, көркем шығармадағы кейіпкерлер жүйесін жинақтау мен даралау, көркем шығармалардан алған үзінділерді шығармашылық жұмыстарда қолдану, ұлттық құндылықтардың маңыздылығын контекстермен үндестіру; 2) Анализ және интерпретация: әдеби шығарманың әртүрлі композициялық ерекшеліктерін талдау, автор бейнесінің шығармадағы белгілі бір оқиғадағы көрінісі, шығармадағы көркемдегіш құралдардың орны мен қызметін ашу, көркем шығармада көтерілген мәселелерге талдау жасау арқылы шығармашылық жұмыс жазу, қазақ әдебиеті мен әлем әдебиетіндегі ортақ құндылықтарды анықтау;

3) Бағалау және салыстыру: шығарманың тарихи және көркемдік құндылығын анықтап, бағалау, көркем шығармадағы көтерілген мәселелердің жаңашылдығына баға беру, шығарманың идеясын адамгершілік құндылық тұрғысынан талдап әдеби эссе жазу, ғылыми еңбектерді негізге ала отырып әдеби сын жазу.

5-сыныптың қазақ әдебиеті кітабында «Таза, мінсіз асыл сөз» бөлімінде «Керкұла атты Кендебай», «Қобыланды батыр», «Асан Қайғының жерге айтқан сынын» оқиды. «Тәрбиенің қайнар бұлағы» бөлімінде Дулат Бабатайұлы «О, Ақтан жас, Ақтан жас» өлеңі, Ы.Алтынсариннің «Қыпшақ Сейітқұл» шығармалары оқытылады. Осы шығармаларға қолданылатын мақсат:

1. Әдеби шығарманың жанрына қарай фабуласы мен сюжеттік дамуын сипаттау.
2. Әдеби шығарманың тақырыбы мен идеясын анықтау.
3. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу.
4. Әдеби шығармадағы екі нәрсені салыстыра суреттеулер мен қарама-қарсы суреттеулерді табу.
5. Көркем шығармадағы кейіпкерлер портреті мен іс-әрекеті арқылы образын ашу.
6. Шығармадағы кейіпкерді өзіндік құндылығы тұрғысынан талдап, әдеби эссе жазу.
7. Кейіпкерлерді шынайы өмірмен салыстырып бағалау.
8. Шығармадағы тілдік бейнелеу, суреттеу құралдарының (теңеу, эпитет, ауыспалы мағынадағы сөздер, қайталау, өлең құрылысы) мағынасын анықтау.

Бұл жерде, ең алдымен, оқушылар көркем шығармамен танысады, берілген үзіндіні оқи отырып, әрі қарай талдауға көшеді. Аптасына 2 сағат берілген соң, оқушы оқулықтағы әр жерден алынып, берілген үзіндіден ұққанына қарай мұғалімнің көмегімен талдайды. Бір қарағанда мақсат орындалғандай болады. Әдебиет зерттеушісі Қажым Жұмалиевтің айтуынша *«Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру»*. Оқушы әдебиет сабағында көркем шығарманы қабылдау керек. Бұл оңай үрдіс емес. Қабылдау деген бере салғанды ала қоятын зат емес. Ол оқушының өзінің жан қалауымен, жүрек сезімімен, рухани әрекетімен жүзеге асатын дүние. Қандай жақсы көркем шығарма болса да оқушы қабылдау үшін әрекет жасамаса, автордың жан күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестетіп, келтіре алмаса – бәрі бос сөз. Оқушыдағы осы сезімді ояту мұғалімнің қолында, яғни, оқушыға әдеби білім беру, эстетикалық, адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында әдіс-тәсілдерді орнымен қолданады. Бір сөзбен айтқанда, жеке тұлғаны дамыту, қалыптастыруға тырысады. Бұл:

- көркем шығарманы оқуға деген қызығушылығын, ынтазарлығын ояту, жоғары эстетикалық талғам мен қажеттілікті қалыптастыру;
- сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, тануға, ой көзімен зерделеуге негіз болатын білім, білік, икем-дағдыларын қалыптастыру;
- ойын сауатты ауызша (жазбаша) айта, жаза білу, байланыстырып сөйлеудегі тіл мәдениетін қалыптастыру және дамыту, өзіндік ой-пікірін дәйекті, жүйелі айта білуге баулу.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Мәметова А. Мәншүктің анасы Әмина Сүлейменқызы қандай жан? //Орда жұлдызы газеті - 16 Қараша 2012.
2. Әмина. Көркем әдебиет (оқу кітабы), - Ауыл мұғалімі, 1934, 21-23 б.
3. Әмина. Мектеп балаларын әдебиетпен таныстыру. - Ауыл мұғалімі, 1934.
4. Әмина. Орталау, орта мектептеріміз үшін қазақ әдебиет программасын беретін уақыт жетті. – Ауыл мұғалімі, 1936.
5. Әмина. Қызыл орданың қалалық жеті жылдық қазақ мектебі. – Ауыл мұғалімі. 1934, 6-10 б.

Е.Ж. АРЫН

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
2-курс докторант
Жетекшісі: Ержанова С.Б.

ӘДЕБИ МӘТІНДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫ

Мақала көркем мәтіндерді бейнелеудің әртүрлі әдістеріне, олардың уақыт талабына байланысты өзгеруін талқылауға арналған. Әртүрлі тарихи кезеңдердегі әлеуетті оқырманның визуализация элементтерін қабылдау ерекшеліктері қарастырылады.

Кілт сөздер: визуализация, ақпарат, визуалды қабылдау, иллюстрация, инфографика, медиа поэзия.

Поэзияны визуализациялау көне заманда пайда болған, бірақ поэзиядағы және жалпы әдебиеттегі бұл бағыттың қарқынды дамуы өткен ғасырдың екінші жартысында ғана басталды. Визуалды поэзияның дамуындағы жаңа және өте өнімді кезең Еуропа елдерін шарпыған ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы авангардтық қозғалыспен байланысты. Батыста 1960 жылдары көрнекі поэзияның қайта жандануы орын алды, оның барысында бразил және неміс нақты поэзия бағыты құрылды, бұл поэзиядағы және әлемдегі ресми эксперименттерге үлкен қызығушылық тудырды. Қазіргі уақытта әдебиетте визуалды поэзияның дәл әрі толық анықтамасы әлі әзірленген жоқ, дегенмен терминнің немесе оның құрамдас бөліктерінің сипаттамасын орыс тілінде де, шетелде де сөздіктерден табуға болады. Мұның басты себептерінің бірі «теоретиктердің көпшілігі бір-біріне сайып келгенде бір-біріне қайшы келетін көптеген перцептивті бақылаулармен, ерекше белгілермен, сараланбаған критерийлермен қуатталған сол немесе басқа парадигманы алға қояды.... Мұндай анықтаманың күрделілігі мынада: ең алдымен визуалды және мағыналық, логикалық және эстетикалық критерийлердің симбиозын тұтас талдау қиын [9]. Бірақ, соған қарамастан, визуалды поэзияны зерттеушілердің барлығы бір пікірмен келіседі: оны әдебиет пен визуалды өнер арасында орналасқан мәдени құбылыс деп түсінеді.

Адам тұтынатын ақпарат көлемінің тез өсуі мәтінді дұрыс қабылдауға тенденциясына және жаңа ақпарат көздерін іздеу қажеттілігін тудырды. Қазіргі қоғамда көбінесе визуал адамдар құралғандықтан, 21 ғасыр қоғамы образдар деңгейінде ақпарат алмасуда.

Ақпараттық объект ретінде бейненің әмбебап болып табылатыны сөзсіз. Көрнекі бейнелерді пайдалану тек мәтіндік емес, эмоционалдық компонентті де жеткізе отырып, тілдік және мәдениетаралық кедергілерді жеңуге мүмкіндік береді [1-7]. Жалпы образ адам санасында бастапқы форма болып табылады, сондықтан оның астарында түрлі мағынасы

жасырылған кодтың бір түрі ретінде шектеулі интерпретациясы бар [3, 180 б.].

Көптеген мыңдаған жылдар бойы ғылым мен мәдениеттің дамуының арқасында көркем мәтіндерді бейнелеу, яғни, визуализациялау әдістерінде өзгерістер орын алып келеді.

Зерттеуші Т.Ф. Семьян «мәтіндерді визуализациялау» түсінігіне «үш элементтің жиынтығы: мәтіндік материалдың бет жазықтығында орналасуы, шрифттік қабылдау, сөздік және иконикалық компоненттерді біріктіру» деп анықтама берген [6, 87 б.]. Оның еңбектерінде визуализацияның «көркем шығармада сюжетті және композициялық түрде бейнеленген кейіпкердің немесе автордың бейнелік тәжірибесінің іске асуы және стильдік және концептуалды мәтіннің сипаттамаларының сыртқы, физикалық деңгейі арқылы аудармасы» деген деанықтама бар. [5, 39 б.].

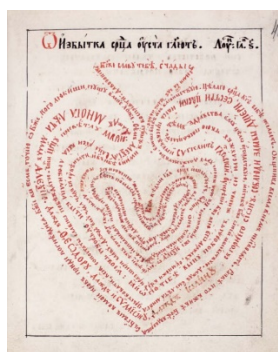
Мәтіндерді визуализациялаудың алғашқы үлгілерін палеолит дәуіріне жатқызуға болады. Жартастағы өнер жазуды ойлап тапқанға дейін деректерді берудің ең маңызды тәсілі болды. Қарапайым адам алғашқы кезеңнен визуал болған. Өз білімін, ой-сезімін жартастағы суреттер арқылы жеткізе отырып, адресатқа мүмкіндігінше ақпаратты жеткізу үшін сол кездегі көптеген эмбебап кодтарды пайдаланды.

Алғашқы ауызша ақпарат көздерінің пайда болуымен визуалды компонент алдымен қолмен жазылған, содан кейін баспада басылған мәтіндердің жақтауына айналды. Пергаменттің пайда болуымен мәтіндер иллюстрациялармен белсенді түрде «сүйемелдене» бастады. Бастапқыда кескіндер ешқандай маңызды семантикалық жүктемені көтермеді, олар канондар мен ережелердің қатаң шеңберіндегі дизайн элементтері ретінде ғана қызмет етті. Алайда, уақыт өте кітаптардағы бейнелер автордың ойын жеткізуші құралға айнала бастады.

Алғашқы баспа кітаптың пайда болуынан 17 ғасырға дейін әдеби мәтіндерді визуализациялау көбінесе мәтінді орналастыруда қолданылатын әртүрлі басып шығару әдістерін қамтиды. Бетті мәтінмен толтыру, шрифт ерекшеліктері, сөздердің арасын бөлу – бұл әдеби материалды көрсетудегі көрнекі тәсілдің негізгі қағидалары.

Типографияның алғашқы принциптері қолмен жазылған мәтінге («косынка» деп аталатын мәтінді теру жолы, баспаның жеткіліксіз тығыздығы және т.б.) бағытталған. Дегенмен, біркелкі теру жолағы ережелері біртіндеп бекітілді, бұл еркін оқу мүмкіндігін айтарлықтай жеңілдеткені анық. Шамамен сол кезеңде әдебиетте көркем мәтіндердің поэзия мен прозаға нақты бөлінуі пайда болды. Осыған байланысты сарапшылар әдебиет визуализациясы тарихындағы маңызды сәт – барокко дәуіріндегі түрлі кейіпкерлердің сұлбасына еліктейтін фигуралық өлеңдердің пайда болуын атап көрсетеді. Бұл көрнекі қабылдау әсерін күшейтуге мүмкіндік берді.

Ежелгі дәуірдің өзінде Полоцкский Симеонның жүрек пішініндегі өлеңдері ғибратты суреттер ретінде қоғамдық орындарда көруге ілінген:

XIX ғасырға таяу әдеби мәтіндер көлемінің ұлғаюына байланысты бет тығыздығы айтарлықтай өсті. Көркем мәтіннің көрнекі көрінісі оның жанрлық қатысына тікелей байланысты бола бастады. Осылайша, прозадағы көрнекі қабылдау тұрғысынан драмалық мәтіндер сызықты орналастырудың анық көрсетілген вертикальды векторымен (кейіпкерлердің сөздеріне сәйкес) ерекшеленіп берілетін болды.

Осылайша, мәтіннің жанрлық тиістілігін бір қарағанда көрнекі түрде анықтауға болады.

Көркем мәтіндердің «сыртқы» көрінісінің бұл ерекшеліктері ХХ ғасырда да сақталды. Алайда кейінірек авторлар шығармалардың сюжеттік тәртібін өзгерте отырып, дәстүрлі емес нарратология әдістеріне көбірек жүгіне бастады. Қарапайым оқырман сюжеттен тыс элементтерсіз көлемді эпикалық шығармаларға қызығушылығын жоғалтып, қысқа прозаны ұната бастады. Осыған байланысты мәтін макетінің ерекшеліктері тез өзгере бастады, бұл көрнекі қабылдауға да әсер етті.

ХХ ғасырда имиджді құрудың ассоциативтілігі бірінші орынға шықты. Басып шығару мәтінді ұсыну үшін әрбір семантикалық үзіндіні бөлек бетке орналастыру, конструктормен немесе тігілмеген кітаппен ұқсастығы бойынша бөлек блоктардан ортақ мәтінді жинау қажеттілігі сияқты әдістерді пайдаланады. Түрлер мен жанрлардың көрнекі белгілері баспа бетіндегі мәтіннің таралуына тікелей байланысты емес.

Компьютерлік технологияның пайда болуымен мәтіннің көрнекі көрінісі айтарлықтай өзгерді. Компьютерлік теруді қолдану әдеби мәтіннің әдеттегі формасын жойып, визуализацияның арқасында мәтінді қабылдауға жаңа екпіндерді енгізуге мүмкіндік берді.

Заманауи авторлардың жұмысын талдай отырып, жазу қатесіне еліктеу немесе пішімдеу сәтсіздігі сияқты көрнекі техниканы бөліп көрсетуге болады. Әсіресе бұл бейнелеу техникасы поэтикалық шығармаларда жиі қолданылады. Ерекше көрнекі әсерді пайдалану мәтінді жаңа жасырын мағыналармен толтырып, вариативтілікті оқу мүмкіндігін тудырады. Осылайша, мәтіннің графикалық жазылуы көрнекі қабылдаудың шексіз мүмкіндіктерін жасай отырып, ерекше мәнге ие бола бастайды.

ХХІ ғасырда визуализацияның макет ерекшеліктерімен және мәтінді тікелей көрсетумен байланысы жойыла бастады. Мәтіндерді бейнелеу мағынаны графикалық бейнелеу тәсілі ретінде қабылдана бастады [5]. Бүгінгі күні «визуализация» ұғымының өзі мәтіндерге енгізілген мағыналарды жеткізу үшін басқа салалардан алынған әдістер мен құралдарды қолданатын кейбір заманауи технологиялармен байланысты.

Заманауи компьютерлік технологияларды қолдану арқылы жасалған мәтіндерді визуализациялау әдебиетте инфографика сияқты құбылыстың пайда болуына әкелді. Әдебиеттерді оқу үшін көрнекі дереккөз ретінде инфографиканы пайдаланудың мысалдары да көбейе түскен [8].

Қазіргі визуализация әдістерінің тағы бірі поэтикалық әдеби мәтіндерді визуализациялауға мүмкіндік беретін медиа-поэзия болып табылады. Бұл лирикалық шығарманы, дыбыстық сүйемелдеуді және көрнекі бейнелерді органикалық түрде біріктіретін поэзиямен танысудың мүлдем жаңа тәсілі [2, б. 669]. Осылайша, заманауи визуализация ежелгі дәуірдегідей әмбебап кодтарды қолданып, тілдік және мәдениетаралық кедергілерді еңсере отырып, қуатты ақпарат көзі қызметін атқарады.

Медиа поэзия – технология мен сөз ұштасатын заманауи өнердегі жаңа бағыт. Осының тоғысқан жерінде шындықты басқа әдістермен бейнелейтін «синтетикалық» шығарма туады. Бұл поэзияның жаңа түрін білдіреді – ол жай сөз болудан қалып, қазір жай қағаз жүзінде жеткізу мүмкін емес оқиғаға айналады. Медиа-поэзияның көрермені мен тыңдаушысы – оның бірлескен авторы, сыбайласы. Бұқаралық ақпарат құралдары мәтінді талдаудың, түрлендірудің немесе ұсынудың бірден-бір мүмкіндігіне айналады.

Д. Суховой визуалды поэзия әлемін түсінуге көмектесетін поэтикалық сөйлеудің үш тұжырымдамасын көрсетеді:

1. Дәстүрлі поэзия. Поэтикалық мәтіннің дәстүрлі түрде «ырғақ пен ұйқасқа сәйкес жолдарға бөлінуі, строфикалық ұйымдасуының тыныс белгілеріне сәйкестігі, әр жолды бас әріптен бастау үрдісі т.б.

2. Таза күйіндегі визуалды поэзия. Поэтикалық мазмұн поэтикалық мәтінді қамтитын белгілі бір форма түрінде жүзеге асады.

3. Өлеңді ақпаратты жеткізу тәсілі ретінде бейнелеу. Бұл концепция өлең графикасынан қосымша мағына көзін, поэтикалық дүниені танудың ерекше тәсілін көрген барокко поэтикасынан шыққан.

Визуалды поэзия каллиграфиядан дамығаны сияқты, бүгінде поэзияға жаңа көзқарасқа

жол берді. Жаңа туынды жасау және дамыту үшін цифрлық медианы пайдаланумен сипатталатын киберпоэзия ұғымы бар. Мәселен, гипермәтіндер, анимация, 3Д және т.б., тіпті әлі көрмеген, бірақ бұрыннан бар, виртуалды шындықты пайдалану да қолданылады. Осылайша, визуалды поэзия әдебиеттен гөрі бейнелеу өнерімен немесе графикалық дизайнмен көбірек байланысты, өйткені мәтіннің өзі тұтастай көрнекі презентация сияқты.

Әдебиеттер:

1. Моисеева, О. Ю. Теоретические основы презентации художественного мира писателя: скрапбукинг // LibriMagistri. 2018. № 5. С. 122-129.
2. Осокина, В. Ю. Актуальные способы визуализации литературы // Студент и наука. Гуманитарный цикл. 2019. Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г. И. Носова. С. 667-669.
3. Полякова, Е. В. Визуализация как эффективный метод представления информации в сознании человека // Альманах современной науки и образования. 2012. №4 (59). С. 180-181.
4. Рудакова, Т. В., Панкина, Е. Н. Прием визуализации как средство популяризации региональной литературы в web-квестах // Мировая литература глазами современной молодежи. цифровая эпоха: сборник материалов IV междунар. молодежной науч.-практ. конференции. Магнитогорск: Изд-во Магнитогорск. гос. техн. ун-та им. Г. И. Носова, 2018. С. 18-24.
5. Семьян Т. Ф., Григорьева, М. А. Визуализация в прозе Анатолия Королева // Вестник ЮУрГУ. 2012. № 2 (261). С. 38-43.
6. Семьян Т. Ф. Исторические этапы визуализации прозаического текста: от монолитности к дискретности // Вестник ЮУрГУ. 2007. №8 (80). С. 87-92.
7. Шевченко В. Э. Визуальный контент как тенденция современной журналистики // Медиаскоп [Электронный ресурс]. 2014. №4. Режим доступа: <http://www.mediascope.ru/1654>.
8. Шевченко, Е. Проект «Живые страницы» [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.psychologies.ru/archive/proekt-jivye-stranitsyi/>
9. Клаус Питер Денкер. Эксперименттік поэзия. – Кенигсберг, 1996. - С. 117. ред. В. Булатов.

Е.Ә. ӘЛИАСҚАР

Алматы, Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университеті.
Жетекшісі: Ержанова С.Б.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРИСТИКА ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУІ НЕГІЗІНДЕ Ш.МҰРТАЗАНЫҢ «АҚСАЙ МЕН КӨКСАЙ» ӘНГІМЕСІНІҢ АНТЕЦЕДЕНТТІК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ СИПАТЫ

Аннотация. Қазақ халқының рухани азығы мен сан ғасырлық мәдениетінің жемісі, талайды тамсандырған даналығы мен кез келген сұрағына жауап болар пәлсапасы – ауыз әдебиеті екендігі анық. Фольклорға жазба әдебиетінің негізі деп баға беру артық емес. Бүгінде фольклор мәселесі жиі көтеріліп, өзектілігі күннен күнге артып жүр. Біз білетін барлық гуманитарлық ғылымдар (этнография, тіл білімі, әдебиет, тарих, т.б.) фольклорсыз тіпті зерттелуі объектісі нақтыланбай қалары сөзсіз. Философиялық-адами феномен ретінде бағалануда, оның бірден-бір себебі – мәдени-интегралды жүйе әрі тұтас халықтық дүниетанымын айқындайтын аффективті құндылық.

Кілт сөздер: фольклор, балалар әдебиеті, антецеденттік трансформация, интертекст.

Кіріспе

Ғасырлар қойнауында қалған түрлі фольклорлық үлгілер жинақталып, типологиялық салыстырулар жасалу қолға алынғаннан бастап біршама «ұлттық болмысымыз» бой көрсеткен жәдігерлерге тереңінен қарай бастадық. Сол бағытты бастаушылардың бірі ретінде А.Байтұрсынұлын танимыз. Бүгінде ғалым қарастырған жанрлық, мағыналық, құрылымдық типтері бойынша қарастырылатын «антецеденттік трансформация»термині жаңа зерттеу

объектісіне айналды. «Антецедент» (латын тілінде «алдыңғы» сөзін білдіреді), яғни өзіне дейінгі логикалық бірліктердің предикаттық сипат алып, қатысымдылыққа ие болуы.

Әдебиеттану мен фольклортану ғылымдарындағы ең өзекті мәселе ретінде «тоғысу» және «ықпалдасу» процесстері қарастырылып жүр. Демек, екі ұғымның біртұтастық принципіне негізделген даму заңдылықтарына сәйкес жүзеге асады. Оның бір көрінісі – дәстүр мен жалғастықтың сабақтасуымен тығыз байланысты.

Сондай-ақ, әдебиеттің бір бөлігі саналатын балалар әдебиеті үшін де фольклор өте маңызды. Тек бүгінгі зерттеулерде ғана емес, көптеген ғылыми тұжырымдамаларда «этнопедагогиканың» эстетикалық тұрғыда халықтық тәжірибені әрі ұлттық тәрбиені қамтитыны айтылады. Демек, халықтық педагогиканың сараптауы мен саралауынан өтіп, тәжірибесінен туған тәрбиелеу құралы болып танылған – балалалар фольклорының «ақылды ұрпақ» жемісін беруде игілігі көп-ақ.

Негізгі бөлім

Фольклордың халықтық сипатын танытқан Ахмет Байтұрсынұлы «ауызша шығарған сөз» деп атайды. «Әдебиет танытқышында» ауыздан-ауызға айтылып жүрген ескі сөздерді бір адамға телімек түгіл бір халыққа телу қиын, сөз ішінде адамдардың мінезі мен жүріс-тұрысы сәйкес келіп, өзін танығандықтан әр халық «өзінікі» деп біледі делінеді. Артынша «бұл сияқты сөздер көптің аузынан өтіп, көп өзгеріс көріп, алғашқы шығарған ақынынан түк белгі қалмағандықтан халық шығармасы, халық әдебиеті деп аталады»[1, 267 б.] деп баға беріп, анықтамасымен таныстырып өтеді.

Шығармалар шоғырын екі топқа бөледі: 1) ауыз шығарма, 2) жазба шығарма.

Мұнда ғалым оның ерекшелігі ретінде «ауыздан-ауызға» тарайтын формасы арқылы заттық нұсқасын қарастырған. Ең алдымен жұмсалы орнына қарай екіге түрге ажыратады:

- сауықтама;
- сарындама [1, 269 б.].

Екеуін ажырату барысында «сауықтаманың» белгілі бір сауық үшін, ал «сарындаманың» халықтық сарынмен айтылатынын көрсетеді. Ары қарай жанрлық типтерін бөледі. «Сауықтама» өз ішінде «ермектеме», «зауықнама» деп бөлінсе, «сарындама» «салт сөзі», «ғұрып сөзі», «қалып сөзі» деген тараушалардан тұрады. Осылайша, әрбір типтің ерекшелігін, жанрлық топтастырылу бағытын түсіндіре отырып, мысалмен өрбітеді.

Мәтіндік құрылымдарды зерттеуде мәдени формасы негізгі басшылыққа алынып жүр. Мұнда семиотикалық пішін жасаған дәстүрлер тоғысы ретінде баға берсек болады. Көркем мәтінде бірлік деңгейінде түрлі позициясын қарастыру арқылы құрылымдық аспектісіне көңіл бөлген И.П.Смирнов «антецеденттік трансформацияны» былай жіктейді:

- тема-ремалық қатынастарының өзгерген трансформациясы түріндегі идеологиялық типі;
- референттік - белгі құрылым қалпындағы семиотикалық типі;
- оқырманға бағытталған трансформацияланған мәтіндік сипатының коммуникативті типі [2, 12 б.].

Ахмет Байтұрсынов бұл терминді қолданбаса да, шығу тегіне ерекше мән бергенін байқаймыз. Ғалым зерделеуінде қазақ әдебиетінің «діндар» және «ділмәр» дәуірлері халық әдебиетін дамытып, күшейтуден туған емес, басқа әдебиеттің әсерінен туғандығын алға тартады. «Діндәр» дәуірінде араб, парсы елдерінен келген әдебиеттерден үлгі алсақ, «ділмәр» дәуірінде орыс әдебиетін өнеге көріп, еліктеуден пайда болғандығын есепке ала отырып, мұндай процесстер тек қазақ әдебиетінде ғана емес, барша жұрттың басында болғандығын алдыға тартып, осы күнгі әдебиеттің түп негізі грек жұртынан алынды деген байламға тоқталған [1, 305 б.].

Мұхтар Әуезов өз дәуірінде жазған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» деген мақаласында фольклорлық, соның ішінде эпостық мұралардың қалыптасуы мен табиғаты туралы орамды ойларының антецеденттік трансформацияның негізгі белгілі бөлігі

«интертекст» ұғымымен байланысып жатқанын көруімізге болады. Мәселен, әлдебір батырдың қоштасуы мен оны жоқтауды бір ақын жинап, өзінше жырлағанын, сол жырдың бір ақынның аузынан екінші біреуіне көшкенде толысып, толықтырылған мазмұнға ие болғандығын келелі әрі нақтылы фактілермен зерделеген. Осылайша халыққа ұнамды нұсқасы пайда болғанға дейін осылай толықтырылып жүретінін көрсеткен. Сондай-ақ, эпосты тек ақын ғана емес, халық та бірге жасап отырғандығын [3, 157 б.] айтқан зерттеуші пікіріне мән берсек, онда біздің атадан балаға беріліп отырған, ауыздан ауызға тарап, халық арасында кеңінен сақталған фольклорлық қазынамыздың сақталуы, таралуы, жаңаша формаға ие болуының өзі дәл осы әдеби процесс арқылы прогресске жеткен.

Фольклор мен әдебиеттің байланысуының тарихына зер салсақ, автор қолданысының бірнеше себептері болады екен. Атап айтсақ:

1) «анти-қолданыс», яғни фольклорлық сарындар мен архетиптерді өз қоғамының қарама-қайшылықтарын беруде пайдаланады;

2) адам және оның санасындағы өзгерістер, санасынан тысқары әлемдегі тайталастарды ашу мақсатында әдейі қолданады;

3) шығармаға сонылық дарыту үшін ел жадында пассивте жатқан түрлеріне көбірек мән береді;

4) аллегориялық сипат беру арқылы өз қоғамындағы болмысқа риза еместігін ескі нанымдар мен фольклор арқылы көрсетеді [4, 306 б.].

А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» еңбегінде қарастырған, топтастырған жүйелік бағыттар мен түрлері негізінде Ш.Мұртазаның әңгімесіндегі «антецеденттік трансформациялық» белгілерді қарастырып көрейік:

1) Эпиграф, жасырын байланыс түріндегі мәтінтүзушілік қызмет атқаратын дәйексөздер кездеседі. Идеяларды синтездеу функциясы оқушы үшін жасалған алғашқы алғышарт болып табылады.

Автор екі ұлтқа тән екі ауыл өлеңін келтіру арқылы оқырман санасына ой тастайды: бірі қазақ ауылы Ақсай, енді бірі қырғыз ауылы Көксай, екеуін байланыстыратын негізгі оқиға «қыз алысу» салтымен қатар бір-бірін жатсынбайтын туысқан халықтардың «қазақ-қырғыз бір туған» деп ұрандауы. Эпиграфтардың тақырыппен ассоциация жасалуы былай көрініс береді:

А) «Біздің ауыл Ақсайдың қақ басында,

Күміс жүген сылдырар ат басында...»

«Көксайдың бойуун этектеп,

Мен коноюн, Бекбекей.

Қара мақмалтонуна,

Жең болоюн, Бекбекей...» [5, 870 б.].

Алғашқысы халық әні «Еркем-айдың» екінші нұсқасының алғашқы екі тармағынан алынған [6, 292 б.]. Осы дәйексөз арқылы оқырман шығарма не жайында айтылатындығы туралы аялық білімімен хабар алады.

Ә) Мәтін ішінде қазанға жүгері қуыруға кіріскен Сусар апа Әміреқұлдан қалған жалғыз тұяқты көре алмайтынына күңірене, күрсіне:

«Жөнелдім Қарабалтаға,

Бір тиын жоқ қалтада» [5, 386 б.], – деп әндетеді. Бұл цитатаның негізгі қызметі эмоциялық реңк үстеу арқылы «оқырман-кейіпкер» арасына байланыс орнату. Цитата ретінде енгізілген құрылым кейіпкер тарапынан айтылуы – автордың субъективті пікірінің мәтін түзілім құрамында контекстік толықтыруға ұшырағанын көрсетеді. Ш.Мұртаза көрсеткен «өзгеріске ұшыраған, бірақ өзіне дейінгі бойына сіңірген бөлшектер» А.Байтұрсынұлы еңбегінде былай баға берілген: «САУЫҚТАМА – ЗАУЫҚТАМА – ӨЛЕҢ – ТАҚПАҚ». Өлең түрінде ұйқастырылып, салт санасына сәйкес пікірлер кестеленген жүйелі құрылым екенін көрсетіп, маңыздылығы жөнінен мақал-мәтелге жақындайтынын дәлелдеген [1, 273 б.]. Мұндағы басты назарымызды аударатыны «салт санасы», яғни тақпақтардың антропологиялық сипатынан гөрі, халықтық сипаты басым. Жалпыадамзаттық мұрада субкультуралық қызметті атқарады.

2) Әлеуметтік-мәдени факті негізінде қазақ халқында ғасырдан ғасырға мұра болған қастерлі салт-дәстүр жоралғыларының мәтіндегі стилистикалық функциясы аллюзия арқылы сілтеме жасалынады. Мәселен, рухани жағынан маңызы бар әрі әдет-ғұрыпқа байланысты алақанын жайып, тек жақсыны тілейтін, бақытқа жеткізер адал ниетке негізделген ұлттық дәстүр «тірлікте жамандық көрме, өркенің өссін, өз теңіңнің алды бол, айналайын! Бізді жарылқасаң, сені құдай жарылқасын!» [5, 395 б.] көрсетіліп, оқырманға терең ой салады. Салт-дәстүрін берік ұстанған қазақ халқы үшін тынысы да, тұрмысы да, өмірі де осы жағдаяттармен байланыстылығын ескерсек, оның шығармада бой көрсетуі – бар ақпаратты басқа деңгейде таныту болып табылады. А.Байтұрсыновта «бата – біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз» деген анықтаманы көрсеткен. Ғұрып сөзінің тармағы ретінде ұлттық болмысы айқын көрінетін белгілі топшаға кіргізген [1, 298 б.].

3) Қырғыз еліне тараған эпостық аңыз «Қарағұл ботам» сюжетіне реминисценциялық сілтеме жасалады: «ертеде мергеннің жалғыз ұлы болыпты. Ұлын Қарағұл деп атап, оған еліктің терісінен тігілген тон кидіріпті. Бір күні мерген киік аулап шыққанда, қанжығасы майланбай құр қол қайтып келе жатқанда, үйінің тұсында қурайдың түбінде жатқан елікті көріп, оны атады. Сүйтсе, әлгі атқаны елік емес, жалғыз ұлы екен. Ұлын жоқтап айтқан өлеңі денені шымырлатып, сай-сүйекті сырқырататын жыр жолдарына айналыпты» [5, 388 б.].

Қырғыз ауыз әдебиетінде келтірілген эпостық жырда байқамай атып салған мергеннің ащы зарын диалогтік тұрғыдан сипаттауы, өткен мен бүгінде болып жатқан зор қасірет «баласынан айырылған» сәтті сипаттауда қолданған. Фольклорлық үлгідегі аңызда айтылатын сезімді Ұлы Отан соғысы кезіндегі қайғы-қасіретпен ұштастыра түскен. Арзының екі ұлы Орха мен Ноха да әскерде. Көңіл-күйді шынайы жеткізуде бағдар қызметін атқарумен қатар мәтінде эстетикалық-дүниетанымдық көзқарасты білдіруде айшықты орны бар екенін аңғарамыз.

«Бөпе төренің қарындасы күйеуі өлгенде жоқтауы» деген мысалды келтірген А.Байтұрсынұлы ұтымды пікір білдірген: «жоқтау – өлген кісіні жоқтап сөйлеу. Өлген адамның қатыны, иә қызы, иә келіні зарлы үнмен өлген адамның тірідегі істеген істерін, өлгенінше бастарына түскен қайғы-қасірет, күйіктерін шағып, жылағанда айтатын жыр түріндегі сөз – жоқтауды көбінесе ақындар шығарып береді» [1, 295 б.]. «Қара қағаз» келіп, соғыстан қайтпаған ұлдарын зарлы дауыспен «Қарағұл ботамды» айта отырып жоқтау – сол ауыл халқының әдеті.

Біз біле бермейтін кішкентай ғана деталь құрылымы мәтін семантикасында айтарлықтай орны бар. Өзінің айтар ойын беруде, көркем сөзбен келістіруде антецеденттік трансформациялану өлшемдерін қолдану арқылы Ш.Мұртаза сол мезеттегі уақиғалардың өзгерісін, көңіл-күй бұлтарысын, ширыққан тартыс пен шиеленіскен жағдайлардың адам психологиясымен қатар қойып сәтті суреттеуі – қабылданған әрі нақтыланған ақиқат барысын көрсетеді. Ал фольклорлық туындыларды зерттеу барысында А.Байтұрсынұлы қойған «маңыздылық» принципі қайта жанданды деген қорытындыға келсек болады.

Фольклор мен әдебиеттің ерекше байланысы өте күрделі процесс. Кей жағдайда «фондық», кейбірде атрибуттық қызмет атқаратыны мәлім. Шығарманың бүкіл өң бойында көрініп, универсалды ұстанымға айналады. Оқырманның перцепциялық қабылдауы мен эстетикалық сезінуі барысында негізгі функциялары анықтала түспек. Әдеби туындыға енуі автор қалауынан тыс та жүзеге аса береді. Осы тұста ғалымдар бұл құбылыстың мынадай заңдылығын байқаған:

1) әдеби мәтіннің объектісі болғаннан кейін атрибут қызмет атқаратыны;

2) сіңісу немесе кірігу процесі арқылы әдебиетте қалыптасқан образ, сюжет, құрылым негізінде фольклорлық дәстүрдің тікелей емес, жанама түрде бой көрсетуі;

3) ұлттық психология мен ұлттық құндылық, болмыс негізінде автор ырқынан тыс мәтінде қолданылуы [4, 303 б.].

Қорытынды

Әдебиеттің түп негізі ретінде фольклорлық туындыларды қарастырып жүрміз. Ал соның

ішінде балалар әдебиетінде де маңызды рөл атқаратын фольклордың көтерер жүгі ауыр. Баланы өмірдің жалғасы, болашақтың тұтқасын ұстар жан ретінде бағалаған халық үшін баладан аяулы, баладан тәтті нәрсе жоқ-ты. Сол себепті де, жазу-сызу дамымаған кезеңде алғашқы өлең-жыр, ертегі, әңгіме үлгілері балаларға арналып жасалған, айтылған. «Ел болам десең, бесігіңді түзе» деп бала тәрбиелеуді бірінші орынға қойған қазақ халқы ежелден-ақ иен даланың, аспан әлемінің қыр-сырына қанығып, есту, көру, есте сақтау, түсіну секілді сезімдері жақсы дамып, бір естіген, көрген нәрсесін ұмытпастан, ұзақ-ұзақ дастандарды жатқа айтып, ішкі түйсігі алдамайтын, көреген жан болуы да осы ұстанымдардың нәтижесі деп білеміз.

Ақпараттарды сұрыптау барысында мынадай ұйғарым жасауға болады:

- Сан ғасыр өтсе де А.Байтұрсынұлының зерттеулері өз маңызын жойған емес. Тіпті бүгінгі «инновациялық әлемде» өмір сүретін, жаһандануда ғұмыр кешетін ұрпақтар үшін теориялық әрі тәжірибелік мәні зор. Ғылыми зерттеулері, соның ішінде фольклористика ғылымы үшін жасаған талдаулары арқылы фольклордың жаңадан қырлары мен сырлары ашыла түсті;

- Біз білетін «мәтіндер кеңістігінде» ешқандай мәтін алғашқы да, соңғы да бола алмайды деген принцип бар. Бұл қағидат негізінде қарастырылған өзекті мәселе «қайталанбалы қолдану» негізінде зерттелген «антецеденттік трансформациялану» әдебиеттің жандануы үшін керек. «Алғашқы айтылым» мен «соңғы айтылым» тоғысуында қалыптасқан мәтіндік құрылымдардың функциясы өзгеріске ұшыраған;

- Мәтіннің үш философиялық категориясының ең негізгі «оқырман-автор», «автор-кейіпкер», «кейіпкер-оқырман» арасындағы берік қатынастың «адресант пен адресаттық» толғамын, көзқарасын білдіруде жоғарғы деңгейді көрсетеді. Оқырман жасын, психологиясын ескерсек, сол замандағы оқиғалар тізбегі бүгінгіге жасөспірімнің көзімен жеткізілген. Ал автордың субъективті пікірі бағалауда анық көрінеді. Ал жеткізу тәсілі кейіпкерлер болмысын, іс-әрекетін сипаттауда Ш.Мұртаза кейіпкерін сөйлетеді;

- Фольклордың ішіндегі ең маңызды бөлігі – балалар фольклоры. Жас, қабылдау ерекшеліктеріне сай топ түзетін балалар әдебиеті өз оқырмандарының ерекшеліктеріне сай қызмет атқарады. «Ақсай мен Көксай» әңгімесі жасөспірімдерге арналған туынды ретінде белгілі. Ал онда кездесетін «антецеденттік трансформация» элементтері А.Байтұрсынұлы көрсеткен типтік бағытқа сай келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы Ахмет Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I: –384 б.
2. Смирнов И.П. Порожденииинтертекста. – Вена, 1985. – С. 59 –137.
3. Әуезов М.О. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры // Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – Т. 17. – 352 б.
4. Қасқабасов С. Таңдамалы.Мифология. Фольклор. Әдебиет. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2014.
5. Мұртазаев Шерхан. Мылтықсыз майдан. Повестер мен әңгімелер. Алматы, «Жазушы», 1977, – 432 бет.
6. Қазақ әндерінің антологиясы. Том I. / Құрастырғандар: Ә.Көпіш, Е.Ералы, Қ.Оспанова. Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. – 352 бет.

ӘСЕМ МАМЕЖАНОВА,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың,
филология факультетінің
2-курс магистранты
Ғылыми жетекші ЕРХАН КАРБОВ
ф.ғ.к., аға оқытушы

«ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ» ТЕРМИНІНІҢ ҒЫЛЫМИЛЫҒЫ

Мәдениет шынайы адамдық құбылыс, адам бар болған жерде мәдениет те бар. Әрбір адамзаттың жинақтаған білім қоры, өзін-өзі ұстау формалары, дағдысы, өмір сүру, салт-

дәстүрлері тек қана нақты мәдениет жүйесінде қалыптасып, дамып, көрініс табады. «Мәдениет» терминін қандай да бір тілге аударсақ та, аудармасы әртүрлі. Мәселен, «Мәдениет» терминін латын тілінен аударғанда «өндеу» деген мағынаны білдіреді екен.

Бұл туралы көрнекті ғалым Л.С.Выготскийдің мәдени-тарихи теориясы іліміндегі жүйе, біріншіден, адамның әлеуметтік өміріндегі тіршілік бейнесі қоғамның даму дәрежесіне, екіншіден, бұндай даму деңгейі сол әлеуметтік өрістің әрбір заттарды ұстап - тұтыну деңгейіне тәуелді, үшіншіден, адамның дүние есігін ашқан күннен өмірінің соңғы кезеңіне дейін ұрпақтан - ұрпаққа мұра ретінде қалдыратын өмір тәжірибесіне, мінез-құлық бейнесі мен іс-әрекетіне, түйін сөзбен айтқанда, бүкіл жан дүниесінің өзгеріп өрістеуіне, дамуына, қалыптасуына ықпал етіп отыратын тарихи фактор ретінде қарастырылады деген.

Ал, «Мәдениет» терминінің негізін қалаған, өз заманының данагөйі – Мәшһүр Жүсіп Көпеев. XIX ғасырда «мәдениет» деген сөзді бірінші болып қолданған және мағынасын тура берген адам. «Кейбіреулері шаһарларда жиылып, егінмен ас қылады. Бұларды: «мәдени халық» – дейді, яғни «ғылымды жұрт» – дейді.

«Этномәдениет» сөзінің этимологиясын екіге бөліп қарастырамыз. «Этнос» сөзі – тарихи тұрғыда қалыптасқан этникалық қауымдастық – халық, ұлт, тайпа. «Этно» күрделі сөз, бірінші бөлігінің мағынасы халыққа байланысты: этнотілдік, этногеография, этнодемография, этнопедагогика, этноәлеуметтік, этномәдениет, этнолингвистика, этномінез – құлық айқындалады. Этномәдениет – этнографияның құрамдас бөлігі болып табылады. Этнография – белгілі бір халықтың этногенезін, рухани мәдениетін, заттық, әдет - ғұрып, тұрмыс - салт ерекшеліктерін зерттейтін ғылым. Академик Ә. Қайдаровтың: «Зерттеу мақсатына байланысты қазақты «этнос» деп қараудағы мақсат – оны төмендету емес, қайта оның басып өткен ұзақ та сатылы даму жолын (ретроспективті бағытта) саралай түсудің, тарихи этнотұлға ретінде танудың бірден - бір дұрыс жолы, кепілдігі» – деген сөзі орынды айтылған [1, 41 б.].

Рухани саладағы этномәдени құндылықтар жалпыадамзаттық құндылықтардың, халықтардың мәдени дәстүрлері мен тұлғалық сәйкестік процестерінің интеллектуалдық қазынасы мен сарқылмас қорына айналған. Этникалық қауымдастықтар, конструктивистер көзқарасы бойынша, әрқашан топаралық өзара әрекеттесу аясында өмір сүреді. Этнос белгілі бір топқа жату идеясының көмегімен бұқара арасында таралатын интеллектуалдық құрылым ретінде қарастырылады. Ортақ шығу тегі, тілі, мәдениеті, әрине этностың басты белгілері, бірақ олар мәңгілік емес. Олар қаламгерлердің, ғалымдардың, саясаткерлердің саналы күш-жігерінің имитацияланған нәтижесі – деп британдық әлеуметтанушы Энтони Смит айтқан болатын [2, 70 б.].

Ал, «мәдениет» сөзінің өзіне келетін болса, араб тілінен «мудун» сөзі біздің пайымымызда «қала» мағынасын берсе, «медэни» - «қала тұрғыны» деген ұғымды меңзейді. Осыдан «мәдениет» деген сөз пайда болған. Негізінен мәдениетті орта ғасырлық мұсылман мәдениетінің өркендеу кезеңінде қалыптасқан түсінікпен байланысты қарастыратын көзқарас қалыптасқан. Бірінші – қазақтар XX ғасырға дейін «мәдениет» сөзін білмеген, әрі қолданбады деген түсінік Мәшһүр-Жүсіп шығармаларын оқымағаннан кейін айтыла салған. Тағы бірде Мәшһүр-Жүсіп «1929 - ншы жылдың 21-ші ноябрінде жеке басылған «Еңбекші қазақ» газеті № 2-ші нөмірінде: «Ескі заманның мәдениетінен мәжнүн есалаңдар безед, депті. Оны Маркс айтты дегенге келеді. «Сотқа сот қосылса – салмасын, сөзге сөз қосылса – демесін». Бұл мәдениет ертегіні жаздық. Сайрам қаласының мешітіндегі тас бағанды орнатқан кім екенін жазам» – деген мәлімдеме жасайды (М-Ж. 8 том, 416 б.). Екінші – орыс отаршылдығы және қазақта тіпті «мәдениет» (культура) деген сөзі де болмаған, жабайы халықта мәдениет қайдан болсын деп қасақана қолданылмаған термин. Расында да «мәдениет» терминінің орнына әдет - ғұрып нормаларының ережесі ретіндегі көрсеткіші болып табылатын басқа синонимдер де қолданылып келді. Мысалы: «Тәрбие, әдет-ғұрып» (Ш. Уәлиханов), «Өлгеніңше өзіңді тәрбиелеп бағайын» (Қамбар батыр жыры), «ғибадат», «иман», «ғылым» (А.Құнанбаев), «дәстүр» (Ы. Алтынсарин) сөздерін пайдаланған.

Еуропаның әлеуметтік ойшылдарының еңбектерінде «Мәдениет» түп мағынасында XVIII ғасырда енді. Бірақ «мәдениет» деген ұғым туралы түсінік бұдан ертерек қалыптасты.

«Мәдениет» ағартушы ғалымдардың көзқарасы бойынша «ақыл- ой» дегенді білдірді. Аса дарындылыққа ұмтылу жігерін басқа тарихи кезеңде көру өте қиын. Иоганн Готфрид Гедер (1744 - 1803), Джамбаттиста Вико (1689 - 1744), Жак Руссо (1712 - 1778), Шарль Луи Монтескье (1689 - 1755) «мәдениет» саяси мекемелерде және қоғамдық орындардағы тәртіпте «ақыл- ой» ретінде айқындалады деп түсінді. Сондай-ақ, өнер мен ғылым жетістігімен өлшенеді деп айтты. Виндельбанд, мәдениеттің өшу заманындағы философ, сол мәдениеттің гүлдене бастаған кезді рухани құндылық пен дарындылықтың уақыты деп, жоғалған жұмақ ретінде таниды. Ақыл - ой мен мәдениеттің мақсаты бір - бірімен ұқсас келеді: адамдарды бақытты ету. Мәдениеттің бұл концепциясы – эвдемоникалық деп аталды. Ғылыми терминге «мәдениет» деген ұғым XIX ғасырдың екінші жартысында айналған болатын. Ол қоғамның шарықтауы, жоғарғы дамуы деген қағидадан шығады. Ендігі «мәдениет» – «қоғамдық - экономикалық формация» және «өркениет», «жаһандану» деген ұғымдармен байланысады. Сөйтіп, «мәдениет» пен «өркениет» ұғымы қатар қолданылып келді. Атақты ғалым Карл Маркс «Қоғамдық - экономикалық формацияны» ғылыми жүйеге енгізген. Ол тарихты материалистік тұрғыдан ұғынудың негізін қалады. «Мәдениет» пен «өркениет» арасы бірнеше жылдар бойы бір бағытта үндесіп, қаралып жүрді. Бірақ шекарасын алғаш рет салған неміс философы Иммануил Кант болды. Кейіндеп бұл екі ұғымды екі түрлі бағытта екендігін, әрі бір-біріне қарама - қарсы екендігін айтқан ғалымдар да болды. Солардың бірі – Освальд Шпенглер болды. Романтикалық бейне «мәдениетке» өте сирек шығармашылық нәр қосқан болды. Сонымен қатар өзіндік мән-маңызын рухани ұғым, яки түсінік тарапынан арттыра түседі. Оны күнделікті жағдаяттық нормаларынан тарқатып алады. Француз философы Жан Поль Сартр: «Мәдениет ешкімді, ешнәрсені құтқармайды және ақтамайды. Ол – адам қолымен жасалады, одан ол өзінің бейнесін іздейді, өзін таниды, тек қана осындай қиын айнадан ғана ол өзінің бетін көре алатын мүмкіндікке ие бола алады» – деген [3, 12 б.]. Ал академик Т.Ғабитовтың айтуы бойынша: «Мәдениет – философиялық ой-толғамның аса маңызды, терең теориялық мәнді ұғымдарының бірі. Мәдениет ұғымы қоғам өмірінің түрлі салаларына байланысты жиі пайдаланылады. Қысқасы, бұл ұғым саналы іс-әрекет жемісін даму үдерісінде көрсетуге бағытталған. Әрбір тарихи дәуірдің өзіндік мәдениеті бар. Сол сияқты әрбір халықтың өзіне ғана тән дәстүрлері болады. Бұдан мәдениеттің көптүрлілігі ондағы жалпылықты, әмбебаптықты теріске шығарады деген қорытынды тумамайды. Керісінше, мәдениеттің нақтылы – тарихи түр алуы оның мазмұнының күрделілігін және ондағы жалпы ерекшеліктің диалектикасын білдіреді» дейді [4, 5 б.]. Бұдан шығатыны, «мәдениет» туралы нақты анықтама жоқтың қасы. Демек, «мәдениет» деген ұғым көп мағынаны білдірсе керек. «Мәдениеттің» ғалым-зерттеушілердің айтулары бойынша мыңға жуық анықтамасы бар екен. Қазіргі заманғы мәдениетте: шығармашылық, технология, құнды концепциялық мәдениет таралған. Технологиялық көзқарас бойынша айтатын болсақ, мәдениет қоғамдық өмірдің өндіріс саласын және қайта өңдеу мен өндірудің белгілі бір бағытын, деңгейін анықтайды. Шығармашылық концепция адам тіршілігінің белгілі бір нәтижесі, әсіресе мәдениетті адам, сондай-ақ өмір сүру тәртібі ретінде жалпы әлеуметтік-қоғамдық қозғалыстың көрсеткіші. Мәдениет ата-баба культі, кей тұста әдет-ғұрпы, өсиеті және дәстүрмен байланысты. Ол бағалы символдарға толы, өйткені мұнда айрықша рухани шындықтың нұсқалары да, белгілері де берілген. Мәдениет, материалдық болса да – рух мәдениеті: кез келген мәдениеттің рухани бағыты бар, ол рухтың табиғат тылсым күштеріне бағытталған шығармашылық жұмысының жемісі, нәтижесі. Құнды (аксиологиялық) концепция мәдениеті өмір сүру моделінің кіршіксіз маңызын ерекше атайды – қоғамдағы орнын анықтайды, ал мәдениет ондағы толықтырушы, дем беруші ретінде соны іске, шынға асырушы болып табылады. «Мәдениет» ұғымы туралы философиялық сөздікте былай деп анықтама берген: исторически определенный уровень развития общества, творческих сил и способностей человека, а также в создаваемых ими материальных и духовных ценностях [5, 292-293]. Сондықтан да мәдениет әлемі, жалпы дүниетанымы, кез келген құбылысты, я затты – табиғаттың сыртқы тылсым күшінің әсері емес, әр адам баласының өздік әрекетінің нәтижесі деп біледі, табиғаттың бергенін тек қана жетілдіруге талпынады, жаңғыртады.

Жаһандану ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, ғаламдық қатынастарға бейімделу деген үлкен мәселені күн тәртібіне қойып отыр. Кезінде И.Кант, Г.Гегель сияқты немістің ұлы философтарынан бастап құндылықтар ұғымына зейін қойып, талдаулар жүргізе бастады. Мысалы, И.Кант аксиологиялық (құндылықтар туралы) түсініктерді қалыптастыру үшін қоршаған әлемді ойша нақты және иделды деп бөлген [6, 198 б.].

В.Супредин «Құндылықтар дегеніміз – мінез-құлықтар әрекеттерінің бір түрі, ол мәдениеттің белгілі бір түрінде ерекше орын алады деген ойды білдіреді. Құндылықтар әлеуметтік санада өмір сүреді және жеке адам арқылы іске асырылады», – дейді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Құндылық – нарқы жоғарылық, қымбаттылық, бағалылық. Құндылық арқылы сол заттың маңызын, мәнділігін, пайдалылығын, қажеттілігін, керектілігін білуге болады» десе, келесі еңбекте «Құндылықтар – ... онда адамзаттық тарихи тәжірибесі жинақталып, белгілі бір этностың немесе адамзат мәдениетінің мәні жатыр» деп анықтама беріледі [7, 26 б.].

Әрбір этностың, ұлттық өмір сүру процесінде маңызды рөл атқаратын мәдени құндылық мәселесін ғылыми тұрғыда қарастырып көрсек. Мәдениеттану ғылымын «құндылық» түсінігінсіз елестету мүмкін емес шығар. Себебі, құндылық белгілі бір мәдениеттің негізгі бөлігін, я ядросын құрайды. Құндылық дегеніміздің өзі – адамның мақсат-мүддесіне қатысты қалыптасқан сенім, ол адамгершілік қағидаларының негізін құрайды. Құндылық – бұл белгілі бір мәдениет аясында қалыптасқан, адамның мінез-құлқын анықтаушы жалпыға ортақ ереже. Ал, этномәдени құндылықтар – бұл бір ғана адам арқылы айқындалмайтын, белгілі бір мәдени аймаққа кіретін барлық адамдардың мәдениетімен анықталатын идеялар, мағыналар, түсініктер мен ұстанымдар [8, 9 б.].

Жалпы, құндылық ережелер мен дәстүрлердің негізінде қалыптаса отырып, қажеттілік пен қызығушылықтан, идеал мен міндеттен, мотивация мен көзқарастан тұрады. Мәдени құндылықтар мен ережелердің тармақты жүйесі адамның өмір сүруінің жағдайы болып табылады. П.Сорокиннің сөзі бойынша «өзінің барлық маңызды сапаларынан айырылған кезде әрбір адамның әрекет ету құбылысы қарапайым биофизикалық құбылысқа айналады» [9, 226 б.].

Қай тарихи-мәдени кезеңнің болмасын өзіндік бір бет-бейнесін танытатын басым идеологиялық сарыны болады. Әр халықтың мәдениеті тек сол мәдениеттің өзіндік құндылықтары аясында және өзіндік контекстінде ғана толық түсінікке ие болады.

Басқа ұлттар сияқты біздің де ұлтымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан тілі, әдебиеті, тарихы, салт-дәстүрі, діни сенімі, әдеп-ғұрпы, өнері, халықтың тұрмыс-тіршілігі (белгі, таңба) ақпараттар жүйеміз әрбір тарихи кезеңдермен өтіп, ұлттың ұлттық имунитетінің сақталуына қызмет етті. Қазіргі уақыт пен өткен ғасырлар арасының алшақтығына қарамастан, ұлттық болмыс, салт-дәстүр халық арасында өзектілігін әлі жоғалтқан жоқ. Осыған орай біз осы ақпараттар жүйесін бүгінгі этномәдени құндылықтарымыздың мазмұнын құрайтын элементтер ретінде қарай аламыз.

Этномәдени құндылықтарды зерттеу мәселесіндегі маңызды сұрақтардың бірі бұл – құндылықтар жүйесіндегі өзгерістер. Уақыт өте мәдениетте өзіндік құндылықтардың өзге құндылықтармен ауысып кету мәселесі үлкен қауіп тудыруда. Мысалы, бүгінгі күні біздің қоғамымызда төл мәдениетіміздің батыстанып кету қаупі қазақ ғалымдарын ойландырып тұрған сұрақ десек артық айтқандық емес.

Қоғамның түрлі әлеуметтік – мәдени түріне сәйкес көптеген этномәдени құндылықтар жүйесі қалыптасады. Мысалы, адамзат тарихында айрықша орын алатын екі үлкен құндылық парадигмалар – батыстық және шығыстық құндылықтарға тоқталып өтсек. Екеуі де қоғамның өмір сүру стиліне сай өзіндік ерекше құндылықтарға ие. Шығыс дәстүрі бойынша адам мен қоғамның бірлігі, гумандық, адамзаттық, тұлғаның әділдік, шынайылық, үлкендерге, ата-анаға деген құрмет секілді мінез-құлық ережелері мен сапалары үстемдік етеді. Бастысы, тұлғаның әлеуметтенуінде отбасы басты рөл атқарады. Ал, қоғамның өзі үлкен бір отбасы ретінде қарастырылады. Тұлғаны әлеуметтендіру мен тәрбиелеудегі негізгі мақсат дүниені, әлемді өзгерту емес, тұлғаның (индивид) өзін өзгерту, өзін - өзі жүзеге асыруын қамтамасыз ету.

Батыстық дәстүрде қоғам мен тұлғаның қарама-қайшылығы, дербес құндылықтардың қоғамдық құндылықтардан үстем болуы секілді құбылыстар көрініс тапқан. Осыған сәйкес, тұлғаның әлеуметтенуі мұнда әлеуметтік ортаның өзгерісімен байланысты.

Батыс пен шығыс мәдениетіне салыстырмалы талдау жасау негізінде көз жеткізгеніміз – батыс мәдениетінде ақша, агрессиялық, индивидуалдылық, тиімділік жас жеткіншектерге деген құрмет, қоғамдағы әйел теңдігі – ең бастапқы құндылықтар болып табылады. Шығыс мәдениетінде ең бірінші құндылық деп үлкендерге деген құрмет, әр нәрсеге жауапкершілік, авторитаризм, патриотизм, сыпайылық секілді қасиеттер танылады. Бұл екі мәдениет түрінің өзіндік артықшылықтары мен қоса кемшіліктері бар. Біздің міндетіміз өз мәдениетімізге, салт-дәстүріміз бен әдет-ғұрпымызға, менталитетімізге сәйкес жақсысын үйреніп, жаманынан жирену.

Адам үшін қандай құндылықтар үлкен мәнге ие, ал қандай құндылықтар назардан тыс қалады – бұл, әрине, мәдениетке байланысты. Олардың құндылығы мен мәнділігі мәдениеттің өзіндік ерекшелігі арқылы анықталады. Өзіндік мәдениеттің басты құндылықтарын тану өзге этностың өкілдерімен кездесу, я құнды еңбектерден оқу барысында анық байқалады, түрлі этносаралық мәдени әрекеттестік кезінде олардың құндылық бағдарларындағы айырмашылықтар айқындала, көріне түседі. Мұндай жағдайларда екі жақтың арасында түсінбеушілік туындап, тіпті, кейде қақтығысқа дейін жетіп жататын кездер де аз емес.

Этномәдени құндылықтар: бірінші тіл, ауыз әдебиеті, ұлт тарихы, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыпы, қол өнері, сәулет және музыка туындылары. Бірінші тәрбие құралы – тіл дедік. Тіл, тек ауыз екі қары-қатынас құралы ғана емес, әрбір жаңа ұрпаққа сол ұрпаққа тиесілі ақпаратты сақтап, жеткізудің негізгі құралы. Салт-дәстүр дегеніміз – адам қажеттілігін өтейтін барлық материалдық, әлеуметтік және рухани құндылықтардың тоғысы, әрбір ұлттың өмір сүру ережесі деп айта аламыз.

Сонымен қатар, Орхон-Енисей тас жазуларынан бастап, еліміздің әр өңіріндегі көне сәулеттік ескерткіштер, ежелгі мәдениет жәдігерлері, халық шеңберлерінің қолөнер (сәндік-қолданбалы, зергерлік өнері) туындыларының үлгілері, халықтың музыкалық, поэтикалық шығармашылығы (отан, атамекен, махаббат, т.б) – рухани білімнің де, тәрбиенің де көзі.

«Рух – әрбір адамның әлеуетін ашатын, көптің қуатын ортақ арнаға қосатын Халық даналығының жиынтығы, еркіндіктің түрі»..., «Ұлттық дәстүрімізді қайта қалыптау әсіресе «ұлтшылдық» деп ұғынбауымыз керек. Керісінше, олар – жаңаруымызға күш қосатын, елдік санамыздың еңсесін биіктететін дүниеліктер» [10, 7-13 б.] , – деген философ, ғалым А.Т.Тайжановтың халық санасын, дүнитанымын тәрбиелеп, елдік рухты ояту құралы этномәдени құндылықтарымыздың қоғамдық, әлеуметтік маңызы туралы айтқан тұжырымдары құптарлық.

Этномәдени құндылықтар адамның табиғатпен, социуммен, қоршаған ортамен қатынасын анықтайтын болғандықтан, кез келген мәдениетте маңызды орынға ие. Оның маңыздылығына К.Клакхон мен Ф.Стродбектің мәдени құндылықтарға берген анықтамасы арқылы көз жеткізуімізге болады: «этномәдени құндылықтар дегеніміз – жалпы адамзаттық мәселелерді шешуде ойлау мен іс-әрекеттің түрлі мотивтеріне бағыт-бағдар беретін топталған күрделі қағидалар».

Сонымен, этномәдени құндылықтардың өмірде әр адам үшін де, бүкіл қоғам, этнос, ұлт үшін де алатын орны, рөлі өте жоғары. Оның ішінде өзіміздің ұлтымызды алатын болсақ, ұлттық патриотизмді, ұлттық рухты қалыптастыруда сан ғасырлар бойы қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлердің, жерінің, елінің ұлттық рухын көтеріп, нағыз патриоты болған түрлі тарихи кезеңдерде өмір сүріп, өздерінің елдік, ерлік істерімен халық жадында мәңгі сақталған батыр бабалар есімдері мен тұлғалары, атадан балаға мұра, әрі мирас болып қалып отырған өзге де бай рухани құндылықтар. Құндылықтардың негізінде қарым-қатынас процесінде ақпаратты таңдау жүзеге асып, өзара әрекеттестіктің дағдылары қалыптасады, әлеуметтік қатынастар орнайды. Олай болса, этномәдени құндылықтар бұл этнос өкілдерінің белгілі бір құбылысқа, жүйеге деген қатынасы ретінде анықталады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) 2 том. Қоғам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009.
2. Anthony D. Smith, *Nationalism and Modernism: a critical survey of recent theories of nations and nationalism*. London: Routledge, 1998. / Смит Э. Национализм и модернизм. Критический обзор современных теорий наций и национализма / пер. с англ. А.В.Смирнова, Ю.М.Филиппова, Э.С.Загашвили и др. – М.: Праксис, 2004. – 464 с.
3. История мировой культуры. Под редакцией профессора А.Н. Марковой. – Москва, 2000. – С. 12.
4. Ғабитов Т., Затов Қ. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 382 бет.
5. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 292- 293.
6. Кант И. Основы метафизики нравственности, соч., в 6-ти т, Г (1), - М., 1965. – 380 с.
7. Лапин Н.И. Модернизация базовых ценностей Россиян// Социологические исследования. М.1996. № 5.
8. Орлова Э.А. Введение в социальную и культурную антропологию. М., 1994. С. 20.
9. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М., 1992. С. 430.
10. Тайжанов А.Т. Тағылымды танымдар: көмекші оқу құралы – Орал: «Ағартушы» орталығы, 2007. – 304 б.

СМАГУЛОВА НАЗЕРКЕ ҚАНАТБЕКҚЫЗЫ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

Филология факультетінің 2-курс магистранты

Ә. ӘЛІМЖАНОВТЫҢ «ҰСТАЗДЫҢ ОРАЛУЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ҰСТАЗ БЕЙНЕСІ

Роман – күрделі жанр. ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ романдары реалистік әдісте жазылған. Мысалы, адам мен қоғам, адам мен адам, әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасты бейнелеу. Романдағы бұл қатынастардың қалыптасуына уақыт әсер етеді. Туындымен танысқан оқырман шығармадағы қоғамға автордың көзқарасымен көз тіге бастайды. Романда да басқа прозалық жанрдағыдай адамдардың философиясы мен сезім-ойын образға көшеді. Бұл жайлы академик Зейнолла Қабдолов былай дейді: «Кең көлемді... эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаларға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын, мұнда бүкіл тамыр тереңімен, қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады» [1].

Сөз туындыгерлерінің роман сияқты жанрлық түрге жүгінуі әдебиеттің даму тенденцияларына байланысты, ал оның айрықша белгілері мыналар:

- 1) психологизмнің тереңдеуі;
- 2) шындықты әртүрлі көріністерде бейнелеу;
- 3) үлкен әлеуметтік-философиялық жалпылауға ұмтылу;

Жазушылар адамның ішкі әлемін, оның жан диалектикасын түсінуге үлкен мән бере бастады. «Қазіргі әдебиеттің тамаша жетістіктерінің бірі, – деп жазады З.Г. Османова, – бұл адамның ішкі әлемін терең және толық аша білу, оны өмірмен, шындықпен әр түрлі байланыста көрсету қабілеті» [2, 179 б.].

ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиеті шығармаларының, әсіресе прозалық туындылардың тарихи шындық пен көркемдік ізденісті қатар игеруі, қаламгерлердің ізденіс үстінде шыңдалуын танытады. Академик С.Қирабаевтың осы кезең әдебиеті шығармаларын бағалаған пікірінің ғылыми-методологиялық негізділігі айқын: «Қазақ әдебиетінің тарихи шындыққа тәнтілігі, көркемдікпен шешуге ұмтылған проблемаларының молдығы мен тереңдігі прозада түрліше стильді, формаларды туғызуда.

...Көркем шығарманың нақты өмірмен байланысын көрсетуде документтіліктің де рөлі

артуда. Әдебиеттің зерттеушілік қызметінің, белсенділігінің өсуімен байланысты туған мұндай формалар тек жанрлық белгілерді ғана қамтымайды. Жазушының стиліне, суретшілігіне де едәуір әсер ете бастады. Шындықты кең алып, баяу, мол тыныстылықпен суреттеу үлгісіне характердің ішкі сырына үңілетін психологиялық тереңдік пен философиялық ойшылдық қосылды» [3]. Ғалым-ұстаздың осы методологиялық пікіріне орай қазақ әдебиетінде тарихи шындық пен классикалық әдебиет дәстүріне сай көркемдік шешім нанымдылығымен жазылған романдар қатары мол.

Сондай-ақ, ХХ ғасырдың екінші жартысындағы қазақ прозасында тәуелсіздік идеясына үлкен мән берген. Осы тәуелсіздік идесы мен интеллектуалды-инновациялық тұлғаның қалыптасуы Әнуар Әлімжановтың 1978 жылы жазылған «Ұстаздың оралуы»[4] романында байқалады. Романға ұлы ойшыл Әбу Насыр Мұхаммад ибн Мұхаммад Тархан ибн Узлағ әл-Фараби ат-Туркидің өмірі мен шығаршылық жолы арқау болған. Әсіресе, ойшылдың өмір сүрген дәуіріне, ортасына тарихи сипаттамаларға аса мән берген. Туынды алты тараудан тұрады және қазақ тіліне Сайын Мұратбеков аударған. Бірінші тарауда Әбу Насырдың Дамаскіден кетуін, Банумен кездесуін баяндайды. Келесі тарау Хасанның ұстаз туралы, Санжар мен Зухейр жайлы ой-толғаныстарына негізделген. Мұнда шебер Хасанның ұстаздың үйіне келуі де әңгіме болады. Үшінші тараудың сюжеті әл-Фарабидің естеліктерінен тұрады. Ол жас кезіндегі оқиғаларға, әкесінің бейнесіне сілтеме жасайды. Төртінші тарауда әл-Фараби мен оның достарының Тудморға дейінгі жолы, Мултанмен және оның отбасымен танысу, Санжардың қайтыс болуы туралы айтылады. Бесінші тарау ұстаздың түсіне негізделген. Алтыншы тарау әл-Фарабидің Халептегі өміріне арналған. Алты тараудың тек біреуінің атауы бар. Автор бесінші тарауды «Халепте көрген түс» деп атайды. Осылайша, жазушы түсті ұстаздың толғаныстары мен рухани ізденісінің нәтижесі ретінде көрсетеді. Шығарманың әр тарауында эпиграф ретінде грек ойшылдарының шығармаларынан үзінді, араб мақал-мәтелдері және автордың өз сөздері қолданылған. Әр түрлі тарихи кезең өкілдерінің мәлімдемелерін қолдану халықтардың рухани сабақтастығын көрсетеді. Романда автор оқиғалар желісі өрбитін елдімекендер атауын да жазады. Олар: Отырар, Халеп, Дамаск, Бағдад, Тараз, Тудмор, Араб теңіздері, Үндістан, Греция, Сирия, Қытай, Персия, Византия. Шығармада оқиғалар нақты тарихи дата негізінде баяндалған. Автор Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірбаянына сілтеме жасай отырып, оның қоғамның тарихы мен мәдениетінің дамуындағы рөлін, философиялық мұрасының маңыздылығын анықтайды. Сонымен қатар, тәуелсіздік идеясын ашуға мүмкіндік беретін екі дәуірді – ортағасырлық кезеңді және жаңа ғасырды байланыстырады. Роман өткен шақ пен осы шақ арасындағы диалог түрінде құрылған. Өткен мен бүгіннің диалогы шығарманың басты кейіпкерінің ойлау, есте сақтау деңгейінде өтеді. Яғни, Әбу Насыр әл-Фарабидің санасында іс-әрекеттің бүкіл дамуы барысында оның балалық, жастық, өткен жылдардағы көріністері пайда болады. Ол әкесін және өмірінде жолыққан адамдарды еске ала отырып, туған жерін сағынады. Әкесі Мұхаммед ибн Тархан жаугершілікпен аты шыққан көсемдердің бірі болатын. Ол баласының өзі сияқты қолбасшы болуын қатты армандады. Алайда, әл-Фараби жастайынан музыкаға жақын болып, кейін әлем тілдерін үйрене бастады. Грек тілін жақсы меңгергендіктен, Аристотель мен Платонның еңбектеріне зейін қойып, астрономияны, медицинаны, музыка теорияларын зерттей бастайды. Отырардың оқымысты ғұламалары Мұхаммед ибн Тарханға: «Балаң бір Алланың өзіне ғана аян, әлемде жоқ ғұлама атанатын шығар», – дегенде, әкесі бір марқайып қалатын. Әкесі аңшылық кезінде тұтқиылдан жасалған ауыр соққыдан көз жұмады. Ол уақытта әл-Фараби 24 жаста болатын. Мұхаммед ибн Тархан өмірден озған соң, оның дүние-мүлкін, баласына қалған мұрасын, үйін тартып алады. Әкесіне деген сағынышты автор құлан бейнесі арқылы көрсеткен. Құлан ұстаздың қабылдауында еркіндік бейнесі ретінде қалыптасқан. Әл-Фарабидің айтуынша, адам құланды бағындыруға тырысқанымен, ол әрқашан тәуелсіз болып қала береді. Демек, құлан мен ұстаздың тұлғасы өзара үйлеседі. Екеуі де сыртқы әлемнің қысымын сезініп, оған қарсы тұруға және ішкі бостандықтарын сақтауға тырысады. Құлан – халық тәуелсіздігінің белгісі. Бұл бейне деңгейінде адам рухының болашаққа деген сенімі ашылады. Әбу Насыр әл-Фараби ойлау кезінде өткен замандағы

ойшыл-ғұламалардың философиялық ойларын еске алады. Олар: Аристотель, Платон, Сократ, Цицерон, Әбу Нувас, әл-Кинди. «...Қарт Әбу Сүлеймен Мұхамед бну-Һарон әз-Занжари айтқандай. Алла өзінің бір рет жаратқанынан кейін қайтып ештеңені жаратпаған. Ал осы пікірді ұлы ғұлама Әбу Ахмед ан-Маһранднури өзінің әл-Киндидің ұлы еңбектеріне жазған трактаттарында дәлелді қайталайды...» [4, 40 б.]. «Сен өзіңнің шындық іздегеніңе кәміл сенесің, Сократ, - деген еді Калликл, - олай болса сол іздеген шындығың мінекей: сән-салтанат, емін-еркін дүние, бостандықта ғой – ізгілік пен бақыт осылардан туындайды. Әрине, егер қолайлы жағдайлардың себеі тиер болса ғана. Ал, онан өзгенің бәрі де, сендердің даурықпа сөздерің мен табиғатқа жиренішті шарттылықтарың да ешкімге қажеті жоқ, орынсыз өреқпушілік...» [4, 13 б.].

Романның құрылысы ұлы ойшылдың өткенінің, бүгінінің және болашағының бірлігі мен маңыздылығын атап көрсетуге ұмтылумен түсіндіреді. Тиісінше, романдағы оқиғалар рухани және шынайы кеңістікте дамиды. Рухани кеңістік кейіпкерлердің ойлау және сезімдерін камтиды. Яғни, кейіпкер бүгіннен ертеңге және керісінше, өткеннен бүгінге еркін ауыса алады. Романда естеліктер ерекше орын алады және автор оларды жан-жақты талдайды. «Ол бұл әйелді алғаш рет Шам шаһарына жаңа әміршіге ілесіп келгенінде көріп, сонда ғашық боп еді. Кейін Бағдадқа кетті, онан саманидтерге сапар шекті. Бірақ бәрібір қайтып айналып Шамға келген, алайда бұл жолғы ұққаны – егер осыдан осы әйелге құлай түсіп берілер болса, онда құрдымға батқаны, шындық жолындағы білімге деген құштарлықтан біржола айрылары анық. Өйткені махаббат жалыны бәрін жеңіп өртке айналуы мүмкін» [4, 12 б.]. Ал шынайы кеңістіктегі оқиғалар хронологиялық реттілік пен географиялық нақтылығымен өзгешеленеді. Кейіпкерлер өз өмірлері туралы ойлана отырып, шындықты тарихи дерекпен байланыстырады. «Ойы бірден бірге ойыса берді. Ол өзінің руластарының қыпшақтар мен қоңырат екенін есіне алды... Олар өздерінің аты-жөндерін айтпай қассақпыз дейтін. «Қас» және «сақ» деген екі сөзді қосып алған еді. Қаспыз, сақпыз десетін. Оның жерлестері адам бір-біріне ылғи да қастық жасауға әзір жүреді, сондықтан қапыда кетпей сақ жүру керек дегенді айтатын. «Қассақ», «Сақ» – бұл сөздерді тұңғыш рет Геродот қағаз бетіне түсірген екен, ескі дүниенің тарихшылары Геродоттың айтуына сүйеніп, Еділден Қара өзен аймағына дейінгі көшпелі елді, Әбу Нәсірдің руластарын «Геродоттың сақтары» деп атап кетіпті.

Бәлкім содан да болар жас кезінде Әбумен бірге халиф әл-Мұқадирге қызметке келген жасақтар өздерін сақпыз, дәлірек айтқанда қассақпыз, қазақпыз деп, басқа да түркі тілдес халықтардан айырмашылықтарын білдірген. Ал арабтар болса, оларды құлдар, қызметшілер деп атаған...» [4, 31-32 б.].

Тарихи уақыт кеңістігінің қазіргі уақытпен байланысы бірнеше функцияны атқарады. Біріншіден, бұл ұрпақтар сабақтастығына, дәуірлердің байланысына назар аударады. Екіншіден, адам болмысының циклдік табиғаты жөніндегі идеяны ашуға ықпал етеді. Себебі, жазушының пікірінше, тарихтың негізгі факторлары уақыт өте қайталана береді. Үшіншіден, бейнеленген шындыққа объективті баға беруге, адамзаттың өткен қателіктерден қаншалықты сабақ алғанын білуге мүмкіндік береді. Төртіншіден, баяндау хронотопының шекарасың кеңейтуге және сол арқылы оқырманға Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірбаянын, шығармашылығын жақсы түсінуге жол ашады. Бесіншіден, ұстаз бейнесін ашу арқылы романның драматизмін асқартату.

Роман діни және мифологиялық мотивтерге толы. Мазмұнына Құранның және Заратушраның ілімінен үзінділер кірістірілген. Сондай-ақ, роман барысында «үш» сандарының маңыздылығы ашылған. «Египеттіктердің үш кесінді құдайлары болған. Ал үнділердің барлық құдайлары Тримуртыға немесе «Үштікке» бағынышты саналады. Олар: Брама – Жаратушы тәңір, Вишну – тыныштықты сақтаушы, Шива – бүлдіруші тәңір. Және сол Шиваның өзі үш кесінді тәңір. Осыдан келіп Христос та үш жүзді болған тәрізді, христиан дінінде қасиетті триоца туған...

–Жоқ, жоқ, - деді бір сәт Әбу Нәсір өзіне-өзі қарсылық білдіріп – христиандар қасиетті триоцаны вавилондықтардан алған, өйткені олардың үш тәңірісі: Ай тәңірісі – Син, күн тәңірісі – Шамаш және жер тәңірісі – Иштар әйел, ал ол вавилондықтар үштік тәңіріні кезінде

шумерлерден алса керек. Ал мұсылмандар болса олар да христиандар сияқты әр діннен аздап ала отырып, үштік тәңіріне келгенде оны ұмытып кеткен, шындығында құдайлар туралы мифтерді шығарған көне египет мәдениетін бәріне негіз деп қарасақ, үштікті естен әсте шығаруға тиіс емес еді. Египеттіктерше үштік тәңірі: Осирис тәңірі – ата, Исида тәңірі – ана, Гор – олардың баласы боп келеді; немесе көне гректің әйел құдайы Гетаканы алайық, ол біріне-бірі жабысып өскен үш денеден жаратылған ғой... » [4, 110-111 б.].

Махмұд пен Әбу Насыр әл-Фарабидің арасындағы әңгімеде шебер ұстазына «құлдардың», «балалардың», «шәкірттердің» бәрі тек Жаратушыныкі екенін және олардың тағдыры да Жаратушының қолында екенін айтады. Әбу Насыр Құдайдың мәні мен рөлін талқылай отырып, Құдай тек «адамның ойлары мен тілектерінің жемісі» деген тұжырымға келеді. Романдағы діни-мифологиялық образдар мен мотивтер шығарманың идеялық-тақырыптық мазмұнын тереңдетуге ықпал етеді. Яғни, әл-Фараби өмір сүрген тарихи дәуірдің ерекшеліктерін көрсетуге, кейіпкерлердің психологиясын түсінуге мүмкіндік береді.

Ұстаз болмысының ажырамас бөлігі – кітаптар. Автор ұстаздың өмірін баяндай отырып, кейіпкердің көп уақытын кітапханаларда өткізетіндігіне, философиялық трактаттар мен поэзияны зерттейтіндігіне назар аударады. Кітаптардың мазмұны әл-Фарабидің ой тақырыбына айналады. Философиялық діни ілімдерден, Шығыстың поэтикалық шығармаларынан алынған дәйексөздер арқылы Махмұдқа өз аты-жөнін дәлелдеп береді.

«—Аты-жөніңнің солай екенін немен дәлелдейсің? Әлде мұның тасырлық па?! Егер сен Әбу Нәсірдің атынан садаға кете тұрып, оның есімін аузыңа алған екенсің, ендігі жерде халифтың мейлі жендеті, мейлі тыншысы бол, тіпті үш қайтара оның нөкері болсаң да, міне, Алла куә, Махмұд шебер сені үйінен қуып шығады енді.

Әбу Нәсір күлімсіреді.

—Ұлы шебер, Шамның тыңшылары мен баскесерлері ныспымды білетіндей мен соншалық данышпан да, батыр да, қарақшы да, бүлікші де емеспін. Мен қарапайым ғана адаммын. Бір кездері жауынгер, әрі ғұләм болғаным рас, ал өзімнің кім екенімді әл-Киндидің кез келген жолымен, Платонның жазуындағы Сократтың нақылдарымен немесе Әбу Нуастың өлеңдерімен және от пен Космос туралы Гераклиттің сөздерімен дәлелдей аламын... Менің ұстазым Аристотель...» [4, 47 б.].

Әл-Фарабидің өзі жазған трактаттар оны өз замандастарымен және келешек ұрпақпен байланысын қамтамасыз етеді. Олар әл-Фарабидің білімін тасушылар рөлін атқарады. Кітаптарда әлеуметтік идеалдар мен құндылықтар адамдардың бостандық туралы, әлем туралы ойлары, әділетті қағидалар мен заңдар құрылысы бейнеленген.

Романның мазмұны білім туралы болжамдар мен толғаныстарға толы. Автор білімді ақыл-ой қызметінің нәтижесі бола отырып, адамға дүниені тануға, білуге, түсінуге көмектеседі деп санайды. Адам әлем білуге талпынған сайын, ол туралы ойлары тереңдей түседі. Яғни, білім өткеннің, бүгіннің, болашақтың сабақтастығын қамтамасыз етеді. Әл-Фарабидің пікірінше, білімді іздеген адам ғана табады. Ол үшін біраз күш керек. Шебер Махмұд айтқандай, білімнің өлшемі – адамдардың еңбегі мен білім жолында азап шегуі.

Сонымен қатар, Әнуар Әлімжановтың «Ұстаздың оралуы» романында қорқыныш, құпия, жол, ойын мотивтері бар. Олар кейіпкерлердің мінез-құлқының ерекшеліктерін анықтайды, олардың рухани ізденістерінің және қайшылықтардың себебін түсіндіреді. Романдағы алғашқы болып табылатын қорқыныш мотиві үшінші тарауда көрініс табады. «Өліктерді жинап көму яки отқа өртеу қажет. Өйтпесе күні ертең жұқпалы аурулар тарап талай өмірді қиып әкетпек. Жейхун қасиетті Ганга емес те, ал Сейхун қасиетті Джамна емес қой, өліктердің денесі суда жатып-ақ іриді, толқын оларды жағаға шығарған күні-ақ аптап ыстық шіртіп, қалың шыбын жұқпалы ауруларды таратады ғой, деп ойлаған Әбу Нәсір. Бірақ дәл қазір өліктерді көму немесе отқа өртеуге кімнің батылы жетеді?

Мавреннахр үстінде қорқыныш қылышы жалаңдап тұр» [4, 85 б.].

Үнемі қорқынышпен қысым көрген халифаттар мен қала тұрғындары сырқы әлемнен қоршалып, жасырын жамылып жүр. Халифтердің тыңшыларының ізіне түсіп, әлемді тануға ұмтылған Әбу Насыр әл-Фараби қалаларды аралауға аттанады. Ол достарымен және

керуенмен көптеген жолдардан өтеді. Осылайша, жол мотиві шығарма кейіпкерлерінің хроноптарының шекаларын кеңейтеді. Сонымен қатар, ұстаз өзіндік «Менін» іздестіреді. Әл-Фараби әртүрлі халықтардың мәдениеті мен өмірімен таныса отырып, өзінің өмірінің мәнін түсінуге, өзімен үйлесімділік табуға тырысады.

Қала бейнесі романдағы кейіпкерлердің ішкі әлемін көрсетеді. «Мұның туған шаһары аса даңқты да сәулетті еді, түстіктен, батыс пен шығыстан шыққан керуендер осында кеп тоғысатын. Бір сөзбен айтқанда «Фараба» - дарқан жатқан, сәулетті, жасыл баулы, молшылық шаһары – көне араб сөзінің мағынасы осынша кең еді. Әбу Нәсір де өзінің жазған трактаттарында туған Отырарын «Фараба» деп дәріптеді» [4, 30 б.]. Фараб шын мәнінде ұстаз жанының ұлылығы мен байлығын көрсетеді. Қаланы бейнелеу арқылы адамның қиялын, рухани ұмтылысын бейнелейді. Оның үстіне, әр қалаға даралық тән, бұл қаланы жасаған шеберлердің қиял кеңістігімен байланысты.

IX ғасырдың соңына таман Қазақстан жері мен Орта Азияда араб мәдениетінің белең алуы нәтижесінде туған араб мәдениеті мен әдебиеті жалпы түркілік ілімнің негізін құруға себеп болды. «Түркі қағанаттары құлағаннан кейін (VIII ғ.) соңғы кезеңде сахарадағы әдеби өмір орталығы тікелей қазіргі Қазақстан жеріне – Жетісу мен Сыр бойын ауысады. Өзіндік сипатқа ие болған дала мәдениетімен қоса қала мәдениеті де өркендейді. Дәл осы кезеңде қазіргі қазақ жерінен мұсылман әлемінде “мұғалім әс-сани” – Мәшһүр Аристотельден кейінгі екінші ұстаз атанған Әбу Насыр Әл-Фарабидің өсіп-шығуы кездейсоқ емес» [5, 5 б.]. Әл-Фараби әдебиеттану ғылымын өркендетуде, Аристотельдің ой-пікіріне сүйене отырып, өз мұрасын толықтыра түсті. Өзінің осы ғылыми жолымен ол «Шығыс Ренессансының атасы атанды». Бүгінгі зерттеу-еңбектердегі мағлұматтар бойынша бізге айқын ол - әдебиет пен ғылым жолындағы еңбектердің X ғасырдан бұрын бастау алатындығы және оның ірге тасын қалаушы Әбу Насыр әл-Фараби екендігі. Олай дейтін себебіміз: Әл-Қифти және басқалары да орындай алмаған «талдау» (итахил) мәселесінің ерекшелігінен байқалады. Әл-Фарабидің сөз өнері туралы айтылған және жан-жақты қарастырылып талданған ғылыми пікірлерін кездестіреміз. Ол «Ихса әл-улум уа-ат-тағриф би аградаха», яғни «Ғылымдарды жіктеу және мақсатты айқындау» атты белгілі еңбек жазды. Бұл салада ғылымдарды жіктеуде әл-Фараби бірінші болды. Сондықтан да ғылыммен әуестенген кез келген адам әл-Фарабидің еңбектерін басшылыққа алмай өтпейтін еді [6, 34-35 б.]. Әл-Фараби «жаныңды ақиқатқа жетелейтін, аузыңа даналық дәмін толтыруға себеп болар жайларды бақылап, ойланып жүрсең сонда ғана дүниенің кейбір жасырын сырларын түсіне аласың» деп, өмір шындығын ғылымнан жіне ғылымды тудырушы табиғаттан іздесе, Ахмет Байтұрсынұлы «Ғылым дегеніміз дүниені яғни табиғатты дұрыс тану, ғылым жоқ болса, дүниені тану дұрыс болмайды» деп, табиғат пен ғылымның өзара тығыз байланыста болатынын айтқан. Қарастырған нәрсенің шығу төркінінің түп негізін тарату жағдайында Ахмет Байтұрсынұлы әл-Фарабиден кейінгі түркілік ғылымда ұстаз атанды.

Әнуар Әлімжановтің «Ұстаздың оралуы» романы «социалистік реализмнің» үстемдігі кезіндегі қазақ халқы рухани жаңалық пен шабыт көзі болды. Әдебиет сыншысы Н.Ровенский романдағы беллетристика мен ғылыми публицистиканың сәтті ұшырасуын атап өтеді: «Әнуар Әлімжанов өткен уақыттың пердесін мұқият алып тастап, әдебиетке жаңа әрі ерекше материалдарды енгізеді» [7, 67 б.].

Әл-Фарабидің педагогикалық көзқарастары мен тәлім-тәрбиелік идеяларының қалыптасуына себеп болған жағдайларды келесідей бөліп көрсетуге болады:

- Ғұлама педагогикалық, эстетикалық пікірлеріне өзіне дейінгі ұлы ойшылдары әсер етті. Алайда, ол бұрынғы ойшылдардың пікірлеріне сыни көзбен қарады және олардың мистикалық сенімдерін қабылдамады.
- Әл-Фарабидің педагогикалық, тәлім-тәрбиелік идеясының, адам бойындағы ең жоғары имандылық қадір-қасиет туралы, көркемдік, сұлулық, парасат, ізгілік туралы пікірлеріне түркі халқының бай ауыз әдебиеті, халқының азаттық жолындағы ерлік дәстүрлері ықпалын тигізді.

- Әл-Фарабидің ғылыми мұралары – өз заманының игі жемістері, төл туындылары. Сондықтан оның педагогикалық тұжырымдары мен тәлім-тәрбиелік идеялары сол дәуірдің тынысына, дәстүріне үндес болып келеді.

Әл-Фарабидің педагогикалық жүйесіндегі бір ерекшелік – ол әдіснама мен әдістеме мәселелерін тығыз байланыстырып, тұтастырып отырады. Мұндағы оның ұстанған дидактикалық қағидасы: «білімнің бастамасы – болмыстың бастамасына сай келу» туралы қағида. Бұл қағида оны логикалық ойлау әдістерімен байланыстыра отырып, теориялық ғылым жасауға, оны дидактикалық түрде орналастыруда жаңа ғылыми-педагогикалық әдіске әкеледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қабдолов З. Жебе. Әдеби толғаныстар мен талдаулар. – Алматы: Жазушы, 1977, 313-314 б.
2. Османова З.Г. Художественная концепция личности в литературах Советского Востока. – Москва: Наука, 1972. – 266 с.
3. Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 300 б.
4. Әлімжанов Ә. Ұстаздың оралуы, Жаушы, Махамбеттің жебесі: Романдар. – Алматы: Жазушы, 1981. – 544 б.
5. Ай, заман-ай, заман-ай, Екі томдық. – Алматы: Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі мемлекеттік комитеті, Бас редакциясы, 1991. – Т.І, 384 б.
6. Дербісалиев Ә. Шыңырау бұлақтар. – Алматы: Жазушы, 1982. – 255 б.
7. Ровенский Н. Осуществленная дерзость // Ровенский Н. Портреты: Обзоры, рецензии, литературные портреты. — Алма-Ата: Жазушы, 1983. — С. 67-73.

Б. АБУОВА

ҚазҰҚызПУ докторанты

**ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ «ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ» ОҚУ ҚҰРАЛЫНЫҢ
КӨРКЕМДІК ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫ**

Кіріспе

Қазақ әдебиеттану ғылымын теориялық негізде дамытудың өзекті мәселелерінде аса көрнекті әдебиеттанушы ғалым, әдебиет теоретигі Қажым Жұмалиевтің орта мектептің жоғары сыныптарына арналған құралы елеулі мәнге ие.

«Әдебиет теориясы» оқу құралында Қажым Жұмалиев әдеби мұраны теориялық тұрғыдан тану, игеру әдіснамасын, көркемдік таным ұғымдарын жүйелі түрде ғылыми негізде зерделеп, сол тұстағы кенжелеп отырған әдебиет теориясы мәселелерін өзекті ғылым арнасы мәнінде қалыптастыруға айтарлықтай ықпал тигізді.

Еңбектің әдебиет теориясы ұғымын нақтылы ғылыми қисында ұғындырып отырып, кезеңдік идеологияның саяси қыспағына қарамастан таза көркемдік таным тұрғысында негіздеу өнегесі, білікті әдебиет теоретигі Қажым Жұмалиевтің нақтылы мәнде жасап отыратын саралаулары қазіргі қазақ әдебиеттануы үшін де өзекті.

Жоғары мектепте білімгерлердің әдеби мұраны талдау бойынша біліктілігін қалыптастыруда бұл оқу құралының ғылыми мазмұнында қисындалған ұтымды, өтімді пайымдаулар міндетті түрде назарға алынып отыруы тиіс.

«Әдебиет теориясы – әдебиеттану ғылымының ең негізгі саласының бірі. Әдебиеттің теориясын жақсы білу – әдеби шығарманың идеялық-көркемдік қасиетін жете түсіну үшін керекті шарт. Ал әдебиеттің тарихшысы, сыншысы, не зерттеушісі болам деушілер үшін бұл одан да бетер қажет. Өйткені көркем шығармаға ғылымдық талдау беру, әдебиеттік процесті дұрыс бағалау – тек әдебиет теориясын жақсы білгенде ғана мүмкін» (1, 3-б.).

Оқу құралының «Алғы сөзі» кеңестік саясаттың әдебиетке идеологиялық аса ықпалды құрал мәнінде қарағандығын да айғақтай түседі.

«Екінші, жалпы совет әдебиеті, оның саласы қазақ совет әдебиеті күн санап өсіп келеді. КПСС съездерінің, Орталық Комитет пленумдарының қаулы, қарарларында, партия мен үкімет

басшыларының әдебиет пен өнер қайраткерлері алдында сөйлеген сөздерінде әдебиетке зор мән беріліп, оны өмірмен тығыз байланысты ету жағына көңіл бөлінді. Сөйтіп, қазір көркем әдебиет жалпы халықтың рухани қажетіне айналды. Сандаған мектеп, техникум оқушылары, олардың әдебиет оқытушылары, жоғары дәрежелі оқу орындарының студенттері, сырттан оқушы студенттердің бәріне де «Әдебиет теориясы» – ең керекті көмекші құрал. Көркем әдебиетті тану, жақсы түсіну үшін оның өзіне тән ерекшеліктерін білу қажет. Әдебиет тарихын оқып, ескі мұраны дұрыс ұғынып, әділ бағалау үшін де жаңа шыққан еңбектерге жазылған сындардың дұрыс, терістігін аңғару үшін де әдебиет теориясымен қарулану керек» (1, 3-б.).

Зерттеу материалы және әдістер. Зерттеу әдіснамасының негізіне бұл деректердің кеңестік кезеңдегі әдебиет мәселелерінің жолға қойылу ұстанымдары тұрғысында, қазақ әдебиеттануында әдебиет теориясы тұрғысынан еңбектер жазу тарихын түзу, білу мәнінде өзіндік қажеттілігі бар.

Қ. Жұмалиев 1938 жылы қазақ тілінде оқитын мектептің 8, 9, 10 сыныптарына арналған «Әдебиет теориясы» шыққандығын, оның Виноградовтың «Әдебиет теориясының» негізінде жазылғандығын айтады. Негізінде қазақ тіліндегі «Әдебиет теориясы» оқулықтары осы күні бүгінге шейін де орыс тілінде жазылған нұсқалардың жүйесінде дайындалып келеді.

1969 жылғы жарық көрген «Әдебиет теориясы» әдебиеттанудың ілгерілеген кезеңдегі жаңаша талдауларға құрылған құрал болды.

Соның өзінде орыс әдебиеттану ғылымынсыз күрделі теориялық ұғымдарды негіздеу мүмкін еместігі ашық айтылады.

Осы тұста 2017 жылғы «Рухани жаңғыру: Болашаққа бағдар» Бағдарламасы бойынша жарық көрген «Әдебиет теориясы» еңбегіндегі әдебиеттің ғылыми негізделу, әдіснамалық жүйесіндегі жаһандану кезеңіндегі жаңа бағыттардың беталысы әдебиет теориясы туралы ұғымның қай дәуірде де, қай кезеңде де қилы саяси, рухани, көркемдік аспектіде даму, өзгеріс үстінде болғандығын пайымдаймыз (2).

Тарихи-функционалдық әдіс қазақ әдебиетінің классиктері өмір сүрген дәуірді түсінуге ықпал етті. Бұл олардың өлеңдерінің шындық оқиғаларымен байланысын түсінуге мүмкіндік берді.

Герменевтикалық әдіс қазақ әдебиеті классиктерінің теориялық көркемдік заңдылықтарын, әдеби-теориялық терминдердің қисынын, пайымын анықтауға, мазмұнын түсінуге ықпал етті. Оны қолдану авторлық тұжырымдаманың мәнін, шығармаларға енгізілген мағыналарды ашуға мүмкіндік берді.

Салыстырмалы тарихи әдіс ақындардың дүниетанымындағы жақындық пен айырмашылықты анықтауға ықпал етті. Оны қолдану қазіргі кезеңіндегі әдебиеттану терминдер сөздігіне, әдебиет теориясының қисындарын ашуға, заманауи шындыққа көзқарастарының ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттерге шолу.

Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» еңбегі негізгі теориялық ұғымдардың орыс әдебиеті материалында қисындалатындығын айғақтап отырады (Бұл сипат кеңестік кезеңдегі қазақ әдебиеттануының басым, негізгі сипаты – авторлар).

«Қазақ тілінде ертеректе шыққан «Әдебиет теориясынан» бұл кітаптың негізгі бір айырмасы тек толықтырылғандығында, не әр мәселені тереңірек талдауға күш салуында ғана емес, теориялық мәселелерді түсіндіру үшін керекті әдеби материалды мүмкін болғанынша қазақ әдебиетінің өз нұсқасынан келтіруге тырысушылықта. Бірақ бұл барлық жер, барлық жағдайда мүмкін бола бермейді. Өйткені Тургеневтің «Әкелер мен балалар» атты романын алып Чернышевскийдің «Не істеу керек?» романымен салыстырсақ, бұл жазушылардың араларындағы үнсіз тартыстар, көзқарастарындағы айырмашылықтар, тек жаңа адамдарды алдыңғысы ұнамсыз, соңғысы ұнамды етіп көрсетулерінен ғана емес, сюжет, композиция құрылыстарынан да байқалады. Оқиганы дамытып, оның қандай кезеңін шарықтау шегі ету, оқиганы немен аяқтауларында да үлкен мән бар. Бұл тәрізді шығарма құрылысы қазақ совет әдебиетінде жоқ. Бір әдебиет методындағы жазушыларда олай болу да мүмкін емес.

Сондықтан кейбір материалдарды орыс әдебиетінен алу, тек оңайлығына жүгіруден емес, солай ету керек болғандықтан деп білген жөн» (1, 5-б.).

Талқылау мен нәтижелер.

Автордың орыс әдебиеті материалы басым дәріптелген кезең болмысын осылай бүркемелеп жеткізгендігі сол уақыттың қасаң, қыспақты идеологиялық өктем жүйесінің салдары. Әйтпегенде, Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясында» қазақ әдебиетінің фактісінде қаншама тамаша талдаулар жасалған.

Әдебиеттің тарихилығы мәселесінде Қажым Жұмалиев Махамбет поэзиясына жүгінеді.

«Оқушылардың барлығы жақсы білетін Махамбет өлеңдерінің негізгі көпшілігі Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісінің тарихымен тығыз байланысты туды. Әйтсе де әдебиеттің тарихилығын дәлелдеу үшін төмендегі мысалды келтіруіміз орынды тәрізді. Ақын «Әй, Махамбет, жолдасым!» атты өлеңнің бір жерінде былай дейді:

*Ауыр әскер қол ертіп
Жасқұсқа барып төнгенде,
Арыстандай ақырған
Айбатыма шыдамай
Хан баласы жылады-ай,
«Жанымды қи!» деп сұрады-ай.*

Исатай атынан айтылған осы монологты тарихи мәліметпен салыстырсақ, поэтикалық шындық пен тарихи шындық дәлме-дәл келіп, бірі екіншісін растай түседі. Исатай, Махамбет бастаған халық көтерілісі кезінде хан ордасына көмекке келген подполковник Гекке 1837 жылы 5 ноябрьде Орынбор генерал-губернаторы Перовскийге жазған өзінің хатында былай дейді: «Хан ордасына аман-есен келдім. Исатай өзіне ерген жасағымен Ордаға 8 километр жерде. Исатайларды «әне келіп қалды, міне келіп қалды» деп күткен Орда маңындағылардың мүлде үрейлері ұшуда көрінеді. Менің келуім бұл ат төбеліндей топты сергіткендей болды. Әскерсіз өзім ғана келіп, оларға тигізерлік көмегім жоқ болса да, сол менің келгенім үшін хан қатты қуанды»¹

Жалғыз бұл ғана емес, Махамбеттің көптеген өлеңдерінің дәл тарихи деректерін табуға болады» (1, 34-б.).

Қажым Жұмалиев әдебиеттің тарихилығы ұғымына Абайдың өмірбаяны мен Мұхтар Әуезовтің «Абай» романының, Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының, Сәбит Мұқановтың «Менің мектептерім» атты мемуарлық романының негізінен тарихи шындыққа құрылғандығына тоқталады.

Ғалым әдебиеттің тарихилығы туралы ұғымды мектеп оқушысының таным деңгейінде қысқа тұжырыммен қисындаған.

«Жоғарғы айтылғандарды жинақтап келгенде әдеби шығарма өмірде болуға мүмкін құбылысты суреттемей, өмірде болған тарихи шындықты суреттесе, осыны әдебиеттің тарихилығы деп атаймыз» (1, 34-б.).

Бұл оқу құралында заман талабы, уақыт шындығы аясында әдебиеттің таптығы, партиялылығы, халықтығы атты ұғымдар қарастырылады. Қазірде бұл таным өзектілігін сақтап қалған жоқ. Алайда бұл факт қазақ әдебиеттану ғылымының тарихында нендей теориялық ұғымдар басым болғандығы тұрғысында кезеңдік басым бағыттарды көрсетеді.

Орыс әдебиетіндегі Пушкин, Крылов, Гоголь, Некрасовтың шығармаларын шын мәніндегі халықтық туындылар деп атап өтіп, мәселе бойынша Махамбет поэзиясын саралайды.

«Мысалы, Махамбет Өтемісов өлеңдерін зерттеушілер, ол туралы газет, журналдарда жазылған мақалалар ең алдымен ақын шығармаларының халықтығын сөз етеді, оның шығармаларын халықтық, өзін халық ақыны деп бағалайды» (1, 36-б.).

¹Рязанов «Исатай Тайманов көтерілісі», Ташкент, 1927 ж., 60-бетке сілтеме жасалынған – Б.А.).

Оқулықтың таза көркемдік мәселелеріне қатысты ой қорыту бағытында жазылған II тарауы «Тақырып және идея»; III тарауы «Образ – тип»; IV тарауы «Композиция және сюжет»; V тарауы «Көркем шығармалардың тілі»; VI тарауы «Өлең және оның құрылысы» атты бөлімдері мен соңғы «Әдебиеттік методтар – классицизм, романтизм, реализм, социалистік реализм» атты тараушасында көркем шығарманың теориялық негіздерін айқындайтын атаулар мен ұғымдар – әдебиеттану терминдері атанып, айырым белгілері, басты қисындары мазмұндалады.

VII, VIII тарауларда әдебиеттің тектері мен түрлері – эпос, лирика, драма жанрлары тұрғысында ғылыми негіздерге зер салынған. Әдеби мінездің жайшылықтағы мінезден анағұрлым терең, кең ашылу міндеттері туралы оқулық авторының түсінігі нақты, ұғынықты баяндалуымен ұтымды. Теориялық терең ұғымды күрделендірмей, ұтымды ашу.

«М.О. Әуезовтің «Абай» романындағы Құнанбайды алсақ жазушы оның мінезінің сан алуан жақтарын суреттейді. Құнанбай қатыгез, мейірімсіз, бекінгеніне берік, ойланған мақсатын орындамай тынбайтын бірбет, сұмдықты әріден ойлайтын зымиян, басынан бақайшағына шейін ескілікке берілген кертартпа, сонымен қатар ол ойлы, ақылды; қимылдың, істің адамы, сөзге шешен, тілге жүйрік, қолы ашық мырза. Қысқасы, оның мінезінің сан алуан жақтары бар» (1, 49-б.).

Қажым Жұмалиев «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Құнанбай бейнесіне тоқталуында Құнанбайдың тарихи тұлғасына қатысты кейінгі кезеңде ғана айтыла бастаған шынайы жағдайларға сол уақыттың өзінде назар аударғанын көреміз. Идеологияның пәрменімен Құнанбай образы социалистік реализм әдісінде «жағымсыз» образ болуға қаншалықты «тиісті» болғанымен, Құнанбайдың тұлғалық қасиеттеріндегі айрықша артықшылықтарды Мұхтар Әуезов «жағымсыздың» өзіне сыйғызып суреттегендігін Қажым Жұмалиев көрмеуге болмайтын көркемдік құбылыс ретінде бағалап, образ сомдаудың көркемдік құпиясына теліп отырып құлаққағыс етеді.

Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» оқулығындағы теориялық ұғымды нақтылы көркем шығарма материалы негізінде саралау біліктілігі, өнегесі қазірде де өзекті.

Автордың жақсылық-жамандық текетіресін халық эпосынан, ертегілерден бастап, кейінгі жазба әдебиет туындыларындағы нақтылы құбылыстардан мысалға келтіріп отыруындағы кең ауқым, жалпыадамзаттық ізгілік, игілік құнарлары туралы баяндау бағытындағы қазіргі уақытта да көркемдік сырларын ұғындыруда назарға алып отыратын саралау, пайымдау, болжамдар жатық, нақты.

Көркемдік заңдылықтарының өзіндік шарттарын тәптіштеп ұғындыруға жалықпайды.

Әдеби шығармадағы композиция, сюжет, образдың жасалу жолындағы амалдар – портрет, психологиялық күй, кейіпкер тілі, жанама мінездеу тәсілдері әдеби туындылар негізінде жан-жақты сараланып, теориялық айқындама жасалады.

Махамбет Исатайды:

*Садағына сары жебені салдырған,
Садағының кірісін
Сары алтынға малдырған.
Тереңнен көзін ойдырған.
Сұр жебелі оғына
Тауықтың жүнін қондырған.
Маңдайын сары сусар бөрік басқан,
Жауырынына күшіген жүнді оқ шанышқан, –*

деп портретін береді. Махамбеттің Исатай портретін бұлай жасауы да оның негізгі мақсатымен ұштасып жатыр. Исатай образы – ұнамды образ. Ендеше оның портретін де оқушы сүйсініп оқығандай, «па шіркін, өзі де жігіт екен»» дегендей етіп суреттейді» (1, 57-б.).

Әдеби шығармашылықтың теориялық негіздерін оқыту үдерісінде уақыттың саяси талабына бейімдеп отырып жазылғанымен, таза көркемдік ұстанымдарында мейлінше біліктілікпен, жан-жақты саралауға құрылып, білім алушыны нақтылы ақпараттандырып,

көркемдеу қисындарын жіктеп, сіңірген бұл оқулықтағы жеке әдеби-теориялық терминдер айқындамасын әдеби мұраны зерттеу, игеру міндетінде назарда ұстау қажет.

Қажым Жұмалиев «Әдебиет теориясы» оқулығын жазу бағытында талдау материалдарын орыс әдебиеті үлгілерінен ғана алып отырмағандығы, әдебиет теориясы мәселелерінде қазақ әдебиетінің аса көрнекті теоретигі Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегіндегі ұлттық таным жүйесіне қарайлап отырғандығы да арнайы зерделеуді қажет етеді.

Ахмет Байтұрсынұлы көрнек өнерін бес тарауға бөледі.

«Көрнек өнері бес тарау болады:

Бірінші – тастан, кірпіштен, ағаштан, яки басқа заттан сәнін келтіріп, сәулетті сарайлар, мешіт, медресі, үй, там сияқты нәрселер салу өнері. Бұл сәулет өнері болады (европаша архитектура).

Екінші – балшықтан я металдан құйып, тастан я ағаштан жонып, нәрсенің тұлғасын, тұрпатын, сын-сымбатын келтіре сурет жасау өнері – бұл сымбат өнері болады (европаша скульптура).

Үшінші – түрлі бояумен нәрсенің ісін, түрін, түсін, кескін-келбетін келтіріп, суреттеп көрсету өнері – бұл кескін өнері болады (орысша живопись).

Төртінші – әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері – бұл әуез өнері болады (европаша музыка).

Бесінші – нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері – бұл сөз өнері болады (қазақша асыл сөз, арабша әдебиет, европаша литература)» (3, б. 341).

Қажым Жұмалиев көркем әдебиеттің өзіне тән ерекшеліктері, оның түрлері, образ жасау тәсілдері, шығарма тақырыбы, т.б. көркемдік құбылыстарды теориялық негізде танытуда әлемдік әдебиеттану, әдебиет теориясы негіздері, орыс теоретиктері еңбектерін назарда ұстайды; әдебиет теориясын ұлттық сөз өнерімен сабақтастыруда негізгі көркемдік мәселелерінде Ахмет Байтұрсынұлы қисындамаларына қарайлап отырады. Қыспағы көп замандарда, ілгерідегі зерттеу тәжірибесі туралы айтуға мүмкіндік болмаған уақыттарда ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының басты көркемдік қағидаларын оңтайлы әдіснамалық тұғыр мәнінде ұдайы бағдар тұтып отырғандығын көреміз.

«Әдебиет» – араб сөзі, көркем сөз, сөз асылы деген мағынада. Орысша «литература» дейді (lit (t) era – латынша әріп) (1, б. 24).

Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясындағы» «Көркем шығармалардың тілі» атты V тарау Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» «Сөз талғау» бөлімімен сабақтастықта мазмұндалғаны жалпы көркемдік теориясының ортақ заңдылықтарынан туындайды.

Сонымен бірге, таза ұлттық мұрат арқауында саралау жасап отырып төлтума сипатты теориялық қисындар туғызудағы Ахмет Байтұрсынұлының біліктілік өрісін назарда ұстаған көрнекті әдебиет теоретигі Қажым Жұмалиев өзінен ілгерідегі зерттеу өнегесін шығармашылықпен, замана үдерістері ыңғайында ілгері дамытты.

Қазіргі әдебиет теориясы мәселелерінің ұлттық төлтума, түбегейлі өзіндік нышандары тұрғысында зерделенбей келе жатқандығы мәнінде арнайы зерттеу бағыттарын қалыптастыру өзектілігі бар.

Қажым Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» оқулығы бұл ыңғайда таза европалық, жаһандық, ресейлік теориялық танымдар ықпалында қалуға болмайтынын, кедергісі көп кезеңнің өзінде де нақтылы теориялық тоқтам, ұлттық саралау негіздерімен нақтылы күн тәртібіне шығарып кеткен құнды рухани, ғылыми мұра мәніндегі маңыздылығымен бағалы.

Автор әдеби-теориялық ұғымдарды танымға тартуда жүргізген саралауларының басым көпшілігін ұлттық сөз өнерінің асыл жәдігерлерінің мәтіндік нұсқалары бойынша жасап отырған.

«Диалектизмді жазушы шығармаға қатысушылардың сөздерін бұлжытпай беру үшін қолданады. Бірақ диалектизмдер автордың өз сөздерінде де жиі кездесіп отырады. Жазушы бір облыс, ауданды, ол жердегі тұрушы адамдарды, олардың кәсіптерін, тұрмыстарын суреттегенде сол жердің тұрмыс салтын көрсете алатын, сол жердің адамдарына тән сөздерді

пайдаланады. Бұл үшін бірнеше мысалдар келтірілді: «Қоңыр құйқалы шиыр («Қосшалқар») жігіттер жүздікке жөнелді.

Бұл сөйлемдегі шиыр, жүздік деген сөздер – сол ауданның не облыстың тілдері. Бұл сөздер Қазақстанның басқа жақтарына түсініксіз» (1, б.98).

Қ. Жұмалиев бұл жерде қазақтың классик қаламгері Ғабит Мүсіреповтің «Қосшалқар» повесінен мысалдар келтірген. Шиыр – көк шалғын. Жүздік – 100 шөмелей пішен.

Зерттеу нәтижелері, қорытынды.

Қазіргі уақытта қазақ тілінде жарық көріп жатқан теориялық, теорияны оқыту әдістемесі бойынша жазылып жүрген ғылыми зерттеу, оқу-әдістемелік еңбектерде осы қазақ әдебиетінің фактісінде саралау жүргізу өнегесі өнімді қолданыс тауып отырмағандығы алаңдатады. Шет жағалап сөз болғанымен, мәтін құрылымына тілдік, ұлттық рухани құндылықтар, ұлттық болмыс коды мәнінде дендеп зер салу, тану, саралау міндетінде тапшылық байқалады. Шет тілдік терминдер нөпірі қазақы танымды ығыстырып бара жатқандығы алаңдатады.

Әдебиеттер:

1 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 244 б.

2 Райан М. Әдебиет теориясы: Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 292 б.

3 Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеулер / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет).

ЖЫЛҚАЙДАР СЫМБАТ

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты

«ОЛЖАБАЙ БАТЫР» ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЖЫР НҰСҚАЛАРЫ

Қазақ әдебиетінде болсын, қазақ халқының өмірінде болсын эпикалық жырлардың алатын орны мен атқаратын қызметі ерекше. Бұл жайында өз кезеңінде Мұхтар Әуезов былай жазған: «Бақыт іздеп ғасырлар бойына сахараны шарлап шарқ ұрған мұңдар жолаушы – қазақ халқы бізге архитектура мен скульптураның, сурет өнерінің ескерткіштерін қалдыра алмады. Бірақ ол бізге ең асыл мұра – жыр мұрасын мирас етті. Жыршы халық, ақын халық емте жоқ ескі замандардан бастап дарыған ақындық даналығын қапысыз жұмсап, өзінің рухын ұмтылмас эпостық дастандарында, сан-сан әр алуан жырларында бейнеледі» [1,167].

Тарих қойнауындағы кез-келген оқиға қаһармандық эпос желісіне арқау болмаған, оның басты кейіпкері, ел тәуелсіздігін сақтауда елеулі рөл атқарған тарихи тұлғалардың бірегейі болған. Академик Зейнолла Қабдолов: «Эпос – көркем әдебиеттің байырғы, негізгі текстерінің бірі, дәлірек айтқанда, өмір шындығын мейлінше мол қамтып кең суреттейтін, адам мінезін мүмкіндігінше терең ашып, жан-жақты танытатын іргелі, күрделі жанр», – деген анықтама берген [2, 247]. Атақты батырлардың есімдері халқымыздың жадында сақталғанымен, олардың сексенге жуығы ғана тарихи жырлардың басты кейіпкерлері болғаны – айқын дәлел.

Сондай бірегей тарихи жырдың бірі – Олжабай Толыбайұлының ерлігіне арналған «Олжабай батыр» жыры.

«Олжабай батыр» жырын кезінде ел сүйсініп тыңдаған, жыршылардың жеке орындауынан тұрақты орын алған туынды болғанын еліміздің мұрағаттау мекемелерінде сақтаулы үлгілеріне қарап аңғарамыз. Орталық Ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының сирек қорларында Молдажан Жадайұлының «Олжабай батыр туралы» жыры мен Жаяу Мұса Байжановтың «Олжабай батыр» және өз қолтаңбасымен жазған «Олжабай батырдың бір соғысы» атты екі жыр нұсқасы сақталған. Сонымен қоса Олжабай батыр туралы аңыздар топтамасын Садық Жаяу Мусин тапсырған «Олжабай өмір тарихы» мен М.Ж. Көпеев жинаған «Он сан Орта жүзге ұран болған Олжабай батыр» деп аталған аңыздар мен әңгімелерден байқай аламыз.

Ал Ертай Құлсариев жырлаған «Орта жүз Олжабай батыр» деген жыр нұсқасы көркемдігімен де толықтылығымен де ерекшеленеді. Алғашқы Молдажан нұсқасында Олжабай батырдың дүниеге келуі, соғысқа төселуі, айдаһарды өлтіруі бейнеленсе, Жаяу Мұсада Олжабай батырдың қырғыздармен болған соғысы, ал Абылай бастаған қырық батырдың Сарыарқаны қалмақтардан азат етуі, бұл тарихи оқиғаның қазақтардың жеңісімен аяқталуына Олжабайдың айрықша қайрат-жігер, ерлік көрсетуі ықпал еткені баяндалады. Ертай нұсқасында болса, Олжабайдың тууы, он төрт жасар кезінде арыстанмен алысуы, қырғыз Әтекеден тұлпарын қайтарып алып, жолай Бөгенбай батырмен достасуы, ұйқыда жатқанда аузына кірмек болған жыланды қыршып тастауы, торғауыт қалмақтармен соғысы, Қалданнан Абылайды босатып алуы, Әмір Сананы қорғап қалуы, Қалдан Серенді тұтқындауы, Абылайдан Жабай батырды босатып алуы сияқты Олжабайдың ерлігі, қайсарлығы, адамгершілігі т.б. адами қасиеттері толық ашылған. Жыршы шешуші шайқастарда Олжабай бастаған қолдың жеткен жеңістері туралы жырлайды.

Халықтың шежірелерінде, ауызша әңгімелерінде Олжабай туралы өте көп айтылады, өлең жыр, дастандар да баршылық. Онда Олжабайдың батырлығы, тапқырлығы, мергендігі ерен сүйіспеншілікпен сөз болады.

Жырдың тілі, өлең өлшемі барлық нұсқаларға ортақ бастапқы бір ғана түпнұсқа болғанын айқын аңғартады. Оны жырдағы уақиғаларды, әскери жасақтарды, батырларды, соғыстарды, т.б. суреттеуде айна - қатесіз өлең тармақтары мен көркемдік өрнектер қолданылатынынан да, кейіпкерлердің аттарының, уақиғалар реттерінің де дәлме-дәл сәйкес келетінінен, т.с.с. «ортақ жерлерден» байқаймыз. Бұл - тек «Олжабай батыр» жырына ғана емес, жалпы қазақ халқының эпосының үлгілеріне тән ерекшелік. Жоғарыда айтылғандай, ортақ жерлер түркі халықтарының ортақ эпикалық мұрасы болып табылатын «Едіге», «Шора батыр», «Орақ – Мамай», тағы басқаларында да молынан кездеседі. Көрнекті фольклорист ғалым Ш.Ыбыраев қазақ эпосына: «Баяндалып отырған оқиға ұзарып, әрі ұлғайтылып, мыңдаған адам тағдыры түйісіп жатқанымен бәрібір ол батыр тұлғасын көлегейлей алмайды. Керісінше оның бейнесі халықтың идеялына сәйкес онан сайын асқақтай береді» [3, 247], – деген құнды пікір білдіріп айтқан болатын. Бұл пікір біз қарастырып отырған «Олжабай батыр» жырына, дәлірек айтсақ Олжабай бейнесіне де тікелей қатысты.

Тарихи жырдың жарыққа шығуына әсер ететін алғышарттың бірі- батырдың ерлік істерін дәріптеуші, жеткізуші ақынның болуы. Қазақ халқының терең тарихында елім, жерім деп күрескен сансыз батырлардың ерлік істерінің түнекте қалуының себебінің бірі де осы. Алайда, жырды жеткізуші жыршылық орта ауқымы кең болып келеді. Соның әсерінен нақты жырдың алғашқы айтушысын табу да үлкен мәселе. Жырды жеткізушілер көбінесе соңғы сөздерінде жырдың алғашқы орындаушыларын құрметтеп, аттарын мәтінге қосу дәстүрде қалыптасқан. Десекте, ауызша тараған тарихи жырлардың нақты авторын дәледеу үшін жан-жақты дерек керек.

Бұл дерекке қол жеткізу үшін текстология ғылымының талаптарына сәйкес жауап қажет.

Текстология ғылымы белгілі бір шығарманың авторын анықтауда басты принцип ретінде үш алғышартты талап етеді:

1. авторлық қолтаңба (автограф);
2. құжаттық айғақтарды;
3. идеялық-стистикалық ерекшеліктерге негізделген дәлелдерді талап етеді.

Олжабай батыр жырының нақты авторын анықтау күрделі мәселе болып табылады. Көтеш ақын жырлаған «Ер Олжабай» жыры әлі де табылмай келеді. Мүмкін жоғарыдағы нұсқалар Көтеш жырынан желі тартуы мүмкін деген пікірдеміз.

«Олжабай батыр» жырының нұсқаларын салыстырып, ерекшелігін анықтаудағы басты мақсатымыз – жырдың авторын анықтап, шығарманың атын өзгерту емес, бастысы – «Олжабай батыр» жырының асыл қазына ретінде келешек ұрпақтың рухани құндылығына себі тиетін ұлы сапарға жол тартуында.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М., Соболев Л. Қазақ халқының эпосы мен фольклоры. // Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т. XVIII. – Алматы, «Жазушы», 1985.
2. Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970. – 380 б.
3. Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.
4. Олжабай батыр. (Құрастырушы Б. С. Рақымов) – Қарағанды: ҚарМУ басп., 2003. – 106 б.; ҚарМУ студенттері жинаған материалдар. – Қарағанды, 1989.
5. Қазақ тарихи жырларының мәселелері. – Алматы, 1979.

БАЙКЕНҚЫЗЫ БАҒЫЛАН,

Әл-Фараби атындағы

Қазақ ұлттық университетінің магистранты

Ғылыми жетекшісі:

Дәрібайұлы, ф.ғ.к, доцент

С. АРОНҰЛЫ ӨЛЕҢДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

«Лирика» сөзі белгілі бір талапқа сай келетін әдеби көркем шығарманы бөліп қарау емес, оның поэтикалық бастауы ішкі сезімнен, көңіл-күйдің астарынан туатынын білеміз. Бұны лирикалық мәтінді мектепте өту барысында есте ұстаған жөн. Эмпатия (жаны ашу) мен рефлексияны (өздігінен талдау) жеке қасиеттер ретінде барынша дамыту арқылы нақты сезім мәдениетін қалыптастыру мүмкіндігі туады. Мұндағы сезім мәдениеті дегеніміз автордың өлеңін терең түсіне отырып, өз сезімін, өз ойын жүйелі түрде талдауды айтып отырмыз. Осы арқылы оқушының бойында көркем-эмоционалды, эстетикалық таным деңгейін қалыптастырамыз. Оқушының бойында әуелі лирикалық туындыны автордың дүниетанымына бір табан жақындата алатындай етіп түсіндіру, сан түрлі образдың ішкі мән-мағынасын, шебер үйлесімін сезінуге жол ашу – алғашқы мақсаттың бірі. Содан соң оқушының шығармашылық және еркін ой-қиялына ерік беріп, эстетикалық талғамын дамытуға күш салу қажет. «Лирикалық шығармаға поэтикалық тіл қызмет етеді. Поэтикалық тіл ақынның жан тебіренісін, биік сезімін жарыққа шығарады. Образды ой мен поэтикалық тілдің тереңіне үңіліп, лирикалық қаһарман арқылы жарыққа шығатын авторлық толғанысты, дүниетанымды, ақындық мақсат, мүддені, сезім-күйді тану, оқушыларға ғана емес, ересектер үшін де біршама күрделі. Авторды жете түсіну үшін дүниетанымдық, тілдік әлеуеттің де жоғары болуы қажет. Ал, оқушыларда бұл әлі қалыптасу үстіндегі үдеріс» [1, 159].

Лирикалық мәтінге анализ жасау әдісін автордың әлем туралы концепциясына ендей отырып, өз сезімін де тани алуын жетілдіру үшін арнайы жүйе керек. Қазіргі заманауи білім беру жүйесі оқушының көркем мәтіндегі тәлім-тәрбиелік идеяларды бойына сіңіріп, мәтін табиғатын өзінше танып, автормен диалог құрып, мәтін арқылы автордың құпия әлеміне бойлауды талап етеді. Жоғары сынып оқушысына мәтінге өз таным деңгейінде интерпретация жасай алуы, мазмұндық әрі стилистикалық басым жақтарын ескере отырып, автор мен өз көзқарасын айыра алуы маңызды. Сол себептен әдебиет пәнінде көркем мәтінді оқыту бойынша бірнеше тиімді жолдарын қарастыра отырып, өлеңге жеке талдау жасаудың ерекшелігін аңғарамыз.

Өлең талдау алгоритмі:

- Өлеңді алғаш оқу;
- Өлең оқығанда сезінген түрлі көңіл-күй;
- Басты көркем образдарды атау;
- Өлеңтегі тілдік құралдар: сезім мүшелері (көз, құлақ) арқылы көркем образ көрінісі, хронотоп;
- Композиция;
- Биографиялық мәнмәтін: өлеңтегі ақынның қал-жайы;

- Өлеңнің идеясы.

Лирикалық шығарманың мектептегі базалық оқулықтарда болуы, ғылыми дәлелденгендігі, қолжетімділігі мен жүйелілігі деген талаптар бойынша Сүйінбай Аронұлының бірнеше өлеңін талдап көреміз:

- Сүйінбай ақын «Жақсы мен жаман адамның қасиеттері» деген өлеңінде жақсы мен жаман адамның қасиеттерін санамалап көрсетеді. Жақсының жақсы болмағы неден, жаманның жамандығы қалай болмақ екенін айта отырып, жақсы мен жаман дуализмін бір-біріне қарсы қояды.

Жақсы жігіт ел-жұртының қаласындай,
Жақсы әйел әмме жұрттың анасындай.
Жақсыға ешкімнің де жаттығы жоқ,
Көреді бәрін де өз баласындай.

- Жаман мен жақсыны қатар қойғанда, жақсының жақсы екенін жаманның жанында танимыз. Жаман мінезден, істен, сөзден аулақ болып, жақсыға ұмтылып, жақсы адам болмаққа тырысамыз.

- Өлеңнің басты ерекшелігі түрлі афоризмдер мен көркемдеуіш құралдардың қолданысынан көрінеді.

- Өлеңде жақсы мен жаманның қасиетін таныту үшін қазақ танымындағы өмір салтын, дүниетанымын аша түскен. Мысалы, жақсыны сипаттағанда «миуалы алма, өрік ағашындай», «елдің басшы серкесіндей», «қалың жүнді көрпесіндей», «орыстың күймей піскен бөлкесіндей» және т.б. бар. Ал жаманның жамандығын айқындау үшін «жанбай қалған ағаштың шаласындай», «сиырдың тентек болған танасындай», «жылқының қотыр болған аласындай» және т.б. теңеулер бар.

- Өлеңнің хронотопы бойынша уақыт жоқ, кеңістік белгісіз.

- Кейбір көнерген сөз, риторикалық сұрақ, ерекше эпитет-теңеулердің қолданысын, лепті шумақтардың мол кездесуін байқаймыз.

Өлеңді талдағанда әрбір оқушының жеке сезім-күйін, сол өлеңге қатысты туған еркін ой-қиялын барынша ескерген жөн. Бұл туралы зерттеуші Қ.Бітібаева былай дейді: «Көркем мәтінді талдау шығармашылық жұмысты талап етеді. Қай көркем шығарманы оқыса да, оқушылардың ол туралы өзіндік әсері, пікірі туындайды. Біреуге қатты ұнаған шығарма екіншісіне ұнамауы мүмкін. Оқушы көркем туындыны өз дүниетанымы, сезімі, білім дәрежесіне байланысты қабылдайды. Әдеби талдаудың басты мақсаты – оқушылардың өзіндік қабылдауын, пікірін әдебиеттану ғылымының талабына сай ғылыми арнаға бағыттау болып табылады» [2, 23].

С.Аронұлының «Жақсы мен жаман адамның қасиеттері» деген өлеңін сабақ үстінде тереңірек оқыту ісін жеделдету үшін оқушыларға өлеңді талдаған соң түрлі сұрақтар қоюға болады:

1. Өлеңде кездескен эпитет-теңеулерден қазақтың тілдік танымы қалай көрінеді?
2. Мұндағы кей көнерген сөз, мақал-мәтел, риторикалық сұрақтың рөлі қандай? Өлеңнің реңін ашуға қалай әсер етіп тұр? Автор шеберлігі неден байқаймыз?
3. Бұл өлеңнен қандай көңіл-күйді сезіндік? (мұңлы, оптимистік, ирониялық т.б.).

Сабақ үстінде өлеңге анализ жасау кезінде түрлі әдіс-тәсілдердің қолданылатыны белгілі. Мысалы, лирикалық мәтіндегі тілдік құралдарды анықтау барысында тірек сөздерді іздеу, танымдық әңгіме, түрлі схемалар құру, лингвистикалық білімді де іске жарату сияқты түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып діндеген мақсатқа жетуге болады.

Сүйінбай ақынның «Жұмыққа» деген өлеңіне талдау жасау арқылы сол заманның шындығын, автордың бастан кешкен күйі мен сол арқылы не жеткізісі келді деген сұраққа жауап іздеп көреміз. Зерттеуші Л.А. Сомова әдебиетті, әсіресе лирикалық мәтінді оқытудың

басты қасиеті деп мынаны көрсетеді: «При восприятии лирики, в отличие от других родов литературы, происходит максимальное присвоение прочитанного, обретение личностных смыслов в художественном тексте. Лирика позволяет читателю понять сокровенное в себе, поэт как будто предугадывает это, находя для выражения сокровенного соответствующие слова и образы» [3, 64].

Бір қарағанда бұл өлең Жұмықтың жұмық тірлігіне күйініп, ісінен ұялтқысы келген өлең болса да, ақынның өткен өмірін жоқтаған күйіне ауысып кеткен тәрізді. Бірінші шумақта Жұмықтың қандай екенін, оның ісінің бұрыстығын аңғарамыз. Соңғы жолдарынан ақынның ішкі өз ойы – дәурені өтіп, о дүниелік боларын болжағанын түсінеміз. Бұл адамға өмірдің өткінші, алдамшы екенін айтқандағы ауыр күрсініс сезімге бойлатады. Екінші шумақта Жұмықтың жаман қасиеттері туралы айтылады:

Өмірді келген, кеткен аңдамайсың,
Адамның болашағын болжамайсың.
Асыл сөздің білмейсін қасиетін,
Жаман ойға келгенде талғамайсың.
Қиял мінез, тымырық, от пен жалын,
Қайтейін, осыныға арланбайсың.

Адамның жалған дүниедегі тірлігі, өз ісіне есеп бермей, өмірді шексіз, шетсіз сүре берем дегенінен қиянатын бетіне айтқан шыншылдықты, ақ жолға түсуге шақырған дидактикалық сарынды, жамандықтың сұрауы қиын екенін ескерткен қауіп-қатерді сезінеміз. Үшінші шумақта автор өткен өміріне қарайлап, бұрын «Алатаудай атым дардай» еді, ендігі қазіргі күйім «шөккен нардай» дейді. Бұрын атақ-даңқының алысқа кеткені сонша – Алатаудан әрі асқан, сонымен теңескен болса, қазір тіпті шөгіп жатқан нардан да төмен болғанын айтып отыр. Бұдан әрі өткен істің қайыры жоқтығын, өмірдің өткінші екенін, атақ-даңқ дегенің сусымалы боп, еткен еңбектен еш қайран көрмегеніне күйінеді. Бұнда адам өмірінің тым қысқалығын түсінген өкініш, мұң-наланы байқаймыз.

Ақылымды қараңғы қалған басып,
Сау күнімде құдайым еске салмай.
Ауру билеп, бойымнан әлім кетті-ау
Бауырсаққа илеген кескен нандай.

Ең соңғы шумақта автор «ақылымды қараңғы қалған басып» деп, ақыл дегені – қартайғанда ақыл-есінің тұрақсыздығын, қараңғы – қарттықтың белгісі деп таниды. Ауру меңдеп, бұрынғы заман келмеске кетіп, әл-дәрменнен үміт үзген қалін бауырсақ сияқты не әрі емес, не бері емес, былжыраған нанға теңейді. Бұнда автордың өз ойын осылай жолайрыққа келгенін, бір күндері оның да аты озып, бәйге алғанын айтады да, бәрінің түбі бір өлім екенін түсіндіреді.

Көркем мәтінге талдау жасау арқылы оқушы мен автор арасында рухани үндестік пайда болады. Автор сезген, білген сезім-күйді оқушының аса ынтызарлықпен түйсініп, поэтикалық әлемін шарлауға мүмкіндік алады. «Если восприятие художественного произведения эмоционально, конкретно, субъективно, следует опираться на приемы анализа, проясняющие авторскую мысль, общую концепцию произведения - это литературоведческие приемы постижения авторской позиции в произведении. Главное назначение этих приемов анализа - уяснение текста, его композиции, стиля писателя, приближение читателя к авторской мысли в единстве образного и логического начал» [4, 93].

Сонымен қорытындылай келе, көркем мәтіннің автор мен оқырман арасындағы өзара хабар алмасуы, эстетикалық әңгімесі екенін түсінеміз. Автор дүниетанымын, ішкі әлемін оқырманға жайып салып, түрлі сезім, көңіл-күй туғызады. Бұл оқырманның, біздің жағдайымызда оқушының, өлеңдегі образ және идея ерекшелігін түсінуге, эмоционалды әрі эстетикалық тәжірибесін қалыптастыруға көп көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмақаева Б.Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі: Оқулық – Жұмақаева Б.Д. Алматы: «Қыздар университеті» баспасы, 2015. – 242 бет.
2. Бітібаева Қ. Әдебиетті оқыту әдістемесі. – Алматы : Рауан, 1997. – 283 бет.
3. Сомова Л.А. Методика обучения литературе: особенности художественной коммуникации: электронное учеб. пособие / Л.А. Сомова. – Тольятти : Изд-во ТГУ, 2014. – 1 оптический диск.
4. З.К.Кудашева, С.С.Магдиева. Методика обучения литературе. Учебное пособие для учителей и студентов педагогических университетов и институтов. Т.: Изд-во «АЛОQАCНI», 2008, 264 с.

ҒАЛБИЯТ ТҰНЫҚ

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
филология факультетінің 2 курс магистранты
E-mail: gagalbyyat@mail.ru
Телефоны: 87088482010

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҮС МОТИВІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Көркем әдебиеттегі психологизм, оның көркемдік бейнелеу құралдары – монолог, ішкі монолог, «ой ағысы», пейзаж, портрет, көзқарас, (мимика) ымдау, (жест) ишара, түс көру, күнделік т.б. - бұлардың бәрі даралық сипатқа ие болып, әдеби процесте өзіндік зандылығымен дамуда. Ұлттық әдебиеттану ғылымында түс көру тәсілінің өзіндік өрнегі мен сан алуан күрделі көркемдік қызметі бар. Түс көру тәсілі – кейіпкердің ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, оның күрделі де жұмбақ табиғатын ашудағы, оқиға шешімін табудағы, жазушы шеберлігін танытудағы, өмір шындығын көркемдік тұрғыдан танудағы бірден-бір бейнелеу құралдары ретінде қарастырылады. Түс көру – қазақтың психологиялық прозасында және әдебиеттану ғылымында ең негізгі көркемдік тәсіл және оның басты моделі ретінде қолданылады.

Ғасырлар бойы рухани санамыздың сызылмай, керісінше уақыт өте келе көркемдігі мен мазмұн-мәні, жанрлық, түрлік, стильдік, көркемдік ерекшеліктері айқындалып, байытылған, жаңартылған түс көру тәсілі М.Әуезов, Ж.Аймауытов, Ә.Кекілбаев, Ә.Нұрпейісов т.б. секілді жазушылардың шығармаларында шеберлік шыңына жетіп, өз өрнегін сала білді. Қалай дегенде де өнер тәңірлерін ерекше тамсандырып, өзіне ынтықтыра түскен түс көру тәсілі өзінің таңғажайыптығымен, адам санасындағы психикалық сәттерді зергерлердей өте бір ұсақ өрнектермен әшекейлей білетін ерекшеліктерімен, астарлы ойды мың құбылтып жеткізе білетін спецификалық даралығымен, уақыт пен кеңістік категорияларына кең жол ашатындығымен, автордың ой-қиялын қалай құбылтам, ойды қалай ойнатамын десе де еркіне көне беретін көркемдік қызметінің шексіздігімен, кеңдігімен, еркіндігімен, икемдігімен еріксіз назар аудартады¹.

М.Әуезов – әдеби түс көру тәсілінің табиғи мүмкіндігіне, көркемдік қуатына, спецификалық кең ауқымдылығына және мағыналық, эстетикалық міндет-қызметіне терең мән берген суреткер. Әсіресе, Әуезовтің түс көру тәсілін көркемдік жаңа сатыға, жоғары сапаға көтере білгендігі айтпаса да белгілі. М.Әуезов түс көру тәсілінің ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі түрін, жаттанды жоруларын, оның сан алуан түсіндірмелерін сол қалпында қолдана бермеген. Түстің дәстүрлі символикасы шығарманың сынын кетіретінін жақсы сезінген жазушы түс тәсіліне тән күрделі түрлік, мазмұндық, құрылыстық (структуралық) қасиеттерді табиғи жаратылысымен жаза білуде үлкен шеберлік танытады². М.Әуезов – әдеби түс көруді өз мақсатына орай орайын тауып ойнатып, орнын тауып, ой айтамын десе де икемге келе беретін көркемдік еркіндігін, мол мүмкіндігін асқан талғампаздықпен, терең білімдарлықпен, хас қаламгерлік шеберлікпен қолдана білген жазушы. Әйтсе де жазушы әдеби түсті өз табиғатынан бөліп жарып әкете де қоймайды. Түсті «Абай жолы» роман-эпопеясында аса талғампаздықпен қолдануы соның куәсі болса керек.

М.Әуезовтің адамзат баласына тән табиғи және психологиялық құбылыстарды асқан шеберлікпен бейнелеудегі көркемдік жаңалығын таза теориялық тұрғыдан таныған жазушы Зейін Шашкин болды. Ол өзінің «Мұхтармен кездесулерім» атты мақаласында былай дейді: «...Мұхтар Әуезов қазақ прозасында бұрын ешкім баспаған тыңды игерді!.. Адамның ішкі жан күйін, тебіреніс толқынын беру үшін жазушы айқын образдарды, нақтылы дәлме-дәл сөздерді тапқыр қолданады. Бұл ретте Әуезов өзінің психологиялық суреттеудің нағыз шебері екенін танытты, қазақ прозасындағы психологиялық мектептің шын мәніндегі көш басшысы бола білді». Адамның жан-жүйесін, ішкі дүние құрылысын тереңнен таныған М.Әуезовтің әдеби техниканың тілін, психологиялық бейнелеу құралдарының көркемдік қасиетін шеберлікпен меңгергендігін біз «Абай жолындағы» әдеби түс көруді талдауларынан жақсы танимыз³.

Айталық, атақты «Абай жолы» романындағы «Қайтқанда» деп аталатын алғашқы тарауда түс бар. Жалғыз ұлы қайтыс болып, келіні екеуі қалған қарт батыр Қодар: «Түс шіркін жұбаныш па, тәңір-ай!» - деп ойлағанымен өзі де сол күні түсінде баласын көріп, қам көңіл болып оянған. Ал, келіні Қамқа болса түсті кәдімгідей медеу көреді: «Әкем екеуің неге жылай бересіндер, мен тірімін ғой. Мен, міне келдім ғой. Қойшы, Қамқа! Қабағынды ашшы!» деп, осы бір түрлі сай-сүйегімді босатты! - дейді Қамқа. Осы кезде Қамқанын да, Қодарды да көздерінен үнсіз жастар біртін-біртін сорақытып ағып отыр еді?»

Автор кейіпкерлерінің сол сәттегі жан қиналысын, бірінің жалғызы, бірінің жан жары Құтжаннан айрылғаннан кейінгі айықпас қайғысын, соның жүрекке салған жарасы мен салмағын осы түс арқылы жеткізіп отыр. Ата мен келін арасын ажырамастай етіп отырған да осы ортақ қайғы. Алайда олардың абыройы ел, аруақ алдында да таза екендіктерін автор осы түс арқылы мойындатқызбай ма, бізге? Автор елдің нақақ жаласына жауапты сөзбен дәлелдеп, ақталмайды, ол ортақ түс арқылы астарлап сездіртеді де қояды. Осы шағын эпизод арқылы түс өзінің көркемдік, характерлік, философиялық, қоғамдық міндетін де мінсіз атқарып тұр.

Бөжейге күн орнына берілген кішкентай Кәмшат тағдырының трагедиямен тәмәмдалуы да кейіпкердің түсімен тұспалданып, талданады. Сүйіндік ауылынан естіп келген әңгімесін Абай Зере мен Ұлжанға айтқанда Кәмшаттың шешесі Айғанымның сол күнгі түсін еске алып: «Түс көрдім. Кәмшат жер ошаққа жығылып қалып, үсті-басы лаулап жанып барады екен» - деді.

Шынында да тап сол сәтте қатал салттың құрбаны болған құртақандай қыз күйіп-жанып ауырып, әл үстінде жатады. Тағдыр тәлкегіне титтейінен ұшыраған бүлдіршін шешесінің түсіндегідей түкке тұрғысыз текетірес отына «лаулап жанып» өмірден өтеді. Байқасақ, ұлы суреткер сол заманның қатігез дәстүр-салтын әшкерелеу үшін тек түсті, түс символикасын шеберлікпен пайдаланады.

Айғанымның түсі мұнда екі бірдей көркемдік қызмет атқарып тұр. Бірі – бауыр еті баласының мүшкіл халін сезген ана жүректің сезімталдығы, махаббаты мен сағынышы болса, екіншісі – сол кезеңнің әлеуметтік жағдайының іріп-шіруін, қатал салт- дәстүрдің қылмысын әшкерелеу. Сондай-ақ, бұл түстің бас-аяғы бар, олардын шекарасы анықталған бір тұтас дүние. Түстің атқарып отырған қызметі де айқын. Түстің бірден-бір қасиеті - көбіне шындықпен жанасатындығы, ол түстің өзінің табиғатына тән нәрсе. Ұлы суреткердің екі томындағы әдеби түстерді талдауы шығармадағы шым-шытырық оқиғалар секілді шырқай өрлеп, күрделеніп, өзінің мазмұндық-көркемдік мағынасын арттырып келеді. Мәселен, Абайдың адасып, екі ағайынды жігіттің үйіне түсіп, ас піскенше мызғып алайын деген сәттегі түсті еске алып көрейік.

Бұл өткен түстерге мүлдем ұқсамайды, мазмұны да, көлемі де ерекше, өзіне артқан жүгі де ауыр. Бұл түстен гөрі «сана ағымына», бірақ ойдағы емес, іс-әрекеттегі ырықсыздық, ерікке көнбеген қимыл-қозғалыстар ағысына көп келіңкірейді. Авторды қызықтырып отырған да түстің өзінен гөрі түстен кейінгі түсініксіз сезім күйі, сергелдең ойлар, жан әлеміндегі сан алуан эмоционалдық, психологиялық процестер. Мысалы: «- Кел! Келші бір, сәулем! - дегенді анық айтқан тәрізді... Бір тұман, түс ішінде, алдағы бір ғана сәулеге асығып, қалтырап, ұмтылып бара жатқандай. Оқшау, сұлу ән үзілген жоқ... Ән – «Топпай көк». - Тоғжан! Япырау, мынау Тоғжан, Тоғжаным ғой, мынау! Дәл өзінің үні. Айнымаған өз ырғағы. Өз нақысы ғой.

Ербол-ау, мен қайда тұрмын осы? Мынау үйде мені шақырып отырған Тоғжаным ғой! - деп, бар сабырдан айрылып, тағы да өзгеше бұзылып кетті». Кейіпкер ұйқыда ма, әлде ояу ма? Өңі ме, түсі ме? Белгісіз. Осылай кейіпкердің жүйесіз ойы оның әлі толық оянбағанын байқатады. Әйтсе де оның тәртіпке келе қоймаған сыртқы кимыл көріністері, көрген түсінен арыла қоймаған санасы әлгі сандырақтаған сөздерінен сезіледі. Мұндай түс көру сарыны осы шығарма бойына бірнеше рет қайталаанады. Әйгерімді алғаш көрген осы сәті мен қыстын күні адасып, Тоғжанмен табысқан сәті. Осы екі түс елес, сандырақта да кейіпкердің жүрегіндегі сағыныш сезімі «Мынау үйде мені шақырып отырған Тоғжаным ғой» деген сөзінен ерекше байқалады³.

Қорыта келгенде, М.Әуезов көркем прозада түс көру тәсілін жоғары сатыға, жаңа сапаға көтерген, оның көркемдік, сюжеттік, характерлік қызметін айқындаған және күрделендірген жазушы. Ол және бір шығармада көрінген сан жағынан ғана емес, көркемдік сапа жағынан да өркендеп өсті. Түстің мүмкіндігі мен еркіндігі шын мәнінде енді көзі ашылған бұлақтай бұлқынып, жаңа бір леп әкелгендей әдебиетке. М.Әуезов шығармаларындағы түстер үлкен философиялық, психологиялық, әлеуметтік-қоғамдық жүктер арқалай бастады, ойға құрыла бастады, өзіндік өрнек-болмысымен таныла бастады. М.Әуезов түстің прозада ғана күрделі көркемдік қызметке ие болып, өмір мен өлім туралы, түс пен оң аралығындағы арпалыстар, түстен кейінгі толғақты ойлар, сезім сергелдендері жайлы терең ой толғайтын психологиялық талдау тәсілі екендігін өз тәжірибесі, суреткерлік шеберлігі арқылы дәлелдеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қожахметова М. «Түс-саяхаттар». Алматы, «Ақжелкен» журналы, 1997. - №1.
2. М.Мұқанов «Жан жүйесінің сыры». Алматы, «Қазмембас», 1964. – 120 б.
3. Пірәлиева Г.Ж. Қазақтың көркем прозасындағы психологизм табиғаты және оның бейнелеу құралдары. – Оқу құралы. Алматы, 2007. –359б.

ШАКИЗАДА АЛЬБИНА БАҚЫТЖАНҚЫЗЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Филология факультетінің 2 курс магистранты
Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент м.а. Мәуленов А.А.

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ МИСТИКА, ФОБИЯЛЫҚ КӨРІНІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мистика – бұл ғылыми түсіндіруге бағынбайтын, әртүрлі табиғаттан тыс құбылыстарды білдіретін өте кең ұғым. Бұларға елестер, рухтар, басқа әлемнің өкілдері, сондай-ақ жалпы қарғыс, бал ашу, көріпкелдік, реинкарнация және т.б. түрлерін атауға болады. Мистикалық нәрсеге деген қызығушылық адамның құпиялылық пен жұмбақтың шешімін табуға деген құштарлығынан оянады. Мұның бастауы адамның балалық шағында жатыр. Бала кезімізде бәрімізді шашы жалбыраған, ақ көйлек киген қызды немесе жартылай адам, жартылай ат кейшіндегі кентаврлар туралы қорқынышты әңгімелер естіп өстік. Уақыт өте келе біз өмірге реальды тұрғыдан қарап, ондай әңгімелердің ойдан құрастырылғанын түсінеміз. Алайда көптеген адамдар әлі күнге дейін түсініксіз таңғажайыпқа деген қызығушылығын жоғалтпай келеді. Бұл қызығушылықты мистикалық жанрда жазылған көркем шығарма оқу арқылы қанағаттандырамыз.

Мистика – тылсым күшке сену, таңғажайыпқа сүйеніп жазылатын шығарма. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде «Мистика – ғылымға жат, табиғаттан тыс, сезінуге болмайтын рухани күші бар деп сену» деп анықтама беріп, табиғаттан тыс тылсымға, кереметке сенуші адамды мистик деп көрсетеді [1,390 б.]. Ал фобия дегеніміз – адам еркінен тыс, логикалық түсіндіруге келмейтін үрей мен мазасыздық. Ол оқырманның жүйке жүйесіне әсер етіп, оны қыдықтайды. Таң қалдырып, қорқыныш пен үрейге бөлейді. Бұл жазушылар үшін оңай нәрсе емес. Себебі сөзбен қорқыта алу өнері өте қиын.

Мистика, әрине, фольклордың ажырамас бөлігі болып табылады. Себебі бастапқы кезде адамдар таныс емес, түсіндіре алмайтын кез-келген құбылысқа табиғаттан тыс қасиеттерді жатқызған. Мистицизмнің тамыры сонау ауыз әдебиет үлгілерінде жатыр. Аңыз, ертегі, эпостық жырларда да жезтырнақ, мыстан кемпір, пері мен оның қыздары, бір көзді дәу, жын, шайтан, т.б. қорқыныш, үрей туғызатын кейіпкерлер жетерлік. Бұл кейіпкерлер фольклорлық шығармаларда бас кейіпкердің жолын кесіп, алдап-арбап мақсатына жетуіне кедергі келтіреді.

Қазіргі қазақ әдебиетінде мистикалық тақырыптарға қарымды қалам тартып жүрген көптеген жазушыларымыз бар. Атап айтсақ, Думан Рамазан, Айгүл Кемелбаева, Қойшыбек Мұбарак, Мәдина Омарова, Марғұлан Ақан т.б. көптеген жазушыларымызды ауыз толтырып айтуға тұрарлық. Соның ішінде Қойшыбек Мұбарак шығармашылығындағы мистикалық, фобиялық көріністерінің ерекшеліктері жайында сөз етпекпіз.

Қойшыбек Мұбарак – бүгінгі әдебиетімізде мистикалық әңгімелерімен танымал талантты жас қаламгерлердің бірі. Оның әңгімелері ертеден ұрпақтан-ұрпаққа мызғымас мұра болып келе жатқан халықтық мифологиядан бастау алады деп айта аламыз. Оның көне дүниетанымға негізделіп, қазіргі замандағы өзекті мәселелердің шешімін аңыз-әпсаналық, ырым-тыйым, киелі түсініктермен салыстыра өрілген әңгімелері «От ару»(2009), «Жат құшақ» (2012), «Айдың соңғы сәрсенбісі» (2018) деген атпен жинақтарға енген. Мистикалық әңгімелерінде абсурд аз, фольклорлық, мифологиялық мотивтер көп ұшырасады.

«Пері көші» әңгімесінде қиял-ғажайып шытырманға толы, адамизат пен перілердің арасында болған оқиға туралы сөз етіледі. Ағайынды бауыр Сәлім мен Мәлік жастайынан ата-анадан жетім қалып, ағасы әке-шешеден қалған аз-маз малмен күн көреді. Сәлім ағасы Мәлікке еш ауыртпалық жүктемей, бар жауапкершілікті мойнына алып, Мәлік серілікпен күн кешіп жүреді. Бір күні ағасы аттан құлап, жатып қалады. Мәлікке өлердегі соңғы сөзін айтып, сырымен бөліседі. «...Жәми жеңгеннің арғы тегі туралы, төркіні туралы көп сұраушы ең... Әншейін әке-шешесіз жетім қыз екен, ғайыптан кезіктік деп алдаушы ем сені... Ол олай емес, перінің қызы... Мен дуамен ұстап қалған ем... Мен кеткеннен соң оған да қиын болары анық... Шамаңша күтерсің... сосын мені елден оңаша анау етектегі Баспақ төбенің басына апарып жерле... оның барлығын түсіндіріп жатқанға қазір шамамда келмес... маған жалғыз жату бұйырған... – деп сарнап жатып сылқ ете түскен...» [2, 64].

Мәлік ағасы қайтқан соң екі үйді қатар сайлап, қарасып жүреді. Жәми жеңгесі ағасының қорымына барамын деп сұранып, оны ес-түссіз күйінде Айыртөбеден тауып алады. Оны бақсыға апарды. Бақсы жеңгесінің екі дүниенің –адамизат пен періліктің ортасында тұрғанын, бір баланы дүниеге әкелетіні туралы айтады. Шынымен де Жәми ұлды болып, атын Бақбөр қояды. Бақбөрі өсе келе адуын күштің иесі болды. Ешкімге күш бермей, оны бақсы берген арқанмен екі жасынан бастап байлап бағады. Бақбөр еркінен тыс барлығының мазасын алып, әркімге бір шаба береді. Сол себепті көршілері де үйлерін алыс тігеді. Бір күні Мәліктің ауылына жақын жерге үлкен көш келеді. Бұлар перінің көші болып шығады. Бұны Жәми жеңгесі мені алып кетуге келген төркінім, бұлар Бақбөрдің ұйықтағанын күтіп отыр. Сен маған қашып шығуға көмектес дейді. Сөйтіп қайнысы жеңгесінің айтқанын жасап, Бақбөрді алдап ұйықтатып, Жәмиді қашырып жібереді. Бақбөрі анасы жоғын көріп есі кіреді. Кәдімгі ақыл есі бүтін адамға айналады.

Бұл әңгімеде Сәлім пері қызға ғашық болып, дуаның көмегімен алып қалады. Сәлім өлген соң Жәми нашарлай береді. Перінің көшімен ілесіп кеткен Жәмиді ағасы Сәлімнің шақырғанын біледі. Мәліктің кіші ұлы мен Бақбөр анасын іздеп, перінің көшінде қалған екі қызды ұстап алады. Бірақ Мәліктің кіші ұлы Кенжекұл да перінің қызына ғашық болып қалады. Ең соңында пері қыздың сақинасын алып қалады.

«Періден қалған сақинаны ерніне тигізіп емірене сүйген Кенжекұлдың құлағына сақинаның ішінен: – Мырзам, күт мені, күт! Мен қайта ораламын, – деген қыздың даусы естілді» [2, 87б.].

Періге не елеске үйлену барлық әдебиет үлгілерінде жиі ұшырасатын халықаралық мотив. Құпия тылсым дүниемен байланысы бар перілер қазақ фольклорындағы көп кездесетін кейіпкерлер. Пері қыздары ну орманда немесе елсіз жатқан айдаланы мекен етеді. Қазақ тілінің

түсіндірмелі сөздігінде «Пері» сөзіне: «Пері – ескілікті халық ұғымында көзге көрінбейтін адам бейнелі рух» деп анықтама береді де, мынандай мысалдармен нақтылап кетеді: «Перінің қызы. Пері соғу – перінің зиянды жері тию. Пері соғып, бір аяқ, бір қолынан айырылып жатыр» [1, 444 б.]. Олардың шығармадағы бейнесі әртүрлі болып келеді. Кейде дос болса, кейде тура жолдан тайдырып алдап, арбаушы болады. Адамзаттан тыс, бұл дүние мен ол дүниенің арасында белгісіз, тылсым құпиялыққа толы әлемде өмір сүреді. Мына әңгімемізде де перілер көшіп жүреді, пері қыздары қас сұлу және апалы-сіңілі болады. Бұл көп кездесетін мотив.

Әңгімеде Жәми пері екендігін естіген інісі үрей, қорқынышқа бой алдырмайды. Пері бейнесі бұл жерде жанашыр, ақкөңіл, жақсы адам болады. Алып күштің әсерімен, күйеусіз ғайыптан балалы болады. Адамзатқа қастық қылмай, оның жақсылығына жақсылықпен жауап береді. Адамдар арасында бәрібір тіршілігін жалғастыра алмайтын бұл тіршілік иелері өз елдеріне оралады. Әңгімеде адамзатқа махаббат, қуану, мұңаю, сүйю, сүйдіру сезімдерін перілердің үйренгенін, алғаш қаза болған адамзатты жерлеуді, ең алғашқы адамның некесінде қиғанын айта келіп, «Бұл дүниеде олар бізден кем... тек олар о дүниеге кетіп әуелгі жаратылысына қайтқанда ғана бізден жоғары тұрады... ол кезде біз оларға қажетсізбіз... Сол үшін адамдармен қатар өмір сүру қиын...» [2, 84 б.], – дейді. Әңгімедегі перілер бейнесіне қарап, мистиканың фольклорлық сарында, ескі аңыз-әпсаналық мотивке сүйенгендігі байқалады.

Қорымның жанына от қойып, оны айналып жүру, сол оттың күлі де қалмауы, қос етегін түре аспанға қалықтап көтерілуі, айналаны қалың тұман басу, жер-әлемді зел зала қылып найзағайдың түсуі, жаңбырға ұласуы т.б. фобиялық көріністер орын алған. Сюжеттік бұрылыстармен шебер өрілген әңгімеде перілер берген қымызды ақбас атанға шашып жіберуі, одан бір шөкім жүннің ғана қалуы, перілер әлеміндегі бір ай уақыттың бір күндей ғана өтуі тәрізді қиял-ғажайып нәрселер орын алған.

Қойшыбек Мұбарактың әңгімелерінде пері мотиві азғырушы, арандатушы емес, қайта махаббатқа адал, адамзатқа жанашыр болып бейнеленеді. «Пері көші» әңгімесіне ұқсас «Ескексіз қайық» әңгімесінде де су перісі адам баласын құтқарып қалып, оған ғашық болады. Оқиға адам кейпіне енген пері қыздың өзі құтқарып, тұмар таққан жігітті іздеуімен басталады.

«Ескексіз қайық» әңгімесінде де періге ғашық болып, бар өмірін тәрк еткен жігіт туралы сөз болады. Жай пері емес, бұл жерде су перісі Зәрия адам кейпіне еніп, өзінің бұрын ұнатып қалған жігітін көп іздейді. Өзін теңіздің қызымын деп таныстыруы жай әзілі болар деп қабылдаған жігіт оған сезімі барын біледі. Зәриямен теңізге барамын деп уәделеседі. Теңізге келіп қыз бар сырын ақтарады. Өзінің теңіз патшасының қызы екенін, кішкентай кезінде балалардың құрған ауына түсіп қалып, оны бір баланың аяушылық танып құтқарғанын айтады. «Ашуланған біреуі сізді жарға итеріп жіберді. Осы кезде мен де аудан босанған едім. Сіз суға түсе есіңізден айырылып қалдыңыз. Мен сізді алып әкемнің сарайына жеткіздім» [2,95 б.]. Теңіз патшасының шарапаты тиіп бала аман қалады. Сөйтіп оған тұмар тағып, кейін тауып алуға су перісі амалсыз келіседі. Жылдар өткен соң пері қыз жігітті іздеумен уақыт өткізген. Тауып алып бірге қызметтес болған. Бірақ жігіт қызды танымады. Қыз өзінің шынайы бейнесін көрсету үшін теңізге әкелген екен. Қыздың денесі тек белден жоғары ғана адам сипатты да, одан төмен балық тәнді болып шығады. Жаңбырдан қорқу себебі де осы. Қыздың шын бейнесін көрген жігіттің одан әрі ынтызары ауып, қызды тастап кеткісі келмеді. Сөйтіп кеште жартылай балық, күндіз адам кейіптегі қызбен ескексіз қайыққа мініп мәңгілік сапарға аттанып кетеді.

Мұндағы пері бейнесі қорқыныш, үрей туғызбайды. Қайта бас кейіпкер жігіт оған одан сайын ғашық болып, сұлулығына мас болады. Жартылай адам, жартылай балық денесімен де ол оған ерекше сұлу болып көрінеді. Бұрынғы өмірін артқа қалдырып, жігіт перінің айтқанына көніп, көзсіз махаббаттың әсерінен теңіздің үстінде пері қызбен өмір сүруге уәделесіп кете барады. Алайда осы періліктің адам баласын қалай болмасын өзіне баурап, сұлулығымен, мінезділігімен өзіне байлап алары сөзсіз. Алдап-арбап құрығына түсірмеседе, ерекше харизмасымен, хас сұлулығымен адамды еркінен тыс әрекеттер жасауға итермелейтін тәрізді.

Қойшыбек Мұбарак әңгімелерінде тылсым күшке ие, мистикалық кейіпкерлердің бәрі

әйел. Бұл туралы жазушы сұхбатында былай дейді: «Жаратылыстың барлығы тек қана туады ғой. Әйел туушы. Яғни еркекке қарағанда жаратушыға ұқсастығы бар ғой... Менің әр шығармадағы кейіпкерімнің өз прототипі бар, болмаса соған пайдаланған детальдарымның кейбіреуі шынайы уақиғалардан алынады. Менің әр шығармамның артында бір әйел тұрады» [3].

Қорыта келгенде, қазақ мистикасы дамуының сара жолы бар, арнасы қалыптасқан жанрлардың бірі. Мистика жанры қазіргі әдебиетте өте танымал. Оның ішінде желілік әдебиет пен бұқаралық әдебиетте кең сұранысқа ие. Мистика бұл адамның жасырын қорқынышын шығарып, шындық пен басқа әлемнің арасындағы параллельді өмірді көрсетеді. Оқырманға әлемнің өзінің барлық күрделілігімен, таңғажайып тылсым күшін көрсетіп, негізгі функциясын айнымай орындап келеді.

Қойшыбек Мұбарак шығармаларын талдай келе, мистика жанрында жазылған шығармалардың фольклорлық, мифологиялық сарында жазылғандығын, психологиялық, мәдени-тарихи әдістердің кең қолданылғандығын көруге болады. Мистика психология туралы терең білімді де қажет етеді. Осы тұрғыдан жазушыларымыз шығармадағы шиеліністі ұстап тұру, сюжеттік бұрылыстарды құру мәселесіндегі шеберлік танытқандығын айтып өтуіміз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бұралқыұлы М. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: сөздік. – Алматы: Мектеп, 2008. – 677 б.
2. Мұбарак Қ. Жат құшақ: әңгімелер жинағы / Қ. Мұбарак. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдасатығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. – 272 б.
3. <https://adebiportal.kz/kz/amp/news/view/20426>

ОРАЗБЕКҚЫЗЫ МӘНШҮК
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда
университетінің магистранты

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әдебиет тарихын зерттеу секілді аса күрделі де өзекті мәселе әдебиеттанудың дәуірлеу кезеңдерінің біртұтас болмысын, тарихи бітімін зерделеуде ерекше орын алады. Әсіресе, ұлттық әдебиеттануымыздың сан мың ғасырлық даму уақытының бастапқы да байырғы кезеңдерін мәдени және рухани сабақтастық тұрғысынан саралау бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының маңызды мәселелерінің бірегейі деп айта аламыз. Ол қазақтың өзінің төл тума ұлттық әдебиеттануының түп негізін және жанрлық болмыс-бітімін дәстүр мен жаңашылдық, дәстүр және жалғастық жағынан терең зерттеуге, сол арқылы ғасырлар тереңіндегі басты дәуірлер мен кезеңдерді, негізгі мәселелерді айқындау секілді өзекті мәселеде ашыла түседі.

Бұл тұрғыда Зейнолла Қабдоловтың қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуге қосқан үлесі ерекше деп айта аламыз. Ғалымның өзіне дейінгі әдебиетті саралау, оның айшықты тұстарын бағдарлау, бүгінгі мен келешегіне баға беріп, бағытын айқындау мәселесінде үлкен еңбектер атқарғанын білеміз. Ол тек әдебиеттанудың бір ғана саласында қалам тербеген жоқ. Оның ғалымдық зейіні мен көзқарасы әдебиет теориясы, әдебиет сыны, әдебиет тарихы секілді үш үлкен арнаны жалғады. Осы үш арнаның негізгі мәселелерін зерттей отырып, олардан ортақ мән, жүйелі байланысты тапты. Бұл туралы Зейнолла Қабдолов «Әдебиет теориясы» кітабында: «Әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, әдебиет сыны – әдебиеттану ғылымының жеке салалары болғанмен де, олар өзара бір-бірімен тығыз байланысты. Бір елдің әдебиет тарихын оқу, зерттеуде теориясыз ешбір көркем шығармаға талдау беру мүмкін емес болса, ал сол елдің фольклорын, әдебиетінің тарихын жақсы білмеген адам өз кезіндегі әдебиеттің даму жолдарын дұрыс танып, басшылық ете алмайды. Өткенді жақсы білмей, келешекті болжау қиын» [1, 24] деген еді.

Қатпарланған әдебиет тарихымыздың тереңіне үңілетін болсақ, Зейнолла Қабдоловтың

батыл айтқан, батыра айтқан дүниелері молынан болды. Оның әдебиеттану ғылымы жөніндегі қисындары көңілге қонымды еді. Тіпті, алғаш осы жөнінде тиянақты пікір айтып, оның ғылыми айналымға енуі сол уақытта ірі жаңалықтардың бірі болды. Себебі, бұл тақырыпта жазып, зерттеп жүргендер некен-саяқ еді. Әдебиет тарихын зерделеуге келгенде, көпшілік ғалымдар қылышынан қан тамып тұрған империалистік саясаттың салқынына іліккісі келмеді. Ал кеңестік идеологияның негізгі мақсаты – қазақ әдебиеті тарихын 1917 жылдан бастау еді. Олардың ойынша, «бұған дейін қазақ деген халық болмаған және олардың әдебиеті 1917 жылдан бастау алған». Міне, осындай пікірлерді жиі-жиі естіп жүрген Зейнолла Қабдолов әдебиет теориясы мен тарихы жөнінде толымды еңбектер жаза бастады. Сондай-ақ, ғалымның пікірінше, әдебиеттің негізгі үш саласы бір-бірімен тығыз байланыста бола отырып, өзіндік өрнек құрады. Мәселен, әдебиет теориясы өзінің негізгі бастау бұлағын, материалын әдебиет тарихы арқылы алып, сол арқылы дамып отырады. Ғалым өзінің еңбегінде «Әдебиет теориясының ереже секілденген эстетикалық қағидалары мен қисындары әншейін ойдан туа салған нәрсе емес, әдебиет тарихы арқылы табылып, тексеріліп, жүйеленген ұшан-теңіз нақты әдеби деректерді терең талдау, пайымдау нәтижесінде қорытылған толғамдар, түйін-тұжырымдар»[2, 50] деген болатын.

Әдебиет тарихын дәурлеу – әдебиеттанудың қай саласының болмасын түйінді өзегі. Өз кезегінде дәуірлеу мәселесіндегі ғылыми принциптердің қайсысы болмасын әдебиеттанудың әдебиеттің тарихы, сыны, теориясы салаларымен үнемі бірлікте қарастырылады. Сондықтан да, ұлттық әдебиеттанудағы тұңғыш теориялық еңбек Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышында» да әдебиет тарихын дәуірлеу сияқты басты мәселе зерттеушілік назардан тыс қалғаны жоқ. Өйткені ғалым Рымғали Нұрғали: «Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қарастырылған» [4, 23-24] деп жазғанындай, әдебиет тарихын дәуірлеуге қатысты ғылыми пікірлері, оны теориялық негіздеуі де қазақ топырағында туған озық ғылыми тәжірибенің айрықша құбылыс іспеттес көрінісі болатын. Зерттеуші жазба әдебиетті діндар дәуірі, ділмәр дәуірі деп екі дәуірге бөліп қарастырады. «Қазақ әдебиетінің діндар дәуірі де, ділмәр дәуірі де халық әдебиетін дамытып, күшейтуден туған дәуірлер емес, басқа жұрттардың әдебиетінің әсерінен туған дәуірлер. Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларды еліктегеннен пайда болған. Ділмәр дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соны еліктеуден пайда болған [5, 435] деп әдеби дамудың өзара байланысы, ықпалы туралы келелі ордалы ойлар айтады. Жазба әдебиеттің ендігі бір кезеңін бастапқыда ділмәр дәуір деп атаған Ахмет Байтұрсынов оны сындар дәуір деп те атайды. Бұл дәуірдің басты сипатын ғалым: «Сындар дәуір деген – қазақ әдебиетінің сынды болған, яғни сын арқылы шығып, әңгімеленген мағыналы сөз. Бір мағынасы сыны бар деген сөз болады да, екінші мағынасы мінсіз, толғаулы сипатты деген болады» [8, 446] деп айқындайды. Аталған дәуірлер ұғымы арқылы әдебиеттегі көркемдік әдіс көрінісін және де әлемдік классикалық әдебиет үлігілерінің үрдісіндегі көркемдік даму арналары байыпталған.

Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» туралы ғалым Зейнолла Қабдолов та өзінің пікірін білдіріп, бұл турасында ой өрбіктен. Әдебиеттанудағы алғашқы ізденіс ретінде қарастырып, бұл жерде келтірілген мысалдарды, тұжырымдарды бүгінгі әдебиет теориясының бастау бұлағы деп қарайды. Бұл арқылы З. Қабдолов ұлттық әдебиеттанудың тамырын Ахаңның, Ахмет Байтұрсыновтың есімімен байланыстырады. Демек, бұл ұлт әдебиетінің, оның ғылымының күнінің жоғарыға көтерілген кезеңін, Алаш рухын тәбәрік етеді. Тіпті, Ахмет Байтұрсыновқа «әдебиеттің әліпбиі» деп баға береді. Зейнолла Қабдолов өзінің «Ахаң һәм әдебиеттің әліпбиі» атты мақаласында: «Ахмет Байтұрсынов 1926 жылы өзінің әйгілі «Әдебиет танытқышын» кітап қып бастырып шығарды. Бұл біздің жыл санауымыздан 326 жыл бұрын Эллада елінде жарық көрген Аристотельдің «Поэтикасы» тәрізді сөз өнерінің болмысы мен бітімін жүйелі байыптайтын қазақ қоғамында тұңғыш теориялық зерттеу еді»[3, 3] деп баға береді. Сонымен қатар, әдебиет тарихында Лессинг атты ғалым бар. Ол өзінің тұжырымдары арқылы ғылыми ортаны талай мәрте мойындатқан. Оның өзекті ой-пікірлері әдебиеттану ғылымының жемісі болып саналады. Лессинг өзінің «Гамбург драматургиясы»

еңбегінде Аристотельдің әйгілі еңбегі «Поэтиканы» көркемдік тұрғысынан «Евклид элементтерімен» теңестіреді. Ал осы тұрғыда шеберлік жағынан, тіл және стиль тұрғысынан Зейнолла Қабдолов өзінің аталмыш мақаласында Ахаңның, Ахмет Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышын» Аристотельдің «Поэтикасымен» салыстырады. Мұны байланыстырудың, ортақ мәнді іздей отырып зерделеудің себебі – екеуі де екі елдің алғашқы «әліпбилері», яғни алғашқы әдебиеттану бойынша еңбектері. Бұл тұрғыдан Зейнолла Қабдолов әдебиет тарихын зерттеу мәселесіне келгенде, Ахмет Байтұрсыновтың бірқатар тұжырымдарына тоқталып, оның мәнінің әлі күнге дейін өзінің маңызын жоймағанын айтады. Уақыт пен кеңістік мәселесі де екі ұлы туындының негізгі бағасын аша отырып, оның көркемдігін айқындайды.

Зейнолла Қабдолов бұл еңбегінде әдебиет тарихын зерттеу мәселесіне тоқтала келіп, «Әдебиет танытқыш» еңбегінің маңызын атап өтті. Зейнолла Қабдолов әдебиет тарихын зерттеуге келгенде өзінің ғалымдық зейіні мен талғампаздығын көрсетті. Ол сол уақыттағы Бейсенбай Кенжебаев, Есмағамбет Ысмайылов секілді ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі ойды түйсініп, өзінің ғылыми ізденістеріне азық етті. Міне, осы ордалы ойды, пайымды пікірді академик Зейнолла Қабдолов өзінің аталмыш мақаласында Ахмет Байтұрсынов туралы айтқан пікірінде де нақтылай түсті. Бұл туралы З. Қабдолов: «Ахмет Байтұрсынов өзінің «Әдебиет танытқышы» арқылы қазақтың таза ұлттық топырағына егін өсіріп, жалпы әдебиет дегеннің болмысы мен бітімін Ахаңша есіліп, Ахаңша көсіліп бір толғап берді. Бұл сөз өнерінің басы – «әліпбиі». Өйткені сөз өнерінің тек ұлттық қана емес, күллі адам баласының ұлы проблемалары әдебиеттің болмыс-бітімін белгілеумен ғана шектелмейді; бұдан әрі біріне-бірі тұтасып, әдеби шығарманың сыры мен сипатын парықтау, ақыр аяғында әдеби дамудың мағынасы мен мәнін анықтау қажет» [3, 8] деген еді.

XX ғасырдың басынан бастап бүгінгі жаңа кезеңге дейін бұл мәселенің үнемі зерттеу нысанында болуы да қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін, дәуірлерін жүйелі тану үрдісінің өткір көтеріліп отырғанын жаңа бір қырынан айқындай түседі. Бұл ретте ұлттық әдебиеттануда әдебиет тарихын дәуірлеудің ғылыми тәжірибелерінің қалыптасуы да ерекше назар аудартады. Орыс ғалымы П. Н. Сакулин тұжырымына қарағанда, дәуірлеудің үш принципі бар. Олар: аналитикалық принцип, гетерогендік принцип, автономдық яки автогендік принцип [6, 62]. Міне, осы тұрғыдан келгенде, қазақ әдебиеттануында XX ғасыр басында бастапқы екі принцип орныққанын байқаймыз.

Ғалым, академик Зейнолла Қабдоловтың «Сөз өнерінің» көркемдігі оның тағылымдық қырымен ғана бағаланбайды, қалыптан шыққан асыл тастай сөз күдіреті мен киесінің біртұтас бітімі, арқалаған жүгі тек қана жеке тұлғалармен шектелмейді, ол социумға, бүтін бір дәуірге өзінің ықпалын тигізеді. Бұл тұрғыдан алып қарағанда, ғалым З.Қабдолов әдебиеттің негізгі теориясын өзінің практикасымен байланыстырып, сонымен қатар жалпы теориялық тұжырымдарды шеберлік тұрғысынан пайымдап, арагідік қаламгерлік қуатын көрсететін күрделі иірімдерімен үйлестіріп, көркем туындының ішкі ойымен түйістіре отырып негіздеу мақсатын саралаған. Академик бұдан кейін әдебиет теориясын зерттей келе, кезең мен әдебиет аралығындағы жіпсіз, нәзік байланысты жүйелейді. Нәтижесінде ол әдебиеттің негізгі сипаттарын дәлелдермен дәйектейді. Ұлттық негізді, елдік сипатты осы тұстан келіп зерделейді.

Зейнолла Қабдолов осы арқылы ол әдебиет тарихын зерттеуге аса мән береді. Өзінің ой пікірлері арқылы әдебиет тарихын зерделеуге аса мән қойды. Зейнолла Қабдоловтың пікірінше, әдебиет тарихы жеке алғанда бір елде, жалпы алғанда бүкіл адам баласының тарихында көркем әдебиеттің қалай пайда болғанын, қайтіп қалыптасқанын, қандай жолдармен дамығанын зерттейді. Бұл туралы ғалым З. Қабдолов: «Қай халықтың болсын, атамзамандағы сәбилік шағында, жазу-сызуы жоқ кезінің өзінде ауыз әдебиеті өрбігені, одан ілгерілей келе жазба әдебиеті туып, дамығаны мәлім. Әр халықтың осындай көркемдік даму сапарын саралайтын да, сын көзімен сұрыптап, сарапқа салатын да әдебиеттің тарихы» [2, 50] деген еді.

Сондықтан да академик З.Қабдолов саралаған әдебиеттану ғылымының ересен қуатын ұрпақ бойына сіңіріп, оны бүгінгі күні тиімді түрде қолданғанымыз жөн. З. Қабдолов өшпес

мұарадай қалдырған еңбегі «Сөз өнерінің» соңғы беттерінде әдеби дамудың мағынасы мен мәні, яғни әдеби үдерістің не туралы екендігі дәйектеледі. Бұл жерде жанр мен түрдің әлі күнге де дәлелді анықтамаға ие бола алмай келе жатқанын, жанрлар арасындағы проблематикалық мәселелер қарастырылады. Қабдолов «жанр» деп – әдебиеттің тегін, ал түрлерін «жанрлық түр» деп қарайтын қағиданы ұстанады. Ғылыми талдау, ғылыми процесс барысында жанр типі мен тегін терең саралап зерттеуге болар. Бірақ оқырман бойына әдебиет нәрін сіңіруде жылуы жоқ сөздерге құрылған терминдердің тигізер пайдасы шамалы. Алғаш шағын әңгіме, эпостық шығармалардан басталатын әдебиет сабақтарында ұлттық пен қатар танымдық сипатқа баса назар аударсаңыз, ұтқаныңыз. Басқа жанрлар З.Қабдолов теориясымен одан әрі өз ауанымен өрбиді. Өйткені жас буын жанрлық мәселелерді бірден қабылдамауы мүмкін. Ал оны әдеби үрдіс ретінде даму тенденциясын барынша жан-жақты талдап, «нақты тарихи түр» деп қарастырып берсе, бұл, ең алдымен, жас буынның бойындағы білім құнарлылығын арттыруға септігін тигізеді. Бұл туралы «Ана тілі» газетіне шыққан мақалада: «Көркем әдебиет бүгін ғана пайда бола қалған жоқ. Оның өзіндік тарихи теориясы, суреткерлер қолымен жинақталған бай тәжірибесі, ешкімге бағынбаған объективті заңдылықтары бар. Міне, мұны бірден жас буын санасына қондыра салу, оның ерекшелігін қалыптастыру мүмкін емес және мүмкін болмайды. Оған сатылы білім, сатылы әдіс қажет. Бұл жолда тағы да академик З.Қабдоловтың «Әдебиет теориясының негіздеріне» келіп соғамыз» [7] делінген.

Ғылыми ортада әдебиеттану ғылымы туралы сөз өрбігенде, алғашқылардың бірі болып тілге тиек болатын ұлы тұлға – Зейнолла Қабдолов. Сол себепті Зейнолла Қабдолов әдебиеттің сан саласында қаламының табы, сөзінің зері қалған ғалым деп толыққанды айта аламыз. Әсіресе, ғалымның әдебиет тарихын зерттеу, дәуірлеу, саралау мәселесінде үлкен қажыр мен қайрат көрсеткенін ғылыми еңбектерден байқаймыз. Бұл ғалымның ізденімпаздығы мен еңбегінің еселі екенін айғақтайды. Алғаш Зейнолла Қабдоловтың еңбегінен бастау алған пайымды пікірлер мен ордалы ойлар бүгінгі күні өзінің жалғасын тауып, өзінің жемісін беріп келеді. Сондықтан, ғалымның еңбегінің шуақты шұғыласы әдебиет деген айдынның туы жығылмайынша өзінің биігін аласартпақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1.Әдебиет теориясы (1960-1970 жж.) / Қ. Жұмалиев, Қабдолов З., Ахметов З.; [жалпы ред. басқ. У. Қ. Қалижанов; құраст. М. К. Әзімханов, Е. Әбікенұлы] – Алматы: Әдебиет Әлемі, 2013. – 411 б.
- 2.Қабдолов З. Шығармалары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. Т.3: Оқулық монография. – 360 б.
- 3.Қазақ әдебиеті тарихының өзекті мәселелері [Мәтін]: (ғылыми мақалалар жинағы) / ред. басқ. З. Қабдолов; құраст. Т. Қожакеев, ҚР білім беру министрлігі – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 142 б.
- 4.Нұрғали Р. Қазақ әдебиеттану алтын ғасыры. Астана: Күлтегін, 2002, – 528 б.
- 5.Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.
- 6.Сакулин П.Н. Филология и культурология. – Москва: Высшая школа, 1990. – 240 с.
7. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/8546>

КОРТАБАЕВА ГҮЛЖАМАЛ ҚЫДЫРБАЕВНА
Әл-Фараби атындағы Қазақтың Ұлттық университеті
Түркітану және тіл теориясы кафедрасы доценті, ф.ғ.к.
МҰРАТБЕКОВА ЖАНЕЛЬ ЕРЖАНҚЫЗЫ
Әл-Фараби атындағы Қазақтың Ұлттық университеті
Түркітану және тіл теориясы кафедрасы
Шет тілі: екі шет тілі мамандығы 2 курс магистранты

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЖҰМБАҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Түйіндеме. Жұмбақтар – фольклорлық мұраның ішіндегі қазіргі жас ұрпақтың рухани өміріне қосқан сүбелі үлесі, өзіндік орны бар саласы. Ол оқырманның ой өрісін кеңітеді, алғырлығын арттырады, байқағыштыққа бейімдейді. Жұмбақ бүкіл дүние жүзіндегі үленді-кішілі барлық халықтардың көркем әдебиетінде елеулі орынға ие. Бір ғана жер шарында өмір кешетін халықтардың жұмбақ ететін нысаналары бір болғанмен, оны жұмбақ ету

әдістері әрқайсысының ұлттық ерекшелігіне, тұрмыс-тіршілігіне, өмірге деген көзқарастарына байланысты әр алуан. Жұмбақтар ғалымдар назарына ерте ілініп, арнайы зерттеліп келе жатыр. Бұл мақалада қазақ және ағылшын тіліндегі жұмбақтардың зерттелу тарихы қарастырылады.

Кілт сөздер: фольклор, жұмбақтар, жанр, жинақ, рухани мұра.

Абстракт. Загадки – это ветвь народного наследия, имеющая особое место и весомый вклад в духовную жизнь современного молодого поколения. Она расширяет кругозор читателя, повышает интеллект и проницательность. Загадка занимает значительное место в литературе всех народов мира. У народов, живущих на одном земном шаре, одна и та же цель загадки, но методы мистерии различны в зависимости от их национальных особенностей, образа жизни, взглядов на жизнь. Загадки были доведены до сведения ученых рано и специально изучаются. В данной статье рассматривается история исследования казахских и английских загадок.

Ключевые слова: фольклор, загадки, жанр, сборник, духовное наследие.

Abstract. Riddles are a branch of the national heritage that has a special place and a significant contribution to the spiritual life of the modern young generation. It expands the reader's horizons, increases intelligence and insight. The riddle occupies a significant place in the literature of all peoples of the world. The peoples living on the same globe have the same goal of the riddle, but the methods of mystery are different depending on their national characteristics, way of life, views on life. The riddles were brought to the attention of scientists early and are specially studied. This article discusses the history of the study of Kazakh and English riddles.

Keywords: folklore, riddles, genre, collection, spiritual heritage.

Жұмбақтар ежелден бар екені белгілі, өйткені алғашқы құжаттар мыңдаған және жүздеген жылдар бұрын Үндістан, Палестина, Месопотамия және Ежелгі Греция сияқты елдерде болған. Кейбір жұмбақтар басылымдардың арқасында өте танымал болды. Мысал ретінде Боеотикалық мифте (Boeotian myth) кездесетін Сфинкс жұмбағын, Ескі Өсиетте (Old Testament) айтылған Самсонның жұмбағын және ескі скандинавиялық Херварр дастанындағы Одиннің жұмбағын, Иерусалим патшасы Сүлеймен мен Шеба патшайымы арасындағы жұмбақты келтіруге болады.

Жұмбақ жанры – фольклорлық жанр және мұра. Фольклор тарихқа дейінгі алғашқы қауымдық құрылыс кезінде белгілі бір тарихи-әлеуметтік жағдайда, этно-географиялық кеңістікте, басқаша айтқанда кез келген қауымдастықта, яғни іштей тығыз қарым-қатынастағы топ арасында пайда болады [1, 6].

Жұмбақтар фольклор жанры ретінде рухани өміріміздің көп саласымен, атап айтқанда, дүниетаным мен дидактика, этика мен эстетика, этнография мен этнолингвистика т.б. толып жатқан білім салаларымен тығыз байланысты. Олардың барлығы жұмбақ тілінің өзіндік ерекшеліктерімен суреттеліп, көркемсөз арсеналындағы тәсілдерді өзіне ыңғайлы тұрғыдан қолдану арқылы жүзеге асырылады [2, 5].

Түркі жұмбақтары ғалымдардың назарына ерте ілініп, арнайы зерттеліп келе жатыр. Оның көне жазба үлгілерін қыпшақ тілінің ескерткіші (XIV ғ.) «Кодекс куманиканс», М.Қашқаридің «Диуани луғат-ат түрк» сияқты кітаптардан кезіктіреміз.

Қазақ жұмбақ жанрының ел аузынан жиналып, баспа жүзін көруі ХІХ ғасырдың екінші жартысынан белең алды. Қазақ фольклоры үлгілерін, соның ішінде жұмбақтардың жинақтап, жариялауда Ш.Уәлиханов, В.Г.Радлов, Я.Лютш, Ә.Диваев, М.Иванов, Л.М.Мелиоранский, М.Ибрагимов т.б. ғалымдар, халық мұрасын жинаушылар қомақты үлестерін қосты.

Халық ауыз әдебиетінің, әсіресе, батырлық, романдық, тарихи жырлар мен тарихи аңыз, әңгімелердің жиналуы мен алғаш ғылыми тұрғыда сипатталып бағалануы халқымыздың ұлы перзенті Ш.Ш.Уәлихановтың ғылыми еңбектерінен басталады. Ш.Ш.Уәлихановтан кейін бұл істің сәтті жалғасын В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.Диваевтардың еңбектерінен көреміз. 1807-1917 жылдар аралығында баспа бетін көрген шығармалардың жанры сан алуан, мысалы: архаикалық эпос, батырлық эпос, ғашықтық жырлар, тарихи эпос, тарихи өлеңдер, дастан жанрының барлық түрі – діни дастандар, ғашықтық дастандар, хикаялық пен әскери дастандар, ертегілердің барлық түрі – батырлық, хикаялық, қиял-ғажайып, сатиралық және хайуанаттар туралы ертегілер, айтыстар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, жоқтаулар т.б. [3, 7]

Профессор Ш.Керімнің «Қазақ жұмбақтары» атты монографиялық еңбегі осы жанрды алғаш рет іргелі түрде зерделеген қомақты еңбек болып табылады [4].

Ірі-ірі бес тараудан тұратын еңбекте жұмбақтардың жиналу, жүйелену, жариялану, зерттелу тарихы, жанрлық сипаты, пайда болу тегі, даму үрдістері, көркемдік-стильдік табиғаты, түркі халықтарына ортақ типологиялық қырлары, фольклорлық мұралардың өзге жанрларымен арақатынасы, халық шығармашылығындағы маңызы мен рөлі отандық, шетел ғалымдарының теориялық зерттеулерінің негізінде, еліміздегі әдеби қорлардағы қолжазбаларды, Қазан төңкерісіне дейін жарық көрген көне жинақтарды, басылымдарды басты нысана ретінде пайдалануының арқасында жан-жақты талданған, зерттеуші тарапынан өзіндік пікірлер, айғақты тұжырымдар жасалған.

Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында дайындалып жарық көрген Жүз томдық «Бабалар сөзі» ғылыми серияның басты мақсаты – халықтың рухани мұрасын сол күйінде өзіне қайтару, яғни қолда бар фольклорлық материалдарды түгел жарыққа шығару болды. 2004-2013 ж.ж. аралығында серияның жүз томы жарық көрді. Онда төл фольклорымыздың күллі жанр/түрлерінің мыңдаған үлгілері жарияланды.

Енді ағылшын халқының жұмбақтарының зерттелуіне келейік. Ескі ағылшын жұмбақтарының кейбір басқа басылымдарын атап өткен жөн, Israel Gollancz and W.S. Mackie, ed. and trans., “The Exeter Book”, Early English Text Society, Original Series, 104 and 194, 2 vols (London: Kegan Paul, Trench, Trübner; OUP, 1895-1934); S.A.J. Bradley, “Anglo-Saxon Poetry (London: Dent, 1982) [5].

Жұмбақтарды зерттеуде қолданылатын теориялар мен әдістерге сол кездегі зерттеудің жалпы тенденциялары әсер еткені анық. Тәсілдер, шамамен алғанда, екі түрге бөлінеді: не ғалымдар жанрды өзіндік мазмұндық, құрылымдық-стильдік ерекшеліктері мен айналымы бар сөз өнерінің бір түрі ретінде қарастырды, немесе жұмбақтар барлық фольклор сияқты халықпен мәдени қатынастың бір түрі ретінде қарастырылды.

Салыстырмалы және құрылымдық көзқарасты қамтиды, соңғысы фольклордың контекстері, қызметтері мен пайдаланушылары туралы сұрақтарды қамтиды.

Салыстырмалы зерттеу әдісінің ең көрнекті екі жақтаушысы – Антти Аарне мен Арчер Тейлор. Антти Аарне (1867-1925) халық ертегілері мен жұмбақтар бойынша сарапшы ретінде халықаралық деңгейде мойындалды. Антти Аарне (1918:19-34) жұмбақтарды зерттеуді Каарле Крон мен Аксель Олрик рухында басқа жанрлардағы сияқты жұмбақтардағы түрлі өзгерістерді талдауға болатын эпикалық заңдылықтарды зерттеуден бастады [6, 30].

Мәтінге бағытталған салыстырмалы зерттеу тәсілі 1950-жылдарға дейін сақталды. Оның кейінгі жақтаушыларының ішіндегі ең көрнектісі Арчер Тейлор (1890-1973) болды, оның классикалық жинағы «English Riddles from Oral Tradition» 1951 жылы жарық көрді. Тіпті бұрынғы мақалаларында Тейлор жұмбақтарды жинау мен жариялаудың маңыздылығына көп көңіл бөлген; олардың таралуына, ауызша жұмбақ дәстүрінің таралуына да қызығушылық танытты. Тейлор «Problems in the Study of Riddles» (1938) мақаласында жұмбақтарды зерттеудің үш міндеті бар екенін айтты: жинақтау, олардың стильдік ерекшеліктерін сипаттау және олардың шығу тарихы мен қолданылуы [6, 34].

Жұмбақтардың мәтіндерін жаңғыртуда ұстанатын ең маңызды және беделді басылымдар: F. Dietrich “Die Räthsel des Exeterbuchs: Würdigung, Lösung und Herstellung, Zeitschrift für deutsches Altertum”, F. Tupper Jr. “The Riddles of the Exeter Book” 1910, A.J. Wyatt “Old English Riddles” 1912, G.P. Krapp, E.V.K. Dobbie “The Anglo-Saxon Poetic Records (6 vols.) (Vol. III: “The Exeter Book”) 1931. Жалпы, бұл жинақтар бір-бірінен қолжазбаның бастапқы материалын қарастыру, түсіндіру тәсілдеріне қарай жұмбақтардың орналасуымен ерекшеленеді.

Қорыта келе, қазақ және ағылшын жұмбақтарын жинауда екі тілде де біршама шаруа атқарылған. Әртүрлі қолжазба қорларындағы хатқа түскен ауқымды жұмбақтардың біразы қалың көпшілікке белгілі болса, кейбіреулері қауымның игілігіне айналмай келеді. Қазақ және ағылшын жұмбақтарының зерттелуі көне дәуірлерден тамыр тартып, алғашқы қауымдық кезеңдерден бастау алады. Жұмбақ жанры әлі де дамуын тоқтатпай, дәстүрлі сабақтастығын жалғастыру үстінде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. Очерки теории. – Ленинград, 1986.
2. Оңғарбай Н.Б. (2012). Қазақ жұмбақтарының тілі (этнолингвистикалық зерттеу). – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты. – 188 б.
3. Қазақстандағы қазіргі заман фольклоры. – Алматы: 2014. – 422 б.
4. Шамшадин К. Қазақ жұмбағы. – Алматы: Санат, 1999. – 248 б.
5. Кузнецова Т.С. Загадки эсетерского кодекса в фольклорно-литературном контексте средневековья, Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Челябинск: 2008
6. Annikki Kaivola-Bregenhøj. Riddles. Perspectives on the use, function and change in a folklore genre. – Helsinki: 2001. – 175 p.

А.А. БЕГАЛИЕВА

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ магистранты

С.Қ., ҚОСАНОВ

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ПЕРІ ҚИЗЫНА ҮЙЛЕНУ МОТИВИ

Адамзатқа құпия тылсым дүниемен байланысты сомдалатын қазақ фольклорының хикая жанрының кейіпкерлері перілер – перілер. Олар негізінен орманды жерлерді, болмаса елсіз құла дүзді мекендейді. Олар азаматқа көрінбей, бұл дүние мен ол дүние аралығындағы тылсым әлемде өмір сүреді. Перілер – адамға қас та, дос та емес, әйел заты кейпіндегі аралық бейнелер болып келеді. Адамзаттың түсінігінде перілер орманда, суда, елсіз жерлерде мекен етеді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Пері» сөзіне: «Пері **миф**. 1. Діни сенім бойынша, аспанда, су ішінде тіршілік ететін жамандық пен зұлымдықтың күш иесі. 2. **Ауыспалы**. Сайтан, жынды, есерсоқ» деп анықтама береді де, мынандай мысалдармен нақтылап кетеді: **Перінің салқыны тиді** — *жын ұрды, есуас болды*. **Пері қакты** (шалды, соқты, иеленді) — *есі ауысты, жынданды* [1; 675]. Пері туралы қазақ аңыздары мен мифтерінде көп сөз болады, қазақ ұғымында оларға діни сенімдік сипатта қарап, әрекетіне қарай мұсылман және кәпір деп бөледі. Перілермен қарым-қатынасқа түсудің қауіпті, абайсыздық танытса перілер ол адамның қас дұшпанына айналуы мүмкін. Ондай адамды «перінің кәріне ұшыраған», «пері соққан» деп жататын себебі де сондықтан.

Е.М. Мелетинскийдің мифологиялық сөздігінде «Пери, пари, немесе пәри — иран мифологиясындағы рухтардың бірі. «Пери» термині — үнді-еуропалықтардың өңделген «пер — өмірге әкелу, туу» немесе «пеле — толықтыру» деген сөздерінен шығуы мүмкін... Парсы-тәжік поэзиясында перілер жағымды образдарға ие. Олар көзге көрінбейді, алайда көзге көрінген кезде «өте сұлу әрі сүйкімді» образға еніп, қаһармандарды есінен адастырады (бұл сипаттағы пері образы еуропалық әдебиетке енді), кейде қайырымшыл, кейде адамды есін жоғалтуына себепші болады. Бақсылар оларды көмекші ретінде шақырады немесе аластайды» деп берілген [2; 421]. Ал, Г.В. Щеглов пен В. Арчер құрастыруымен жарыққа шыққан мифологиялық сөздікте «Пари, пери (иран.) — түркі тілдес халықтардың мифологиясында — әйел затының рухы. Көзге көрінбеу, түрлі аңдар мен әйелдердің бейнесіне ене алады. Адам кейпіндегі перілер көбінесе ер адамдармен сүйіспеншілік қарым-қатынаста болады, қаһармандардың жары болады, некеге отырады... Ислам діні келгеннен кейін перілер «мұсылман» және «дінсіз» болып бөлінді» делінген [3; 114]. Қай жағынан алсақ та, бұл мифтік түсінік.

Көрнекті зерттеуші, мифолог С.Қондыбай: «Қазақ фольклорындағы «пері қызы» деген парсылық - исламдық терминмен жалпылама аталып кеткен мифтік бейненің сипатын танудың аса қажеттілігі бар. Өйткені нақтыланбағанына қарамастан, осы бейне ертегілерде де, шежірелік аңыздар мен батырлық жырларда да, әулиелік, жын-пері хикаяларында да үнемі кездесіп отырады» дейді. Оның айтуы бойынша фольклорлық деректерде пері атауымен кездесетін кейіпкерлер іс жүзінде пері қызы болып суреттеледі деп түсіндіреді және де перінің

қызы қандай да бір деңгейде болмасын ең алдымен суға қатысы бар болып шығады, сол себепті «пері» — «су перісі» болса, демек, «перінің қызы» — «су перісінің қызы» болып табылатындығын анықтауға болады деп түсіндіреді [4; 221].

«Су перісі» (толығынан бергенде – «Су перісінің қызы») немесе жай ғана «Пері қызы» дегеннің қазақтың реалды фольклорындағы сипаты бар болғаны екеу-ақ. Біріншіден, оның міндетті түрде сұлу қыз болуы (апалы-сіңлілі үш, алты, тоғыз, он екі қыздың кенжесі). Екіншіден, оның аққу кейпіне ену мүмкіндігі.

Түркі тілдес халықтардың мифологиясында «су перілері» — су иесі ретінде кездеседі. Мысалы өзбек халқының мифологиясында «су пари», әзербайжандықтарда «су пяриси», түркмен халықтарында «сув-периси» ретінде кездеседі. Қазақ мифологиясында су перісі «Ежелгі Қазақ мифтері» энциклопедиясында — «күлдіргіш» деп берілген. Олардың мекен ететін жерлері далалы жерлердің өзендері, қамысты сай-салаларда, иірімді тұмарларда (кішірек бастау, бұлақ) болған. Су түбінде, саялы, тыныш, сарғыш қоңыр өзен балдырларында жасырынады. Жалаңаш келіп, суға түсіп жүрген жас жігіттерді қызықтырып, арбап, еліктіріп, қасына шақырады. Жақындай бергенде мойындарына оратылып, өлгенше қытықтап, су түбіне алып кетеді. Су перісі патшасының қызына үйлену мотиві Асан Қайғы туралы тарихи аңызда да кездеседі. Аңызда су перісі патшасының қызы деп айтылады және негізгі сюжеті жоғарыда аталған мифтік сюжеттік схема жүзінде құрылған. Нақты тоқтала кетсек, аңыздардағы сюжеттік схема С.Қондыбайда былай жіктеледі:

1. Қаһарман бір судың (бұлақ, өзен, көл) жағасына келіп, суда шомылып жүрген қыздарды көреді. Олардың саны үш, алты, тоғыз, он екі болып келеді. Бір нұсқада: қыз су жағасында шомылып отырғанда бір тал шашы суға түсіп кетіп, оны ертегілік қаһарман тауып алады.

2. Қыздар құс (кей жағдайда — аққу) кейпінде ұшып келіп, кептерін шешіп тастағанда қызға айналады екен.

3. Қаһарман қыздардың (вариант: біреуінің, кенжесінің) кебінін ұрлап алып, олардың біреуін (кенжесін) әйелі болуға көндіреді.

4. Қыздар (қыз) қаһарманға алдын-ала (үш) шарт қояды, осы шарт орындалса ғана әйелі болып қала алатынын ескертеді. Әр нұсқада шарт әр түрлі болып келеді.

5. Қаһарман шартты бұзады, қыз құсқа айналып ұшып кетеді.

6. Қыз қаһарманнан жүкті болып, туған баласын әкеп тастайды [4; 222–223].

Перілер адамдармен келісімге отырады, шарт қояды. Шартқа берік, алайда шарт бұзылған жағдайда олардың қаһарына ұшырауы мүмкін. Мысалы, мұның бәрі халық фольклорында бастапқы санада қалыптасқан түсінік. Адамдар перілердің параллель өмір сүретініне сенеді, олар туралы ақпарат болмаған күннің өзінде түпкі санада бір тылсым дүниенің бар екенін сезеді.

Шығыстық қисса-дастандар мен аңыз-эпсаналардағы перілердің тұрақты мекені – Қап тауы мен Иранбағы. Едігенің әкесі Мәулімниязға перінің қызы: «Қап тауының ар жағында, көзді қара судың бойында менің мекенім бар. Сол арадан мені іздеп тап, екеуіміз дәурен сүрейік», – дейді. Сейфүлмәлік сүйген жары Бәдігүлжамалды жер шарын кезіп жүріп, әрең дегенде Иран бағынан тауып табысады. Қазақ жырларында да, шығыстық дастандарда да басты кейіпкер перінің қызын түсінде көріп, не суреттегі сұлу дидарын көріп өлердей ғашық болады. Жігіттің пірінен не болмаса ата-анасынан рұқсат алып, қызды іздеген сапарының ақыры перінің қызына үйленумен аяқталады. Осы дастандардағы пері қыздарының кескін-келбеті, портреттері бір-біріне жақын, ұқсас. Көбіне олардың шаштары ұзын, дене бітімі сұлу, терісі аппақ және ұшатын қанаттары болады. Пері қызының толық сипаттамасы Нұртуған жыраудың «Едігесінде» былай көрінеді:

«Біз пері деген халықпыз,
Періштеден төмендеу.
Адамнан артық үлесі.
Нағыз таза болады
Перизаттың кеудесі...

Пері халқы ұшады,
Өзгеріліп болымы.
Қолтығының тесігі
Ұшатын қанат орыны...
Басқасын көр, болмайды
Етегін пері көруге,
Солай қып Құдай жаратқан.
Қайымдап суда жүзуге...»

Фольклорлық туындыларда періні бір қауым ел деп суреттейді. Олардың өмір сүру салты да адамзатқа ұқсайды. Перінің қыздары қас сұлу болып келеді. Ел аңыздарына қарасақ, перінің екі түрі - мұсылман және кәпір перісі болады екен. Мұсылман перісі көбіне адам үшін зиянсыз болады.

Ертөстік ертегісіндегі жар басында тігулі тұрған жарты лашықтың иесі - перінің қызы Бекторы адамға кесір әкелетін сиқыр ретінде суреттеледі. Кенжекейдің көші тұсынан өтіп бара жатқан кезде лашығынан шығып, шайқақтап, тиісе сөйлеген перінің қызы Бекторы Ер Төстік пен Кенжекейдің алдағы өміріне көп қиындық туғызады.

Енді перілердің сипаты суреттелетін фольклорлық мәтіндерге тоқталайық:

«Құламерген» ертегісінде пері қызының сұлулығы былайша суреттеледі: «Бір уақытқа есік ашылып, бір қыз үйге кіріп келді, қараса, сұлулығы толған айдай, үстіндегі киімі қызыл алтынға қарық болған, сәулесі қараңғы үйді жарық қылады. Мерген қорқып, орнынан тұрайын деп еді, қыз келіп: «Тұрма, өз нәсіліңді өзің қор тұтпа!» – деп тұрғызбай, қолын ұстап, көрісті, мергенге сүйеніп отырды.

Негізінде ертегі қаһарманы перінің қызына көрмей тұрып ғашық болып, оны іздеп әуре-сарсаңға түседі. Ал аңыздарда перінің қызы жігітке өзі келіп жолығады немесе кездейсоқ кездеседі.

Ертегі сарыны бойынша қыздың суретін көріп ғашық болған бас қаһарман: «Сол қызды іздеп қаңғырып жүріп өлсем де арманым жоқ!» - деп елінен безіп кетеді. Осылайша ғашығын іздеген бас кейіпкер небір қиыншылықтарды жеңіп, сапар барысында жолыққан сиқырлы көмекшілерінің арқасында перінің қызы мекендейтін жерге де келіп жетеді. Мысал үшін ертегіден алынған үзіндіге зер салайық:

«...Жандыбатыр мешітке де жетті. Шал айтқандай, барлығын да істеді, дуал да тесілді, маймыл да өлтірілді. Қыз келіп намазға бас қойғанда, бала шалдың айтқанын істей салды. Қыз ашумен баланы қырық кез мешіттің төбесіне апарып екі соқты, үшіншіге келгенде әлі құрып, төмен түсіп, қыз жерге құлады. Есі ауып қалса да, бала ұстаған жерінен айрылмады. Қыз шаршады: «Сен мендік, сен мендік!» - дей берді. Бала: «Кітабыңды бермесең, жібермеймін!» - деді. Біраз алысып, ақыры қыз баланың мықты екенін сезген соң: «Мә!» - деп кітапты қойнынан алып, балаға ұстата берді. Сөйтіп, екеуі сүйісіп қосылды. Неше жыл іздеп жүрген сұлуына қолы жетіп, баланың көңілі жай болды...»

Көріп отырғанымыздай, ертегілерде бас қаһарман өзі сүйген перінің қызына қосылады. Сонымен бақытты өмір сүреді. Ал аңыздарда бас қаһарман перінің қызына бір сәтке қол жеткізгенімен, одан айрылып қалады. Бұл ертегілердің мифтік сананың балаң кезінде туындағанына мысал бола алады.

Шығыстық қисса-дастандардың оқиғалық желісінде бір-бірін сүйіп қосылған адамзат пен періден туған ұрпақтар жайында мүлде сөз болмайды. Ал қазақ эпосы мен аңыз-эпсаналардың көбінде басты кейіпкердің анасы пері қызы болып келеді. Мәселен, «Едіге» жырының бір нұсқасында перінің қызы Баба түкті шашты Әзизге: «Ішімде алты айлық балаң кетіп барады, Құмкент шаһарының қасына балаңды тастап кетермін, өзің іздеп тауып ал деп аспанға ұшып кетеді. Баба түкті шашты Әзиз Ніл дариясының жағасын кезіп жүріп: Құмкент шаһарының қасында жібек орамалға ораулы жатқан баласын тауып алады, елсіз-күңсіз жерде туды деп атын Едіге қояды.

Ал «Аңшыбай батыр» жырында жетім Аңшыбайға аққу кейпіндегі қос аққу – мұсылман мен кәпір пері қыздар бірдей тұрмысқа шығады, батырға көмектеседі. «Көрұғлы» дастанында

жүз жиырмаға келгенше аттан түспей ел қорғаған Көрұғлы батыр Ағажүніс, Мысқал, Гүлнар атты үш періге үйленеді, өмірде перзентсіз болады.

Ел аңызы Асан қайғының да асыл тегін періден таратады. Бұл туралы аңыздар Орталық ғылыми кітапхананың Қолжазба қорында сақталған. Соның бірін 1934 жылы Қыпшақбайұлы Сқақбектің айтуы бойынша Мадияр Ермағанбетұлы жазып алған (333-бума, №9).

Зерттеуші П.Т.Әуесбаева «Түркі халықтарының хикаялары» атты ғылыми зерттеуінде «Түркі халықтарында перілер көбіне ару қыздар түрінде суреттеледі, тіпті ертегілік перілер сұлулық символы болып табылады. Хикаяларда да олардың ерекше көріктілігіне мән беріледі, бірақ адами кейпінің өзінде зооморфты белгілері көрініс береді» - деп пікір білдіреді [5;415].

Аталған еңбекте перілерге қатысты түркі халықтарына танымал үш сюжетке төмендегідей талдау жасайды: «біріншісінде, суда шомылып жүрген перінің құс киімін ұрлап алып немесе ұстап алып, өзіне жар болуға мәжбүрлеу. Пері әйелдікке келіскенімен, міндетті түрде шарт қояды, бұл шарттардың мазмұны адам мен пері екі дүниеге тиесілі екенін еш уақытта ұмытпауға саяды. Осы мазмұндас хикаялардың шығу тегі мифтен басталып, ертегіге ұласып жатады. Бұл сюжеттің екі шешімі бар: періден Жалғыз көзді дәу сияқты адамзатқа пәле келтіретін қаскөйдің дүниеге келуі не Едіге, Шыңғысхан сияқты қасиетті баланың тууы. Қорқыт Ата кітабындағы Жалғыз көзді дәудің пайда болуы жоғарғы статусты құдай қаһарының көрінісі болып табылады, яғни адамның перімен жыныстық қатынасқа түсуі оның мәртебесін түсіруі деп бағаланады. Бұл сюжетте пері адамға қатысты әлі де өзінің құдіретті екенін көрсетеді. Ал осы сюжеттің екінші шешімінен періге қатысты адам мәртебесінің жоғарылауы байқалады.

Қорыта айтсақ, мифтік ойлау кезеңіндегі мифологиялық сана жаратылыстағы ой санаға ие — тірі рух бейнесінде танылғандығы белгілі. Сонау фольклорлық кезеңнен бері адамзатқа беймәлім, тылсым күштер бар, бола береді. Пері — адамзатқа параллель әлемде өмір сүріп жатқан жұмбақ тіршілік иесі. Дегенмен, қазақ мифологиясындағы зерттеулеріміз бір ғана «пері қыздары» бейнесінің айналасында қалып қоймай, қазақтың рухани кеңістігінде жалғаса береді. Сыры ашылмаған, байыбына бара бермейтін бейнелер қазақ мифологиясында алуан түрлі. Оларды түркі мифологиясымен салыстыра зерттеп, тереңіне барып, ерекшеліктерін анықтау маңыздылығын ешқашан жоғалтпайды.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Т. Жанұзақов. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
2. Мелетинский Е.М. Мифологический словарь / Е.М. Мелетинский. — М.: Сов. энцикл., 1990. — 672 с.
3. Щеглов Г.В. Мифологический словарь / Г.В. Щеглов, В. Арчер. — М.: Астрель; Транзиткнига; АСТ, 2006. — 368 с.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап / С. Қондыбай. — Алматы: Дайк-Пресс, 2004. — 488 б.
5. Әуесбаева П.Т. Түркі халықтарының хикаялары. Ғылыми зерттеу. – Алматы: ИП «Сагаутдинова», 2014. – 415 б.

АЙША ҮСЕНҚЫЗЫ ШОЙБЕКОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
2-курс магистранты

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ КӨМЕГІМЕН ТАЛДАУ (Р.Отарбаевтың «Нобельден қалған мұра» әңгімесі негізінде)

Ғылыми-техникалық үдерістің үнемі қалтқысыз даму қарқыны әдебиетті оқытуда да жаңа жаңалықтарды енгізуді міндеттейді. Бұл әдістемешілер тарапынан ізденістер мен жұмыстарды талап етеді. Әдебиетті оқытуда жаңа технологияны ендіру – тұлғаны көркем

мәтінді ұғынуға жасалатын әрекеттерін ыңғайластыру, қолайлы ету арқылы қызығушылығын оятуға талпындырады.

Р.Отарбаевтың «Нобельден қалған мұра» әңгімесін талдауда мен осы мақалада Ресей педагогтары ұсынған «Педагогикалық шеберхана» технологиясын қолданамын. Бұл технология тұлғаны еркін тәрбиелеуді, өзін-өзі шығармашылық дамытуды негізге алады. Технология көмегімен белсенді оқыту әдісі (Л.С.Выготский, А.Н.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн) және тұлғалық-бағыттау білім беру принципі (Э.Фромм, К.Роджерс, Э.Н.Гусинский, В.В.Сериков, Е.В.Бондаревская) сақталады. «Педагогикалық шеберхана» технологиясының теориялық негізін француз педагогтарынан құралған «Жаңа тәрбие» тобы жасап шығарды.

Технология бірқатар мотивациялық және дидактикалық мәселелерді шешеді:

- Білім алушының танымдық белсенділігін қалыптастыру; білім алушының шығарманы оқуға деген қызығушылығының төмендігіне қарамастан ұстазды, әріптестерін тындап үйрену, тыңдалған ақпаратты жеке талдау және ол ойымен бөлісуге ұмтылысының ашылуы арқылы шығарманы оқытудың ұтымды шешімін жасау;

- Ұстаз бен білім алушы арасындағы тұтынушылық қарым-қатынасты ортақ, үндескен, шығармашыл, ізденімпаз, тәлім-тәрбиеге толы, ой-өрісті кеңейтуге арналған өнімді қатынасқа алмастыру;

- Өзінің ізденіс процессіне қызығушылығымен еніп кетуі арқылы жеке әрекеттеріне рефлексиялық талдау жүргізу қабілетін үйренуі және оның көмегімен өзінің бойында жаңа машықтарды ашуы, дамытып отыруы, т.б.

Технологияны іске асыруда педагог өзін «шебер» есебінде қабылдайды. Алдына қойылған әртүрлі мақсаттағы тапсырмаларды берумен білім алушыларға қате мен ұтымды шешімдерін өткеруі арқылы танымдық әрекеттерді жүзеге асырады. Шебер білім алушыларға білім көздерін өздері табуына, тануына және таныстыруына жағдай жасайды. Шебер шеберханадағы оқытудың қарқынын, стилін, топтық, жеке, жұптық жұмыстың орындалу түрлерін өзгертіп отыру арқылы қызықты етеді.

Шеберханада тақырыпты білім алушылар процесс барысында өздері анықтайды. Шеберхана жұмысы үшін бағаның қойылмағаны жөн. Бұл жерде білім алушы өзінің осы уақытқа дейінгі және бүгінгі әрекеттерін салыстыра отырып, жеке және топтағы жұмыстарын көру арқылы, қолданған жаңа амалдарының нәтижелілігіне қарай өзін-өзі бағалайды. Яки, бұдан бөлек, өтілген тақырып бойынша бақылау жұмысы кезінде сұрақтар, тесттер, эссе, рефераттар беру арқылы бағалауға болады.

Технология жеті кезең бойынша жүзеге асады. Р.Отарбаевтың «Нобельден қалған мұра» әңгімесіне жеті кезеңдік талдау жүргізе отырып, кезеңдерге шолу жасаймыз. Әр кезең бойынша ұстаз түрлі әдіс-тәсілдерді ұсына алады.

1-кезең. Индукция кезеңінде білім алушылар ұсынылған атау бойынша тақырыпты шамалап анықтап, қысқаша, әрі жеке жұмыс жүргізеді.

Атау – «Нобельден қалған мұра». Біздің жағдайымызда, білім алушылар өз қиялдарында бұл атау нені бейнелейді, соны қағаз бетіне суретпен немесе сөзбен түсіреді.

Пікір: үстел үстінде қағаздар, түрлі-түсті қарандаштар жатады. Бірі Нобель сыйлығының суретін, бірі өнертапқыш Нобельдің суретін, бірі оның еңбектерінің тізімін жазып шығады және оны тақтаға іледі.

Нобель жөнінде семантикалық карта:

Альфред Бернхард Нобель
Швед өнертапқышы, химик,
инженер, кәсіпкер. Лондон корольдік
қоғамының және швед ғылым
академиясының мүшесі.

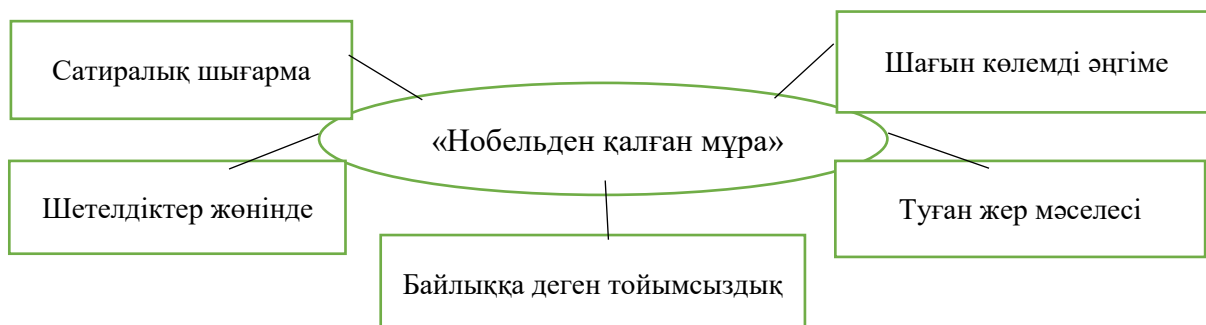
Еңбектері
Нобель сыйлығын шығарған.
Күркіреуік сынапты капсуль-
детонатор жасады. Динамит жасау
жұмысына патент алып, көптеп
шығара бастаған.

2-кезең. Деконструкция кезеңі. Білім алушылар топтарға бірігеді. Қосымша ақпарат

ретінде Р.Отарбаевтың шығармасы екендігі айтылады. Топтарға класстер, тірек сызбалар құру және басқа топтармен талқылау жүргізу жүктеледі.

Пікір: білім алушылар Р.Отарбаев бойынша ақпараттар жинап, класстер құрайды. Р.Отарбаев пен оның шығармасы арасындағы байланысты, шығарманың негізгі желісі, идеясы қандай болуы мүмкін екендігі жөнінде топ арасында кішігірім талқылау жүргізеді.

«Нобельден қалған мұра» шығармасы бойынша класстер:

3-кезең. Реконструкция кезеңінде білім алушылар дайын мәтінмен жұмыс жасайды.

Пікір: «Нобельден қалған мұра» әңгімесін топ мүшелері санына қарай мәтіндік бөліктерге бөліп білім алушыларға ұсынамыз. Әрбір білім алушы өзге топ мүшелеріне әңгіме түсініксіз болып қалмауы үшін талпынып, оқып шығады және оны топтың басқа мүшелеріне айтып беруге дайындалады. Біздің жағдайымызда топта төрт қатысушы.

1-мәтін: *Кеш кіріп еспе самал бел ала алдарынан бозбала жолықты. Қолында бүйірі майысқан қара шелек. ... Жанындағы имек мұрын, сіліңгір қарасы тілге келді.*

- Әй, бала, не іздеп жүрсің?
- Отыңға жермай алайын деп.
- Жермайың кәдімгі мұнай ма?
- Иә.
- Ол қай жерде шығып жатыр? – деді.
- Мына сордың етегінде.
- Доссор қашық па?
- Екі қырдың астында жатыр.
- Айда, кеттік. Айттым ғой, ескі карта адастырмайды деп.

2-мәтін: *Өрістен қайтқан малды қарсы алуға шыққан ауыл адамдары қас пен көздің арасында көрші кеп шетелдік мұнай компаниясының қона қалғанын сонда бір-ақ білді. Ертеңіне қазақ жағғы қаптады. Қат-қат қағазға қол қойылды, бармақ басылды. Кешікпей атишаптырым аумаққа гажайып кешен салынады. Өндірілетін мұнайдың он пайызы осы елде қалады да, өзгесі шетел аспақ. Тіпті, жұмысшылардың да он пайызын жергілікті мамандар құрайды. Міне, мерейіңді асырған, мәртебеңді тасытқан келісім! Қуанышы қойнына сыймаған қазақ жағғы ақ түйе сойып, ұлан-асыр той жасап та жіберді.*

3-мәтін: *Кувейтті де көргісі кеп еді-ау... Бірақ жоспары аяқ асты бұзылды. Бұзған осы жанындағы имек мұрын, сіліңгір қара. Мұның имек мұрнының иіс сезбейтін жері болса-ше?*

- Ол маған құпия бір сыр айтты.
- Мә, құлағым!
- Оның қолында Нобельдің өз қолымен сызған карта бар екен.
- Рас па?

– Рас. Бірақ өте құпия сақтаулы! Ол орыс революциясына дейін Доссор деген жерден мұнай өндірген. Доссорда 7-14 мың метр аралығында дүниежүзіне жететін жүз жылдық мұнайдың орасан зор қоры жатыр, депті.

– *Архивариус қанша сұрайды?*

– *10 млн. доллар.*

– *Көп!*

– *Болашақта дүниежүзіне иелік ететін бизнесменге бұл көп пе?*

– *Әкел қолыңды!*

4-мәтін: *Өңешінің өзі үрейіңді ұшыратын қара құбырлар дүниенің төрт тарабы менікі дегендей, күн сайын бірінен-бірі мойын оздырып жатты.*

– *Бес мың метрлік шектен астық, – деген лепті хабар шетел асып жатты.*

– *Үңгіңдер! Тесіңдер! – деген зәрлі дауыс аспан астын жарып жіберді.*

– *Он төрт мың метрге бойладық. Тіпті, ылғал жоқ. Бұрғы басындағы әрбірі бір миллион доллар тұратын алмастың бесеуін бірдей жер астына түсіріп алдық. Алынар емес, – деген қаралы хабар жер-жаһанға лезде жайылды. Жандары көз ұшында үріккен Джонсон мен имек мұрын, сіліңгір қара, Доссорда атышулы көріпкел молда бар, соған құмалақ аштырыңдар, мұның сырын сол білер, дегенді естіпті. Сәлдесі дағарадай бекзат ұзын сақалын салалап отырып-отырып:*

– *Шайтанға жандарыңды сатқан екенсіңдер, балалар. Жер-ананың қарғысын арқалапсыңдар. Қайтарым жоқ. Осы тойғандарыңмен елдеріңе оралыңдар, – депті-мыс...*

4-кезең. Әлеуметтендіру кезеңінде ақпаратты талдайды, толықтырады, алмасады, бір жүйеге жинақтап бөліседі. Осы кезеңге дейін жасалған класстер, сызба, т.б. жұмыстарын кейінгі алған мәтін бойынша қосымша ақпараттарды сурет, өлең шығару секілді түрлі жолдармен тіркейді.

Пікір: білім алушылар берілген мәтін бөліктерін рет-ретімен орналастыру арқылы, оны тексеру үшін өзге топтармен пікір алмасады, әрі ақпаратты толықтыру арқылы топтық жұмыстарын түзейді.

Мәтін бойынша тірек-плакат: (мәтіннен есте қалған немесе ойды сипаттайтын түйін тірек сөздер – *қайтарым жоқ, сақалын салалап, зәрлі дауыс, құмалақ аштыру, дәрет алу, қуанышы қойынына сыймаған, ақ түйенің қарнын жарып, Нобель сызған карта, мұнай өндіру*).

5-кезең. Үзіліс кезеңі. Бұл уақытта білім алушылар құралған мәтін бойынша жасалып жатқан шеберханалық жұмыстарына шолу жасайды. Ой-талқы жүргізеді.

6-кезең. Афишалау кезеңі. Топтар жұмыстарын қорғайды, көпшілікке таныстырады, хабарлайды. Осы кезеңді ұжым мүшелерін біріктіретін кезең дей аламыз.

7-кезең. Білім алушылар шеберханадан алған әсерімен, ішкі сезімімен бөліседі. Соңғы шыққан жұмыстарымен ең бірінші жасаған жұмыстары арасындағы айырмашылықты көру арқылы ақпарат жадыларында сақталады.

Пікір: білім алушылар сабақ басында қағазға түсірген суреттеріне, шығарма жөніндегі алғашқы ассоциациясымен шығарманы талдап, тыңғылықты аяқталған жұмысының негізінде түйген ойларын салыстыра отырып таңғалыстарын жеткізеді. Автордың шығармашылығына, әңгіме мен атау арасындағы байланысқа мән береді. Шығарма бойынша, нағыз Нобельмен қазақ жерінде орналасқан мұнай кені, «ұрлауға» тырысқан Джонсон мен сол уақыттағы қарапайым надан келген қазақтардың бейнелерінің байланысы жөнінде түрлі ойларға көз жүгіртіп, өзіндік әсер, әрі пікір қалыптастырады.

Осылайша, технологияға негізделген кезең-кезеңдік атқарылған жұмыс бойынша әрі жеке, әрі топ мүшесі ретінде оқылып отырған шығарманы жан-жақты талдап, оны игеру арқылы білім алушы өте үлкен жетістіктерге қол жеткізеді деп айта аламын. Осы технологияны шығармалармен жұмыс жасауда (әсіресе, сюжетке құрылған шағын прозалық, поэзиялық шығармаларды оқытуда) жиі қолданып отыратын болса, білім алушылардың өзіндік көзқарасы қалыптасып, функционалдық сауаттылығы артып, әрі шығарманы талдауда коммуникативтілік, демонстративтік құзыреттіліктері артады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Отарбаев Р. Шыңғысханның көз жасы. Хикаят және әңгімелер. – Астана: Фолиант, 2014. – 224 б.
2. Казачкова Т.Б., Крылова О.Н., Муштавинская И.В. ФГОС орта мектептеріндегі жаңа педагогикалық технологиялар. – Санкт-Петербург: КАРО, 2015. – 176 б.
3. Жоламанова Т.М. Көркем шығарманы талдау жолдары: оқу құралы. – Қарағанды: Ақнұр, 2018. – 178 б.

А.Ү ҚАЗЫБЕК
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
2-курс магистранты

ҚАЗІРГІ МИСТИКАЛЫҚ ӘҢГІМЕЛЕРДЕГІ «АЙНА» МИФОЛОГЕМАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ (Т.Шапай әңгімелері бойынша)

Аннотация. Қазіргі қазақ прозасындағы мистикалық әңгімелерде миф пен фольклорға ортақ бейнелер мен мотив, культ те ортақ, өйткені мистиканың бастауы фольклорлық әдебиеттен басталады. Бұл мақалада қаламгер Т.Шапай әңгімелеріндегі «айна» мифологемасының қолданысы анықталып, оның символикасы талданады. Мифологиядағы айнаға қатысты сюжеттер негізінде қазіргі мистикалық әңгімелердегі «айна» мотивінің қолданылуы, шағын жанрдың даму табиғатының бір сатысы екендігі айқындалады. Мистикалық әңгімелердегі «айна» екі әлемді байланыстырушы атрибуттың бірі болып саналады, сонымен бірге әңгіме табиғатын ашуда қолданылатын тәсіл.

Тірек сөздер: мистика, айна, мотив, мифологема, мифология, атрибут, артефакт.

Кіріспе. Миф синкретті жанр болғандықтан, фольклор мен мифологиядағы артефакт мистикалық әңгімелерде сюжетпен шебер үйлесімділік табады. Алдымен мотивтің мәнін ашсақ, «мотив дегеніміз – тақырыптық сарын, қалыптасқан дәстүрлі тақырыптың әуен оқиға желісіндегі кезең. Бірнеше жазушының шығармасында, әр түрлі әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар әдеби нұсқаларда, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір сарындар қайта танып келеді. Мотив шығарманың құрамындағы бір айшық жеке бөлігі сияқты болып келеді, мысалы: ауыз әдебиетіндегі сиқырлы айна, ақымақ қатын бейнесі, әкесі мен баласының жекпе-жегі. Көптеген әдеби мотивтер мифологиямен бірге адамзат мәдениетінің рухани қазынасына келіп қосылады» [1, 232-233-б.]. Зерттеуде келтірілгендей мифтерде көп ұшырасатын

«сиқырлы айна» мотиві қазіргі мистикалық әңгімелерде атрибут ретінде қолданылып жүр. Шығыс сюжеттерінде, Әлішер Науоидің «Ескендір қорғаны» хамсасында Ескендірге қатысты айтылатын мифтердегі атрибут - «айна», бұл сюжеттегі «айна» – жер асты мен жер үсті әлемін бағдарлаушы, сонымен бірге ондағы оқиғалардың барлығын хабарлаушы тылсым күш ретінде сипатталады. Сол арқылы Ескендір жер мен аспан әлемінің құпия қырларын меңгеріп, өзіне бағындырады. Бұл айнаны шеберлерге арнайы жасатады. Дәл осындай сюжет қазақ фольклорында да кездеседі. «Сиқырлы айнаға» байланысты ертегілерде жалмауыз кемпірдің сиқырлы айнасы болғандығын, сол арқылы адамдарды жоққылып жіберетін сюжеттер жиі кездеседі. Айна мифологиялық таным бойынша екі әлем арасындағы шекара, өлімнің ажырамас бөлігі ретінде сипатталады. «Айна» мифологемасы ХХ ғасырдан бастап көптеп қолданылып, талдана бастаған, қазір айна иерархиялық байланыстар жүйесіндегі медиато қызметін атқарады. «М.Бахтин «айна» феноменін категория ретінде қарастыра отырып, «айнаның алдындағы адам» жағдайын талдайды, айнаға қарап тұрған адам сол айна арқылы өзінің сыртқы бейнесін танитындығын, яғни тек тұрмыс құралы емес, сонымен бірге өзінің ішкі әлемін де тануға әсер ететін категория ретінде қарастырады, символизм поэтикасында айна – екіжүзділік, өлімді бейнелейтін, эротикалық каннотацияға ие болған, ақылсыздық мотиві» [2, 195-б.]. Мифологема дегеніміз – грек тілінен аударғанда «ой, аңыз» ұғымын

білдіретін, мифтік санадан бастау алатын сюжеттер мен сарындарды сипаттайтын, мифтің фундаментальды элементі. Айна мифологемасы екі әлем арасындағы шекара мәнін айқындай отырып, әлемге қарсы жұмбақ ретінде суреттеледі. К.Қайыржан сөздігінде: «Айна – көне албасты атауы» [3] деген анықтама келтірілген, бірақ мифологиялық кейіпкерлерде оған негізді дерек жоқ. Мистикалық әңгімелерге негіз болған «айна» лейтмотивіне қатысты сюжеттерді Т.Шапай «Айна сарай», «Әулие» әңгімелері негізінде талдайық.

Негізгі бөлім

Қазіргі мистикалық әңгімелердегі «айна» мифологемасының берілусипаты әр қаламгер туындысында ерекше суреттеледі. Мистикалық әңгімелерде қолданылатын атрубуттың бірі – айна. Айнаның мистикалық сипаты басым Т.Шапайдың «Айна сарай» әңгімесі монологпен басталады:

«Қайдан келгенін, қашан келгенін кім екенін ұмыттым – осы шал мені ертіп кеткелі қаншама ғасыр өтті...» [4, 186-б.], ары қарай алдынан жолыққан сарай неқорғанның көзге шалынғаны баяндалады. Әңгімеде автор бейнесі менмұндалап көрініп тұр, жазушы бірінші жақтан баяндау тәсілі арқылы оқиғасына әр берген. Монологтан басталған мистикалық әңгіменің тақырыбы – «Айна сарай». Мың құбылып, әрең жеткен сарай кескініні суреттей келе, жерден табылған сынық айна арқылы қаламгер «айна» мотивін үйлестіре қолданған. Айна жоғарыдағы мифтер мен фольклорда екі әлемді (жер асты, жер үсті) көрсететін құрал болса, бұл әңгімеде сынық айна арқылы өзінің шыңырау түбіндегі бейне елесі қорқытқан. Елес анық көрінгенде жүрегі жарылып кетердей әсерде қалғанын жеткізе отырып, Тажал түбіне жетеріне көзі жете бергенде қалшылдап оянған кейіпкер, оның түс екендігін аңғаруымен әңгіме жалғасады. Әңгіме тақырыбы – Айна сарай – оқиғаның өтетін орнына қатысты қойылған. Т.Есембеков зерттеуінде прозадағы тақырыптың бірнеше түрін келтіре отырып, оқиға мезгілі мен мекеніне байланысты қойылатын тақырыптар болатынын көрсетеді [5, 71-б.]. Ал сюжеті онейрикалық кеңістікте өтеді, себебі онейрикалық кеңістікте оқиға адамның түс көруі және қиялымен тікелей ұштасып жатады, бұған дәлел: «.. әйелім аяқ жағыма келіп отырып, теледидарды жаңа ғана іске қосыпты»[5, 73-б.] – деген жолдар арқылы авторлық баяндаудағы түс көру екені айқындалған. Мистикалық әңгімесінде жазушы «түс көру» мотивін де сюжетке негіз ете отырып оқиғаға әр берген. Әңгіме тақырыбы болған Айна Сарайдың тылсымы осы тұста ашыла түседі, ішінде ақ дастарханнан су ішпек болған оған тоқтауын сұрап, айна сарай қақпасына барғандағы кескін-келбетін анық көре алмай таңырқауы мына жолдар арқылы беріледі: «Мені таңқалдырғаны – жанымда тұрған шал айна қақпадағы менің сұлбамның қасында жоқ» [4,188-б.]. Оқиғаларды байланыстыра отырып, айна сарай қақпасындағы бұл көрініс ары қарай қақпаның екіге бөлініп ашылуы, қараңғы түнектегі амфитеатр, шар секілді бұның бейнелері арқылы сюжет байланысып, оқиға тылсым әлемге оқырманын жетелейді.

Әңгімеде динамикалық кеңістік те сипатталады, ол мен шал даладан ұзақ жол жүріп айна сарайға тап боларға дейінгі ұзақ жол сипатынан көрінеді. Автор оқиғаны жабық уақыт тұрғысынан қарастырады, себебі қиялынан туған көріністі ирреалды уақытпен ұштастыра отырып, шал кейпін бейнелейді. Автор «айна» мифологемасын мифтердегідей қолданбаған, мистикалық әңгімеде мотивтің трансформацияланғаны айқын. Себебі ішіне шалмен ілесе кірген ол өзінің бала күнінен, есейген шағына дейінгі өз бейнелерін, қылықтарын көреді, шал мен ол арасындағы диалог арқылы адамның өз сұлбасының әр түрлі портреттік көрінісінен, адамның әрекеттерінен елдің ол жайлы ойларын туындаған бейнелерді көрсету арқылы, айна сарайдағы айналар адамның шынайы болмысынан хабар беретіндігін оқырманына ұғындырғысы келгендігі шалдың мына сөзінен аңғарылады: «Көп адам сені осы кейіпте көреді»[4, 77-б.]. Бұл үзіндіден онейрикалық уақыттағы оқиға айқындалады. Ал фабулалық уақытта ретордация, яғни уақытты баяулатуды қолдана отырып, әр айнадағы оның әр жасындағы бейнесін, достары мен дұшпандарының, өзінің ел арасына таныс кейпімен таныстырады, оқырманды. Фантастикалық уақыттың түс көруін қолдана отырып қаламгер адам ақиқаттан қашатынын шебер үйлестіреді. Образ-персонаж кейпінде өлілер мен тірілер

бейнесі суреттелсе, ал образ-деталь тұрғысында басты деталь – айна. Сол айнадағы адам сипаты арқылы өзінді тануға меңзеп отырғандығы байқалады. Мистикалық әңгімесінде тек адам болмысын ғана емес, дос таңдауға да мән беруді, «дос адамның екінші «мені»» - деген ойымен бағамдайды. Тылсым әлем сырларын түсіндіре отырып, «өзін тауып беруді қалаған адам» келбетін жасай отырып, адам баласы өзімен-өзі жолығудан қорқатынын болжайды. Айна сарайға әкелу міндеті осы тұста айқындалады. Әңгімедегі «айна» мотиві – адамның өзін-өзі тану құралы, өз сұлбасының әр түрлі түсінік төңірегіндегі портреті, пендешілікке салынып істеген әрекеттерінің бейнесі. Шал кейпінде ертіп келген айнаға деген көзқарасын сипаттай келе, жалған өмірден ақиқатты іздеудің мәнсіздігін көрсетеді. Айна сипатын «аяусыз айна», «маған дос та, қас та емес, үңірейген көрдің көзімен, екі жарым мың жылдық түнектен қарайтын немқұрайлы құрдым айна», «жарияға сұраусыз алып шыққысы келетін қатыбас, безбүйрек айна», «өлі айна» деп беру арқылы, айна – адам сұлбасының ақиқатын көрсетер мотив ретінде сипатталған. Т.Шапайдың «айна» мифологемасының сипаты арқылы тылсым әлемді замана шындығымен селбестіре қолданатын екінші әңгімесі «Әулие» деп аталады. Әңгіменің сыртқы композициясына зер салсақ, автор бұл әңгімесінде диалогқа басымдық берген. Тақырыбы ретінде мәтінде ерекше мән бар сөз, мотив алынған. Әңгіменің кеңістігі «Айна сарай» әңгімесіндегідей онейрикалық кеңістік. Мистиканың ерекшелігін сыртқы уақыт, яғни қиялдан туған уақыт арқылы суреттеген. Мистикалық әңгіменің фантастикалық уақыт тұрғысынан сипаттайтын болсақ, оқырман жүйкесімен ойнаған жазушы әңгімесінің тылсымына оқырманын бойлата біледі: «Әркімнің өз терезесі бар жерде ақиқат жоқ. Оның оймақтай қол айнасынан бұл – ақылсыз, ол ақылды болып көрінеді екен» [4,198-б.]. Бұл үзіндіде автор әр адамның өз қолайнасындағы бейнесі өзіне ғана ұнарын көрсетеді.

Әңгіме төрт бөлікке бөлінген. Алғашқы бөлімінде айнаға қараған өз сұлбасы, екіншісінде әпкесінің қолайнасындағы сипаты, үшіншісінде бұл әлемді өзгенің терезесінен қарап көріп, төртінші бөлікте айнада жоғалған өз бейнесін көруі арқылы, автор айна адам жанының бейнелеуші құралы екендігін оның оймен селбестіре баяндайды. Жазушы мәтінде уақыт ағымын өзгертіп, ретордацияны, уақытты баяулатуды қолданады. Сол арқылы автор сюжетіне әр береді. Себебі, әр бөлікте әр түрлі кейіп пен уақытты сипаттаған. Фабулалық уақыты өте ұшқыр, аз ғана мәтін құрылымында бірнеше оқиғаларды сипаттайды. Бұл уақыт армандау, елес көрінісімен бағамдалады.

Автор әңгімесінде образ символдық дәрежеге дейін көтерілетіні мынадан аңғарылады: «Өзінді тану – жақсы өмір сүрудің және жақсы өлудің амалы» [4, 197-б.]. Дантенің осы сөзін қолдануынан қаламгердің айна деталін адамның өзін тану құралы ретінде суреттегенін байқаймыз. Жазушы мистикалық әңгімесінде образ-деталь бейнесінде негізгі деталь ретінде айнаны қолдана отырып, оқырманға бірінші жақтан «мен» баяндау тұлғасы арқылы, нарратордың баяндаушы-қатысушы позициясын қолданады. Автор бейнесі сол себепті менмұндалап көрініп тұрады, баяндаушы-қатысушы тұлғасы арқылы оқырманына ой сала отырып, мистика әлемінен сыр шертеді. Екі әңгімеде де гомодиогетикалық баяндау қолданылған, яғни баяндаушы сол әңгімеде қатысушы, ал автор бейнесі аукториалды сипатта, «мен-баяндаушы» ретінде көрініс тапқан.

Қорытынды

Қорытындылай келгенде, Тұрсынжан Шапай мистикалық әңгімелерінде «айна» мифологемасын қолдана отырып, адамдардың өз ақиқатын тануын түс көру мотивімен ұштастыра отырып зерделейді. Бір әңгімесіне бірнеше мистика элементтері мен бір ғана детальды мысал ете отырып, адамның өз болмысымен жолығуынан қашатындығын жеткізеді. Қоғамдағы оқиғаларды өз дүниетанымыарқылы жеткізеді. «Айна» мифологемасы арқылы әр түрлі образдарды жасайды да, сюжеттік және фабулалық уақыттарды, көркем мәтіннің кеңістіктерін шебер үйлестіреді. Мифтер мен фольклордағы «айна» мифологемасының трансформацияланған типін қолдану ақылы онейрикалық кеңістікте қиялдан туған уақыт арқылы бірінші жақтағы баяндаушы-қатысушы тұлғасының көмегімен әңгімесінің

мистикалық сипатын аша көрсетеді. Екі тақырыптағы бір мифологема қолданған әңгімесі бір-біріне ұқсамайды, бұл да жазушы мистикасының дамуы мен әңгіме жазу шеберлігін аңғартады. Қазіргі мистикалық әңгімелердегі «айна» мифологемасының берілу және қолдану сипатын Т.Шапай әңгімелеріне көркем мәтін тұрғысынан талдау жасай отырып талдадық. Қоғам мен адам байланысын «айна» арқылы сипаттаған адам, айна өзсұлбаңды, болмысыңды жасырмай көрсетер құрал екендігін меңзей отырып, мистиканың лебімен оқырманының жүйкесіне, танымына әсер етеді. Мистикалық әңгімелер миф пен фольклордан енген бейне, мифологема, мотивтерді қолданса да, ол күнгі сипатына қосымша мағына үстейді немесе өзгерісін аңғартады. Сол секілді қаламгер мистикасының ерекшелігі «айнаның» екі әлемді бейнелеуші сипатындағы образын алмастырып, адамның өз әлемін бейнелеуші кейпіне айналдыра суреттеуі жазушы шеберлігінің айқын дәлелі екен. Қазіргі мистикалық әңгімелерде жазушылардың бір ғана деталь арқылы бірнеше мағына үстей алатынын осы талдаудан аңғаруға болады. Мистикалық әңгімелер табиғаты уақыт өткен сайын жаңаша сипатқа еніп, әр қаламгердің өз шығармашылық қабілетінің даралығын аңғартатындығы осыдан-ақ аңғарылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі (Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев). – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Балтабаева Г. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ прозасы: оқу құралы. – Алматы: ҚазМемҚызПУ, 2012. – 273 б.
3. Қайыржан К. Сөз-сандық: Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480б
4. Шапай Т. Қазақтың жаны: қазіргі мінездер һәм әзелгі әңгімелер. – Астана: Елорда, 2001. – 279 б.
5. Есембеков Т. Көркем мәтінді талдау негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.

Ә.Р. САҒЫНБАЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты

МҰҚАҒАЛИ ЖЫРЛАРЫ – ТІРШІЛІК ТАМЫРЫНДАЙ ӨМІРШЕҢ

Қазақ халқының тарихында жұлдызы жарық асыл азаматтар аз болмады. Араға айлар, жылдар, ғасырлар түсіп, олар бізден алыстаған сайын сол азаматтардың тұлғасы бұрынғыдан да зорайып, абырой-атағы бұрынғыдан да биіктей берді. Таудың биіктігін алыстан ғана білуге болатыны секілді, ұлы тұлғаларды тану үшін де талай жылдар керек болды. Осы бір шындықты бізге Абай, Мұхтар, Қасым, Мұқағали өмірі дәлелдеп берді. Заманамен жарасып жүретін ұлыларды әр ұрпақ, әр заман өзінше танып, өзінше бағалайтындығы белгілі. Алдындағы аға мен қатар жүрген құрбының өз уақытында Мұқағалидың қадіріне жетпей, оны жаңа талап, жас ұрпақтың, қара ормандай халқының аспанға көтеріп, абыройын асырғаны баршамызға бір шындықтың бетін ашып берді. Мұқағали Мақатаев бар болмыс, алып тұлғасымен шыңның асқар биігіне, Табиғат-ана еншілеп қойған ұлы тұғырына өрлеп барады. Ол сол биікке туған халқының жығылмайтын туын, ешқашан жасымайтын намысын, заманалар бойы кіршік шалмаған ары мен ұятын алып шығады. Осынау тіршілігінде өмірдің азабы мен мазағын, зорлық пен зомбылықты көп көрсе де рухы жасымаған, асыл қасиеттерін жоғалтпаған қазақ халқының аяулы перзенті Мұқағали Мақатаев болып жарық дүниеге жан сырын айтады.

Мұқағалидың байыпты баяндалып, шабыттың шалқарында селдеткен сезім арқылы ой тастайтын өр мінез өлеңдерінің өзі мұнартқан мұңға малынып тұрғандай. Алғашқы өмір өткеліне арнап: «Балалық шақ жарбиып жүретұғын өгіз жеккен соқаның құлағында» деген болатын. Бұл оның қиындыққа ренжу де, ойыным қанбады-ау дейтін о жарлық та емес,

тұтастай бір ұрпақтың балалық шақ-балдәуренінің уызына жарымаған уайымды күндеріне деген ортақ өкініші. Сол өкініштің өзекжарды мұңы [1,72].

Өзі де мылтықсыз майданның қайнаған ортасында жүргендіктен, М. Мақатаев – тыныштықтың, бейбітшіліктің, татулық пен түсіністіктің қадірін қапысыз таныған тұлға. Бар жан-жүрегімен соны тағдырдан тілеп өткен талант. Керісінше болғанына күрсініп, күйзелісінің көрінісін ақ қағаздың бетіне тізіп өткен: «Анамыз – Жер, сол Анадан жаратылды, туыстық, алайда біз қан да төктік, қалжырадық, ұрыстық... Армысың, сен, арамызда жалғыз перзент – Тыныштық!» Тіпті, тыншыған бір сәттерде, ойымен ғана оңаша қалған тұстарда да тыныштық бермеген, көкірегін кернеген мұң ол. «Жырласам ба екен, жыласам ба екен, білмеймін, алдымда тұрған адамды мынау кім деймін?! Алдымда менің адасып кеткен арман тұр, жылатсам ба екен, жұбатсам ба екен, білмеймін?!» немесе «Жүгірмей, желмей, жортпай, жорғаламай, өрмелеп шығып келем жонға қарай, қыран болсам қонбас па ем шыңға барып, дариға-ай, қанатымның болмағаны-ай!.. », одан соң «Дәптер жатыр парағы аударылмай, аударылмай шынымен қалғаны ма-ай! Ойлар жатыр еңсемді бір көтертпей, тонна-тонна қорғасын салмағындай. О, Муза! Әуреге салғаның-ай!» дегізген де сол дегбірсіз мұң-тұғын [2,53].

Алайда айбынды ақынның ашынса да жігері жасымаған, егілсе де еңсесі басылмаған. Ол жыл он екі ай бойына, болмаса, бүкіл ғұмырында тек қана терісіне симай тұнжырап, ұнжырғасы түсе, мұңға батып жүрген екен деп ойлаған жан қатты қателеседі. Жан жылуы мен парасат мейірімі мұңды да жеңе алған, қиын-қыстау кезде де өз биігінде қала білген текті тұлғаның санасындағы, ойы мен асқақ арманындағы текетірес күнделікті тірлігіндегі көңіл кеңдігіне көлеңке түсіре алмас. Табиғатынан батыр тұлғалы азаматтың жүрегі де үлкен болатын. Күйкі тіршілікке көңіл бөле бермей, маңызды да мәңгі ұлттық мүддені ұлықтайтын мәселелерге мән беретіні де сондықтан. Бар қажыр-қайраты мен ақыл-ойын, табиғи дархан дарынын халқының ұлы мақсатына жеккен үлкен жүректің кез келген кінәратқа күйіп, үйлесімсіздікке үгілуі де сондықтан. «Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда» деп ұлы Абай айтпақшы, орайласпаған жалғаннан опық жеп, індетте іздеген асылдарын таба алмай өтуі де сондықтан. Оған «Құдайдың бір жарытпай-ақ қойғаны» бар. Жағына алмағандықтан сағынуға, табына алмағандықтан шағынуға мәжбүр болғаны бар. Жасандылыққа жаны қас болғандықтан жалғыздықтың жатағын мекендеуге мәжбүр болғаны бар... Ұлылықтың өзіне де бұның барлығы аз жүк емес.

Қалай деген күнде де, Мұқағалиды мазалап, жыр боп маздаған мақамдар – жеке басының уайымы емес, ұлтының мұңы, жұртының жоғы. Қашан да табиғатпен үйлесім тауып, арымен астасқан алаңы – халқының күйінішті хәлі, кемелдігінен кемшілігінің көбейіп кетуі. Әйтсе де, ет пен сүйектен жаралған пенде ретінде өзегін өртеген өкініштері болмаған деу ағаттық болар еді. Ажалды жандардан артықшылығы да сол – ақынның өмірбаяны өлеңінде.

Мұқағали Мақатаев өмірбаянын өз жырларымен жазып кетті. Азаматтық кең мағынадағы шын ақындық диапазон, бүкіл көркемдік, сұлулық үлгі, бай тәжірибе, қаламгерлік мәдениет қай тұрғыдан әңгіме етуіңе де асып-тасып жетіп жатыр. Жер басқан тірі пенденің басынан кешуге жазған нәсібенің біразының дәмін Мұқағали татқан. Мүмкін бірде емін-еркін ләззатқа кенеліп, мүмкін бірде шөміштен қағылған кездері де аз болмаған шығар. Бірақ осының бәрі өмір еді, ақын өмірі еді.

Мұқағали Мақатаев – сыршыл да тұңғыық, ойшыл лирик. Оның сезім найзағайлары шарпысып-шамырқанып жататын лирикасындағы оптимистік жарқын мұң, кемел философиялық пайымдаулар үнемі өзекжарды, ащы шындық арқылы ақтарылып жатады. Мұқағали өз лирикасында жүрек түбіндегі немесе ақындық болмысындағы бүткіл мінез-құлқын, іс-әрекеттерін ешқандай бүкпеген, бүркемеген. Жаманымды жасырайын, жақсылығымды жариялайын деген жарапазаншылдық Мұқағали өлеңдеріне, оның бүкіл шығармашылығына жат. Ақынның жүгінетіні, пірі – тек шындық пен өлеңдеріне деген кәусар сезімінің, сенімінің тазалығы, адалдығы.

Ақын алғашқы ой тұжырымдауында өлең боп өрілген өмірін «Жырым, сырым – екеуі егіздерім, екеуін екі бөлек емізбедім. Жатсам-тұрсам мұң шағып дәптеріме, жабырқаған

жаныма ем іздедім» деп бейнелесе, соңғы кездегі суреттеуінде ол былай бағамдалған: «Таптым ба оны, білмеймін, таппадым ба, халім келмей қажыған шақтарымда! Жан жырым жанға шипа болғаны рас, әлсіреп, сөніп бара жатқанымда...» Бұдан ақынның өлеңін өмірінен, ал өмірін өлеңінен бөліп қарауға болмайтынын байқаймыз.

Мұқағали шығармашылығы сырлы сезімге, құбылмалы көңіл-күйге, нәзік махаббатқа толы. Өлеңін оқыған сәтте бірден бойыңды, сана-сезіміңді еріксіз баурап алады. Әсіресе, Мұқағали поэзиясы – тіршілік тамырындай өміршең, мәңгі жырлар. Мұқағали өз күнделігінде: «Поэзия – ғылым. Зерттеу керек. Адам өмірінің, адам жанының зерттелмеген, қалам тартылмаған несі қалды? Соны табу, соны зерттеу керек. Адам сезімін жан-жақты зерттейтін құдірет болса, ол тек – поэзия. Басқа ешқандай да ғылымның қолынан келмейтін шаруа бұл!» деп жазыпты. Шынында да, поэзия-құдіретті сөз өнері, тек сөз арқылы ғана адамның жан дүниесін түсінуге болады. Ақынның өзі айтпақшы, «Поэзия – махаббаттан басталып, парасатпен аяқталуы тиіс» [3,32].

Қазақ поэзиясына жалын жастық, өмірге құштарлық, махаббат-мейірім тақырыбында «Күн ұшып келе жатыр», «Жүр, қалқам», «Аңса жаным», «Кажыдың, қарғам» сияқты ғажайып адамгершілік жырларын сыйлаған лирик ақынның жаратылысынан моральдық межесі мейлінше мінсіз еді. «Аякөз аруда» ел, жер атауынан шығара отырып, өткен өмірге көз жіберсе, «Махаббат моласында» Қозы мен Баян трагедиясы арқылы сонау қатыгез заманға, зұлымдық көрінісіне өз көкірегінің үкімін арнаған. Мұның өзі Мұқағалиға бүгінгі махаббат, мейірім атаулының қадірін ұғу үшін ар шешіміне жүгіндіретін тарих сабағы еді. Мұқағали мұрасы, сұлулық үлгісі – біздің бүгінгі игілігіміз ғана емес, Мұқағали мұрасы, маржан поэзиясы – болашақ ұрпақтардың да еншісі, қастерлеп-қадірлейтін қазынасы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алпысбаев Қ. Мұқағали өрнегі: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 72 б.
2. Мұқағали Мақатаев, Он томдық. 8-том. Зерттеулер (қазақ тілінде). – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2021. – 53 б.
3. Қ.Әлімқұлов. «Жауапкершілік жүгі» мақаласы. – Алматы: Қазығұрт, 2021. – 32 б.

ГҮЛДАНА САЙЛАУБАЕВА

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., аға оқытушы Карбозов Е.К.

ШЫҒЫСТЫҚ ҚИССА-ДАСТАНДАРДАҒЫ ЖҮСІПТІҢ ПАЙҒАМБАРЛЫҚ ЖӘНЕ ПАТШАЛЫҚ ОБРАЗЫ

«Жүсіп-Зылиха» дастаны. Дастанды түрік әдебиетіне әкелген кісі – Әли. Бұл – шамамен XIII ғасыр. Ғалымдар арасында бұл дастан Науаи мен Дүрбек өмір сүрген кезеңде белгісіз болған деген пікір кездеседі. Бұған дәлел Науаидің ақындар антологиясындағы үш жүз отыз алты ақын жайлы жазылған мәліметтерде бұл дастан жайлы, Әли туралы ешқандай дерек келмеген.

«Қисса Жүсіптің» Әли нұсқасының ерекшелігі – түрік оянушылығының көріністері байқалатындығында. Әли онда түрік фольклорын пайдаланаған, сонымен қатар, түрік өлеңдері секілді төрт жолды өлең түрімен шығарған. Бұл қисса бірнеше рет басылған, көшірмелері әлемнің түкпір-түкпірінде сақтаулы тұр. Сонымен бірге, жеке адамдарда да жүзге жуық көшірмелерінің бар екендігі анықталған. Дастанның қазіргі қазақ тілінде тараған нұсқасы қиссашы Жүсіпбек Шайхисламұлына тиесілі.

Жүсіп пайғамбарға қатысты бұл оқиғаны ақындар парсы-түрік тілдерінде де жырлады. Олардың арғы тегі, түп нұсқасы – Құран сүрелері мен Фирдоусидің «Жүсіп-Зылихасы». «Жүсіп-Зылиха» – Фирдоусидің ең ақырғы, өзінің қарттық шағында, армандарынан бас тартып, жабырқаған кезінде жазған соңғы үлкен туындысы. Алайда, Әли, Дүрбек, Жәми сынды ақындар XI ғасырда өмір кешкен Герат ғалымы Абдаллах Ансаридің прозалық

сюжетіне негіздеп жазғаны анықталған. Оны ең алғаш салыстырып зерттеген өзбек ғалымы Э.Р.Рустемов пен татар ғалымы Н.Ш.Хисаманов.

Фирдоусидің «Жүсіп-Зылихасы» парсы елдері арасында аса қатты танылмады, оның бірнеше себебі бар. Герат ақыны Әбдрахман Жәми кейінірек осы оқиғаны қисса етіп жазған болатын. Осы нұсқа халық арасына көбірек тарады. Фирдоуси өзі тудырған туындысында ғажайып пен мифке аса қатты тоқталмай, қысқа ғана жырлап кетеді. Оның дастанында екеуара махаббат емес, «Жүсіп-Зылихасында» негізгі жүйесі ретінде әке мен бала, яғни Жақып пен Жүсіптің қарым-қатынасы алынады. Оның нұсқасында өзге жырлардағыдай жігіт пен қыз арасындағы емес, ұзаққа созылған әкелі-баланың табысуы кезіндегі, әкенің ұлын жоғалтқандағы жай-күйі, бір сөзбен әке мен бала арасындағы махаббат негізгі тақырып етіледі. Фирдоуси нұсқасында діни түсініктер, ислам қағидалары өзге нұсқадан гөрі жақсырақ көрінеді. Алланың адам басына жазатын тағдыры, оған шынайы түрде көндігу, мойынсыну байқалады. Мұнда Жүсіп басына келген жаманшылықтың барлығы, аңға шықпас бұрын оның қауіпсіздігін әкесінің Аллаға емес, бауырларына аманат етіп, табыстауы себепті деп түсінеді. Жүсіп басынан өтетін оқиғалар арқылы автор адам баласына емес, әуелі Аллаға сеніп, оған ғана тәуекел ету керектігін насихаттайды. Жүсіп зынданда отырған шақта жанындағы кісі түсін жорытып, өзі бостандыққа шыққан соң Жүсіпті ұмытып кетеді. Осылайша Жүсіп сонда тағы жеті жыл өмірін өткізеді. Оқиғаның бұл сюжеті Жүсіптің құдайға емес, сол адамға үміт артып, құтқарады деп сенгендігінен бақытсыздықтан арыла алмағандығын көрсеткен. Өзге емес, өзінің туған ағаларынан көрген теперішінің өзі Жүсіпке Аллаға ғана сенуді үйретеді.

Әли, Жүсіпбек нұсқасында Зылиханың Жүсіпке ғашық екендігіне аса мән берілмей, сыпайы түрде айтылады. Ал, Табари, Жәми, Ансари нұсқаларында Жүсіп өзінің намысына тиген Зылихаға берілмекші болады. Әли жырлаған дастанда Жүсіп өзінің қолынан Зылиха ұстаған кезде Алладан хабар келіп, кетіп қалуы жайлы айтылса, Жүсіпбек ақын нұсқасында тіпті қолынан ұстау сахнасы кездеспейді. Алайда, Жүсіп «Жаман істен қолыңды тартқын» деген Алланың бұйрығынан қатты қорқады. Бұл –Жүсіптің өзіне міндеттелген жауапкершілікті сезінетіндігін, пайғамбарлығына адал екендігінің, Алланың парызына, бұйрығына мойынсынуының дәлелі.

Жүсіпбек Шайхисламұлы жырлаған нұсқада Жүсіптің идеал бейнесі былайша көрінеді:

Әуелі орта бойлы, гауһар көзді,
Екінші, өзі сұлу, көркем жүзді.
Үшінші, жетпіс екі тілді білер,
Сөйлесе, балдан тәтті, жұмсақ жүзді.
Төртінші, шапағатты, инабатты,
Бесінші, адал жүрек, бек айбатты.
Алтыншы, қырық кісінің жігері бар,
Бір өзі қырық кісіден хәм қайратты.
Жетінші, діні таза, диянатты,
Сегізінші залым емес, ойлар хақты.
Тоғызыншы, пайғамбардың нәсілінен,
Оныншы, мінезі артық шапағатты. [1, 400-б.].

Мұндағы Жүсіпке берілген он түрлі мифтік қасиет 10 мифтік санына сүйенуден пайда болған. Жүсіп Баласағұни де Хас Хажыптың бойына он түрлі қасиет дарытады. Жүсіптің адамгершілік қасиетінің жоғарылығын әкесімен қарым-қатынасынан байқауға болады. Жақып пайғамбар Жүсіп ұлының анасы Рахилді алу үшін оның әкесіне жеті жыл қызмет етсе де, әуелі оның апасы Лияға үйленуге мәжбүр болады. Тағы да жеті жылдық қызметтен соң ғана Рахилге қолы жетіп, үйленеді. Қиссада Жақыптың неліктен Жүсіпті өзге ұлдарынан ерекше жақсы көретіні жайлы дәлелденіп, айтылып жатпайды. Зылиха Жүсіпке сарай салдырып, оны сонда шақырады. Бұл оқиға Жүсіпбек ақын нұсқасында айтылмайды. Фирдоуси жырлаған нұсқада Жүсіпке қол көрінеді, қолда «Аллаға бәрі аян» деген жазу болады. Жүсіп сонда да нәпсісін жеңе алмайды. Сонда әлгі қол қайта көрінеді. Енді онда: «Бұл ісің жұмақ жолындағы үмітіңді үзеді», – деген жазу келеді. Жүсіптің өз нәпсісін жеңуге сонда да шамасы жетпейді. Осы кезде

Жәбірейіл періште Жүсіпке әкесінің кейпінде келіп, нәпсісін тыйып, ақылға келуін айтады. Әкесіне деген құрметі шексіз Жүсіп осы кезде сабырға келіп, нәпсісін жеңеді. Жүсіптің елінің қамын ойлаған патша екендігіне тағы бір дәлел, ол Мысыр елінің патшалығы қызметін мойнына алғаннан соң, бетіне бетперде киіп базар аралап, елінің хал-жағдайын бақылайды екен.

«Жүсіп-Сыддық» дастаны. Рабғузидің «Жүсіп Сыддық» қиссасының мазмұны жағынан «Жүсіп Зылиха» дастанынан айтарлықтай үлкен айырмашылығы жоқ. Шығармада бұрыннан қалыптасқан, айтылып келген композициялық тұтастық мұнда да сақталған. Рабғузи бұл қиссасын Жүсіп жайлы ауызша тараған аңыз-әңгімелерді, шығармаларды, араб-парсы тіліндегі пайғамбарлар туралы хикаяларды, мифтік сюжеттерді жүйелеп, өңдеп жазып шыққан.

Бұл қисса түгелдей дерлік насихат пен ғибратқа толы көркем шығарма. Мұнда автор көркем әдебиет пен фольклорда ежелден келе жатқан тақырыптардың бірі – идеал әкім қандай болуы тиіс деген сұраққа жауап іздейді. Билеушілердің әділетсіздігі мен озбырлығынан сол кезеңдегі ақындар мен ірі ойшылдар арасында әділ, адамгершілігі мол билеушіні аңсау ортақ сарын болып табылады. Автор қоғамның жағдайы тікелей билеушіге байланысты екендігін алға тартып, әділетті қоғам құру үшін патшаның өзі әділ, ақылды, көреген болуы тиіс деген пікір айтады. Сондықтан Рабғузи осы Жүсіп бейнесі арқылы халық мүддесін қорғайтын, әділ ойлы кеменгер, ақылды билеушіні ғибрат етеді. Осы жөнінде татар ғалымы Н.Хисамов: «Билеуші мен халық проблемасын шешу үшін түркі авторларының көпшілігі – Жүсіп сюжетін таңдап алды. Өйткені орта ғасырларда Шығыста Жүсіп образы тарихи тұлға ретінде қабылданатын. Ислам діні идеологиясы үстемдік құрған кезде пайғамбарлар арасында үлкен әлеуметтік-гуманистік және философиялық-эстетикалық проблемаларды байланыстыруға лайық өзге адам жоқ еді» [2, 80 б.] деген пікірі бар.

Рабғузи осы Жүсіп бейнесін жасау арқылы халықтың ой-арманындағы, қиялындағы патша образын көрсетеді. Жеті жылдық аштықтың боларын алдын-ала біліп, соған қамданып, астық жиып, елін аштықтан аман алып шыққан Жүсіп бейнесі адамзат баласы аңсаған ел басқарушының таптырмас тұлғасы. Алайда, автор қиссаға өзінің қиялын қоспады деуге келмейді. Аштықтың аяқталуына үш ай уақыт қалғанда жиналған ас-тағам бітіп, халық ашыға бастайды. Осы кезде Жәбірейіл періште келіп, Жүсіпке сыртқа шығып, таққа отыруын бұйырады. Жүсіп тағына келіп отырған соң, халық патшасының бет-жүзін көріп, аштықты ұмытады. Ас-тағамға мұқтаждығы жоғалады. Әл-Фарабидің «Қайырлы қаласы», Ж.Баласағұнидің «Құтты білігі», М.Қашқаридің Афрасиябы Баласағұни бектері секілді идеал көсем тұлғасы еді. Сондай-ақ, Орхон ескерткіштеріндегі Бұмын, Білге, Күлтегін, Тоныкөк, Естеми сынды басшылар да осы идеал көсем бейнесінің көрінісі. Мұндай әділ басшылар арқасында елінің кедейі бай, азы көп болып, бейбіт өмір сүреді. Олар күндіз-түні елінің қамын жеп, ұйқы мен күлкіден айырылады. Әлидің «Қисса-Жүсібіндегі» бас кейіпкер Жүсіп те осы тізімді жалғастырушы, түрік әдебиетіндегі осы дәстүрдің ізі болып саналады. Таурат пен Құрандағы Жүсіптің бірінші айтылатын қасиеті – оның сұлулығы. Дастанда да Жүсіп осындай бейнеде көрінеді. Алайда, Жүсіп балалық шағында өзін айнадан көріп, өзіне тамсанып, мақтанғаны үшін Алла оны жазалайды. Ағаларынан қастық көріп, Мысырға құл боп барғанда Жүсіпке Жәбірейіл періште келіп, оның мақтанға салынғандығын, қазір түкке тұрғысыз боп қалғандығын айтады. Дұрыс патша болу үшін оған мақтанның жараспайтынын дастанда бірнеше рет келтіреді. Тағы бір осындай жағдай, Құддыс бегі Жүсіпті құл етіп әкеле жатқан керуеннен оны көріп, ерекше құрмет көрсетеді. Осы кезде Жүсіпті көрген 12 мың әскер барлығы есінен айырылып, құлайды. Жүсіпбек Шайхисламұлы дастанда осы оқиғаны былай суреттейді:

Олардың басы айналып естен танды,
Керуен халқы бұл іске қайран қалды.
«Мендей көрікті жаһанда жан бар ма!», – деп,
Жүсіп тағы бұл істі көңіліне алды. [1, 93-б.].

Солай келе жатып, керуен тағы бір қалаға тоқтайды. Бұл жерде Жүсіпке ешкім қарамайды. Өйткені, бұл жақтың адамдары Жүсіптен де сұлу болады. Жүсіп осы кезде тәубасына келеді. Осы тұстары арқылы Әли патша үшін мақтансүйгіштік қасиеттің артық екендігін дәлелдейді. Жүсіптің сұлулығы дастанның тағы да бірер тұстарынан көрінеді. Мысалы: Жүсіптің ағалары оны танымастан, бұрын бір інісі болғандығын, әкелерінің оны өзгелерден ерекше жақсы көргенін айтады. Сонда Жүсіп, «Пайғамбар үшін бәрі бірдей емес пе?» дейді. Ағалары бұған: «Сүйер едің сен де оны жаннан артық, Көрген болсаң оның жүзін біз қаламмен сызғандай», – деп жауап қатады. Сондай-ақ, сәбіз турап отырған Мысыр әйелдерінің Жүсіпті көргенде қолдарын кесуі де Жүсіп сұлулығының дәлелі іспетті. Оқырманды оның жүзінің асқан сұлу екендігіне сендіру қызметін атқарып тұр.

Автор бас кейіпкер Жүсіптің бойындағы идеалдық қасиеттеріне сұлулықты, көп тіл білуді, ділмарлық пен даналықты, адалдық, жомарттықты, адамгершілік пен батырлық күшті кіргізеді. Жүсіп жайлы аңыз-әңгіме, мифтердің еуропалық нұсқалары Жүсіптің сұлулығын негізгі басшылыққа ала отырып жырланады. Ал, шығыстық нұсқаларында басты назарға алынатын қасиет – кейіпкердің адамгершілігі. Шындығына келгенде адалдық қасиеті барлық нұсқаларда да Жүсіпке тән ерекше қасиет ретінде суреттеледі. Алайда, біз қарастырып отырған Рабғузиде адамгершілік қасиеті ең негізгі нысан ретінде суреттеледі. Себебі, дастанның оқиға желісіне арқау болған келіспеушіліктің өзі Жүсіптің осы адамгершілік, адалдық қасиетіне байланысты болған еді. Сол себепті де қиссаның атына «Сыддық Жүсіп» деген эпитет алынып отыр.

Жүсіптің сұлулығы әлем халықтарының әдебиеттерінде түрлі-түрлі сипатталып, дастан әр түрлі атпен аталады. Библияда «Иосиф Прекрасный», Құранда «Жүсіп» сүресі, Фирдоусиде «Юсуф вә Зулайха», Томас Маннда «Жүсіп пен оның ағалары», Құл Әлиде «Қисса-и Юсуф» деп аталады. Осылардың арасында Рабғузидің Лондон нұсқасы адам баласының бойында кездесетін шыншылдық, адалдық қасиеттеріне баса назар аударғандықтан «Жүсіп Сыддық» яғни, «Шыншыл Жүсіп» деп аталған. Жоғарыда айтқанымыздай, Жүсіптің асқан сұлулығы дастанның барлық нұсқаларында көрініс табады. Тіпті, ол сұлулық символына айналған кейіпкер десек те болады. Жеті жылдық жұттың кезінде халқына берер астығы таусылған Жүсіп елінің алдына өзі шығып отырады. Сонда ел-жұрттың барлығы аштық пен ас-суды ұмытып, патшасының көркіне тойып, күн кешеді. Дастанның дәл осы тұсы Жүсіп сұлулығын айқара ашқаны сонша, аш халқының қайғысын жеңілдете алатындай қасиетке ие екенін дәлелдейді. Автор оның бұл сұлулығының себебін былайша түсіндіреді: «Алла тағала көрікті мың бөлікке бөлді. 999 бөлігін Жүсіпке берді, бір үлесін барлық ғаламға жайды. Жүсіп үйден шықса ай мен күннің нұры қалмас еді, ғалам халқы білер еді: Жүсіп шықты деп. Ол тамақ жесе тамағынан не тамақ жегені көрінер еді. Қараңғы түн жарық болар еді. Жүзінің нұрынан «шақаикун-нұғман» атты гүл ұялар еді. Ташкент нұсқасында Жүсіпке берілетін он қасиет мыналар: сұлулық, кешірімшіл, азап тартпақ, пайғамбарлық, түс жору, сүндеттеліп туылған, патшалық, ақкөңіл, қайраттылық, пәктік.

Қиссаның моңғол-татар тіліндегі нұсқасында Жүсіптің он қасиеттері мыналар: асқан сұлу, сөзге шешен, ұста, қырық ердің қуаты бар, 72 тіл біледі, шапағатты, қайратты, қиянатшылдықтан ада, көркем мінез иесі, пайғамбар нәсілінен, діні таза, бүтін. Осындай теңдессіз қасиеттерге ие Жүсіп дастанның барлық дерлік нұсқасында өте аз бағаға сатылады. Мінсіз адам деңгейіне жету үшін, сыртқы сұлулығымен қатар, ішкі сұлулығы қатар болуы үшін Жүсіпке қарапайымдылықты бұйыратын екі мысал келеді. Алғашқысы, көркіне тамсанып, тәкаппарлық танытқаны үшін құнсыз тиын-тебен болатын бағаға сатылуы. Екіншісі, жоғарыда келтірген мысалдағы керуен халқының Жүсіп сұлулығын көріп есінен танған кездегі оның тәкаппарлығы.

Жүсіптің сұлулығымен қатар, қисса-дастандарда оның бек қайраттылығы мен күшінің мықты екендігіне назар аударылады. Табари «Тәфсірінде» Жүсіп керуеннен інісі Вениаминді алып қалу үшін соғысса, Фирдоусиде пілдей күркіреп тұра берген сәтте айналасындағылар дірілдеп қоя береді екен. Дүрбек қиссасында Жүсіп ағалары орнынан қозғалта алмаған тасты бір аяғымен домалатып әкетеді. Ал, Рабғузи өзінің шығармасында Жүсіп бойында кездесетін

барлық қасиеттерге жеке-жеке тоқталып, әрқайсысын толық айқындап, аша түскен. [2, 96 б.].

Жүсіп – өте жомарт. Ол кезде бір батпан арпа бір алтынға тең болған. Сонда, аштық кезінде Жүсіп пақырларға бір күнде жүз түйе астықты таратып отырған. Түскі асқа бөлек, кешкі асқа бөлек қырық мың алтын қаржы үлестіріп отырған. Одан бөлек қырық мың алтын қаржыны садақаға берген. Аштық кездерінде Жүсіптен асқан жомарт адам болмаған. Сондай-ақ, ол – мейірімді, өте кешірімді. Жүсіптің зынданда отырған шағында Райиан патшаның түсін дұрыс жорығаны үшін оны зынданнан босатуға бұйрық беріледі. Сонда, Жүсіп: «Зындандағы адамдардың барлығын босатсаң ғана шығамын», – деді.

Жүсіптің ата-анаға деген қарым-қатынасы қиссада кеңінен суреттеледі. Оған Алладан бірнеше ескерту келеді. Сонда да шайтанның азғыруы Жүсіпті басып кетіп отырады. Сонда, Жәбірейіл әкесі бейнесінде келіп, оған екерту жасағанда ғана Жүсіп есін жияды. Дастан сюжетінің бұл эпизоды Жүсіптің әкесіне деген құрметінің дәлелі. Алайда, Рабғузи қиссасының мына тұсы ата-анаға деген құрметтің ерекше маңызды екендігін дәлелдей түседі. Жүсіп жетпіс жыл бойы көрмеген атасын ат үстінде тұрып қарсы алғандығы себепті оның балаларына пайғамбарлық келмейді екен. Сонымен қатар, өзге пайғамбарлардың өлгеннен соң денелері шірімей, тек Жүсіптің денесінің шіруі де оның осы аталған әрекетіне жаза болады. Ташкент нұсқасында бұл эпизод сәл өзгерістермен келтіріледі.

– Ей, Жүсіп аузыңды аш, – деді. Жүсіп (ғ.с.) аузын ашты. Он түрлі нұр аузынан шығып кетті. Жүсіп алейһиссалам сұрады:

– Ей, Алланың елшісі, аузымнан шығып кеткен не? Жәбірейіл алейһиссалам айтты:

– «Сенің он ұлыңның бәріне тең пайғамбарлық келер еді, атаңа құрмет көрсетпегенің үшін он ұлыңнан он пайғамбарлық алынды», – деді. [2, 103-б.].

Ал, Жүсіпбекте бұл эпизод айталмайды. Онда Жүсіп атасын аттан түсіп қарсы алады.

Ескерткіштерде Жүсіптің сұлулығымен қатар оның жүзінде «нұр» болғандығы айтылады. Мәселен: «Жүсіп (ғ.с.) жүзінің нұрлылығы соншалық жүзінен пердесін алса, күн ұқсас шуақ төгіліп, маңайын балқытар еді. Ешкім жүзіне қарай алмайтын, қараса көзі шалынысатын. Жүсіп пайғамбар пердесін көтерсе, Мысыр арасынан күн шыққандай нұр беріледі». Миғраж сапарына көтерілген Мұхаммед пайғамбар да (с.а.с.) үшінші қат аспанда Жүсіпті көргендігін айтады: «Миғраж түнінде толған айдай Жүсіпті көрдім. Егер кімде-кім Жүсіпке қараса, өз жүзін оның жүзінен айнадан көргендей көрген болар еді. Жүзі сұлу, шаштары жақұт, ұзын бойлы, ақ жүзді, үлкен көзді, жіңішке белді, жуан білек, толық денелі, диірмен бас. Күлсе, тістерінен нұр шашып, ернінен тысқары шығар еді». «Нұр» ұғымы Рабғузи қиссасында да кездеседі. Бұл сөз жер шарындағы ислам дінін қабылдаған барлық ұлт өкілдері болсын, қауым болсын, ел болсын, жалпы халықтар арасында кеңінен қолданылады. Өйткені, Нұр – Құранда Алланың өзі Мұхаммед пайғамбар арқылы жіберген шапағаты. Барлық тіршілік қозғалыстары Мұхаммед дүниеге келгенге дейін осы «нұр» арқылы қалыптасқандығы исламдық әдебиеттерде айтылып келеді. Осындай исламдық көрқарастардың әсерінен түркі, араб, парсы және т.б. ислам діні тараған халықтар арасында «Нұр» ұғымы жиі қолданылады. «Нұрдан жаралу» желісі шығыстық сюжетте жазылған қисса-дастандардың көпшілігінде кездеседі.

Рабғузи қиссасында Құдайдың жалғыз екендігін, діннің ақиқат екендігін, пайғамбардың хақ, Құранның шын екендігін насихаттайды. Мысалы, Жүсіп қорлық көріп қиналып жатқан кезде Алланың бұйрығымен алай-дүлей жел соғып, адамдар мен түйелер бірін-бірі көре алмастай, аттар жолдан адасардай дауыл болады. Ал, оның көңіл-күйі көтерілгенде керісінше аспан шайдай ашылып, күн шығады екен. Сондай бір оқиға, Башыр мен Бұшыраның жүзін сипауы. Сол сәтте қап-қара құлдар әп-әдемі адамға айналады. Мұның барлығы Жүсіпке берілген мұғжизалар болатын. Бұған дейін де айттық, мұғжиза – пайғамбарларға ғана берілетін қасиет. Осындай мұғжизалар өмірде аз болмаған. Нұх пайғамбардың кеме жасап, топан судан бүкі тіршілік иелерінің ұрығын аман алып қалуы, Ніл дариясының қақ жарылып Мұса пайғамбарға жол беруі, Сүлеймен пайғамбардың барлық аң-құс атаулысының тілін білуі, Иса пайғамбардың өлгенді тірілте алу қасиеті секілді ерекше оқиғалар пайғамбарлар мұғжизасының мысалы.

Рабғузидің Жүсіп бейнесін сомдау кезінде Библия мен Құран сюжеттерінен қарап, алғандығын байқауға болады. Автор Жүсіп бейнесін жасау кезінде иудей, христиан, ислам діндеріндегі ортақ бағалауларды қорыта отырып пайдаланған. Өз туындысында адамзат тарихында өткен пайғамбарлар бойындағы қасиеттің барлығының Жүсіп бойында кездесуіне аса қатты мән берген. Ол Библияда жоқ көптеген эпизодтардың Құранда ғана кездесетін жерлерін пайдаланған. Библияда Жүсіп сотқар, жағымпаз, ағалары жайлы өсек таратушы, шенқұмар, жалқау кейіпте көрінсе, Құранда оның бұндай қылықтары аталмайды. Ол мінез-құлқында, іс-әрекетінде, бет-жүзінде ешқандай кемшілігі жоқ мінсіз қалыпта суреттеледі. Пайғамбарларға тән адалдық, тазалық, пәктік, көрегенділік, Алланың бұйрықтарын жеткізушілік секілді қасиеттердің барлығы Жүсіп бойында табылған. Бас кейіпкердің ерекше қасиеті, оның пайғамбарлық тұлғасы халық дүниетанымымен тығыз байланыстырылып жазылған. Рабғузи қосымша деректерді қорытып, пайдалана отырып, Құраннан ауытқымаған.

Жүсіп оқиғасы негізінде жазылған дастандардың барлығының басты кейіпкері Жүсіп және оның әкесі. Оқиға осы екі әкелі-баланың қарым-қатынасы негізінде өрбиді. Мінсіз патша бейнесіне келгенге дейін Жүсіп басынан өткен қиындықтар Жүсіптің бойына пайғамбарға тән мінездер мен қасиеттерді дарыту үшін болған сынақтар түрінде келеді. Жырдағы Жүсіптің қорлық көріп, ақыр аяғында құлдық жағдайға дейін жетуі – оның болашақ халық қамын ойлаған әділ патша болуы үшін өткен бір баспалдақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шайхисламұлы Ж. «Жүсіп-Зылиха» – Ғашық наме. Алматы, 1976. – 388 бет.
2. Асқарова Г.С. Рабғузидің «Қисас-ул анбийа» ескерткішіндегі «Жүсіп Сыддық» қиссасы (түп-төркіні мен поэтикасы): фил.ғыл.кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 10.01.02 – Қазақ әдебиеті. – Алматы, 2005. – 209 б.
3. Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық, 3-том. – Астана: Фолиант, 2002. – 432 б.
4. Бабалар сөзі: Діни дастандар. Көп томдық, 1-том. – Астана: Фолиант, 2002. – 448 б.
5. Ғашықтық дастандар. – Алматы: Ғылым, 1994. – 440 б.

Ә.Б. СЕЙТБЕК

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

2-курс магистранты

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент, Ахметова К.С.

ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНА ОБРАЗЫ

Аннотация. Бұл мақалада Шерхан Мұртазаның шығармалары баяндалады. Тақырып пен идея негізі-ана образы; ХХ ғасырдағы қазақ халқының өмірін, соғыс жылдарындағы еліміздің ана, қыз-келіншердің бейнесі, тар жол, тайғақ кешудегі сан қилы тағдырлары айтылған. Мақалада талданған әңгімелер мен өмірбаяндық эсселер-ұлттың тұтас тарихын танытқан тағылымы мен танымдық өресі биік көркем, рухани азық болды.

Мақалада талдау, салыстыру әдістері қолданылды. Шығармадағы ана образын сипаттаудағы ерекшеліктер қарастырылды.

Кілт сөздер: образ, Шерхан Мұртаза, ХХ ғасыр әдебиеті, жанр.

Аннотация. В данной статье описывается произведения Шерхана Муртазы. Главной темой и идеей является образа матери; В этом статье видно жизнь казахского народа в ХХ веке, образ страны-матери, невестки в годы войны, их многочисленные судьбы на узком пути и скользких дорогах, проанализированы рассказы и биографические очерки. Это являются высоким художественным и духовным источником знаний, которые раскрывающих всю историю народа.

В статье использованы методы анализа и сравнения. Рассмотрены особенности описания образа матери в произведении.

Ключевые слова: образ, Шерхан Муртаза, литература ХХ века, жанр.

Annotation. This article describes the works of Sherkhan Murtaza. The main theme and idea is the image of the mother; This article shows the life of the Kazakh people in the twentieth century, the image of the mother country, daughter-in-law during the war years, their many destinies on the narrow path and slippery roads, analyzed stories and

biographical essays. This is a high artistic and spiritual source of knowledge that reveals the entire history of the people.

The article uses methods of analysis and comparison. The features of the description of the image of the mother in the work are considered.

Keywords: image, Sherkhan Murtaza, literature of the 20th century, genre.

Қазақтың қызыл жебесі атанған Шерхан Мұртаза төл әдебиетіміз бен мәдениетіміздің дамуына бар ғұмырын арнаған біртуар азамат. Өзіндік терең танымымен, тұғырлы авторлық концепциясымен ерекшеленген Шерхан Мұртазаның көркем-эстетикалық, тарихи, философиялық ой өресі журналистикадан бастау алған еді. Жазушының өз заманындағы өзекті мәселелерді қозғап, заман талабына сай тақырыптар бойынша қалам тартқанын еңбектерінен байқай аламыз.

Жалпы, жазушының шығармаларындағы ана образына тоқталар болсақ, онда ең алдымен «Ай мен Айша» романындағы Айша анамыз еске түсері анық. Айша кешегі ауыр, азасы мен қазасы мол болған кеңес дәуірінде әлеуметтік ерлік жасап, қолдан жасаған сұрапыл саясаттың зардабын тартса да, тұғырынан таймаған, күресе білген қазақ әйелдерінің негізгі және жиынтық тұлғасы. Негізгі дейтін себебіміз бұл роман өмірде болған жазушы анасы – Айша Есейқызының өмірінен алынған. Жиынтық тұлға деуіміз Айша ананың басында болған қиындықтар сол замандағы қазақ әйелдерінің баршасына ортақ жайт болатын. Сондықтан да бұны тек ғұмырнамалық роман деп ғана қарастырмаймыз, сонымен қатар жазушының анасына арнап сөзбен сомдаған сәулетті естелік-ескерткіші деп айта аламыз. Мұндағы Айша бейнесі – М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы Зере әжемен, Ұлжан анамен, Ғ. Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі Ұлпанмен қатар тұратын образ. Заманы бөлек, тартқан қайғы-қасіреті әрқилы болғанымен, қазақ анасының барлық жақсы қасиетін, дәстүр-салтын бойына жинақтаған және бүгінгі жастарға үлгі боларлық қасиетті жан. [1].

Әкесінен 6 жаста айырылған Барсханды үлкен өмірге тәрбиелеген, еңбекқор, мықты тұлға қылған – Айша анасы. Күйеуі «Халық жауы» атанып, түрмеге қамалғанда Айша небәрі 28 жаста еді. Үлкені 6-да, кішісі әлі 1-ге толмаған үш үрімдей баланы жалғыз өзі асырап, заманның ауыртпалығына қарамастан, барлық қиындыққа қарсы тұрған Айшаның мықтылығы мен беріктігі шығармада анық көрінген. Балаларының бойындағы еңбекқорлығы, кісі затын алмас адалдығы, басқаларға деген қамқорлығы анасынан дарыса керек.

Шығармада соғыс жылдарындағы аналардың, «41-ші жылғы келіншектердің» символына айналған тағы да бірнеше кейіпкерлерді айтсақ болады. Олар: Қамқа, Пияш пен Жібек, Зиба, Көк кемпір секілді тағдырлары ұқсас аналар. Ауру кемпір мен шалды бағып, бесіктегі балаларын көтеріп, таң атқаннан қара кешке дейін колхоздың жұмысын атқарып, күйеулерінің жолын күткен әйелдер... Жалғыз баласын соғысқа аттандырып, жолында жаным құрбан деп күндіз-түні тілеуін тілеп жүрген аналар... Ешкімге қиянаты жоқ, өтірік-өсекке, мақтанға, кеудемсоққа бармайтын, зорлық-зомбылықты сүймейтін, тек өзінің адалдығына, тек өзінің маңдай тері мен табан ақысына сүйенетін мейірімді жандар.

Жасы 100-ге жеткен мүгедек Қамқа әже жалғыз баласын соғысқа аттандырғалы, күндікке Тәңіртау жаққа көзін салып, ауылға келер жолға қарап, қалған ғұмырын жалғыз ұрпағын күтумен өткізген еді.

Екі баласына әке де, ана да болған Зиба кейіпкер балаларым үшін деп өмір сүрді. Күйеуі Мырзагелді үйді соғысқа кетердің алдында ғана соғып бастаған. Алайда, соғып бітіре алмастан әскерге жібертілді. «Оу, қоя тұрындар, үйімді соғып болайын, содан кейін барайын» дегенге соғыс қарамайды. Соғыстың аңсағаны – азап. Күз болса келіп қалды. Қалған жағын Зиба өзі соғып, күздің қақаған қара суығында жалаң аяқпен балтырын түріп алып, балшық иледі. Үйі қалай бітті, ішіне қалай кірді – Зиба да солай құлады. Төсек тартып жатып қалды... Әне, содан бері 2 кішкентайы үшін ғана өлместің күйін кешіп жүр.

Айшаның өзі не көрмеді? Басын тасқа да, тауға да соққан ана бәрібір де мойымады. Ертеңге деген үмітпен балаларын жетектеген қалпы, Аллаға сиынып, айға сырын ақтарып, сыртқы жаумен емес, ішкі қас-дұшпанмен арпалысып өтті. Бөлтірігін қорғаған құртқа-қасқырдай балаларына келген әрбір қауіптен сақтап, бәрінің тас-талқанын шығарар еді. Бір жылдары ауылдан да көшуге мәжбүр болды. Қара шаңырақты тастап кетерліктей заманның

қиын белесін бастан өткерді. «Кірме» болып, басқа жақта жүрсе де, ананың бар ойы-осы балаларының туған жерге қайта келіп, өз ауылдарында өскенін қалады.

Сол уақытта ішерге ас, киерге киім болмай, қара суды қайнатып ішкен заманда адамдар күнкөріс қамы үшін тау-тасты да кезіп, барлық қара жұмысты да атқарып, тіпті, ұры да атанып, қарақшы да болғандар бар еді. Өлмес күннің тіршілігімен өмір сүрген кезең. Ал Айша балаларын қалай асырады?

Бір күні бала Барсхан түнде аштыққа шыдай алмай,көлде жүрегін Жұбантайдың бір үйрегін алып келмекші болады. Анасының, қарындасы мен інісінің ұйықтап жатқанын пайдаланып, көл жаққа беттейді. Аш адамда ақыл шамалы болар, үілдеп, удай ашыған асқазанға бір нәрсе барсын деген оймен сол үйректі түн жарымында ұрлап кетеді. Су-су болып, үйге қарай қарды қаршылдатып, енді есіктің алдына жете бергенде, алдынан аруақтай ербиіп біреу шығады. Ол – Айша еді. Баласының мына тірлігіне анасы : «– А, жақсыдан жаман туған құлбарақ! Тура қазір жаныңның барында апарып таста! Кешегі ер Мұртазаның баласы жаман Жұбантайдың үйрегін ұрлапты, ұры деген атқа қаласың, сорлы! Обал болады» деп Барсханға бір ұрсып алады. Анасының айтқанын орындамай көрсін, Айшаның ашуын жақсы білетін бала қайтадан үйректі көлге апарады.[2].

Иә, Айша балаларын «қара су ішсең де, адалынан ішіндер. Кісінің затын алмандар» деген насихатпен өсірді. Айшаның айтқан сөздері болашақта Шерханның алып тұлға болып қалыптасуына үлкен септігін тигізді.

Айшаның «Жеттім деген жығылады, толдым деген төгіледі», – деген сөзін өмір бойы қасиетті тұмарындай әлпештеп келе жатқан жазушы түсі аса суық, жауқабақ, сұсты көрінгенмен жазушының ар жағынан кісілік, кішілік қасиеті байқалып тұрады [3].

Заң – закон, кодекстердің талайын оқып, талайын бастан өткеріп, ұзын жолдың алдамшы гүлі аралас тікенегін кешіп жүріп келемін, жүріп келемін... Бірақ ешбір кодекс менің көкірегіме әлгі айтқан мақалдай қонған емес, – деп жазушы айтқандай, анасының әрбір сөзі ешқашан да ойынан шығып кеткен емес. [4].

Барсханды ит қауып алғанда анасының айтқан мына сөзінде де үлкен мағына жатыр: Иттің қапқанынан Құдай сақтар, балам. Адамның қапқанынан сақтасын. Әкенді адамдар қапты ғой...

Айша қыстың ұзақ түндерінде неше түрлі ертегі айтып беретін. Әсіресе, «Қоңыраулы киік жайлы»ертегісі, «Көк бөрінің ұлылығы» жайлы айтылған дастандарының құндылығы жоғары. Өзінің қыз күнін айтып, балалар әлі көрмеген туыстары жайлы әңгімелеп, ежелден келе жатқан аңыздарды да әдемілеп айтушы еді. Бәлкім, қара қазанға қара су құйып, тас қайнатқаннан басқа ештеңесі жоқ балаларға азық болған сол Айшаның ұзақ-ұзақ әңгімесі шығар.

Романда ананың алақанына дейін шексіз құдыретті қылып қойған. Бұзықтығы үшін талай таяқ жесе-сол ананың алақанынан болды, күні бойы тынымсыз еңбек етіп, қызылшаның шөбін жұлып, балаларды аш қалдырмаған да-сол алақан. Тіпті, Барсханды аурудан сақтап қалып, жанына қайта қуат сыйлаған осы ананың алақаны еді. Бұл жайлы шығарманың өзінде былай деген: Алақанымен маңдайымды басып отыр. Бәлкім, осы алақан шығар әлгі өртті өшірген. Айша мені өрттің ішінен алып шықты ғой. Мен баяғыдан бесікте қара шешектен іріп, уылжып жатқанда да осы алақан айқын ажалдан алып қалған.Айшаның алақаны күс-күс, қызылша жапырағының нілінен көгістеніп кеткен, оның не күш-қуаты болушы еді деп ойлай көрмеңдер. Олай ойлаған адам қатты қателеседі. Айшаның алақанында құдірет бар. Мен соған көзім жетті.

Және де Айшаның шығармадағы көрсетілген тағы бір қыры- ата-бабадан бергі салт-дәстүрді мықтап ұстайтындығы. Бұған дәлел: үлкендерден қалған керегені отқа жақпай сақтауы, елден кетерде бүкіл аруақтан кешірім сұрап, шаңырақпен қимай қоштасуы, кетерінде үйде көршіге тапсыруы біздің ұлтымызға тән қасиет екендігін көрсетеді. Үйдің оты сөнуін шаңырақтың шайқалуына балайтын қазақтың от анасын қадірлеуі – бес жасар Барысханның ойнап келіп, жетілік шамға түкіріп, отты өшіре жаздағаны үшін оңбай жазалануы арқылы бейнеленген.

Шерхан Мұртазаның бірнеше әңгімесіне арқау болған миллиондаған соғыс жесірлерінің типтік тұлғасына айналған Хадишаның тағдырынан берілген әңгімелер сериясы «41-ші жылғы келіншек», «Бір нәзік сәуле», «Айырбас», «Шекшек шырылдайды», «Соғыстың соңғы жесірінде» оның бейнесі екі түрлі қызмет атқарады:

- 1) Қазақ әйелінің адалдығы мен қайсарлығы
- 2) Соғыс салған зардаптардың тауқыметі.

Ар мен сабыр, қайсарлық пен шыдамдылық түрлі тұрғыдан көрінеді. Хадиша – төзім иесі. Соғыс оған қанша ауыртпалық салса да, ол оны көтерумен келеді. Жесір қалды, жалғыз күн көрді, сонда да мүжілмеді, халқына қадірлі, ар мен намыстың иесі болды. Қайда жүрсе де жарының сеніміне адал болды. Автор Хадишаны қарапайым қазақ әйелі етіп көрсету арқылы қорғансыз адамдар тағдырына терең бойлады. Түрлі оқиғаның ортасынан Хадишаны кездестіреміз. Ешкімге алабөтен қарамайтын, адам атаулыға мейірімі езіліп тұратын Хадиша адуын мінез көрсеткенімен, қайтымы тез, қайырымы мол жан. Ақшай секілді қулық-сұмдықпен күн көріп жүрген жандар қанша шетқақпайға салмақ болғанымен, Хадиша өр болмысынан еш таймайды. Ұлттық тәлім ұйысқан ортадан тәрбие алған Хадишаның таным-түсінігін жазушы табиғи, қазақы қалпында береді [5].

Сол бір өмірдің азабы мен тозағынан құтқарамын деп Айша барлық жағдайды бастан өткерді, бригадир, бастық сымақтардың ащы тілдеріне, небір жамандықтарына, әділетсіздіктеріне шыдады. Шыдауының себебі: артындағы 3 баласы үшін. Өзі өмір сүрген уақыт қандай бұлыңғыр, сүреңсіз болса да, осылардың өмірі жарқын болсын деп тіледі. Барсхан азғантай болсын, үйге тиын-тебен әкеліп, анасына көйлек алар шамасы болғанда да, анасы ұлының тілеуін тілеп, аузынан «шүкірін» тастамайтын. Қандай да бір істе тасы өрге домалап, халықтың құрметіне бөленсе, ол анасының үйде отырып тілеген тілегінен [6].

Ана сүтін ақ ішкен адал ұлға, Дүниенің төрт бұрышы болар тұлға! – деуші еді анасы... Ал, ана қарызынан қалай құтылады екенбіз?! «Әуелі анаңды, сосын тағы анаңды, содан кейін барып тағы да анаңды құрметте!» деген асыл сөз бекерден айтылмаса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://jambylinfo.kz/tarih-tanym/aj-men-ajsha/>
2. Мұртаза.Ш. Ай мен Айша. – Алматы: Жазушы, 2020. – 288 б.
3. Айша анадан туған Шерхан-Барсхан//Қазақ Әдебиеті –QazaqAdebieti
4. Мұртаза. Ш. Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: Қазығұрт, – 2002.
5. Мұртаза Ш. Соғыстың соңғы жесірі. Алматы: Атамұра, 2003. – 256 б.
6. Омарқұлова Л. Ш.Мұртаза шығармасындағы Айша бейнесі.

АЙНҰР АРҒЫНТАЙҚЫЗЫ КӨШЕКОВА

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Қазақ тілі және әлем тілдері институты
«Қазақ әдебиеті» кафедрасы ф.ғ.к., профессор м.а
ГҮЛФАЙРУЗ НИЯЗБЕК, магистрант

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ САНА АҒЫМЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫН АЙҚЫНДАУДАҒЫ ОРНЫ

Кіріспе

Шешендік сөздер адамдардың болып жатқан жағдаятқа байланысты, ешқандай дайындықсыз, суырып салмалық қасиет арқылы қалыптасқан, ауызша сөйлеу арқылы таралған әдеби тілдік құрылым. Дәл осы сөйлеу мәдениетін саналық ойлау және танымдық қалыптасу тұрғысынан қарастыратын болсақ, олардың негізгі мәні мен ерекшелігіне нақты көз жеткізе аламыз.

Модернизм әдебиетінің ұстанар басты принциптерінің бірі көркем шығарма тілін сана

ағымына орайластыру десек, мұндай сипат 1960–1980-жылдардағы қазақ шығармаларында анағұрлым басымдыққа ие болғандығы белгілі. Енді осы аталмыш теориялық аспектіні шешендік өнердің тармақтарымен шендестіріп көретін болсақ, бұл сөздердің де психологиялық күйі бар екендігін ұғына аламыз. Яғни, сана ағымы, түйсік пен қабылдау тек қана кең көлемді прозалық туындыларға ғана емес, шешендердің тауып айтқан қысқа да нұсқа сөздерінің астарында да бар жиынтық.

Адам сезімдері мен ойларын санадағы жаңғырықтармен бейнелеу, кейіпкерлер мен реалды өмір ағыстарын шектеулі, тіпті механикалық қатынастарға құру, өмірдің бір-бірімен қатыссыз көріністерін сана арқылы жандандыру қазақ шығармаларында да өзіндік сипаттарымен танылып отырды. Ой тасқынына ерік беру көбінесе көлемдірек жанрларды қажетсінді десекте, олардың негізгі көріністерінің бөлшектері шешендік сөздердің құрылымдық арнасында да кеңінен қолданылған. Мысалы, қазақ билері немесе айтулы шешендері өздері өмір сүрген дәуірдің ғана емес, бергі жақтағы ғасырлық жолдың да негізгі қалыптасу жолын болжай білген, көргенділігімен дараланады. Дәл осы тұста, жоғарыда аталғандай ойларын санадағы жаңғырық арқылы бейнелеп, қазіргі кезеңнің келбетін құруға тырысқандығын негізге алуға болады.

Негізгі бөлім

Шешендік сөздердің мән - мағынасын дұрыс түсініп, ой елегінен өткізген әрбір жас тіл мәдениетіне жеңіл - желпі қарамайтыны белгілі. Керісінше, дұрыс сөйлеп, ойын нақты жеткізуге талпынып, өзіндік ойлау және қабылдауында өзгешеліктер пайда болады. Жүйелі сөз саптау, таза мазмұнда сөйлей білу қашанда керек құбылыс, қазіргі қоғамдағы мұқтаждық.

Қоғам қашанда дарынды, қабілетті адамдарға тәуелді. Дарынды адамдар қатарын көбейту үшін олардың сөйлеу тілі мен дүниетанымын дамыту керек және дәл осы сөйлеу мәдениетін, шешендік сөздердің қажеттілігін арттыру керек. Қазақ халқы қай заманда да сөйлеу өнерін жоғары бағалаған. Бұл жол арымай - талмай шешендік сырын зерттеуді, көл - көсір жаттығуды, мол білімді, ой - өрісі мен мен қиял кеңістігін қажет ететіндігін анық білген.

Бұл туралы, Цицерон «Адам бойындағы талант, терең білім, қалыптасқан дағды болуы керек, осы үшеуі сай болғанда ғана нағыз шешен қалыптасады [1.23] » - деген. Енді бұл анықтамалық шартқа сәйкес болу үшін, ең алдымен бұл саланың негізгі қозғау күшін, әсер етуші білімдік жолын, игеруге тиісті дағдысын ретімен орындап және үнемі жетілдіріп отыру қажет. Бұл қазіргі таңда мектеп оқушыларына жүргізіліп отырған, оқыту техникаларының алдына қойылған басты талап болып саналады. Яғни, әрбір мұғалім, шешендік сөздердің құндылығын қалыптастыру барысында, оларды тек қана оқытып қоймай, сол білімді баланың бойына сіңіртуді, сондай-ақ оқушыны дәл сол мұраның ізін жалғаушы ретінде қалыптастыруды көздеу қажет. Соған сәйкес қазіргі уақытта инновациялық әдістер мен тәсілдердің түрлері көбейіп және қажеттісі сараланып келеді.

Ғалым М. Балақаев «Тіл өнері мен сөйлеу мәдениетінің шыңы - шешендік өнер [2.35] » - дейді. Әр дәуірдің өз тынысы, өз талғамы, заманына сай адамы болғанымен, өнерге деген құрмет пен пайымдау дәлме-дәл келіп отыр. Бұл жердегі негізгі басты ұғым, шешендік сөздер баланың лингвистикалық даму сипатын тереңдетуге, ұлттық сөздік қордың жандануына ықпал етуге мүмкіндік туғызады.

Шешендік сөз мәдениеті - дәстүрлі риторикамен егіздес. Бұл екі ғылым саласы антик дәуірінен бірге жасасып келе жатыр.

Риторика - сөйлеудің ережелері мен заңдарына үйретуші ғылым, яғни, ойлауға, нандыруға, ақыл - ойыңды көрсетуге бағыттайды. Ең бастысы, риторика - сөз арқылы тәрбиелеу. шешендік өнер де сөз арқылы тәрбиелей отырып, ақыл-ойыңызды, ерік-жігеріңізді, жан-дүниеніңізді билеп алатын әсерлі сөз, сөйлем өрнектері болып табылады. Бұның барлығы

сайып келгенде сана ағымының дұрыс қалыптасуы мен қабылдауындағы нақтылық пен қажеттілікті санамауға жол ашады.

Енді, шешендік сөздерді осы аталған бағыт бойынша талдап көрелік. Белгілі қазақ шешендерінің бірі Айдабол Төрайғырдың сөзінен мына мысалды келтіруге болады [3.14] :

*Жақсы жігіт белгісі
Жақсы туған жігітті
Жаным десе жарасар.*

Шешендік сөздерде прозалық шығармалардағы тәрізді оқиға немесе сюжеттің болуы маңызды құбылыс емес. Оқиганың өрбуі «барлық шешендіктің түрінде кездеседі» деу қателік. Көбіне олар, билердің көрегенділігі немесе саналық жаңғырық арқылы ақыл немесе насихат түрінде бедерленеді. Бірақ, ол арқылы да танымдық қабылдау мен психологиялық шешімді табуға мүмкіндік бар.

*Жақсы ұл туған қатынды
Ханым десе жарасар.*

Жақсы жігіт пен ханымның айырмашылығы мен ерекшелігін тізу арқылы, келер болашақ ұрпақтың ескеруі тиіс мәліметті ұсынып отыр. Яғни, өзі танып, біліп, дұрыс етіп шешкен дүниені, ой таразысына салу арқылы ұсыну.

*Жақсы туған жігітке
Бүкіл елі таласар.
Жаман туған жігіттер
Қара жолдан адасар.*

Жақсы жігіт пен жаман жігіттің айырмашылығын түзуде ескіліктің емес, өміршендіктің белгісі. Бұл, жалпы адам болмысының негізгі атқарар рөлін айқындаушы фактор болып табылады. Сол себепті де, бұл шумақ саналық өрістің даму құбылысында да өзекті дүние болып қала бермек.

Филология ғылымдарының кандидаты Анарбай Бұлдыбайдың «Үш тоғыс» (2003) зерттеуінің «Өнер алды қызыл тіл» [4.81] дейтін бөлімі шешендік сөздерді саралауға арналған. Шешендіктің басты ерекшелігіне тапқырлық пен шапшаңдықты жатқызады. Өйткені шешендік сөз айтылған ойға әрі қисынды, әрі жедел жауап қайтара білуі қажет деп есептейді. Шешендік өнер көріп-білумен, сол білгенді көкейге тоқумен талай айтыс-тартысқа түсіп, жалықпай жаттығуға байланысты қалыптасатын шеберлік екенін ұғындырады. Бұл тұста, шешендіктің танымдық айқындаушы бөліктері ескеріледі.

*Арғымақ аттың құйрығы -
Сатса жібек, кессе қыл.
Жақсы жігіт белгісі
Түзде мырза, үйде құл.*

Бұл шумақта, теңестіру, негізгі заттық және адамдық болмыстардың категориялық көрсеткішін айқын көрсетіп отыр. Аттың құйрық қылы, жібек болып түрленгенімен оның шығу ізі, қылдан пайда болды. Жігіттің де жақсы белгісі сыртта көсем болғанымен, үйде тіршіліктің негізгі орындаушысына айналатынын, реалистік тұрғыдан әспеттеп отыр.

Қорытынды

Сөйлеу мәдениетінің ерекше белгісі – сөздің дұрыстығы мен дәлдігі. Ол – анық ойлаудан, биік дүниетанымнан туады. Сол сыңайлы, шешендік сөздерді оқыту балалардың ойлау мүмкіндігін әрі қарай түрлендіре отырып, қабылдау кеңістігін ұлғайтуға мүмкіндік береді. Шешендік сөздердің саналық ұғымы оның қанша ғасырлық оқиғалардың

қорытындысы арқылы, бүгінмен байланыс орната білуінде. Сол кезеңдердегі көзі көрген, жанына жақпаған қисынсыз дүниелерді сынау арқылы, қазіргі ұрпақтың дұрыс өніп өсуіне логикалық байланыс орнату. Бұл бір жағынан тілдің құрылымдық ерекшелігін толық атқаруына жол ашса, екінші жағынан өз болмысын кемеңгерлікпен басқаруына ықпал етеді. Саналық қабылдау, танымдық айқындаушы ретінде шешендік сөздердің балалар мен бабалардың арасындағы тылсым көпірдің жан дүниелік байланысы арқылы үндесіп жататыны, ол мәңгілік құбылыс болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Цицерон М.Т. «Три трактата об ораторском искусстве». – Москва, 1972. – с. 114-115.
2. А. Қыдыршаев "Шешендіктану" Орал, 2004ж - 205
3. Дәдебаев Ж. «Бөлтірік Әлменұлы және қазақ шешендік өнері». – Алматы, 1996. – 46-б
4. М. Есжанова "Шешендік қасиетті өнер" Шымкент, 2005 ж-146.

А.А. КӨШЕКОВА, ф.ғ.к., проф. м.а.
Н.Қ. НҰРМҰХАНБЕТОВА, 1-курс магистранты

ҚАЗАҚТЫҢ СИҚЫРЛЫ СӨЗ ҮЛГІСІ

Қазақ халық өлеңдерінің тарихы тереңде жатыр. Ежелгі қоғам қауымы түрлі діннің сеніміне кірмей тұрып, табиғаттан тылсым күшті сезіне білген ғой. Олардың тұтқан ырымдарын, қалыптастырған ғұрыптарын ауыз әдебиетінің бастауына жатқызамыз. «Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың қазақ фольклорындағы көрінісі болып анимизм, тотемизм, магия, табу, сондай-ақ рулық қауымның дамыған тұсында қалыптасқан шамандық түсініктер мен аруаққа табыну есептеледі». [1, 7-б.] Қазақ фольклоры сонау алғашқы қауым иелерінің тотемдік, магиялық, шамандық түсініктерінен өрнек алды. Белгілі бір сенімге сүйеніп жасалған емдік өлеңдерді фольклортанушы ғалымдар «қалып сөзі», «дінмен байланысты өлеңдер», «халықтың ескілікті наным-сенімінен туған өлеңдер» деп түрліше жіктегендері рас. Ғұрыптық фольклор саласын зерттеуші ғалым Б.Абылқасымов дін салтынан туған өлеңдердің ішінде бәдік, арбау, бақсы сарынынан бөлек алады да, жарапазан мен наурыз жырын күнтізбелік сипаты жағынан ерекше екенін айтады. «Арбау, бәдік, бақсы сарындарының басын қосатын, көгендейтін жанды байланыс та сол сөз құдыретіне деген сенімге, сөз болғанда жай сөз емес, белгілі бір ғұрыпты, рәсімді, жораны өткеру үстінде ғана айтылатын сөзге қатысты». [2, 15-б.] Көне нанымдармен астасқан ғұрып фольклоры құпияға толы болғандықтан кімді болмасын қызықтырды. Мен магиялық поэзия үлгілерінің, оның ішінде емшілікке қатысты өлеңдер сырына тоқталғым келеді.

Сөзімнен сезілгендей, адамзаттың бір тылсымға илігетіні анық еді. Ертеде қоршаған күштің алдында қауқарсыздық пен оған сөз, әрекет, ишарат, ниет арқылы әсер етуге сенім болған. Табиғатты жіті танымағандар әр аурудың иесі, құдайы болатындығына шүбә келтірмеді. Бәдік өлеңдер арқылы аурудан құтылуға әрекет жасайды. «Адам ауырса, яки мал ауырса, әйел-еркек жиналып, ауырған малды қамап алып, екі-екіден қосылып, шулап өлең айтады. Өлең айтқанда ауру «иесін» қорқытып, жын ойнағандай қылып айтады» [3, 177-б.] деген сөздердің бәдікке қатысы бары шын. Қазақ ғалымдары бәдік арқылы адамды, малды емдеп, у қайтарғандығын нақтылайды. Ал түркі жұртшылығы бәдіктің ауру атауы, оған қатысты ғұрып әрі мәтіні екендігін айғақтаған. Бәдіктің этимологиясына байланысты нақты деректер жоқтың қасы. Өзбек ғалымы Б.Сарымсақов оны «бәзік» сөзімен ұқсастырады. «Бәзіктен» «безгек» сөзін шығарады. Алайда, қалтырау, дірілдеудің бар ауруға тән екендігі, ал бәдіктің оған аз қатысы болатындығы да зерттелген. Бұл сөз өзге түркі халықтарындағы «гулапшон», «бадхон» ұғымдарымен ағайындас. Яғни бәдікті емдеу, қаскөй күштен арылу үшін сөзден медет тілеу өзге туыстас халықтардың да тарихында сақталған. Емшілікке қатысты аурудың иесінен құтылуға бәдік айтылады дедік. Осы бәдіктің нендей қасиеті бар екендігі, адамдардың санасына қандай құдіреті әсер етіп тұрғандығы, әрине, таңғалдырарлық.

Негізінде бәдікті бір шайтан не жын ретінде бейнелейді де, одан құтылуға тырысады. Өлеңнің мәтінінде бәдікті жанды, ия жансыз нәрсеге көшіреді («бәдік кетіп барады кең жазықта, бәдік кетіп барады мекеніне, бәдік кетіп барады бұлағына»). «Кейінгі кезеңдерде індет, адамға мерез, пес аурулары келсе, қыз-бозбала қыр басына жиналып түні бойы өлең айтқан. Оны «көшіру» деп атаған». [4, 57-б.] Мәтін ішінде бәдікке күш көрсету («бәдікті құдай оңдап қолға берсе, келместей ғып бір ағашқа таңайық та»), өтініш білдіру («таппасаң көшер жерді мен айтайын», «ежелгідей тілімді алсаң бәдік»), мүлде көзін құрту («бәдікті құдай оңдап қолға берсе, төбелеп өлтірейік бәдікті біз») сияқты ниеттер аңғарылады. Бұл жанрда ең көп қайталанатын «бәдік», «көш» деген сөздері өзгермейтін қағида. Бір айтқанды сан рет қайталауда жалықтырушылық болғанымен, ол магиялық әрекеттің өзгермес ережесі. Халықтың зор сенімі де бір сөзді, сөз тіркесін ұдайы айта беру арқылы зиянкеске соғұрлым әсер ете алатындығында жатыр. Бәдіктің жалаң мәтіні ауруға қарсы тұруға жарамсыз. Оған қоса орындалатын әрекеті маңыздылыққа ие. Бәдік атқаруда ауырған адам, яки малды әйелдер ортаға алып, өлеңдетіп, шуылдатып, тарсыл-гүрсілмен қуып шығатын болған. Кейде ауыл жастары жиналып, жартылай ойын-сауыққа құрылатын, залым күшті жоюға арналған бәдік өткеру салты болған. Ендігі бір деректерде оның «бәдікхан», яғни тікелей сайланған тұлға арқылы орындалғандығы айтылды. Бірінші мәселе бойынша өлеңді тек қана қыздардың айтуы матриархат заманымен байланыстырылады. Ө.Диваевтың зерттеулерінде бәдікке ауыл адамдары түгел қатысып, кезектесіп өлеңдеткен. Ал Б.Сарымсақов өзбектерде ғұрып орындауда бәдікханның қолына жеті тал шыбық алып, ауруды жеңіл сабалап отыратындығын көрсетеді. Салт орындауда бізде айырмашылықтар бары байқалады. Қазақ халқында бәдіктің барлық жоралғылары тұтастай жиынға қатысушылар арқылы істелген. Осы жерде бәдікті айтысқа ұқсатып, шатасулар да орын алмады емес. Бәдіктің кейбір тұстары диалогқа құрылатындығына қарап, айтыстың бір түріне жатқызған қате пікірлер бар. Бұл тұрғыда ғалым Б.Абылқасымов бәдіктің айтыспен қайнаспайтындығын, өз алдына бөлек жанр екендігінің басын ашықтайды. Бәдікте қыз бен жігіттің кезектесіп айтатын мәтін жолдары кезігеді, дегенмен, ол мәтінді бір адам орындаса да мазмұны айтарлықтай өзгермейді. Сондықтан бәдікті жарысқа, айтысу өнеріне, өнерпаздық орындауға құрылмағандықтан айтыстан арашалай алады екенбіз.

Арбаудың шығу тегі дұға, дуамен байланыстырылады. Оның мәтінінде пайғамбар есімдерінің мол ұшырасып отыруының өзі осыдан шықса керек. «Шықсын деп Мұса келді,

Мұса тілін алмасаң,

Дайыр тақсыр пайғамбардың өзі келді».[2, 59-б.]

Дұғада жаратқаннан жәрдем тілесе, арбауда өлең сөзбен қоса белгілі әрекет біріккен түрінде ғұрып орындалады («көкше» деген аурудан арылу үшін арбаушы алақандарын бір-біріне шапалақтан соғып отырады). «Қайсақтарда арбау дуаның артықшылғына қарай аталады, ал арбаушы – дуаның көмегімен адамды сиқырдан, кеселден, тағы сол сияқтылардан айықтыратын қабілетке ие адамдар» [5, 65-б.] деген пікір сөзімізді қуаттайды. Қарап отырғандай, арбаудың өзіне сайланған арбаушысы болады. Жанр ретінде жіліктелуіне қатысты көзқарастар баршылық. Соның ішінде Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі ой негізгі басшылыққа алынып жүр. Өйткені кей жерлерде арбау қасиеті тек улы жәндіктерден қорғанатын рәсім ретінде атап көрсетілген. Арбауды жәндік шаққанға, көз тиюге, түрлі аурудан сақтануға орай айтатын. Бұндай анықтама А.Байтұрсынұлының «Құрт шақыруды» қосқан қалып сөздерінен және Ө.Марғұланның халық аузынан жазып алған «Құрт шақырғанда айтатын сөз» деген мәтінінен шығып отыр. Яғни «құрт шақыру» дегеніміз тіс еміне айтылды. Арбауды жанды құран сөздер, қасиетті есімдер арқылы сескендіруге, шөп атауларымен қорқытуға, мал аттарымен шошытуға, түсініксіз сөздермен адастыруға тырысады. Басты рөлді түсініксіз көп сөздер атқарады. Ұғымы байланыспайтын қаптаған атауларды естіген ауру иесінің есімі табылып қалып, жеңіліске ұшырауы мүмкін. Арбаушының болатындығын, оның шеберлігі де маңызды екенін айтып өттік. Ол қандай әрекеттерді орындайды деген сауал тууы мүмкін. Магиялық әрекетке негізделген емшілердің амалдары зиян күшті жоюға тікелей жауапты. Мысалы «Аманқарағай болысындағы тәуіптер емі: бір тұтам мақтаға ешкі майын

тамызып, меңдуана себеді де оны 1/4 аршын ұзындығындай шыбыққа орайды, сосын су құйылған тостағанның дәл ортасына ине қадайды, оның ұшына мақта оралған шыбақ кіргізеді. Нәтижесінде қуыршаққа ұқсаған бірдеңе пайда болады. Оны тұтатады. Тісі ауырған сырқаттың үстіне ақ шүберек жауып, аузын аштырады да әлгі қуыршақтың үстіне тұрғызады. Сөйтіп, тәуіп мына арбауды бірнеше рет қайталайды:

Арқадағы алты құрт,
Арқаласып келер құрт.
Желкедегі жеті құрт,
Желкелесіп келер құрт.
Азудағы алты құрт,
Азуласып келер құрт.
Басар, басар, ка, ка, ка!
Басып келер, ка, ка, ка!» [2, 65-б.]

Б.Абылқасымов бұлт шақыру мен жаңбыр шақыруды арбау өлеңдерінің қатарына кіріктіреді. «Ауа райына әмір беріледі» деген ескі түсініктен шыққан ой ұшығы өлеңмен қабысып, жел шақыру жайшылар мен қалың қауым арқылы атқарылған. Автор бұл өлеңдерде «жалбарыну» мотиві басым болғанымен, арбау өлеңдерде де оның көрініс беретіндігін айтып, бөлек қарастырмауды жөн санайды. Егіншілікпен тұрмыс кешкен дүниежүзі халықтарының нанымдарында тәңіріден тамшы тілеу кең етек алған. Тиісінше әр ұлттың жауынға қауышу үшін атқаратын істері болды. Қазақтың жауын шақыру ғұрпы тасаттық беру және жай тасы арқылы орындалады. Екі ғұрыптың да өзге ұлт өкілдерінде өткізілуі түрлі болғанымен, көздейтіні бір нәрсе. Бұлт шақырып, тіршілікке нәр сұраудың арғы тегі магиялық түсініктен шығып тұр. «Тасаддук» сөзі – Алланың ризалығын алу мақсатында садақа жасау ұғымын береді. Қазақ халқында тасаттыққа барлық ауыл адамдары қатысады, құдіретті күш иесін разы ету үшін міндетті түрде құрбандыққа мал шалынады. Оның еті қасиетті саналып, таратылады, түгел дәм татылады. Салт өзен, көл, әйтеуір сулы жерге жақын өткізілген. Сонымен қатар бұлт шақыруға жай тасы керек құрал. Аталмыш тасты суға батырады не су себеді де, арбау оқылады. Қазақтарда тасты қанға малу, құрбандық мал қанын суға ағызу жоралғылары бар. Жаңбыр шақыруда темір сөзін қолдану қалыпты құбылыс. Темір мұздай болғасын, суықтық шақырады әрі найзағай тартқыштығына қарап өлең мәтінен орын алған дей аламыз. Күн жайлату өлеңдерінің денінде су патшасы Сүлеймен, қара, бұлт, темір, тас, мұз, жау, жаңбыр сөздерінің қайталанулары жиі. Ал қайталаулар – магиялық ғұрыпты орындаудың қағидасы.

«Қара қожам атқа мін,
Жаңбыр менен желді айда.
...Қолдан қара жауын бер,

Қара сабам қаусады». [2, 78-б.] деген өлең жолдарында «қара» сөзінің көп ұшырасуын, бұлтты қара түске ұқсастырудан шыққандығын байқаймыз.

Емшілікке қатысты өлеңдер ішіне бақсы сарынын қосамыз. Алдымен бақсы дегеніміздің қайдан келіп, қандай мағына беретіндігін, кім екендігіне тоқталған жөн сияқты. «Бақсылар сал, сары ауру кеселдерін емдегенде өздерін сары жирен атқа мінген, барлық киелі күштердің тілін білетін адамдар ретінде ұстаған».[4. 59-б.] Қазақ ішінде бақсылық туралы деректер XVIIIғасырдан жетті. Бақсы балшы, жауырыншы, ырымшы, сиқыршы, жадагер ұғымдарымен қиыстырылды. Олар құрбандыққа мал бағыштап, сиқырға толы сөздерін айтқан. Өзге халықтарда бақсылар жауын шақырып, қар борататын болса, қазақтарда оны бақсы емес, жадагер орындайды. Дегенмен, бізде де құйын соққызып, жел шақыратын бақсылар болғандығы рас. Ертеректе бақсылардың арнайы киімдері, қолдарында даңғыра, дабыл, домбыра, қобыз, асатаяқтары болса, кейін келе біртіндеп қарабайырланған. Қазақ бақсылары киім киіс жағынан басқа қазақ адамынан еш дараланбайтын. Әдетте, алба-жұлба шапандар кию өзге жұрттың бақсыларына тән деседі. Қазақта олар көбінше ақ бөзден тігілген ақ көйлек киген, сырт бейнелері айналасына үрей ұялатпаған. Неғұрлым көне кездерде бақсылар соғұрлым күшке ие болған дейміз. Бақсылардың ырым функциясы болжағыштығымен әлеуметтік рөлдері артқан. Тіпті ел басына күн туғанда, жаудың бетін қайтарып, дұшпанның

аяқалысын білуге де осы кісілер ықпалды. Алайда, болжаулар үнемі дәл түспегесін, әскери магия тарих сахнасынан ысырыла бастайды. Бүгінде шоқтық өнердің балгерлік, тәуіптік түрлері сақталғаны анық. Тәннен зиянкесті айдап шығуда бақсылар емшілік қызметті орындайды, бұл әлі күнге дейін өзектілікке ие. Салқар көштен жеткен балгерлік, емшілік, тәуіптік дарыған талант иелері көпшілікке өзін паш ететін, осы ерекшелігіне орай синкреттік өнерге жатқызылады. Ауруды емдегенде олар сиқыршылық әрі гипноздық әрекетке барады. Көзбайлаушылықты керемет меңгеру бір жағынан қан арқылы жетсе, екінші жағынан үйрену, сабақ алу, машықтанумен жасалған екен. Біріншісінде аруақтармен байланысу, жындармен тілдесу атадан балаға қалады-мыс. Ұрпақтан-ұрпаққа тараған бақсылық қазақ ішінде өте көп. Бала бұл өнерге құлқы болсын, болмасын ата жолын ұстануға міндет саналған. Әйтпегенде, аруақ қысып, сөз алмағанда өмірмен қош айтысуы ғажап емес. Екіншісіне келсек, бақсылықтың қолдан үйренуге көнетіндігі. Білгір бақсыдан дәріс алып, шәкірті атанады, көмекшісі болады, ақырында өнерді меңгеріп шығады. Сонда қарап отырсақ, жын шақырудың өзі ниет, еңбек, тәжірибемен даритындығы, бақсылардың ойын кезінде көрсететін қимылдары (зарлы сарын айту, жынға жыр арнау, есін жоғалту, ауыздан көбік ату, қисынсыз сөйлеу) дайындықтың бір бөлшегі саналатындығы шын екен. Осыған қарамастан, бақсының атқаратын негізгі функциясы – ем жасау. Бұл ғұрыпты өткеруде түрлі ойын түрі және бақсы сарыны айтылады. Бақсылар сөзін пірлерге сиынудан бастайды. Кейін кезегімен аруақтарды, өз ата-бабасының, танымал бақсылардың аруағын шақырады. Үшкіру, қағу, көшіру сияқты магиялық емді жүзеге асырып, соңында жын қайтарады.

«Карамұрт ата, әулие,
Бекбау ата, бек ата,
Бегіш ата қолдай гөр.
Шақпақ ата, әулие,
Қошқар ата, әулие,
Сіздерден медет тілеймін». [2. 129-б.]

Бақсы аурудың шығу белгілеріне сөз жеткізу үшін мейірімді жындарына «дұрысын айт», «ақиқатын көрсет» сықылды сөз тіркестерін үнемі қайталайды. Бақсының сырт көзге тұрпайы, түсініксіз қимылдар жасауы – жындармен айқасып жатқандығының хабары. Артынан аурудың айығып, айықпасын жұртшылыққа жария қылады. Осылайша емделушіге екінші жан бітіреді не зиянды жыннан сақтап қала алмайды.

Бәдік, арбау, бақсы сарыны ғұрыптарының орындалуында адамзаттың көкейінде ең қасиеттісі алдымен сенім тұрады. Артынша амал мен сөздің құдыретін дарыта отырып зиянкестен арылуға ұмтылған. Көне наным-сенімнен туған сиқырлы өлеңдер халықтың жебеуші күшіне айнала білген.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Ойөріс (Фольклор туралы). – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.
2. Абылқасымов Б. Телқоңыр (Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры). — Алматы: Атамұра, 1993. – 160 б.
3. Сейфуллин С. шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1964.– 454 б.
4. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 288 б.
5. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Толағай групп, 2010. – 496б.

**ҚАЛҚА ҰРЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ШЫНДЫҒЫ
(М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» романы негізінде)**

Түркі жұрты мекен еткен Ұлы дала атадан балаға мирас болып, талай қанды қырғын мен тарихтың куәсі болып, біздің кезімізге, ұрпақ қолына аманат болып жетті. Жер үшін болған тартыс кейінгі ұрпақтың игілігі үшін жасалған күрес болатын. Бүгін ұлан-ғайыр жер біздің еншімізде болса, оның бәрі – сол жерді алу мен қорғау жолында тынымсыз майдан жолын өткерген бабалардың еңбегі. Түркі халқы тарихта жауынгер, соғыс өнері айрықша дамыған ел ретінде қалды. Сол жолда түркілердің басын біріктіріп, жаулаушылық жорықтар арқылы олардың абыройын асырған тұлға болса, ол – Шыңғыс хан. Шыңғыс қаған құрған Еке Моғұл ұлысының құрамында қазіргі үш жүздің құрамына кіретін ру-тайпалардың болғаны ақиқат. Дүйім жұртты дүр сілкіндірген көк түріктердің басшысы Шыңғыс хан болып, әлем картасына үлкен өзгерістер әкелді. Түркі сарбаздары туралы «жолындағысын жайпап кететін, жеңіліп көрмеген жеңімпаз әскер» деген түсінік қалыптасты. Өз тұсындағы тарихшылар осындай пікірде болды. Уақыт алға жылжып, тарих сахнасына шыққан “қанаушы” мемлекеттің ыңғайына жығылып, ақиқаттан аттап, тарихты сол елдің пайдасына шешіп берген сәтте ғана Шыңғыс хан «қанішер», «халқын соғыстан түскен олжамен асыраған тағы» болып шықты. Бұрынғы тарих барынша бұрмаланып, өз ұрпағы өзінен жеріген қағанды кеудеден итеріп, қазақты қырған моңғол деген шешім шығарылды. Бұл мақалада Шыңғыстың тегі кім, моңғол ма, қазақ па деген талқыланып келе жатқан сұрақтарды қайталап айтудан аулақпыз. Ақиқат біреу. Оның түбі түркі екені анық. Біз қозғайтын мәселе Шыңғыс ханның кезінде болған, бүкіл Еуропаны кері шегіндіріп, бір уыс еткен Қалқа ұрысы туралы болмақ. Ол тарихта Қалқа деген атаумен қалған, түркілердің ерлігін, ал Еуропада билік құрған кнэздердің басы бірігіп көрмеген алтыбақан алауыздығын көрсеткен ұрыс еді. Біріне-бірі сенбеген, бір ортадан басшы тағайындауға қиналған “ұлы” кнэздердің шын мәніндегі күш-жігері мен қауқары анықталды. Өздері жүз алпыс жыл бойы алысып үйренген көршілес қыпшақтардан бірде жеңіліп, бірде жеңіп жүргеніне еті үйренген олар үшін бұл әскер таңсық еді. Соғысу тактикасы жетілген, қаша жүріп соғысып, өзіңе қайта бас салатын, айласы асып тұрған түркі жасағы жан-жаққа бытыраған, жеке-дара шашыраған Киев тобының талқанын шығарады. Әскерінен түгелге жуық айырылып қалған бұл ел Қалқаның зардабын қаншама жылдар бойы тартты. Ендігі жерде Шыңғыс ханның әскері дегенді естігенде, тұла бойы қалтырап, соғыспай-ақ жеңілуге көнетіндей жағдайға жетті. Іштей сынды. Құлдырады. Кейінгі ұрпағы естісе ұялатындай маскара жеңіліске ұшырады. Күйреу. Арада уақыт өтіп, өздері билікке жеткенде сол маскараның бетін бүркеді. Жеңілгені анық болса да, жеңіліске алып келген жағдайды әскердің аздығына жаба салды. Шын мәнінде орыс жасағында түріктерді екі орайтын көп әскер болған еді. Осы тұста да Шыңғыс ханға қатысы бар тарихтың бір парасы бұрмаланған еді. Бұл туралы жазушы Мұхтар Мағауиннің «Шыңғыс хан» романында тарихи деректерді келтіре отырып анық жазылған. Романның III томында В.Татищевтің қыпшақтарсыз орыс әскерінің таза саны 103 мың деп көрсетсе, XX ғасыр тарихшылары Э.Хара-Даван, Р.Груссе, Н.Гумилевтердің 80 мың деп көрсеткені айтылады. «Ал бүгінгі бір зерттеушілер орыс жасағының шамасын 20 мыңнан асырмайды. 20-22 мың (Р.Храпачевский). Тіпті одан да аз – 10-15 мың (А.Астайкин), 10 мың (А.Хрусталев)» [1; 398]. Мына деректерге зер салсақ, орыс жасағы бірте-бірте азайып бара жатқанын байқаймыз. Орыс жасағының жеңілісі неге әскердің аздығымен ақталады? Шын мәнісінде татарлар, яғни Шыңғыс хан бастаған әскер одан 2-3 есе кем болған. Соғыста жеңіске жету тек әскер санына келіп тірелмейтіні анық. Әйтпесе оған дейінгі Сартауыл жорығында да Шыңғыс әскері көп болған жоқ. Қамалдардың беріктігі де түркілерге төтеп бере алмады. Әр шаһар қамалының биіктігіне сеніп, өзінше қорғанамын деп-ақ жеңіліске ұшырады ғой. Қалқада да дәл соған ұқсас жағдай болды. Кнэздердің саны көп

болғанымен, бір-бірін күндеп, жеке бөлініп жүріп қалай жеңілгенін байқамай қалды. Ал кейінгі ұрпағы оны жоққа шығарып, әскердің аздығымен жуып шаяды. Осы орайда Шыңғыс ханның соғыс стратегиясы мұқият ойластырылғанын айта кету керек. Әрбір жауынгердің қару-жарағының сай болуы, ас-сумен жеткілікті қамтамасыз етілуі, мініс аттарының жағдайы, олардың жем-шөбіне дейін түгел ескеріледі. Соғыстан түсетін олжаны бөлісу кезінде әр жауынгердің алатын еншісі тағы бар. Кімнің қандай олжаға ие болатыны, бөліске салу жағы Жасақ заңында жазылып, артық айқай-шу мен талас-тартысқа жол берілмеген. Одан кейінгі кезекте – соғысатын орында алдын-ала жүргізілетін барлау жұмыстарының мұқият орындалуы. Соғыс кезінде локацияны дұрыс таңдау да шешуші рөл атқарып отырған. Татар әскерлері қашқан сынай танытып, өздеріне ыңғайлы орынға жау әскерін әкеледі де, үш қанаттан қысып шабуыл жасағанда, жау жақ ойсырай жеңілетін болған. Барлық әскерді үш қанатқа бөліп, үш жақты жұмыс жасау түркілердің ең озық әдісіне айналған. Міне, осы сынды тактикалардың арқасында Шыңғыс хан бастаған қол үнемі жеңіске жетіп отырды. Ол өзінен 2-3 есе артық орыс жасағын мұқият құрылған жоспар мен әскерінің тәжірибесіне сүйене отырып жеңіп шығады. Кейінгі тарихшылар түркілердің соғыс тактикаларын көршілері Ресей, Қытай, Иран елдері де қабылдағанын айтады [2; 76]. Қалқа ұрысы түріктердің айбынын асқақтатса, кнәздердің үрейін ұшырып, түркілердің алдында қауқарсыз екендерін мойындатты. Айықпайтын үрей мен қорқынышқа ұшыратты. Оның нәтижесі араға он төрт жыл салып, қағанның немересі Бату хан Орыс жерін қайта шапқанда көрінеді. Қалқа ұрысынан қалған үрей әлі де күшті, Батудың шапқыншылығы кезінде орыстардың басы бірігіп болмайды. Әр кнәздіктің өз ішінде де қорғаныс қимылдары байқалмаған. Жолай Бұлғар, Бұртас, Мордваны тізе бүктіріп келе жатқан Бату әскерінің айбыны алыстан естіліп тұр. Ал Орыстар үшін ендігі қалғаны жауды қол қусырып күтіп алу. М.Мағауин бұл жайында мынадай салмақты ой айтады: «Күні бүгінге дейін ешбір тарихшының қаперіне келмеген, келсе де әсте мойындалмаған шындық Бату хан шапқыны қарсаңындағы Орыс елі бар еркінен айрылып, дәрменсіз, кембағал кепте, ажал сағатын ғана күтіп отырған. Ешқандай қайран болмаса, ақырын андағаннан басқа шара да жоқ. Бәлкім, өткен жолғыдай, ел ішіне еңдей кірмес, Бұлғар мен Қыпшақтан соң өз бетімен маңып, аулаққа кетер деген қисынсыз үміт қана медеу» [1;451]. Автордың мына жолдарынан өткен жолғы ұрыстың келтірген зардабы дәл берілген. Ешбір тарихшының қаперіне келмеген не мойындалмаған шындық деп дөп басып айтып отыр. Өйткені қайта шапқанда орыс жасағының дәрменсіздік танытуы бұрынғы Қалқаның бойға тараған үрейінен екенін мойындамайтындары рас. М.Мағауин осыған дейін жазылған еңбектерді сараптай келе, тұшымды ойға тоқтап отыр. Әдебиетімізде Шыңғыс хан жорықтарының жөн-жосығын дәл берген, ақиқатын айтқан тұңғыш көркем туынды «Шыңғыс хан» романы деп нық сеніммен айтамын. Қазақ тарихының талай бұрмалаудан өткені, тарих бетіндегі ақтаңдақтардың көп екені рас. Соның бірі арғы тегіміздің кім екенінен мақрұм болып, Шыңғыс ханның өзін де, жеңімпаз жорықтарын да мойындамай келдік. Оның өр тұлғасын танытып, тарихи бейнесін ашқан, өмірі мен саясатына қатысты шындығын көрсеткен Мұхтар Мағауиннің еңбегі – қазақтың тарихы мен әдебиетіне қосылған теңдесі жоқ туынды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мағауин М. Шыңғыс хан және оның заманы. Төрт томдық. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2014. Т.3. – 556 б.
2. Шыңғыс хан және ол құрған империяның жаулап алу жорықтары (XII-XIII ғасырдың бірінші жартысы). 07.00.03 - Жалпы тарих [Текст] : тарих ғыл.канд.ғыл.дәр.алу үшін дайынд.дис. / Е. Қ. Жақыпов. - Алматы, 2002.

Қ.К. СЕГІЗБАЕВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің магистранты,

З.Н. СЕЙІТЖАНОВ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің Қазақ әдебиеті және әдебиет
теориясы кафедрасы, ф.ғ.д., профессор

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ МҰРАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Шығарма мазмұнының тартымдылығы оның тіліне де байланысты болатыны белгілі. «Тіл өнері – дертпен тең» деп Абай бекер айтпаған. Ақыттың сезіміне қанат бітіріп, айтар ойының астарын ашқан да кестелі сөз. Егер ақынның талғамы неғұрлым биік болса, оның шығармаларының тілі де солғұрлым татымды да тартымды болады. «Жазушының тілі шұрайлы, сөздік қоры мол болуы керек. Бұл – қалам иесіне қойылар бұлжымас талап. Тіл байлығы сөз өнеріндегі мазмұн байлығына әкеледі. Ал халыққа қажет шығарма – мазмұнды шығарма» [1, 194]. Демек, ақын тілінің әрлі, нәрлі болуы өлең сөздің шырайын ашады екен. Поэзия адам көңілі толқынының көрінісі десек, соны мазмұнды, әсерлі жеткізудің құралы – тіл, яғни сөз. «Поэзия тілінің сипат-ерекшелігін сөз еткенде, оны поэзиялық туындылардың, өлең-жырлардың мазмұнынан бөлек алып қарауға болмайды. Өйткені поэзияның, өлеңнің тілі, оның негізгі өзгешеліктері көркем шығарманың идеялық мазмұнын ашу, жеткізу талабына сай қалыптасады» [2, 8], – деп жазады академик З. Ахметов.

Ендеше ақын ойының қуаттылығы, тереңдігі оның шығармаларының да құнарлылығына ықпалын тигізеді екен. Кез келген өнер иесінің өскен топырағы, үлгі алар мектебі болмақ. Осы тұрғыдан келгенде Ақыт Үлімжіұлы халық әдебиетінің мәйек-нәріне сусындаған ақын. Басқаша айтқанда жас кезінен бойына сіңірген ұлттық дәстүрдегі көркемдік үлгі басым байқалады. Ақын мұрасында поэтикалық тілдің әдемі үлгілері бар. Өйткені сәтті қолданылған көркемдеу құралдарының қай-қайсысы болса да шығармаға өзгеше өрнектер дарытады. Суретті көркем, сұлу сөзі болмаса, ондай туындылардың эстетикалық әсері де солғын тартады.

Осы ретте Ақыт поэзиясында құбылту (троп) мен айшықтаудың (фигура) барлық түрлері кездеседі. Ақын шығармаларының ажарын ашып, көріктендіре түсетін архаизм (көне) және неологизм (жаңа) сөздер. Әр дәуір, кезеңнің өзіне тән көп болмаса да, сөздік құрамы болары аян. Мысалы, ақынның «Замананы сөйлейін» өлеңіндегі мына жолдарға назар аударайық:

Үкірдай мен амбы деп,
Күнде, мошқа, зәңгі кеп.
Өктемсінген ұлықтар
Келе жатыр жанды жеп [3, 49], – дейді.

Осындағы «үкірдай», «амбы», «күнде», «мошқа», «зәңгі» дегендердің алды он мың түтіннен, аяғы (мошқа) елу түтін елді билейтін мансап аттары. Қазақ халқы екіге бөлінгеннен кейін қолданысқа кірген жаңа (неологизм) сөздер болып табылады. Немесе:

Телеграм, телефон,
Алыстан хабар алады, –

деген тіркестегі «телеграм», «телефон» сөздері техниканың дамуына орай орыс тілінен ауысқан неологизм сөздер. Сонымен бірге Ақыт өлеңдерінде көне (архаизм) сөздер де кездеседі. Мысалы, «Белдемшесі белінен, Күйектей болып қала алмас», «Лау мен алман қосақтап, тозбасын қайран халыңыз», «Шарқаяның алдында, Ердің болмас теңдігі», «Аңғал болса шабарман, Елді жүрер ду қылып» деген жолдардағы «лау, алман, шарқая, шабарман» сөздері қазір айтылмайды не өте сирек айтылуы мүмкін. Мұндай сөздер шығарманың қай дәуірде жазылғанын білуге қызмет етері мәлім.

Сонымен бірге ақынның өлең-толғауларында «тәуфик», «мағырипат», «нығымет»,

«назым», «уәжіп», «абылһаят», «мәзлум», «жаһыл», «уахши», т.б. араб сөздерін қолданған. Сондай-ақ бірен-саран қытайша «ли» – заң және монғолша «хуыл» – жүйе, заң, «меден» – почта, орысша «закон» – заң, «граница» – шегара сөздері көрші халықтардың тілінен ауысып келген. Осы мысалдарға қарағанда көне, жаңа сөздердің бәрін де ақын орынды қолданған, айтар ойына тартымдылық дарытқан.

Бейнелеу құралдары сөз суреттілігі – поэзияға нәр дарытатын қуатты күш. Шығарма тілі құнарлы болса, оның көркемдік-эстетикалық әсері де жоғары болмақ. Өйткені көркемдеу құралдары айтылар ойдың әсерлілігін күшейтеді. Ақыт мұраларында көп қолданылатын бейнелеу құралдарының бірі – теңеу. «Теңеу дегеніміз ұқсас, ортақ белгілердің негізінде бір затты екінші затқа салыстыру арқылы сипатталушы нәрсенің бейнелілік, көркемдік, эмоционалдық-экспрессивтік сапасын күшейтіп, сол нәрсені жаңа қырынан танытатын әрі стильдік тәсіл, әрі таным құралы» [4, 7], – деп жазады ғалым.

Ақыт – өз шығармаларында теңеуді өте көп қолданған ақын. Біз ақын қолданған теңеулерді шартты түрде бірнеше тақырыптық топтарға бөлдік:

Бірінші топ – жануарлар мен құстар. Мысалы, «шудасындай түйенің», «елді қойдай қайырған», «қарт бурадай қамданып», «асау тайдай шолжандап», «жаратып мінген бестідей», «өсімтал болса ешкідей» «адамға айбат қылған айдаһардай», «қаршығадай екенсің», «жапалақ құстай түк ілмес» т.б.

Екінші топ – өсімдіктер әлемі. Мысалы, «жапырақтай солғамын», «ши-құрақтай ығады», «бәйтеректей қайыспай», «сиыр да жемес сабандай», «қаңбақша көшкен тасқын ел», «ақ ерменнің гүліндей», «бәйшешектің бүріндей», «қарағайдай бойлаймын» т.б.

Үшінші топ – табиғат құбылыстары. Мысалы, «жай бұлтындай торласа», «шөлге жауған жауындай», «суиды ет жүрегің мұздай болып», «бұршақтай соғып тарсылдап», «дұспанын судай сапырып» т.б.

Төртінші топ – тұрмыста қолданылатын заттар. Мысалы, «масаты кілем түріндей», «күбідей түпсіз бос болма», «көңілге балдай жағады», «талқан салған дорбадай», «кілті жоқ татты құлыптай», «асауға салған құрықтай», «жанып тұрған панардай», «ұйыған ойды уыздай» т.б.

Бесінші топ – адамға байланысты теңеулер. Мысалы, «жақсы билер жалшыдай», «ақылы артық көсемдей», «өзіңді тапқан анандай», «кемпірдей сөйлер тайсалмай», «аңдып тұрған мергенше», «хор қызындай жақсы қыз», «ақыл айтар ағандай», «қарадан туған ханымдай» т.б.

Осы бес топтағы тапқырлықпен қолданылған теңеу, салыстырулар ақын тілінің құнарын танытады. Әдемі теңеулер өлеңге өзгеше өрнек дарытқан. Бейнелі сөздерден айтар ойдың мағына-мазмұны күшейе түскен. Оқушының ой-сезімін қозғайды, әсері артып, байқампаздық дарытады. Теңеуге алынған заттар қазақ халқының таным-түсінігі мен ұғымына етене, таныс баламалар болғандықтан шығарманың ұлттық сипатын арттырып, теңеліп отырған заттың айырықша белгісін аша түскен.

Шығармаға ажар да, әсер де дарытатын бейнелі сөздің бірі – эпитет (айқындау). Бұл суреттеліп отырған нәрсенің белгі-бедерін, сапасын айқындап үстеме реңк береді. «Эпитетсіз тіпті айтарыңды анықтау, суреттеп отырған нәрсенді нақтылау киын» [1, 214]. Көріктеу құралдарының қай-қайсысы болса да өлеңнің ою-өрнегін түрлендіріп айшықтай түседі.

Ақыттың поэтикалық тілінің бояулары түлеп-түрленіп отырады. Мысалы, «суық жүрек, сұм көңіл», «қатыгез, қатты наданды», «кекiме мiнез, кекшең бас», «атанбай қарау тас жігіт», «жұмсақ сөз, жылы райға», «мәнсіз ғұмыр жалтақ қой», «ақ жүрек, ақ ниетпен жан сақта» т.б. айқындаулар арқылы сөздер түрленіп, әсерлі мән-мазмұнға ие болғанын көреміз.

Ақын кей-кейде фольклордан ауысқан немесе бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі бейнелеу құралдарын да ретіне қарай пайдаланған. Сұлу қыздың сипатын «қара қас, жазық маңдай, қара көзді, бұралған тал шыбықтай жұмсақ сөзді» немесе «ақ жүзді, алма мойын, қиғаш қабак, еті бар қарап тұрса жауған қардай» сияқты тіркестердегі теңеу, эпитеттер бұрыннан бар көркемдеу тәсілдері. Бірақ мұндай айқындау, салыстыру көп емес. Алайда Ақыттың тыңнан тауып, өзі шығарған бейнелеу балама сөздері де жетерлік. Мысалы, билік

айтатын би деген сөздің алдына он екі түрлі айқындау – эпитетті (арсыз би, дәрі би, қамсыз би, нәрсіз би, халсыз би, жаман би, сабан би, қабан би, табан би, тұрлаусыз би, әділ би, құтсыз би) түрлендіре қолданған. Біріншіден, бұл ақынның талғамын танытады. Екіншіден, билердің сан түрі болатынын айқындап, өлеңнің эстетикалық қуатын күшейте түседі.

Сөздің мән-мағынасын ауыстырып қолданған метафора (ауыстыру) тың сезім, эмоциялық әсер тудырып отырады. Ақыт қолданған метафорадан мысал келтірейік: «ғылым – жарық шамшырақ», «жақсы бала – көз нұры», «сөз – базар ақ қағазға салсам назар», «қайғы, уайым – азығың», «жан қаруы – жүрегін», «ақ көңіл адам – ақ өзен», «қалам, сия – көз жасы», «жақсылық, қайыр – жолдасың», «әділет – ақыл сыншысы», «қайлалы жұрт – арыстан», «қайласыз жұрт – көртышқан», «ойласаң – өмір сауда», дүние – базар», «бүкір кеңес – сұмдықтай», «әдепті болсаң – иман сол» т.б. Мұндағы ауыстыру (метафора) бір нәрсені тікелей салыстырған, адамның іс-әрекетін байқарлық астарлы мағына тудырып, екі нәрсе бірін-бірі аша, толықтыра түскен. Сөздің бастапқы лексикалық мағынасында емес, ұқсату жолымен метафора жасалып, сөз мағынасын күшейткен. Ақыт мұраларында ең көп қолданып, жиі ұшырайтын теңеу болса, одан кейін эпитет те көп кездеседі. Ақын поэтикалық өрнектерді туындыларда «қисынын тауып» орынды қолдана білген. Осы арада айта кетер бір жай, эпитет пен теңеу бір-бірімен жалғас қолданыла береді, мысалы,

Тілазар бала елп етпес,
Көп мінілген қасаңдай, –

деген екі тармақ өлеңнің алғашқы тармағы эпитетпен басталып, екінші тармағы теңеумен бітеді.

Троптың (кұбылту) түрлері көп. Соның бірі – кейіптеу (олицетворение). Ақынның «Жазғытұрым Алтайдың» деген өлеңінен мынадай жолдарды оқуға болады:

Бұлақтағы балауса,
Сұлудай боп албырап, –

дегенде балаусаның реңі сұлудай албырап өзгергенін сезсек, екінші бір өлеңде:

Ағаш гүлдеп майысып өңі кіріп,
Самал шықса ырғалып шуылдаған, [3, 63], –

деген жолдарда да табиғат өзгерісін адам әрекетіне ұқсатып суреттейді. Қысқасы, табиғатты жандандыра, құбылта, құлпырта бейнелеген. Бұл кейіптеудің тамаша үлгісі. Табиғатқа жан бітеді. Суреттеп отырған нәрсесі күнделікті тұрмыс-тіршілікке жақындап жандана түседі.

Ақын шығармаларында троптың бір түрі метонимия (алмастыру) да бар. Өзара шектес заттар мен себептес құбылыстардың өзара байланысты ұғымдар мен шартты сөздердің бірінің орнына бірін қолдану [1, 220]. Мысалы,

Бұл науқас жеңілдемей ауырлаған,
Ақ сұңқар ұша алмайды бауырлаған, –

деген жолдарда ауырған адамды атамай-ақ, оның орнына ақсұңқар құсты қолданған. Тағы бір мысал:

Оянбай ғұмырында жатқан жұртты,
Батырып етке жара шымшылады,
Аш бақа, ала жылан, көбелектер,
Жүгіріп әр есіктен тыншын алды [3, 413].

Осы өлеңдердегі гоминьдан өкіметінің сойылын соғып жүрген шен-шекпенділердің орнына «аш бақа, ала жылан, көбелектерді» айтып отырғаны белгілі. Ақын айтар ойын метонимия тәсілімен тартымды жеткізгенін аңғаруға болады.

Ақыт өз туындыларында алуан түрлі суреттеу тәсілдерін қолданып отырған. Солардың ішінде фигураның бір түрі болып табылатын шендестіру де (антитеза) кездесіп отырады, яғни екі алшақ сипаттағы нәрсені қарама-қарсы қою арқылы басқа бір ұғымды анықтап аңдату. Мысалы:

Жақсылықтан жиреніп,
Жаманға ылғи жар болып.
Жамандық үйір ниетке
Жақсылық қалай жамалмақ? [3, 355], – дейді.

Осы сияқты кереғар құбылыстарды қатар алып суреттегенде өлең тілі ажарланып, айшықтала түседі және айтылған шындық та адам ойына бірден ұялайды.

Ақын мұрасында алмастырудың бір түрі – мегзеу де ұшырасады. Мысалы:

Қыранда болса бұл қару,
Қысылып елі бүгілмес.
Жабыға тисе бұл қару
Жапалақ құстай түк ілмес...
Есінде ел жоқ ессізін
Жапалақ құспен түйіндес [3, 364].

Бұл арада ақын жалпының орнына жалқыны қолданады. Ел иесі – жақсылардың орнына қыранды, қолынан түк келмейтін босбелбеулердің орнына жабыны алып отыр. Автор осы тәсіл арқылы көп ойды аңғартады.

Ақыт Үлімжіұлы шығармаларының мазмұны бай, тілі нәрлі, бояуы қанық. Поэзияның тілі көркем болса, ой да бейнелі өткір болады. Ақынның өлең, терме-толғау, дастандарындағы көркемдік ерекшелік ақындық шеберліктің айтулы үлгісі, яғни бейнелі, образды эстетикалық ойдан туған сипат.

Ақыт туындыларының өрнекті де көрнекті болуы оның қоғам болмысын, заман талабын терең сезіп айта білуімен де байланысты екені аян. Ақын мұрасында көріктеу құралдарының сан түрі (эпитет, теңеу, метафора, метонимия, кейіптеу т.б.) бар екеніне көз жеткіздік. Тіл кестесінде талғампаздықпен танып қолданған балама, салыстырулар өлең сөздің суреттілігін арттырып, айтар ойды әсерлі жеткізуге мүмкіндік берген. Ақыттың тағылымды туындыларының мазмұны, көркемдігі келісті, айшықты да ажарлы. Ақын ана тілінің бай сөздік қорын талғап-таңдап қолдана білетін эстетикалық танымы биік қаламгер. Оның бедерлі де бейнелі сәтті қолданған көркемдеу құралдары және ой тереңдігі мен қуаттылығы адамның жан-сезімін тербеп, сұлулық-әдемілікке құштарлығын арттыра түседі.

Әдебиеттер:

1. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 360 б.
2. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 368 б.
3. Үлімжіұлы А. Шығармаларының толық жинағы: екі томдық. – Көнежаз. 2011. – 652б. –594б.
4. Қоңыров Т. Қазақ теңеулері. – Алматы: Мектеп, 1978. – 193 б.

З. Н. СЕЙІТЖАНОВ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының профессоры, фил.ф.д.,

Р.Ж. ОМАРОВА

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, филология факультетінің 2-курс магистранты

ТАҢЖАРЫҚ АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ АЛАШ ИДЕЯЛАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Өз елінен жырақта ғұмыр кешкен қандастарымыздың шығармашылығы қазақ әдебиетінің бір бұтағына айналып, оның дамуына барынша үлес қосты. Олардың елге деген сағынышы мен махаббаты қазақтың қаймағы бұзылмаған шұрайлы тілін бойтұмардай қастерлеп сақтауға себеп болғаны анық. Солардың бірі әрі бірегейі, кезінде шығармасы тұрмақ есімін атауға тыйым салынған жыр дүлдiлi Таңжарық Жолдыұлы шығармашылығына тәуелсiздiк жылдарынан берi қарай ден қойыла бастады.

Таңжарық ақынның мұрасын зерттеп, шығармашылығын кеңінен танытуда Құрманәлі Оспанұлы, Бұқара Тышқанбаев, Оразанбай Егеубай, Омарғазы Айтанұлы, Қасымхан Уатханұлы, Тілеужан Сақалов, Тұрлыбек Мәмесейітов, Дүкен Мәсімхан сынды ақын-

жазушылар мен зерттеуші ғалымдар үлкен үлес қосты. Таңжарық еңбектерін жұртшылыққа кеңінен таныстыруға әйгілі жазушы Сәбит Мұқановтың еңбегі зор. Өткен ғасырдың елуінші жылдарының аяғында Қытайға сапар жасаған С. Мұқанов Таңжарық Жолдыұлы туралы тың мәлімет ала келеді. Ол сол сапарда Таңжарық ақынның күйеу баласы Бұқара Тышқанбаевтан жазып алған өлеңдерін оқырманға ұсынды. Жазушының сапарнама үлгісінде жазылған «Алыптың адымдары» атты кітабында «Халық бостандығы үшін күрескен адамдардан қолына түскен кісіге қандай азап көрсеткеніне Шыңжаң ақыны Таңжарық Жолдыұлының төмендегі өлеңдері куә», – деп атап көрсетілген.

Ал, ақын мұрасын зерттеуші О. Егеубаев: «Ұлтымыздың тарихында арғы бет, бергі бетте қаншама ақындардың жарық жұлдызы абақтыда, айдауда сөнгендігін барлығымыз да қанық білеміз. Бірақ солардың бір-екілі шығармасы болмаса, түрме құпиясын, жауыздық сырын, өзінің жан-азабын Таңжарықтай түрме түбінде кісендеулі отырып, қанша мыңдаған өлең жолдарымен қағаз бетіне таңбалап кеткен бірде-бірі болмаған» [1,120-б] – деп жазады.

Зерттеушілердің деректерінде «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 45 санында «Қазақ» газетін қытай қазақтарының ішінен он адам жаздырып алып тұрғаны туралы мәлімет бар. Сол он адамның бірі Таңжарық ақын аулына жақын Күнестегі Сасан ауылынан екен. Таңжарық дүниеге келген кезін есепке алсақ, ол сол кезде он-он бір жастағы бала. Тағы бір деректе сол «Қазақ» газетінің 1917жылғы №222 санында «Баспахана туралы» деген атпен Іле қазақтарынан келген хат жарияланғаны туралы айтылады. Сол хатта: «Қазақ» басқармасының баспахана туралы жазған сөзіне ішіміз еріп, Қытай қол астындағы Күнестегі қазақтары «Азамат» серіктігіне 600 сом ақша жібердік. Қолға алған ісінен біз де құр қалмалық дедік. Алаш туының астына біз де қосылдық. Қараңғы бір шет жерден біздер қосылғанда, басқа көзі ашық, көңілі сергек қай қазақ қарап қалар дейміз» дейді. Осы екі деректен Таңжарық ақынның алаш идеясымен тым ерте кезден таныс болғанын аңғаруға болады. Сонымен қатар, Таңжарықтанушы Оразанбай Егеубаевтың 2003 жылы «Көркем» баспасынан шыққан «Таңжарық тағылымы» атты еңбегінде «Ол кездегі Кеңестер одағының Қазақстан республикасына, Қытайдың Шапшал Сібе автономиялы облысының батысындағы Қалжат шекарасынан, Таңжарық 1923 жылдың басы – қаңтар айында қашып өтеді. Ол жақтың Нарынқол деген жерінде жаңаша санада үш жыл оқиды. ...Әсіресе, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев мұраларына ерекше зейін қойды. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Шәкәрім Құдайбердіұлы секілді алдыңғы қатарлы қазақ зиялыларының ел-жұртының терезесін дамыған мәдениетті елдер қатарына теңестіру жолында істеп жүрген жанқиярлығымен жазған шығармаларын жас көкірегіне терең ұялатады» дейді[2, 228 бет].

Таңжарық ақынның «Ақын сыры» өлеңіндегі мына жыр жолдары осының айғағы:

«Ахмет, Абай, Әсет, Міржақыптар,
Жетпейді оған жисаң мың баланы.
Шәкәрім, Әріп пенен Мұрын, Омар,
Көмбеге олар шапса, тың барады».

Таңжарық ақын Құлжа қаласында «Алаш-азаттық» атты құпия ұйым құрып, Шығыс Түркістан азаттығы үшін күрескені туралы Таңжарықты зерттеуші Оразанбай Егеубаев 2001жылы Үрімжіден шыққан Таңжарық шығармаларының екі томдық жинағының алғысөзінде: «...Кеңес Одағы құрылғаннан кейін Қазақстандағы Алашорда партиясының Шинжаңға келген адамдары, Шинжаңда өздерінің құпия ұйымдарын құрып, бұрынғы қимылдарына кірісе бастайды» деген дерек келтірсе, ақын «Түрме халі» атты толғауындағы: «Зұлымға рас қарсы тұрғанымыз, Ол да рас, құпия ұйым құрғанымыз», – деген жыр жолдарымен бұл деректі растай түседі.

Алаш идеясын бойына сіңіріп қана қоймай, шекара асырған ақын бірде ұлтының кемшілігін бетіне басып, Абай өсиетін еске салса, бірде Ахмет пен Міржақыпша халқын оятуға үндеген еңбегінің еш болғанына қамығады. Енді бірде Алтынсариннің оқу-білімге шақырған үндеуін ойға түсірсе, Әсеттің әніне ғана елтіп, сөзінің байыбын бармайтын аңғал қазағының тағдырына налиды.

Абекең әлдеқашан айтып өткен,
Қанеки, мына ақылын қайсы ұқты:
«Көрмесең біреуіңді бірің дос» деп,
«Бірліксіз айтқан сөздің бәрі бос» деп.
Бір қазақ айтқан сөзін ұқпаған соң,
Жағын жар, тілін кез ғып, кеткен «қош» деп,
Ахмет атын бұзып, болды «маса»,
Сөз жазды қос қыртысты, беті таса.
«Ұйқыңды ызылдасам, бөл» деп еді,
Көрмедім, ұққан адам оны да аса.
«Сықылды сынық бұтақ төмендемей,
Жұлғызба, жемісінді» – деді, – «Жаса!»
Қайтесің, оны да ел тыңдамаса.
Жазылды Міржақыптан «Оян, қазақ!»,
Ескерді оны қашан «ноян» қазақ?
Орнына оянғанның ұйқы басып,
Қалдың ғой, ши түбінде, қоян қазақ.
Әсет те талай сөзді әнмен салған,
Ән салып, талай жерге өзі барған.
Сөзінің мәнісіне құлақ аспай,
Біздің жұрт тек әніне қайран қалған.
Алтынсарин «оқы» деп айтқанымен,
Оқуды тастап қазақ, айранды алған.

XX ғасыр басындағы қазақтың қалам ұстаған қайраткерлерінің шығармаларымен танысу Таңжарық ақынның ерте оянып, күрескер ретінде қалыптасуына айтарлықтай әсер еткен[4, 222]. Ол Абайға ерекше ден қойып, кейбір өлеңдерінде Абайды ауызға алып, оған жүгіне сөйлейді.

Сөздері басқа ақынның маған мәлім
Құрт салған шәйдай іріп былғанады.
Бәрін де Абай сөзі басып түсер
Бір парша шеттен алып қырнағаны.

Сондықтан екі ақын арасында үндестік, сарындастық бар екені аңғарылады. Ата жұрттан тысқары өмір сүрген ақындардың рухани кемелденуіне тірек болған Абай мұралары Таңжарық өлеңдерінің идеялық-мағыналық жақтан тереңдеуіне, өлең өрнегінің түрленуіне айтарлықтай ықпал еткен. «Бәрін де Абай сөзі басып түсер» деп жоғары баға беруі соның дәлелі.

Жан азабы мен тән азабын қатар тартса да, түрме тауқыметі рухын өшіре алмаған күрескер ақынның қаншама жырлары түрмеде тінту кезінде қолды болған. Таңжарық ақынның қызы Шара Таңжарыққызынан 2013 жылы Арман Әлменбет жазып алған «Қазақ әдебиеті» газетіне берілген естелік-сұхбатында ақынның түрмеден оралған кезінде кішкене сандығынан қатып-семген домалақ нандарды алып шығып, оларды балтамен ұрып сындырғанда ішінен шиыршықталған қағаздардың шыққанын айтады. Түрмеде тінту жүргізілгенде, өлеңдерін соның ішіне тығып, таспих етіп ұстап алып шыққан екен.

«...Тума талант, қайсар қаламгер Таңжарық шығармаларының 80-90 пайызы түрмеде жазылған. Ақын – өз шығармашылығымен өмірбаянын толық жазып кеткен адам», – дейді ақын өмірі туралы айтулы шығарма жазған жазушы Тұрлыбек Мәмесейітов. Таңжарықтың ақындық тағдырының өзгеше екендігі осыдан-ақ көрінеді.

1933 жылы Шыңшысай өкіметі алдымен өзінің «алты саясатын» жариялап, халықты алдауға кіріседі. Ұлттардың теңдігі сақталады, еліміз көркейеді деп даурығады. Бірақ күткен үміт ақталмайды. Көп уақыт өтпей барлық аймақтарда жаппай тұтқындау басталады. Алдымен оқыған, беделді адамдарды қамауға ала бастайды. «Жапонға сатылған, сондықтан тұтқындадық» деп көпшілікке жария етеді. Бұрын-соңды мұндай қиянатты көп көре қоймаған

халықты үрей билейді. Шындығына келгенде бұл мыңдаған адамдардың түбіне жеткен атышулы 1937-1939 жылдардағы репрессияның Қытайдағы (Шыңжаңдағы) жалғасы болатын. Басы осылай басталған нәубет біртіндеп қарқын ала бастады. Енді бірді-екілі адамды қойып, топ-тобымен жаппай тұтқындау басталады. Бұл оқиға туралы Таңжарық ақын шығармасында:

Осы түн тарихтағы белгілі түн,
Ұсталды сексен адам тағы бір күн
Өздерін ұсталғанның тілдестірмей,
Қазынаға алып жатыр малы-мүлкін [3, 130-б.] – деген дерек келтіреді.

Ауыр кезеңнің осындай зұлматы туындыда барынша шыншыл бейнеленген. Өлке қазақтарының басынан өткен қаралы жылдардың қасіреті дәлелді де дәйекті көрініс тапқан. Тәуелсіздігі, еркіндігі жоқ елдің тартар тауқыметі көп екендігі баяндалады.

Қылығы, міне жұртым, бізге қылған,
Қосылып қанды қайғы күнде таңнан
Осында алты жылда өлген адам

Асыпты орта есеппен алпыс мыңнан, –

деген жылдар шежіредей естіледі. «Таңжарық шығармалары – өз дәуірінің ащы үні, айқын шындығы, реалистік бейнесі»[3, 116].

Алғашында тұтқындалған адамдарды жасырын, жабық құртып отырса, кейіннен қынадай қыруға ашық кіріседі. Ақын жырын оқи отырып, адамның арманы мен арын аяққа басқан жауыздықтан түршіге түңілеміз:

Бәрі қан Үрімжінің айналасы,
Ескі там ұңғыл-шұңғыл сай-саласы.
Ішегін иттер тартып өлген жанның
Домалап қарға шұқып жатыр басын, –

деген ызалы-кек ұшқындаған жолдарда қоғамның көлеңкелі көрінісінің бар зұлымдығы ақиқат айтылған. «Тапсырып кет балаңның баласына» деуі келер ұрпаққа арналған ақтық аманаттай. Сұрқия заманның осындай сұмдығын тарихи деректер де растайды. «Тарихи факт бойынша Шыңшысай Шыңжаңға өктемдік жүргізген он бір жыл ішінде» жан түршігерлік террорлықты қолданып, 200 мыңнан астам адамды тұтқынға алып, әр ұлт халқының 60 мыңнан астам адамын қырғандығы мәлім» [5, 22-б.] – деп жазады.

Осы кезеңдерде «қол қусырып отырар уақыт емес» екенін сезіп, ақын халық біріге қимылдағанда ғана тәуелсіздікті не қолынан, не жолынан алуға болатынына сенеді. Сондықтан оның беймаза көңілі тыныштық таппайды. Халқының көзін ашып, көңілін оятуды өзіне парыз санайды. «Қапарға» деген өлеңінде:

Бірлесіп бір жағадан бас шығарсақ,
Уақыт, мезгіл жетер таңым атар,
Кеңесіп кескен бармақ ауырмайды.

«Жау алмас» жарылмасаң» деген мақал, – деп, ұйымшылдыққа, ауызбіршілікке шақырады. «Ерікті ел болу мен халықтың бақытты өмірі үшін басты шарттың бірі – береке, бірлік» деп тұжырымдайды.

Енді бірде ел ішіндегі алауыздықты тудыратын жаман әрекеттерді «ұрлық пен өсек, өтірік, мақтан десе» ерекше белсенділік көрсететіндерді шеней отырып, тағы да қазағының қамын ойлайды.

Ұқпасаң, ұғар күнің келді, қазақ,
Көрдің бе өзің сынды елді қазақ...
Таста да надандықты кел қатарға
Ел болып, есіңді жи енді, қазақ.

Басқалардан қалмай, еркін, мәдениетті ел болудың бір жолы ретінде ынтымақ-бірлікті атаса, екінші шарты өнер-білім екенін ұғындырады. Білектің заманы өткен. Енді өркендеген елден қалмауды ойласақ, білімге ұмтылу керек деп біледі.

Таңжарық Жолдыұлының тұтас шығармашылығы алаш идеясына негізделген. Алаш мұратына бар өмірін сарп етіп, сол жолда ажал құшқан күрескер ақын.

Өлсек те, өлмес біздің атағымыз,
Белгілі істеп жүрген «шатағымыз».
Алыстан алтын сәуле бір күлімдер,
Болғанмен қазір түнек жатағымыз.

Ақын Таңжарық Үрімжі абақтысында қамауда отырса да күндердің күнінде түнектен босап, өз есімінің ардақталарына сенімі мол болған.

...Бәрі өлді Үрімжінің қаласында,
Қырық екі, қырық үшінші жыл арасында.
Қорлықпен сол сабаздар кетті арманда,
Балаңның қалды бұл кек баласына.
...Келеді түн орнына жарық сәуле,
Сенемін емес мұным бекер әуре.
Сөзімнің түбін ойла енді, елім,
Қолыңа осы сөзім тисе зәуде.

Айдауда жүрсе де, тәуелсіздік таңын аңсаған, сол таңның атарына кәміл сенгендіктен, осы сөздерді Алты алашқа өсиет еткен сынды. Ақынның жас кезінен қиыншылықты, тапшылықты көп көруі өмірге деген көзқарасының ерте қалыптасуына әсер етеді. Таңжарық поэзиясының қуаты мол, өз заманындағы қоғамдық құбылыстармен үйлесім тауып жатады, ақын уақыт ырғағын өз жырына қосып, өмірдің шындығын шығарма шындығына арқау етуде асқан шеберлікке қол жеткізген. Шығармаларының идеясы тереңдігімен, ойды көркем образ арқылы жеткізу даралығымен, афоризмдерге бай және адами құндылықтарды ардақтауға негізделгенімен құнды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Егеубаев О. «Қазақ әдебиетінің жарық жұлдызы//Таңжарықтың 100 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Алматы, 2003.
2. Егеубаев О. Таңжарық тағылымы. Көркем баспасы, 2003.-390
3. Жолдыұлы. Т. Шығармалары – Алматы, 1992.-256
4. Сейітжанұлы З. Қазақ әдебиетінің бір бұтағы: монография/– Алматы.: Қазақ университеті, 2018. – 354 б.
5. Әуезов Қ. Төңкерісшіл ақын Таңжарықты еске алғанда//Төңкерісшіл ақын Таңжарық. – Құлжа, 1985

ЖАДЫРА ДӘУРЕН,

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,

филология факультетінің 2-курс магистранты

ӘДЕБИ ШЫҒАРМА СЮЖЕТІНДЕГІ СУИЦИДТІҢ РӨЛІ

Суицид – алғашқы адамның өзін-өзі өлімге душар етуге болатындығын түсінген кезінен бастап, әлі күнге дейін шешімін таба алмай келе жатқан мәселе. Адамның саналы түрде өз түбіне өзі жету әрекеті рационалды мен эмоционалды түсінікті басшылыққа алған екі топтың бітпес дауына да айналған. Бірі қолдайды, бірі айыптайды. Суицид төңірегіндегі қарама-қайшылықтар әдебиет кеңістігіне де әсер еткендіктен, өзін-өзі өлтірудің әдеби шығарма сюжетінде көрініс табуы да ерте кезден басталып, жазушылардың түрлі көзқарастарын танытады. Осылайша әдеби шығарма сюжетіндегі суицидтің рөлі де заман, қоғам, адамды танытатын құрал, катарсис, моральдық принцип т.т. дегеннен күйретуші, сананы улаушы деген қарама-қарсы жақтардың арасындағы тұрақтылар арқылы көрініс табады.

Әдеби шығарма сюжетіндегі суицидтің ауыр күнәні көрсету мен одан аулақ болуға шақыру ретінде көрініс табуы тұрақтылардың ең бастысы, маңыздысы. Жазушылар осы мәселеде өзін-өзі өлтірудің ауыр күнә екендігін басшылыққа алады. Ал суицидтің рөлі осы іс-әрекетті айыптау ретінде көрініс табады.

Данте өзінің комедиясында өзін-өзі өлтіргендерді тозақтың жетінші шеңберіне

орналастырған. Яғни оларды адам өлтірушілер мен еретиктерден кейін қоюы, күнәһарлардың жандарын қараңғы орманда өсетін улы тікенге айналдыруы автор түсінігінде суицидтің ауыр күнә екендігін көрсетіп тұр. Сонымен қатар, шығарма сюжетінде суицидке барған ақын Пьетро делла Виньямен тілдесуде оның жалған айыпты болып, қорлық көруінің салдарынан өлімге барғандығы айтылса да, жасаған іс-әрекеті оны ақтауға мүмкіндік бермегендігін көреміз. Данте шығармасындағы осы деталь арқылы қанша жерден әулие болсаң да, егер өзіңе қол жұмсасаң, тозаққа барасың деген ойды оқырман санасына салады.

Ендігі тұрақтылардың бірінде шығармадағы суицид тақырыбының берілуі оқырман санасында адамның өз-өзіне қол жұмсау сәтін анық елестетуіне мүмкіндік береді. Бұл елестету белгілі бір іс-әрекетті ғана емес, осы жағдайға алып келген прецедентті, адамның ішкі, сыртқы күйін, объекттің өзі мен өзге субъекттердің әрекеттерін, сонымен қатар автор ұсынған инциденттің яғни соңғы нәтиженің өзге де нұсқаларын толықтай білуге мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндік оқырман санасында суицидтен қорған боларлық ой мен соған негізделген механизмнің қалыптасуына негіз болады. Осы арқылы оқырман қиын жағдайға түссе, өзінің ішкі дүниесіндегі өзгерістерді бағамдап, ауырған жанын сәл де болса жұбатуға, позитивті күйді сақтауға, өзін тығырыққа тірейтін ойлардан арылып, тұлға сферасындағы құндылықтарын қайта жүйелеуге қабілетті болады. Әрі бұл тұрақты Аристотель кезінен бергі катарсис ұғымына да негізделеді.

У.Шекспирдің трагедияларындағы суицид тақырыбы елестету мен катарсис аймағына енеді. Автор суицидті ашықтан айыптап, зұлымдықтың ошағы деп жар салмайды. Керісінше, кейіпкер бейнесін тереңдетуге, басқа қырынан танытуға қажетті құрал ретінде пайдалана отырып, кейіпкерінің трагедиясының шешуші әрекетіне айналдырады. Суицидтің шығармадағы нақты көрінетін жерінен бұрын, мәтін ішіне оған апарар ойларды қатар беру арқылы оқырманды дайындайды. Осы арқылы оқырман кейіпкердің шеңбері тұйықталған тұста суицидтің шешім емес екендігін саналы түрде өзі аңғарады.

«Ромео мен Джульета» шығармасында бас кейіпкердің екеуі де суицидке барады. Алайда психологиялық тұрғыдан екеуінің өз-өздеріне қол жұмсауларында өзгешелік бар. Ромеоның суициді – шығарма басынан логикалық тізбектелген желінің нәтижесі, ал Джульеттаның суициді – аяқ астынан, эмоцияның әсерінен болған өлім. Пьесаның басынан-ақ Ромеоның сөзінде суицид шеңберіндегі мағыналардың көрініс беруін байқауға болады. Оның әлі де Розалинге ғашық кезінде Бенволиомен сөйлескеніне назар аударайық:

«...Что есть любовь? Безумье от угара.
Игра огнем, ведущая к пожару.
Воспламенившееся море слез,
Раздумье – необдуманности ради,
Смешенье яда и противоядия...» [1, 294].

У ұғымын кейіпкердің өзі тап болған жағдай контекстінде еркін қолдануында өлім туралы ойдың өзіне жат еместігі байқалады. Бұл оның өзін өлім жолында қия алатындығын көрсетеді, сонымен қатар кейіпкердің «мен өзімді жоғалттым, мен мұнда емеспін, Ромео жоқ, Ромеоны ешкім таппайды» дегенінде өзін жоғалтқан кейіпкердің ендігі өзіне-өзі жат болып кеткендігі өзі туралы үшінші жақта айта бастағанымен білініп тұр.

«Гамлетте» «to be, or not to be» деген атакты сұрақтың өзі негізінде «өмір я өлім бе» деген мәселені қозғау арқылы суицид мәселесі жайынан да баян етеді. Шекспир кейіпкерін ойшыл, ақылды, арманшыл ретінде көрсетеді, алайда Гамлет бейнесін күрделендіре түсетін, бұрынғы кейіпкерлерден өзгеше ететін қыры бұл емес. Ол – рефлексия мен меланхолия. Осы арқылы да Гамлет бейнесі бүгінгі «гамлетизм» ұғымын тудырды. Ал гамлетизм дегеніміз – күмән, тұлғаның ішкі бөлінуі, әрекет етуге деген талпыныстан рефлексияның басым түсуі. Дәл осы рефлексияның әрекеттен басым түсуінің арқасында да кейіпкер өзін-өзі өлтіру әрекетіне бармайды.

Шығармадағы «Қарсы тұрып немесе, ұшан теңіз нәубәттің, Көзін жойған дұрыс па, Жан алысып, жан беріскен ұрыста» деген жерінде суицид метафорасы берілген. Түпнұсқадағы:

«Or to take arms against a sea of troubles
And by opposing end them» [2]

дегенідегі, «уайым теңізіне қарсы қару алу» кельт дәстүріндегі қаруларын сайлаған ежелгі кельттердің теңізге жүгіріп толқынмен күресіп өлуіне байланысты айтылған. Алайда шығарманың ғасырлар бойы түрліше талданып, интерпретацияланғанынан да негізгі мағына зұлымдықпен күрес идеясының артына жасырынып қалған десек, алғашқы мағына бойынша талдағанда «to be, or not to be» дегеннің теңізге қарсы күрес я күрестен қашу болып өзгеретіндігін байқауға болады. Бұдан бәрінің өліммен шешілетіндігін алдын ала білген Гамлеттің сол жолға саналы түрде түсіп, оны қысқартудан бас тартатындығын аңғаруға болады. Яғни өзін-өзі өлтіру ойынан бас тартады.

Әдеби шығарма сюжетіндегі суицидтің рөлін көрсететін тұрақтылардың тағы біреуі ретінде жазушы мақсаты мен ойы қарастырылады. Автор – шығарма – оқырман үштігі бойынша шығармада автордың шығармаға деген ойы әуелден-ақ берілсе, бұдан бөлек оқырманның шығарманы оқып отырған кездегі ойы бір де, оқырманның шығарманы оқып отырған кездегі автордың ойына ойы – екі. Осылайша, бір жерде бірден үш ой көрініс табады. Алайда олардың бірдей болуы сирек, себебі автордың шығармадағы ойы оқырман декодтауында өзгеше мәнге ие болу мәселесі туындайды. Әрі бұны әдебиеттанудың өзекті мәселелерінің біріне жатқызуға болады: автордың өзі үшін жазғанына оқырманның бұрмаланған көзқарасы қиын жағдайларға да алып келуі мүмкін. Осыған айқын мысал әдебиет тарихында көптеп кездеседі. Әсіресе, суицид мәселесі төңірегінде.

Гетенің «Die Leiden des jungen Werthers» («Жас Вертердің азабы») шығармасының жазылуына екі түрлі себеп болған. Бірі – Гетенің сәтсіз махаббаты, екіншісі – Ерузалемдегі студенттің өзін-өзі өлтіру. Гете «Бұл шығарманы жанымның түкпіріне тағылған сезімдер мен ойларды өз жүрегімнің қанымен жаздым» [3, 194] дегенді айтады. Бұл сөздің астарында автордың өзін-өзі өлтіру туралы ойлардан оларды қағазға жазып құтылғандығын аңғаруға болады. Алайда шығарма шыққаннан кейін рефлексияға берілген жастардың көбі суицидке барады. Гетенің замандастарының көбі оны осы шығарманы жазу арқылы ауыр қылмысқа барды деп айыптайды. Оқырманға жол тартқан шығарманың furor Wertherinus (Вертердің ессіздігі) қалыптасқан жағдайды өзгертуге келмегенде шығар жолдың дұрысы өзін-өзі өлтіру деген ойды білдіретін ұғымды саналарына салғандығы жазушыға таңба болады. Алайда Гетенің өзі шығарманы қате түсінгендірдің әрекеті үшін авторды айыптаудың дұрыс еместігін айтумен болады.

Гетенің жағдайынан бөлек жазушының суицид мәселесіне оң көзқарасы шығармада көрініс табуы да қоғамда қарама-қайшылықтар тудыра алады. Бұл қатарға А.Рюноскэ, Д.Осаму, Ю.Мисима, К.Ясунари т.б. жапон жазушыларының көпшілігін жатқызуға болады.

Әлем әдебиетіндегі шығармалардың сюжетінде суицид тақырыбының ашық, жасырын я жанама түрде кездесуі жазушылардың оқиғаны баяндау, кейіпкер бейнесін ашу, заманды шынайы суреттеу т.б. үшін пайдаланатын құрал, тәсілдерінің бірі ретінде константа болады. Бұл жағдайда шығарма сюжетінде суицид кейіпкердің психологиялық күйін, мотивін, типін анықтауға негіз болады. Осы арқылы суицид түрлері де жіктеледі.

Т.Драйзер шығармашылығында суицидтің үш түрі кездеседі. Олар: «Адам психикасына негізделген ұзаққа созылған депрессия салдарынан болған – мотивацияланған суицид; жақын адамдар мен қоғам алдындағы міндеттердің орындалмауын негізге алатын – суицид-шантаж; психикалық тепе-теңдіктің бұзылуынан болған – суицидке ұмтылыс» [4, 54]. Мысалы, «Сестра Керри» романында автор өзін-өзі өлтіру туралы ойлайтын кейіпкерлер галереясын жасаған. Солардың ішінен Герствуд тұрмыс жағдайының нашарлануынан қоғамнан шеттетілгендей күй кешеді әрі осы жағдайы суицид туралы ойлауына себеп болады. Кейіпкер трагедиясы қалыптасқан жағдайға бейімделе алмаушылыққа негізделіп, суицидпен аяқталады. Ал «Титан» шығармасында қалыптасқан жағдайды орнына келтіру үшін Эйлин суицид-шантажға барады. Кейіпкердің бұл әрекеті оның негізгі мотивін түсінуге көмек береді. Әрі әрекеттің саналы түрде өлімді таңдау емес, бейсаналы түрде психикалық дертті басу үшін,

жағдайды өзгерту үшін болғандығын көрсетеді. Осыдан келе, Т.Драйзер шығармаларындағы суицидтің көрініс беруі кейіпкерлер бейнесін ашу арқылы топталып келіп бір мағынаның төңірегіне жинақталады. Осы мағына негізінде суицидтің рөлі өркениеттің дертін таныту болып шығады.

Осындай заман бейнесін таныту, оның тудырған адамын көрсету үшін суицидті құрал ретінде пайдаланған шығармаларға М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», «Кінәмшіл бойжеткен», М.Дулатұлының «Бақытсыз Жамал», Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» т.б. шығармаларын жатқыза аламыз.

Қорытындылай келе, әдеби шығарма сюжетіндегі суицидтің рөлі екі қарама-қарсы жақтың арасындағы тұрақтылар: ауыр кінә; елестету мен катарсис; жазушы ойы мен мақсаты; заман, қоғам, адамды таныту құралы арқылы көрініс табады. Ал суицид мәселесінің бастауы адамзат тарихындағы өте ерте кезеңде жатқаны мен әлем әдебиетіндегі шығармаларға қызыл жіптей өріліп қойғаны олардың ара-жігін ажырату мен жеке алып қарастыруды талап етеді. Осы арқылы кейіпкердің басқа қырынан танылуы, жазушының шығарма мәтініне жасырған детальдарын көру мен әдебиеттің пәнаралық байланысын нығайтуға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. В.С. Нургалеев, Р.В. Опарин. Формирование и реализация суицидальных тенденций личности в юношеском возрасте на примере главных героев трагедии У. Шекспира «Ромео и Джульетта» // Мир науки, культуры, образования. – 2016. – №6 (61). – С. 294-298.
2. William Shakespeare. Hamlet, Prince of Denmark. http://originalbook.ru/hamlet-william-shakespeare-english/#google_vignette
3. Чхартишвили Г. Писатель и самоубийство: в 2 кн. – 2-е изд., испр. – М.: «Захаров», 2011. Кн.1. Человек и самоубийство. – 464 с.
4. Е.А. Морозкина, О.Ф. Гумерова. Психологический и социальный аспекты проблемы суицида в творчестве Теодора Драйзера. // Вестник Башкирского университета. – 2007. Т.12, №3. – С. 51-54.

МУРСАЛЫ НАМАЗ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
филология факультетінің 2-курс магистранты

АЛМА МҮТӘЛІПҚЫЗЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «ҚИССАС-УЛ ӘНБИЯ» ӘДЕБИ ЕСКЕРТКІШІ

Алтын Орда әдеби ескерткіштерінің басым бөлігін діни шығармалар құрайды. Мысалы, «Қисса Жүсіп», «Қиссасу-л-әнбия», «Жұмжұма», «Нахжу-л-фарадис» сянды шығармаларды жатқызуға болады. Осылардың ішінде XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басындағы діни, нәзиралық қисса, хикаяларының көпшілігіне өзек болған туынды Насыр-Ад-Дин қазы Бурқанаддинұлының «Қиссасу-л-әнбия» атты еңбегі.

«Қиссас-ул әнбия» туындысының түрлі нұсқалары мен олардың ерекшелігі мен жариялануы жөнінде Ильминскийдің, Мелиоранскийдің, Маловтың, Остроумовтың, Катановтың, өзбек зерттеушісі Айбектің зерттеу еңбектерін атап өтеміз. Н.И.Илминский 1859 жылы туындының толық мәтінін алғаш Императорлық Қазан университетінің баспаханасынан бастырып шығарады. Ал осы туындының зерттеуіне алғаш жол салғандардың бірі П.М.Мелиоранский Британия музейіндегі ең ескі, толық қолжазбаны қарап шығып, көшіріп алған кейбір үзінділерін елге келген соң, 1897 жылы жариялайды.

Филология ғылымдарының докторы, профессор, әдебиеттанушы-ғалым, ұстаз Алма Мүтәліпқызы қазақ әдебиеті тарихының ежелгі дәуірінің бір арналы бұлағы болып табылатын көне дәуірдің бай әдеби мұраларының халықтың ғылыми қазынасына айналуына елеулі үлес қосқан зерттеушілердің бірі әрі «Қиссас-ул әнбия» әдеби ескерткішін жан- жақты қарастырған алғашқы ғалым болды.

Әдебиеттанушы Н.М.Маллаевтың «Рабғузи қиссаларының» тематикасы, идеялық

бағыты негізінен діни сипатта болғанмен, жазушының жеке әңгімелері мен өлеңдері көркем әдебиеттің дамуына игі ықпал етті. Рабғузидың шығармашылық қызметінде діни-мистикалық аңыз бен өмір шындығы қатар беріле отырып, осы екі көзқарас өзара белгілі дәрежеде күресіп жатқаны байқалады деп келетін мәнді пікірі А. Қыраубаева зерттеуінің методологиялық негізі болды [1, 27-б.].

«Уақыт бедері» атты зерттеуінде А.Қыраубаева 1924 жылы Бакуде шыққан В.В.Бартольдтің «Место прикаспийских областей В истории Мусульманского мира» еңбегін, 1925 ЖЫЛЫ баспа бетін А.К.Дживгеловтің «Начало Итальянского Возрождения», 1932 көрген ЖЫЛЫ Ленинградта шыққан А.Ю.Якубовскийдің «Феодализм на Востоке. - Столица Золотой Орды Сарай Берке» тәрізді көптеген көне кітаптарды негізге алады. Алтын Орда дәуірінің тарихи-ғылыми сипаттамасын нақтылауға мән берген А.Қыраубаева сол кезеңнің әдеби мұрасы Рабғузи қиссаларына талдау жүргізеді. Сол дәуірдегі әдебиеттің даму өрісіне, қарастырап туындының жанрлық табиғатына, дәстүр және жалғастық мәселелеріне, зерттелу тарихына назар салады. Аударма-нәзиралық шығармалардың жазылу себептері мен әлеуметтік астарына мән береді.

Ғалым танымында аударма-нәзиралық шығармалардың дүниеге келу сыры мен шығармашылық табиғаты өткенге ден қою, уақыттың көкейтесті мәселелеріне қажетті жауапты өткен ойшылдар мен ұлылардың туындыларынан іздеу, табу, қайта жарату болып табылады. Шығыс әдебиетіндегі «нәзира» деп аталатын бұл дәстүр жөнінде кезінде ұлы жазушы-академик М.Әуезов ғылыми тұжырымын білдірген. Онда ол мұндай шығармаларды жалаң аударма деп танымай, сол белгілі бір оқиғалар жүйесін қайта жырлау, тыңнан толғау немесе ақындық шабыт-шалым сынасып, жырмен жарысу есепті [2, 150-б.], - деп баға берген. Қалай дегенде де, нәзира аударма емес, бұрыннан танымал сюжетті кейінгі ақынның өз уақытының өткір мәселесімен байланыстырып жырлауы. Бұған Фирдоусидің «Шахнамасын» қазақ тілінде қайта жаңғырта жырлаған Тұрмағамбет Ізтілеуовтің шығармашылығы дәлел бола алады. «Шахнамадай» шығарманың табиғатын, ішкі ерекшеліктерін еркін меңгеру үшін парсы, түркі тілдерімен қатар, осы тілдерге күшті ықпал жасаған араб тілін де жетік білуі, Иран мен Тұранның арғы-бергі тарихын, мәдениетін, дәстүрін жақсы меңгеруі тиіс. Демек, «нәзира» өнері - ақыннан үлкен дайындықты, ақындық дарынды талап ететін ерекше шығармашылық, әдеби құбылыс.

Алма Қыраубаева XIII-XIV ғасырда бұл әдеби үрдістің даму жайына, әл-Фараби ден қойған Қайта өрлеудің ғылым-білімдегі жаңалықтары мен өнердегі көркемдік ізденістерінің әлем мәдениетіне таралуы, бір-біріне ықпал жасауы, әсер етуіне, түркі әдебиетіндегі айқын белгілері ретінде Әли, Құтба, Сәйф Сарай туындыларында көне араб-парсы әдеби үлгілерінің заман талабына лайықталып, қайта жырлауына ден қояды.

Ғалым XIII-XIV ғасырлардағы нәзиралық шығармаларды «аударма- нәзира» деп атауды қолайлы көреді. А.Қыраубаева «Рабғузи қиссаларының» жанрлық сипатын бір дәуір әдебиетінің жинағы, хрестоматиясы, әр түрлі жанрдағы шығармалар қамтылған, өз дәуірі әдебиетінің негізгі ерекшеліктерін аңғартатын құнды мұра деп таниды [3, 18-б.].

Ғалым Алма Мүтәліпқызының айтуынша: «... XIX-XX ғасырдың басында Қазан, Тәшкент қалаларынан сан рет қайталанып басылып шығып, ел арасына кеңінен танымал болған» шығарма .Көне түркі әдебиетін зерттеуді өзінің өмірлік мақсаты етіп алған А.Қыраубаева ҚазҰУ-де оқытушылық қызмет атқарып жүріп, Б.Кенжебаевтың басшылығымен «Қисас-и рабғузи» мен «Махаббатнаманың» идеялық көркемдік ерекшеліктері» атты кандидаттық диссертация қорғайды. Кейін бұл еңбегін «Ғасырлар мұрасы» (1988) деген атаумен монографиялық еңбек етіп жариялайды.

Ғалым бұдан әрі XIV ғасырда өмір сүрген Насируддин Бурхануддин Рабғузидің «Қиссас-ул-әнбия» («Пайғамбарлар қиссасы») атты әдеби шығармасы туралы баяндай келе, Алтын Орда дәуірі мұраларына жататын бұл туындыға сол кезеңдегі әлеуметтік-қоғамдық жағдайдың еткен әсеріне, туындының жанрлық табиғатына, ерекшелігіне, дәстүр мен жалғастығына тоқталады. Сондай-ақ, бір кездері әл-Фараби ден қойған Қайта өрлеудің ғылым-білімдегі жаңалықтарымен өнердегі көркемдік ізденістерінің әлем мәдениетінде таралуы, бір-

біріне ықпал жасауы әсер еткендігін айта келе, мұның түркі әдебиетіндегі айқын белгілері ретінде Әли, Құтб, Сәйф Сараи туындыларында көне араб-парсы әдебиет үлгілерін өз заманының талабына лайықтап, жаңа мән-мағына үстеп, қайта жаңғырта жырлағандығын нақтылайды.

Ғалым XIII-XIV ғасырлардағы шығармаларға бір өлшеммен қарауға болмайтынын, бұл уақыттағы туындылардың бірқатары аудармаға жақын болса, бірақатарының нәзиралық сипаты басым, кей шығармаларда екі әдістің де қатар қолданылуы сезілетіндіктен, мұндай туындыларды «аударма-нәзира» деп айту шындыққа біршама жақын келетіндігін ескертеді. Ғалымның Алтын Орда дәуірі туралы зерттеген еңбегін жоғары бағалаған Р.Нұрғали аталмыш дәуір әдебиетін тексерген А.Қыраубаева ұстазы Б.Кенжебаевтың негізгі концепциясы мен басты тұжырымдарын дамыта түсті, жаңа фактілер арқылы айқындады, соны пікірлермен толықтырды десе (Телағыс. 1986), Х.Сүйіншәлиев өзінің «Қазақ әдебиеті тарихы» (1997) еңбегінде «Қисас-ул-рабғузи» өз зерттеушісін тапты деп оң бағасын берген болатын. Хорезми сәтсіз махаббаттың трагедиясын жырлай отырып, өзі өмір сүрген дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерін сөз етеді, сол заманның кейбір теңсіздік мәселелеріне наразылық білдіретін шығарманы танып –білу арқылы біз бүгінгі қазақ әдебиетіндегі поэма жанрының өмірге келу жолдарын, қазіргі қазақ тілінің даму сатыларын, халқымыздың өткендегі әдет-ғұрпын, салт-санасын тереңірек ұғынатын боламыз және ғалымның зерттеуінде Рабғузидің «Қисас-ул-әнбия» әдеби шығармасының тақырыптық, жанрлық, көркемдік сипаттары жан-жақты ашылады.

Әдебиеттер

1. Маллаев Н.М. История узбекской литературы с древнейших времен до XVII века. - Ташкент, 1963. –180 б.
2. Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1959. – 556 б.
3. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
4. Қыраубайқызы А. Ежелгі әдебиет. – Астана: Елорда, 2001. – 224 б.

Көрнекті ғалым, академик, жазушы
Зейнолла ҚАБДОЛОВТЫҢ туғанына 95 жыл толды

Әдебиеттің шыққан биік шыңына,
Қанық болған бұл саланың сырына.
Мерейтойын Зейнолладай ағаның,
Ел боп тойлап кеттік бүгін жұмыла.

Әуезовтің шәкірті боп танылған,
Әдебиетте терең ізін қалдырған.
«Сөз өнері» еңбегімен Қазақтың
Даласына сара жолын салдырған.

Ғылымға да қосып кеткен үлесін,
Қуә болды ел, көрді оның күресін.
Әдебиеттің теориясына ауыз сап,
Зерттеп кетті бүгесі мен шүгесін.

Зерек болып, ерек болып туғасын,
Қалай ғана білімді ол қумасын?!
Мойындаған күллі қазақ, бүкіл ел.
Батыс жақтың ұлағатты тумасын!

Атақ емес, дүние емес жиғаны,
Бар қазаққа түрлі еңбегін сыйлады.
Ортамызда жоқ болса да тілейміз,
Акіретте жолдас болсын иманы!

МАЗМҰНЫ

<i>Нұрбек С. ҚҰРМЕТТІ ЗИЯЛЫ ҚАУЫМ!</i>	3
<i>Түймебаев Ж.Қ. ҚҰРМЕТТІ ҚОНАҚТАР, КОНФЕРЕНЦИЯ ҚАТЫСУШЫЛАРЫ!</i>	4
<i>Матыжанов К. ҚҰТТЫҚТАУ</i>	6
<i>Идрисов С. ҚҰТТЫҚТАУ</i>	7
<i>Елубай С. РОМАН ТАҚЫРЫБЫ - ЖҰМЫСШЫ ТАБЫ</i>	8
<i>Ысқақұлы Д. ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ – АБАЙТАНУШЫ</i>	10
<i>Бисенғали З.-Ф. Қ. ҰЛТТЫҚ РУХ: АБАЙТАНУ ЖӘНЕ З.ҚАБДОЛОВ ТОЛҒАМДАРЫ</i>	13
<i>Әбдезұлы Қ. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ</i> <i>(Әдебиеттану ғылымындағы дәстүр мен сабақтастық)</i>	21
<i>Әбдиманұлы Ө. «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ПЕН «СӨЗ ӨНЕРІНДЕГІ» ӘДЕБИ ТАНЫМ</i> <i>ТАМЫРЛАСТЫҒЫ</i>	25
<i>Акматалиев А.</i> <i>ЗЕЙНОЛЛА АГА АР ДАЙЫМ КӨЗ АЛДЫМДА</i>	32
<i>Отызбай Ж.</i> <i>АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ СУРЕТКЕРЛІК ШЕБЕРЛІК ТУРАЛЫ</i> <i>ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАРЫНА ТАЛДАУ</i>	34
<i>Бакашова Ж. МЕНИН ҚАБДОЛОВУМ</i>	38
<i>Смамутова Ш.А. ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ АЗАМАТТЫҚ АУРАСЫ</i>	40

СЕКЦИЯЛЫҚ МӘЖІЛІСТЕР

1-СЕКЦИЯ

АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ӘДЕБИ МҰРАСЫ

<i>Сейітжанов З.</i> <i>ТҰНЫҚ ОЙДЫҢ ТҰНБАСЫ</i>	42
<i>Дәдебаев Ж.</i> <i>ҒҰЛАМА-ҒАЛЫМ, ОЙШЫЛ-ҰСТАЗ, АКАДЕМИК-ЖАЗУШЫ</i> <i>ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ЗАҢЫ</i>	45
<i>Тілепов Ж.</i> <i>ТАЛАЙДЫ ТАҢДАНДЫРҒАН ТАРЛАН ЕДІ-АУ</i>	47
<i>Қабышұлы Ғ.</i> <i>ТАҒЛЫМЫ МОЛ ЕҢБЕК</i>	55
<i>Есім Ғ.</i> <i>СЫНЫ КЕТПЕЙТІН СЫРБАЗ ТҰЛҒА</i>	58
<i>Жаксылыков А.Ж.</i> <i>ВСТРЕЧА С АКАДЕМИКОМ-ПИСАТЕЛЕМ, ОПРЕДЕЛИВШАЯ ПУТЬ</i>	62
<i>Әбдезұлы Қ.</i> <i>ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ МАХАМБЕТ ТҰЛҒАСЫ</i>	63
<i>Мәдібаева Қ.</i> <i>ҚАЗАҚТЫҢ ҚАБДОЛОВЫ</i>	68

2-СЕКЦИЯ

ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРТАНУ

<i>Мансуров З.</i> <i>УЧЕНЬИЙ, ПИСАТЕЛЬ, ПЕДАГОГ</i>	73
<i>Тұрысбек Р.</i> <i>АКАДЕМИК З. ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ «АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ»</i> <i>АТТЫ МАҚАЛАСЫНЫҢ РУХАНИЯТТЫҚ-ТЕОРИЯЛЫҚ МӘНІ</i>	75

<i>Негимов С.</i> ТАБАНЫ ЖАЛПАҚ ТАРЛАНБОЗ	80
<i>Орда Г.</i> АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ӘДЕБИЕТ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ	83
<i>Қалқабәева С.</i> ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ӘДЕБИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	86
<i>Абиыр А.</i> З. ҚАБДОЛОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР ОБРАЗЫ	89
<i>Қамарова Н.</i> ҰЛЫ ҰСТАЗ ҰСТАНЫМДАРЫ	93
<i>Бірәлі Г.</i> ӘУЕЗОВ АУДИТОРИЯСЫНАН ТАРАҒАН ҰЛЫЛЫҚ	96

3-СЕКЦИЯ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Баймырзақұзы С.</i> ҚАБДОЛОВ КЕҢІСТІГІ	100
<i>Тебегенова А.</i> ГУМАНИСТ-ҚАЙРАТКЕР, ҒАЛЫМ-ҰСТАЗ, ОЙШЫЛ СУРЕТКЕР ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ – ҚАЗАҚ СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ҚАС ШЕБЕРІ (Зейнолла Қабдолов туралы естеліктер негізінде)	102
<i>Шамахова А.</i> ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВТЫҢ ӘЛЕМДІК ТАРИХИ-ПОЭТИКАЛЫҚ ҮНДЕСТІКТЕР ЖӘНЕ ШЫҒЫС АЙТМАТОВ ТУРАЛЫ ОЙЛАРЫ	105
<i>Хайржанова Б.</i> «ЕРЛІК ПЕН ЕЛДІКТІҢ ӨШПЕС РУХЫ» (Жырлары мен толғаулары арнасына сыймай, бейсаналық әрекеттерімен жиі қабаттасып жататын Махамбет тұлғасын ешкімге ұқсамайтын дара құбылыс етіп суреттеудегі З.Қабдоловтың жазушылық шеберлігі хақында)	107
<i>Аяпова Г.</i> З. ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ «СӨЗ ӨНЕРІ»	109
<i>Мұхамәдиев Д.</i> ӘУЕЗОВТАНУДЫҢ ҚАЗІРГІ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ (ПРОФЕССОР М.МЫРЗАХМЕТҰЛЫ ЗЕРТХАНАСЫ НЕГІЗІНДЕ)	112
<i>Қудайбергенова К.Т.</i> СЫР СҮЛЕЙЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ДҮНИЕТАНЫМ МӘСЕЛЕСІ	117
<i>Оразбекқызы М.</i> ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	120
<i>Жұртбай Т., Рамазанова Ш. Ә.</i> ТӘН МЕН ЖАННЫҢ ҰЯСЫ	124

4-СЕКЦИЯ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Әкімова Т.</i> «ЕР ТАРҒЫН» ЖЫРЫ НҮСҚАЛАРЫНЫҢ СЮЖЕТТІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	133
<i>Мұқашева М.</i> АЙНАЛАСЫНА НҮР ШАШЫП ЖҮРЕТІН	136
<i>Асенова А.Х.</i> ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖИДЕК АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИЗАЦИЯСЫ ЖАЙЫНДА	137
<i>Әбделдаева А.Х.</i> ӘМИНА МӘМЕТОВАНЫҢ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ПӘНІН ОҚЫТУҒА ҚАТЫСТЫ ӘДІСТЕМЕ ЕҢБЕКТЕРІ	140

<i>Арын Е.Ж.</i>	
ӘДЕБИ МӘТІНДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ ӘДІСТЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУЫ	144
<i>Әлиасқар Е.Ә., Ержанова С.Б.</i>	
А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРИСТИКА ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУІ НЕГІЗІНДЕ Ш.МҰРТАЗАНЫҢ «АҚСАЙ МЕН КӨКСАЙ» ӘҢГІМЕСІНІҢ АНТЕЦЕДЕНТТІК ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ СИПАТЫ	147
<i>Мамежанова Ә., Карбозов Е.</i>	
«ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚ» ТЕРМИНІНІҢ ҒЫЛЫМИЛЫҒЫ	151
<i>Смагулова Н.Қ.</i>	
Ә. ӘЛІМЖАНОВТЫҢ «ҰСТАЗДЫҢ ОРАЛУЫ» РОМАНЫНДАҒЫ ҰСТАЗ БЕЙНЕСІ	156
<i>Абуова Б.</i>	
ҚАЖЫМ ЖҰМАЛИЕВ «ӘДЕБИЕТ ТЕОРИЯСЫ» ОҚУ ҚҰРАЛЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЗАНДЫЛЫҚТАРЫ	161
<i>Жылқайдар С.</i>	
«ОЛЖАБАЙ БАТЫР» ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЖЫР НҰСҚАЛАРЫ	166
<i>Байкенқызы Б., Дәрібайұлы</i>	
С. АРОНҰЛЫ ӨЛЕНДЕРІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ	168
<i>Ғалбиат Т.</i>	
ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТҮС МОТИВІНІҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	171
<i>Шакизада А.Б., Мәуленов А.А.</i>	
ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ МИСТИКА, ФОБИЯЛЫҚ КӨРІНІСТЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	173
<i>Оразбекқызы М.</i>	
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	176
<i>Кортабаева Г.Қ., Мұратбекова Ж.Е.</i>	
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ЖҰМБАҚТАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	179
<i>Бегалиева А.А., Қосанов С.Қ.</i>	
ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ПЕРІ ҚЫЗЫНА ҮЙЛЕНУ МОТИВІ	182
<i>Шойбекова А.Ү.</i>	
КӨРКЕМ ШЫҒАРМАНЫ ЖАҢА ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ КӨМЕГІМЕН ТАЛДАУ (Р.Отарбаевтың «Нобельден қалған мұра» әңгімесі негізінде)	185
<i>Қазыбек А.Ү</i>	
ҚАЗІРГІ МИСТИКАЛЫҚ ӘҢГІМЕЛЕРДЕГІ «АЙНА» МИФОЛОГЕМАСЫНЫҢ КӨРІНІСІ (Т.Шапай әңгімелері бойынша)	189
<i>Сағынбаева Ә.Р.</i>	
МҰҚАҒАЛИ ЖЫРЛАРЫ – ТІРШЛІК ТАМЫРЫНДАЙ ӨМІРШЕҢ	192
<i>Сайлаубаева Г., Карбозов Е.К.</i>	
ШЫҒЫСТЫҚ ҚИССА-ДАСТАНДАРДАҒЫ ЖҮСПІТІҢ ПАЙҒАМБАРЛЫҚ ЖӘНЕ ПАТШАЛЫҚ ОБРАЗЫ	194
<i>Сейітбек Ә.Б.</i>	
ШЕРХАН МҰРТАЗА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АНА ОБРАЗЫ	199
<i>Көшекова А.А., Ниязбек Г.</i>	
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРДІҢ САНА АҒЫМЫНДАҒЫ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАНЫМ ТЕОРИЯСЫН АЙҚЫНДАУДАҒЫ ОРНЫ	202
<i>Көшекова А.А., Нұрмұханбетова Н.Қ.</i>	
ҚАЗАҚТЫҢ СИҚЫРЛЫ СӨЗ ҮЛГІСІ	205
<i>Қаратаева Б.М.</i>	
ҚАЛҚА ҰРЫСЫНЫҢ ТАРИХИ ШЫНДЫҒЫ (М.Мағауиннің «Шыңғыс хан» романы негізінде)	209
<i>Сегізбаева Қ.К., Сейітжанов З.Н.</i>	
АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ МҰРАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	211
<i>Сейітжанов З. Н., Омарова Р.Ж.</i>	
ТАҢЖАРЫҚ АҚЫН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ АЛАШ ИДЕЯЛАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ	214
<i>Дәурен Ж.</i>	
ӘДЕБИ ШЫҒАРМА СЮЖЕТІНДЕГІ СУИЦИДТІҢ РӨЛІ	218

Намаз М.

АЛМА МҮТӘЛПҚЫЗЫНЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ «ҚИССАС-УЛ ӘНБИЯ»

ӘДЕБИ ЕСКЕРТКІШІ 221

Арыстанбаев М.

Көрнекті ғалым, академик, жазушы Зейнолла Қабдоловтың туғанына 95 жыл толды 224

**Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, академик-жазушы
Зейнолла Қабдоловтың 95 жылдығына арналған
XV «Қабдолов оқулары» аясында өтетін
«АКАДЕМИК ЗЕЙНОЛЛА ҚАБДОЛОВ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
ЖИНАҒЫ**

ИБ№ 14884

Басуға 16.01.2023 жылы қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8.
Көлемі 13,625 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 18.
Таралымы 10 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.